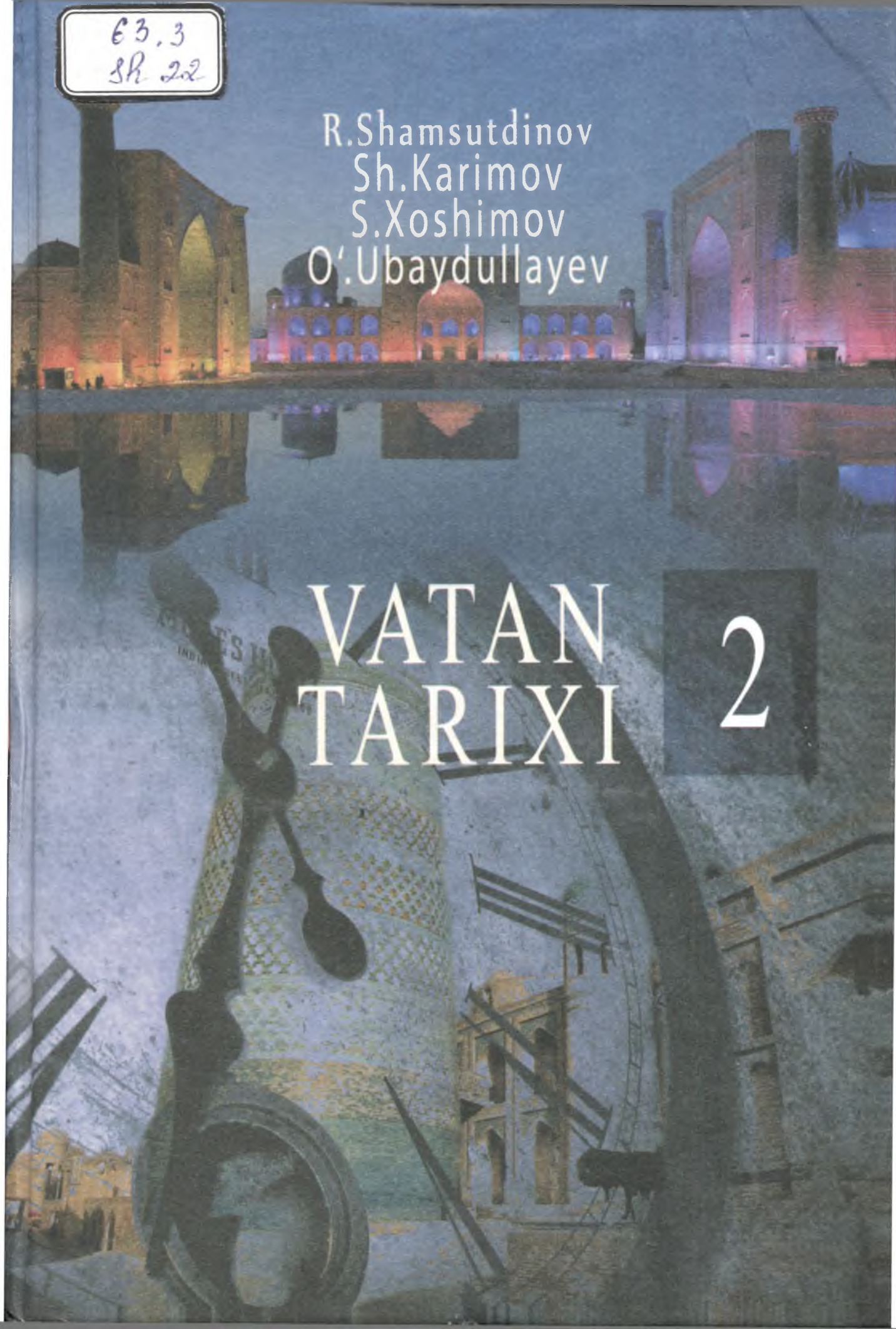

€3.3
sh 22

R.Shamsutdinov
Sh.Karimov
S.Xoshimov
O'.Ubaydullayev

VATAN TARIXI

2

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY VA
O'RTA MAXSUS TA'LIM VAZIRLIGI
BOBUR NOMIDAGI ANDIJON DAVLAT UNIVERSITETI

RUSTAMBEK SHAMSUTDINOV, **SHODI KARIMOV**,
SOIBJON XOSHIMOV, O'KTAMJON UBAYDULLAYEV

VATAN TARIXI

(XVI–XX asr boshlari)

IKKINCHI KITOB

5220200-tarix ta'lim yo'nalishi

*O'zbekiston Respublikasi Prezidenti huzuridagi
Davlat va jamiyat qurilishi akademiyasi O'zbekistonning
yangi tarixi markazi tomonidan nashrga tavsiya qilingan*

QAYTA TAYYORLANGAN UCHINCHI NASHRI

«SHARQ» NASHRIYOT-MATBAA
AKSIYADORLIK KOMPANIYASI
BOSH TAHRIRIYATI
TOSHKENT – 2016

UO'K 94(575.1)
KBK 63.3(50')ya 721
Sh-22

Mas'ul muharrir:
tarix fanlari doktori, professor **Q. Usmonov**

Taqrizchilar:
O'zbekistonda xizmat ko'rsatgan fan arbobi,
tarix fanlari doktori, professor **I. Alimov**,
tarix fanlari doktori **H. Sodiqov**, O'zbekistonda
xizmat ko'rsatgan xalq ta'limi xodimi, tarix
fanlari nomzodi, dotsent **P. Isroilov**,
tarix fanlari nomzodlari **M. Sodiqov**,
M. Jo'rayev, **A. Yaxshiyev**.

ISBN 978-9943-26-493-9

82594
3a uch 2020

© «Sharq» nashriyot-matbaa aksiyadorlik kompaniyasi
Bosh tahririyati, 2010, 2016.

MUQADDIMA

O'zbekistonimiz mustaqillikka erishganligi tufayli jamiyatimiz ijtimoiy hayotining barcha jabhalarida, shu jumladan, ma'naviy turmushimizda ham chuqur sifat o'zgarishlari, tiklanish va yangilalanish jarayonlari jadal sur'atlarda sodir bo'lmoqda. Mazkur jarayon xalq ta'limi tizimini ham qamrab oldi va bu tizimni jahon andozalari darajasiga ko'tarish mustaqil O'zbekistonning davlat siyosati maqomini kasb etdi.

Ushbu tarixiy yutug'imizning ma'naviy negizini mustahkamlash o'zbek xalqi tanlab olgan o'ziga xos yo'lni muvaffaqiyatli amalga oshirishning ishonchli omillaridan biri ekanligi shak-shubhasiz. Bu muhim tarixiy vazifani – mustaqillikning ma'naviy asoslarini qaror toptirish va yanada mustahkamlashda siz yoshlarni ma'naviy kamolotga yetkazish, milliy istiqlol g'oyasi ruhida tarbiyalash, hozirgi zamon ilmiy bilimlari bilan qurollantirish favqulodda katta ahamiyat kasb etadi. Shu bois, davlatimiz Prezidenti Islom Abdu-g'aniyevich Karimovning bu haqda tinmay g'amxo'rlik qilayotganligi bejiz emas, albatta. «...Noyob insoniy fazilatlarini asrab-avaylash va yanada takomillashtirish, farzandlarimizni ozod va demokratik O'zbekistonning munosib o'g'il-qizlari etib tarbiyalash masalasi ma'naviyat sohasidagi ishlarimizning asosiy yo'nalishini tashkil etmog'i kerak. Shunga ko'ra, Vatan tarixi va madaniyati, jug'rofiyasi va iqtisodiyotini, qadimiy urf-odatlarimizni har tomonlama o'rganish dolzarb ahamiyatga ega. Bog'chalardan tortib oliy o'quv yurtlarigacha bo'lgan ta'lim-tarbiya tizimlarida mazkur fan va bilimlarni o'qitishga muhim siyosiy vazifa sifatida qaralmog'i lozim».¹

Biroq mustaqilligimizning dastlabki paytlarida bu muhim ta'lim-tarbiyaviy vazifani keng ko'lamda samarali hal qilish uchun zarur bo'lgan shart-sharoitlarimiz birmuncha cheklangan edi. Nafaqat

¹ *Islom Karimov. Vatan sajdagoh kabi muqaddasdir. 3-jild. – T.: O'zbekiston, 1996, 38-bet.*

O'zbekistonning boy tarixini yangicha idrok etish, balki yangi milliy istiqloq g'oyasining shakllanishi va uni fuqarolarimiz, ayniqsa yoshlarimiz ongida qaror toptirish ishiga xizmat qilishga da'vat etilgan Vatan tariximizning o'zi jiddiy yangilanishi lozim edi. Mustaqil O'zbekistonning ilmiy-nazariy jihatdan puxta asoslangan yangi tarixiga talab ortib bordi va bu talab paysalga solinmay qondirilishi zarur edi. Tarix fanimiz yangilanishi va rivojining mustahkam tayanchi sifatida uning yagona konsepsiyasi yaratilishi kerak edi. Bu dolzarb muammoning yechilishi zarurligi Respublikamiz Prezidenti I.A.Karimovning 1998-yilning iyunida bir guruh tarixchi olimlar, ijodiy xodimlar va jurnalistlar bilan bo'lgan suhbatida uqtirilgan edi. Suhbatda Yurtboshimiz bu masalaga e'tiborni jalb etib bunday degan edi: **«Nazarimda, o'zbek xalqining tarixiy o'tmishi, o'zligi, ma'naviyati haqida gapirayotganda, bizda chuqur ilmiy asosga tayangan tahlil, muayyan masalalarda aniq yondashuv yetishmayapti. Ilmiy tilda aytganda, yaxlit konsepsiya yo'q. O'zlikni anglash tarixni bilishdan boshlanadi. Isbot talab bo'lmagan ushbu haqiqat davlat siyosati darajasiga ko'tarilishi zarur».**¹

Mazkur suhbatda Yurtboshimiz boy, betakror tariximizning uzoq va yaqin davrlari, bosqichlari, dolzarb muammolari haqida muhim metodologik ahamiyatga molik g'oyalarni ilgari surdi va ta'riflab berdiki, ularning barchasi Prezidentimizning «Tarixiy xotirasiz kelajak yo'q» degan risolasida o'z ifodasini topdi. Bu asarda tarixshunosligimizning ahvoli tahlil etilgan, uning rivojlanish istiqbollari belgilab berilgan, yoshlarni Vatan tarixini chuqur bilish bilan qurollantirishning dolzarb vazifalari, yangicha yondashuv va metodologik tamoyillar munosib o'rin olgan. Hozirgi kunda Prezidentimizning «Tarixiy xotirasiz kelajak yo'q» nomli asari tadqiqotchilar uchun ham, tarix fanida ta'lim berayotganlar uchun ham muhim dasturilamal va metodologik asos sifatida samarali xizmat qilmoqda.

Islom Karimov sa'y-harakatlari bilan O'zbekiston Respublikasi Prezidenti huzuridagi Davlat va jamiyat qurilishi akademiyasi qoshida «O'zbekistonning yangi tarixi markazi»ning tashkil topishi, Fanlar akademiyasi Tarix institutiga yangi maqom berilishi,

¹ *Islom Karimov. Biz kelajagimizni o'z qo'limiz bilan qurmoqdamiz. 7-jild. – T.: O'zbekiston, 1999, 134-bet.*

1996-yil 16-dekabrda Prezidentimiz imzolagan «O'zbekistonning yangi tarixini yaratish to'g'risida»gi farmoni va unga asosan 3 jildlik O'zbekistonning yangi tarixi yaratilishi ham Vatan tarixini tadqiq etish va o'qitish ishiga ta'sir ko'rsatdi.

Tarix ta'limi haqida, O'zbekiston tarixi fanini o'qitishning sifatini oshirish to'g'risida so'z ketganda, bu sohaga ijobiy ta'sir ko'rsatayotgan yana bir omilni ham qayd etib o'tish joizdir. O'zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasining Tarix instituti huzurida Yahyo G'ulomov nomidagi «O'zbek xalqi va davlatchiligi tarixini o'rganish» Respublika ilmiy seminari faoliyat ko'rsatib turibdi. Maxsus komissiya tayyorlagan va ma'qullagan «O'zbek xalqi davlatchiligi tarixi konsepsiyasi» o'zbek xalqi davlatchiligi tarixini yaratishga munosib hissa qo'shdi. Bugungi kunda bu muhim hujjat o'zbek xalqi va uning milliy davlatchiligi haqqoniy tarixini yaratish, xalqimizda, ayniqsa, yosh avlod ongi, tarixiy xotira va tafakkurni tarbiyalashga xizmat qilmoqda.

Jamiyatimiz ma'naviyatini yuksaltirishga ustuvor yo'nalish berilayotganligining asl boisi ham shundaki, har tomonlama tarbiya ko'rgan, ma'rifatli, ma'naviyati yuksak, milliy g'oya va milliy istiqloq mafkurasi g'oyalarini o'z ongida qaror toptirgan komil insonlarni voyaga yetkazib borish ko'p jihatdan ma'naviyat sohasidagi sa'y-harakatlar tizimida yoshlarga, talabalarga tarix ta'limini berish, O'zbekiston tarixi fanini o'qitish, bu fandan ta'lim berish sifatini davr talablari darajasiga ko'tarish alohida o'rin tutadi. Shu munosabat bilan mustaqillik yillarida bu borada qator muhim tadbirlar amalga oshirildiki, ular o'zining ijobiy samarasini bera boshladi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Islom Karimovning bevosita g'amxo'rliги va e'tibori samarasi o'laroq O'zbekiston tarixini fan sifatida rivojlantirish va uni o'qitishni zamon talablari asosida tashkil etish sohasida e'tiborga loyiq bir qator tadbirlar amalga oshirildi va oshirilmoqda. 1996-yilda «O'zbekiston tarixini o'qitish va o'rganishning yagona konsepsiyasi» yaratildi va tarix ta'limi jarayonida qo'llanila boshlandi. Mazkur konsepsiya O'zbekiston tarixini fan sifatida o'qitishni yanada yaxshilashda muhim bosqich bo'ldi.

Ana shu konsepsiya asosida oliy va o'rta maxsus o'quv yurtlari, umumta'lim va boshqa turdagi maktablar, litseylar, kollejlari va gimnaziyalar uchun O'zbekistonning yangi tarixidan o'quv dasturlari tayyorlanib sinovdan o'tkazildi. Davlat Konsepsiyasi va o'quv

dasturlarining yaratilishi, ayniqsa milliy istiqlol mafkurasini shakllantirish borasida erishilgan yutuqlar o'z navbatida O'zbekiston tarixi bo'yicha darslik va bir qator o'quv qo'llanmalarining yaratilishi uchun zarur imkoniyatlar vujudga keltirdi. Bu imkoniyatlar tarixshunos olimlar, yetakchi pedagoglar tomonidan «O'zbekiston tarixi» (maktab darsliklari) va «Vatan tarixi» (oliy va o'rta maxsus o'quv yurtlari talabalari uchun mo'ljallangan o'quv qo'llanma) kabilarning yaratilishiga olib keldi. Darslik va qo'llanmalarining yaratilishi O'zbekiston tarixini o'qitish va o'rganishni yangi saviyaga ko'tarishga katta rag'bat bo'ldi.

Keyingi yillar mobaynida Vatanimiz tarixini o'rganishga nisbatan tobora o'sib borayotgan qiziqish va intilishni hisobga olib keng o'quvchilar ommasi uchun mo'ljallab O'zbekiston tarixidan eng zarur bilim va ma'lumotlar beruvchi bir qator ommabop qo'llanma va kitoblar yaratildiki, bular jumlasiga «O'zbekiston tarixi». O'quv qo'llanma. (Toshkent «Universitet», 1997) «O'zbekiston tarixi. Qisqacha ma'lumotnoma» (Toshkent, 2000) va «O'zbekiston tarixi. Ma'ruzalar to'plami». (Toshkent, 2000), «O'zbekiston tarixi». 1-qism (Toshkent, 2002), «O'zbekiston tarixi. Oliy o'quv yurtlarining nomutaxassis fakultetlari talabalari uchun darslik» (Toshkent, «Yangi asr avlodi», 2005) kabilarni ko'rish mumkin. Shuni alohida qayd etib o'tish joizki, tarixchi olimlar tariximizning hali yaxshi tadqiq etilmagan sahifalarini yangicha yondashuvlar asosida yoritgan tadqiqotlar yaratib, yangi tariximizni yozishga, O'zbekiston tarixi fanini oliy o'quv yurtlarida, ayniqsa ularning tarix fakultetlarida o'qitishni takomillashtirish ishiga munosib hissa qo'shmoqdalar. Bu o'rinda mualliflar jamoalari tomonidan yaratilgan O'zbekiston yangi tarixining uchta kitobini,¹ «O'zbek davlatchiligi tarixi», «Туркестан в начале XX века: к истории истоков национальной независимости», «O'zbekiston mustaqilligi uchun kurashlar tarixi», «Jadidchilik: islohot, yangilanish, mustaqillik va taraqqiyot uchun kurash» kabi kitoblarni ko'rsatib o'tish zarur.

¹ O'zbekistonning yangi tarixi. Birinchi kitob. Turkiston chor Rossiyasi mustamlakachiligi davrida. «Sharq» nashriyot-matbaa konserni Bosh tahririyati, – T., 2000; O'zbekistonning yangi tarixi. Ikkinchi kitob. O'zbekiston mustabid sovetlar hukmronligi davrida. «Sharq» nashriyot-matbaa konserni Bosh tahririyati, – T., 2000; O'zbekistonning yangi tarixi. Uchinchi kitob. O'zbekiston mustaqillik yillarida. «Sharq» nashriyot-matbaa konserni Bosh tahririyati. – T., 2000.

Vatan tarixini chuqur bilish va o'rganishga azm-u qaror etgan Siz talabalarning nazaridan bu yangi tarixiy tadqiqotlar chetda qolmas. Zero, ular boy o'tmishimiz, jo'shqin silsilalari tizimidan iborat tariximizning haqqoniy ilmiy manzarasini beruvchi bilim manbalaridir.

Shu narsa ayonki, xalq ta'limi tizimimiz, shu jumladan, tarix fanidan ta'lim berish yangilanish jarayonini boshdan kechirmoqdaki, bu hol O'zbekiston tarixidan darsliklar va o'quv qo'llanmalarni vaqti-vaqti bilan yangilab, boyitib va takomillashtirib turishni zarur qilib qo'yadi. Darhaqiqat, tarix ta'limi samaradorligini oshirish manfaatlari, talabalarni tarix ilmi bilan tarbiyalash, ular ongida milliy istiqlool mafkurasi va uning eng muhim tamoyilini shakllantirish zaruriyati ana shu ishni amalga oshirishni taqozo etadi.

Chindan ham O'zbekiston tarixi fani yangilanish, o'sish, rivojlanish jarayonini boshdan kechirayotgan ekan, bu fandani o'qilayotgan ma'ruzalar, yaratilgan darsliklar va o'quv qo'llanmalari vaqsoati bilan yangilanib turishi, yangiliklar va tarixshunosligimiz erishayotgan keyingi yutuqlarni o'zlarida aks ettirib borishlari lozim. Mazkur qo'llanmani tuzuvchilar uni yaratishga jazm etar ekanlar, ana shu holni nazarda tutganlar. Kitob Vatanimiz tarixining favqulodda katta, mohiyatan g'oyat muhim va boy sahifasini yoritishga bag'ishlanadiki, bu davr qiyofasini ifoda etuvshi mavjud adabiyotlarning barchasi ham tarix fanimizning keyingi yutuqlarini aks ettirib ulgurganicha yo'q. Modomiki shunday ekan, yangi darslik va o'quv qo'llanmalarini yaratib, bu yutuqlarni aks ettirib, talabalarga yetkazish dolzarb ahamiyat kasb etadi.

Shu taxlitdagi qo'llanmalar nashr etilishini zoriqib kutayotgan, tarixiy bilimlarga chanqoq talabalar e'tiboriga havola etilayotgan ushbu kitob yaqin yillarga qadar kommunistik g'oya va mafkura singdirib yaratilgan tarixiy adabiyotlarga xos soxtalashtirish va buzishlardan tamomila xolis bo'lish, Vatan tarixshunosligimizning yangi metodologiyasi va shu asosda erishilgan yangi yutuqlari zahirida dunyoga keldi. Uni yaratishda tarixiy hujjatlar, voqealarni umumiy va ortiqcha sharhlovchi, tafsiliy izohlovchi quruq so'zlar bilan ko'mib yubormaslikka harakat qilindi.

Mualliflar mumkin qadar manbalar ma'lumotnomalaridan yiroqlashmaslikka va imkon boricha tarixiy haqiqatni borlig'icha aniq-ravshan va xolisona yoritishga intildilar. Shuni ham qayd etib o'tish

joizki, qo'llanma mualliflari bundan avvallari dunyo ko'rgan tarixiy adabiyotlarda bizning tadqiqot obyektimiz bo'lgan mavzularni yoritishda kamroq foydalanilgan yoki foydalanilmagan qo'lyozmalar, arxiv hujjatlari va ayniqsa milliy muarrixlarimiz hamda rus matbuoti ma'lumotnomalaridan foydalandilar.

Kitobda Vatanimiz tarixining XVI asrdan, ya'ni Shayboniylar sulolasi davridan to 1917-yilgacha bo'lgan davrning muhim sahifalari yoritiladi. Shubhasiz, bir kitob doirasida qo'yilgan qator jiddiy vazifalarni biror nuqson va kamchiliklarsiz, talab darajasida yoritib berish mushkul bir yumush bo'lishiga qaramasdan, ularni baholi qudrat amalga oshirishga harakat qilinadi.

I BOB. XVI ASR VA XIX ASRNING BIRINCHI YARMIDA O'RTA OSIYO XALQLARI

1. SHAYBONIYLAR DAVLATINING TASHKIL TOPISHI

Buyuk Amir Temur tomonidan Oltin O'rdaga berilgan kuchli zarba bir vaqtlar qudratli bo'lgan davlatning zaiflashuvi va parchalanib ketishiga sabab bo'lgan asosiy omillardan biridir. Uning o'rni-ga Volganing o'rta va quyi oqimida Qozon va Ashtarxon hamda Turkiya hukmronligi ostidagi Qrim yarim orolida Qrim xonliklari vujudga keldi. O'z navbatida Amir Temur vafotidan so'ng uning avlodlari o'rtasida o'zaro urushlar Amir Temur asos solgan buyuk saltanatning parchalanib ketishiga sabab bo'ldi va shimoldan kelgan ko'chmanchi qabilalarning bu yerlarni osonlikcha egallab olishlari uchun qulay imkoniyatlar yaratdi.

Ma'lumki, Sirdaryoning yuqori oqimi va Tiyan-shan tog' tizma-larining shimoliy yonbag'ridan Dnepr daryosining quyi oqimiga qadar yoyilgan dashtlar Dashti Qipchoq nomi bilan atalgan. Bu Dashti Qipchoq atamasini XI asrda Nosir Xisrav qo'llagan. Dashti Qipchoq XI–XV asrlarga oid arab va fors manbalarida tilga olinadi. Dashti Qipchoq aholisi sharq manbalarida – qipchoqlar, rus solnomalarida polovetslar, Vizantiya xroniklarida kummanlar, venger manbalarida kunlar deb atalgan. Dashti Qipchoq XIII asr boshlarida (1223-yil) Chingizxon qo'shinlari tomonidan bosib olingach, tarixda Jo'ji ulusi nomi bilan atalgan. Chingizxonning nabirasi Botuxon yurishlari (1236–1241-yillar) natijasida bu yerlar kengayib, keyinroq Oltin O'rda davlati barpo etiladi. XIV asr boshlarida Botuxon tomonidan asos solingan Oltin O'rda davlati ikki qismga bo'linib ketadi va uning sharqiy qismida Oq O'rda davlati tashkil topadi. Ayrim tarixiy manbalarda bu hududlar «O'zbeklar mamlakati» deb ham yuritiladi, aholisi esa «o'zbeklar» deb atala boshlangan.¹

¹ Asqarov A. O'zbek xalqining etnogenezi va etnik tarixi. – T.: Universitet, 2007, – B. 266; Ahmedov B. O'zbek ulusi. – T., 1992; Eshov B., Odilov A. O'zbekiston tarixi. 1-jild. – T.: Yangi asr avlodi, 2014, – B 473.

XV asrning 20-yillarida Dashti Qipchoqda ko'chmanchi qabilalar o'rtasida olib borilgan o'zaro janglarda Abulxayrxon boshchiligidagi Shayboniylar nomi ostida urug' tarix maydoniga chiqdi. Abulxayrxon 1428-yilda xon etib saylandi va qirq yil (1428–1468) hukmronlik qildi. U Sirdaryoning quyi oqimida Sig'noq, Oqqo'rg'on, Arko'k, O'zgan kabi shaharlarni egallab oldi va bu hududlardan doimo Movarounnahrqa tahdid solib turdi. Xususan, Abulxayrxonning nabirasi Shayboniyxon Muhammad Shohbaxt (1451–1510) davrida bu davlat ancha mustahkamlandi va hududlari kengaydi. Shayboniyxon 1451-yilda tug'ilgan. Abulxayr vafot etgach, uning o'gli Shoh Budoq sultonga qarshi qo'zg'olon bo'lib, u o'ldirilgan. Shoh Budoq sultonning o'g'illari Shayboniyxon va Mahmud sultonni yaqin kishilari Ashtarxon xoni Qosimning saroyiga olib borib yashirganlar. Bundan xabar topgan sultonlar o'z qurollarini Qosimga qarshi qaratganlar. Ammo shahzoda Muhammad Shayboniy o'z ukasi bilan qamal qilingan Ashtarxondan omon eson chiqib Dashti Qipchoqqa yetib kelgan. U XV asrning 80-yillarida bobosi Abulxayrxon birlashtirgan Dashti Qipchoq yerlarini birlashtirish va hokimiyatni qaytadan tiklash uchun kurash olib boradi. Bu kurashning dastlabki bosqichida temuriylar Shayboniyxonga katta yordam va madad berganlar. Tarixiy manbalarda Shayboniyxon o'z ukasi bilan bir necha marta Movarounnahr hukumdorlari va noiblari – Turkiston va O'tromi idora qilgan noib Muhammad Mazid tarxon, Samarqand hokimi Ahmad Mirzolar huzurlariga kelganda yaxshi kutib olganliklari va homiylik qilganliklari ko'rsatiladi. Shayboniyxon bir necha vaqt Buxoroda ham yashagan va Dashti Qipchoqqa borib kelib turgan. Buxoroda bo'lganida Shayboniyxon ma'rifatdan saboq olgan, ilm va she'riyatni sevib o'rgangan.

Sig'noq shahri (Qizil O'rdaga boradigan yo'ldagi Tuman ariq degan sobiq pochta bekatiga 10 km yetmasdan, Sig'noq shahrining xarobalari hozir ham mavjud) Shayboniyxonga jangsiz taslim bo'lgan. Mang'it hokimi Muso mirzo (No'g'ay)ning yordami evaziga Shayboniy qozoqlar xoni Burunduqxonni (1481–1511) tormor qiladi. Ammo keyin o'zi qattiq zarbaga uchrab, Mang'ishloq yarimoroliga qochadi.

Samarqand hokimi Ahmad Mirzo mo'g'ullarning tinimsiz qilib turgan hujumidan tinkasi qurib Shayboniyga yordam so'rab murojaat qiladi. Shu bahona bilan Shayboniyxon Movarounnahrqa ikki

bosqichda, yani 1488–1499-yillarda birinchi marta, 1499–1507-yillarda ikkinchi marta yurishlar qiladi va birin-ketin O'tror, Yassi (Turkiston), Buxoro, Samarqand hamda Farg'ona hududlarini egallab oladi.

2. SHAYBONIYXON VA BOBUR MIRZONING O'ZARO MUNOSABATLARI

Temuriylar sulolasining nomini jahonga taratgan vakillari-dan biri Zahiriddin Muhammad Boburdir. U 1483-yilda Andijonda tug'ilgan. Bobur Mirzoning otasi – Umarshayx Mirzo (1455–1494) Samarqandda tavallud topgan. Otasi Abu Said Mirzo tomonidan dastlab, unga Qobul so'ngra Farg'ona mulki beriladi. Akasi Sulton Ahmad tomonidan esa unga Toshkent va Shohruxiya in'om etilgan. Biroq uning qo'lida Farg'ona, Xo'jand va O'ratepa qoladi xolos. Boburning onasi Qutlug' Nigorxonim Mo'g'uliston xoni va Toshkent hokimi Yunusxonning qizi edi.

1469-yilda Sulton Abu Said vafotidan so'ng temuriylar saltanati yana ikki qismga bo'linib ketganligi tarixdan ma'lum. Movarounnahrda Sulton Abu Said avlodlari navbat bilan hukm surdilar. Dastlab uning o'g'li Sulton Ahmad Mirzo (1469–1494), so'ngra Sulton Mahmud Mirzo (1494–1495), nabirasi Boysung'ur Mirzo (1495–1497), Sulton Ali Mirzo (1498–1500)lar mustaqil hukmronlik qiladilar. Bu vaqtda, biz yuqorida ta'kidlaganimizdek, Farg'ona mulkida Umarshayx hokimlik qilar edi. Bu hukmdorlar orasida ayniqsa Sulton Ahmad uquvsiz, sustkash va buning ustiga savodsiz bo'lgan. Uning davrida siyosiy tarqoqlik va toj-u taxt uchun kurash avjiga mingan. 1494-yilda Sulton Ahmad Mirzo Mo'g'uliston xoni Sulton Mahmud o'zaro ittifoq bo'lib, o'z lashkarlarini Farg'onaga yuborgan bir paytda Umarshayx fojiali halok bo'ladi.

Bu davrda Bobur Mirzo endigina 12 yoshga to'lgan edi. U valiahd sifatida taxtga o'tiradi (1494-yil, iyun). Yosh, tajribasiz Bobur Mirzo yuqori tabaqa vakillari o'rtasida avjiga mingan siyosiy tarqoqlik kurashiga chorasiz holda aralashishga majbur bo'ladi. U ulug' sohibqiron bobosi davlatini birlashtirishni o'zining ezgu niyati deb bilar edi. Ana shu ezgu maqsad bilan harakat qilgan Bobur Mirzo boshchiligidagi Andijon qo'shinlari 1495–1496-yillarda Samarqandga muvaffaqiyatsiz yurish qiladi. 1497-yil kuzida u Samarqand

Zahiriddin Muhammad Bobur.

atrofidagi bir qancha joylarni va yetti oylik qamaldan so'ng Samarqandni egallaydi, Boysung'ur Qunduzga qochadi. Zahiriddin Bobur bobosi Amir Temurning rasmiy poytaxti Samarqandda boryo'g'i yuz kungina hukmronlik qiladi, xolos. U tez orada Andijonga qaytishga majbur bo'ladi. Buni muarrixlar har xil sabablar bilan sharhlaydilar. Birinchi sababi, Samarqand uzoq vaqt qamal qilinganligi oqibatida shaharda oziq-ovqat tanqisligi kuchaygan. Ikkinchi sababi esa, Bobur Mirzoning yo'qligidan foydalangan mahalliy hukmdorlar Andijonda qo'zg'olon ko'taradilar va shaharni qo'lga oladilar. Bobur Mirzo Andijondagi o'zboshimcha beklarning tanobini tortib

qo'yish maqsadida Samarqanddan chiqib Andijon sari otlanadi. Samarqand yosh shahzoda xotirasida juda chuqur iz qoldirdi. Bu Bobur Mirzoning Movarounnahr poytaxtiga birinchi bor qadam qo'yishi edi.

1498-yilda Buxoroda turgan temuriylardan bo'lmish Sulton Ali Samarqandga kirib keladi. Uning ixtiyorida qurolli kuch yo'q bo'lib, u amirlar qo'lida shunchaki bir qo'g'irchoq edi, xolos. Mamlakatdagi bunday boshboshdoqlik, boshqaruv tizimining tez-tez bir qo'ldan ikkinchi qo'lga o'tib turishi, xalqning og'ir iqtisodiy ahvoli Movarounnahr tuprog'idan temuriylarni surib chiqarishni o'z oldiga vazifa qilib qo'ygan Mahammad Shayboniyxon bu hududlarni egallab olishlariga yordam berdi. Muhammad Shayboniyxon 1500-yilda jangsiz Samarqandni egalladi. U shaharni talaydi, temuriy shahzodalarni qilichdan o'tkazadi. Aholiga katta va og'ir soliqlar solinadi. Bu hol Samarqand shahri aholisining norozilik qo'zg'oloniga sabab bo'ldi. Qo'zg'olonga Abulmakorim boshchilik qiladi. Shayboniyxon bu davrda Samarqandda 600 kishini qoldirib, o'zi Konigilda dam olayotgan edi. Shunda Samarqand shahri ahli 19 yoshli Bobur Mirzoni Samarqandga chorlab, shahar darvozalarini unga ochib berdilar. Shayboniyning Samarqand shahrida qoldirib ketgan 600 kishidan iborat askarlari qirib tashlandi.

Bobur Mirzo shoh etib ko'tariladi. Samarqand tumanlari, Qarshi, G'uzor hududlari ham Bobur Mirzo hukmronligini tan oldi. Samarqandda sodir bo'lgan voqealardan xabar topgan Muhammad Shayboniyxon Turkiston atroflaridan katta qo'shin to'plab, yana Samarqand sari yurdi. Bu davrda Samarqandda og'ir vaziyat vujudga kelgan edi. Qurg'oqchilik tufayli shahar oziq-ovqat va yem-xashak tanqisligiga uchradi. Natijada Bobur Mirzo lashkarlarining bir qismi tarqab ketdi. U oz sonli qo'shin bilan qolgan edi. Bundan foydalangan Shayboniyxon hujum boshlaydi. Bobur Mirzo Toshkentdan kelayotgan yordamchi kuchlarni kutmasdan jangga kiradi. Zarafshon qirg'og'ida bo'lgan jangda Bobur Mirzo yengiladi va Samarqandda yashirinadi. Shayboniyxon Samarqandni uzoq vaqt qamal qiladi. Shaharda misli ko'rilmagan og'ir ahvol yuzaga keldi. Bobur Mirzo och-yalang'och qolgan Samarqandni yarim tunda tashlab Toshkent tomon otlandi. U tog'asi Toshkent hokimi Sulton Mahmudxon huzuriga Samarqandni qaytarib olishda yordam so'rab boradi. Biroq Muhammad Shayboniyxon Bobur Mirzo, Sulton Mahmudxonning birlashgan qo'shinlarini yengadi. Bobur Mirzo Mo'g'ulistonga qochishdan boshqa chora topa olmadi. Bu davrda Andijon ham Shayboniylar tomonidan egallangan edi. Muhammad Shayboniyxon 1504-yilga kelib butun Movarounnahrni egallab bo'lib, 1505-yil Xorazmni qo'lga kiritadi, shu yilning kuzidan boshlab Xurosonni qo'lga kiritish maqsadida ushbu yurtga yurish boshlaydi. 1506-yil Muhammad Shayboniyxon Balxni, 1507-yil Hirotni egallaydi. Bu vaqtda Bobur Mirzo 1504–1507-yillar oralig'ida Mo'g'uliston va Movarounnahr yerlarida quvg'inda yuradi va nihoyat oz sonli lashkar bilan Hisor tog'laridan oshib, Qobul shahrini egallaydi. U boshidan juda og'ir kunlarni o'tkazdi. Bobur Mirzoning qizi Gulbadanbegim (1523–1603) o'zining «Humoyunnoma» asarida bunday deb yozgan edi. «To'liq 11 yil davomida Movarounnahr o'lkasida, chig'atoy, temuriy va o'zbek sultonlari bilan shunday janglar va mudofaalar qiladilarki, ularning sanog'ini batafsil bayon qilishga qalam ojiz va nuqsonlidir. Oxirgi hamrohlari va qarindoshlari bo'lib, jami 250 ga yaqin kishi, piyoda, yelkalarida chopon, oyoqlarida choriq, qo'llarida tayoq bo'lgani holda beyarog', xudoga tavakkal qilib Badaxshon va Qobulga qarab yo'l oldilar».¹

¹ Gulbadanbegim. «Humoyunnoma». – T., 1959, 24–25-bet.

Bobur Mirzo Afg'onistondagi tarqoq qabilalarni birlashtirdi. Qobuldan so'ng G'azna egallandi. Qobul Bobur Mirzo davlatining poytaxti edi. U 1508-yilda rasmiy sur'atda o'zini Afg'oniston davlatining podshosi deb e'lon qiladi. Hatto Xuroson hukmdori Husayn Boyqaro Bobur Mirzo bilan birgalikda Muhammad Shayboniyxonga qarshi jangga o'tlanishga o'zaro kelishib olgan edi. Faqat Husayn Boyqaro Mirzoning 1506-yildagi kutilmagan bevaqt o'limi bu rejaning amalga oshuviga imkon bermadi. Muhammad Shayboniyxon Movarounnahr, so'ng Xurosonni egallab, bu hududlarni temuriylardan tortib oldi.

3. SHAYBONIYXON VA SHOH ISMOIL

Shayboniyxonning janub tomon ilgarilab borayotganligini Eron shohi Ismoil ziyraklik bilan kuzatib turar va u Shayboniyxonning bu harakatini to'xtatishni o'z oldiga maqsad qilib qo'ygan edi. Shoh Ismoil bilan Shayboniyxonning to'qnashuvi aniq bo'lib qoldi. Eron hukmdori Ismoil Ardabel shahridagi safaviylar xonadonidan edi. U Ozarbayjondagi turk qabilalari ko'magidan foydalanib uncha katta bo'lmagan, biroq kuchli va tartib-intizomli qo'shin tuzadi. 1502-yili u Eronda poytaxti Tabriz bo'lgan Safaviylar davlatiga asos soladi. Ismoil Safaviy (1502–1524) markazlashgan davlat barpo qilib, o'z hokimiyatini mustahkamlab olgach, o'z nigohini Xurosonga qaratadi.

Shayboniyxon 1510-yilda Sirdaryo bo'ylarida mo'g'ullar bilan qozoqlarning birlashgan kuchlaridan talafot ko'rib, o'zining 17 ming kishilik qo'shini bilan Marv qal'asiga kirib Movarounnahrda keldigan yordamni kutardi. Bundan xabar topgan shoh Ismoilning 70 ming kishilik qo'shini Marv qo'rg'onini qurshovga oldi. Biroq Shayboniyxon tomonidan qattiq mudofaa qilingan shaharni qo'lga ololmagan Ismoil hiyla ishlatdi va qal'ada himoyalananayotgan Shayboniyga: «Agar mard bo'lsang tashqariga chiqib, men bilan maydonda olishasan», deydi. Erkaklik va mardlik g'ururi tutgan Shayboniyxon oz sonli qo'shin bilan Ismoilni orqasidan quvlashga tushdi. Eronlik safaviylar Marv yaqinidagi Murg'ob daryosi qirg'og'ida, Tahrirobod deb atalgan joyda daryo ustidagi ko'priklarni buzib, Shayboniylarni tuzoqqa tushiradilar. Ko'p o'zbek sarkardalari

qirib tashlanadi. Mag'lubiyatga uchrab yaralangan Shayboniyxon yaqin bir qishloqqa chekinadi. Eronliklar Shayboniyxonni qo'lga olib 1510-yil 12-dekabrida uning boshini tanasidan judo etib, nayza uchiga ilib qo'yadilar. Zaki Validiy To'g'onning yozishicha, shoh Ismoilning buyrug'i bilan Shayboniyxonning bosh suyagidan sharob qadahi yasaladi va u oltin bilan bezatilib, Misr sultoni Falajga sovg'a sifatida yuboriladi. Chunki Falaj ham Shayboniyxon singari sunniy mazhabida edi va uni juda sevardi.¹ Arab tarixchisi ibn Ayos «Badoiy uz-zuhur» nomli asarida keltirishicha, Shayboniyxonning bosh suyagidan yasalgan qadah ustiga shoh Ismoil quyidagi satrlarni yozdirgan ekan:

*Al-sayf val-xanjar rayhonano,
«Tuf» a'lo almarjis val-as.
Mudominoman dam a'donno,
Vahasno jumjumatu'al-ra's!*

Arabcha bu satrlarning ma'nosini quyidagicha sharhlash mumkin:

*Qilich va xanjar bizning hidimizdir,
«Tuf» bo'lsin nargiz va sumbulimizga.
Dushmanning qoni ichkiligimizdir,
Aylansin bosh suyak qadahimizga!*

Shayboniyxonning bosh suyagidan yasalgan tilla qadahning Misrga yetib kelishi sunniy mazhabidagi aholi o'rtasida katta norozilik uyg'otdi. Misr sultoni Qansu Gavri o'sha bosh suyakni katta hurmat bilan ko'mdiradi. Yana ibn Ayosning aytishicha, 200 dan ortiq misrlik shoir shoh Ismoilning yuqorida keltirilgan she'riy to'rtligiga qarshi javob she'riy to'rtliklar yozdilar. Masalan, shayx Nosuriddin Tahhan qalamiga mansub she'riy javob to'rtlikning o'zbekcha tarjimasi quyidagichadir:

*Gar hidlab yursang hushbo'y narsalarni,
Ko'paytirarsan mudhish qo'rquvlarni.
Jangda dushmanni o'ldirish sharafdir,
Faqat it yalaydi bosh suyaklarni!*

¹ Ahmad Zakiy Vakidiy. Bugungi turk eli (Turkiston va yaqin tarixi). 2-nashri. Istanbul, 1981, 55-56-betlar.

Shayboniy taqdiridan voqif bo'lgan Bobur Mirzo qalbida shoh Ismoil yordamida Movarounnahrni qaytadan egallash umidi paydo bo'ladi. Ana shu ezgu niyatida u shoh Ismoil elchisini Qobulda juda ochiq chehra bilan kutib oldi. Ismoil elchilari Bobur Mirzoga sovg'a tariqasida shialar odatiga ko'ra o'ralgan salla qalpoqni tortiq qiladilar. Bu albatta diplomatiya o'yini edi. Atrofdagilarning nigohi Bobur Mirzoga qadalgan; nahotki, Bobur Mirzo o'zi sunniy bo'laturib shialar qalpog'ini kiysa... Shu payt elchilar shoh Ismoil Bobur Mirzoga birgalikda Samarqandga qo'shin tortishni taklif qilganligini aytadilar. Bobur Mirzo Shoh Ismoil taklifini qabul qiladi va diplomatik mahoratini ishga solib: «Inshoolloh, Samarqandni egallasak bu qalpoqni kiyamiz», deb og'ir vaziyatdan chiqib ketadi. Chunki agar shu paytda u qalpoqni kiyganida barcha sunniylar Bobur Mirzodan yuz o'girar edilar. Shoh Ismoil o'zaro kelishuvga asosan Samarqand taxti uchun kurashda Bobur Mirzoga har tomonlama yordam berdi. U Bobur Mirzoni qurollantirdi, unga sipohlar berib jangga otlantirdi. Bobur Mirzo 1512-yilda shoh Ismoil yordamida Samarqandni qo'lga kiritdi. Ammo bu safar Samarqand aholisi Boburni qo'llab-quvvatlamadi. Xalq uni bu gal shiddatli hukmdor avlodi, qo'rqmas sipoh, xalqparvar shoir va mutafakkir, avvalgi Bobur Mirzo deb emas, balki shoh Ismoilning qo'g'irchoq gumashtasi, Samarqand sunniy aholisining nazarida mansab, hokimiyat uchun har narsaga tayyor, o'z elidan, dinidan qaytgan shialar xizmatkori sifatida qabul qiladi. Bunga Bobur Mirzoning yo'l qo'ygan xatolari va noto'g'ri xatti-harakatlari asosiy sabab bo'ldi. U Samarqandni egallagach, shoh Ismoilni oliy hokim deb e'lon qiladi. Shiya imomlari nomi bilan tangalar zarb qila boshladi, Movarounnahrni Eron manfaatlariga bo'ysundiradi.

Albatta, bu hol sunniy mazhabidagi Movarounnahr aholisining g'azabini qo'zg'adi. Bu orada Bobur Erondan kelgan qo'shinlarga javob berib, ularning boshliqlariga katta-katta sovg'a-salomlar ulashadi. Shu tufayli yuzaga kelgan qulay fursatdan foydalangan va xalq ommasining kayfiyatini to'g'ri hisobga olgan Shayboniylar urug'idan bo'lgan Shayboniyzodalar Ubaydulla Sulton boshchiligidagi birlashib, 1512-yil iyun-noyabr oylarida katta qo'shin bilan Movarounnahrda bostirib kirdilar. Bobur Mirzo 50 ming kishilik qo'shini bilan qarshi chiqadi, ammo Samarqand yaqinidagi Saripulda yengilib Hisorga qochdi. Shayboniy avlodlari Samarqandni uzil-kesil egal-

ladilar. Shoh Ismoil Boburga yordam berish maqsadida o'zining eng tajribali va nomdor sarkardalaridan bo'lgan amir Ahmad – laqabi «Najmi-soniy» («Ikkinchi yulduz») boshchiligidagi qo'shin yuboradi. Eron qo'shini o'z yo'lida Xuroson amirlarining madad otryadlarini o'ziga qo'shib olib, Termiz yonida Jayhundan kechib o'tdi va Bobur Mirzo bilan qo'shildi. Birlashgan Eron va Bobur qo'shinlari Qarshi shahrini o'rab oldi va Amir Ahmad shahar aholisini butunlay qirib talashga buyruq berdi. Qarshi shahrida 15 ming aholi qirib tashlandi. Qariyalar-u bolalarni ham ayamadilar. Bu paytda Ubaydulla, Muhammad Temur sulton va boshqa o'zbek sultonlari fursat poylab Buxoro yaqinida raqiblarini kutib turar edilar. Amir Ahmad bundan bexabar holda bemalol Buxoro tomon yuradi va G'ijduvonni qamal qila boshlaydi. Kutilmaganda u o'zbek sultonlarining hujumiga duch keldi va tez orada yakson qilindi. Bu jangda amir Ahmadning o'zi o'ldiriladi. Eron qo'shinidan ozgina qismi qochib ulgurdi. Shundan so'ng Bobur Mirzo bilan Shoh Ismoil o'rtasidagi ittifoq barham topdi. Bobur Mirzo endi Movarounnahrda butunlay umidini uzib Qobulga qaytdi. U 21 yil maboynida, ya'ni 1526-yilga qadar Qobulni boshqargan. So'ngra Bobur Mirzo Qobulni ikkinchi o'g'li Komron Mirzoga qoldirib o'zi Hindiston sari yurish boshlaydi va buyuk boburiylar sulolasi saltanatiga asos soladi.

Zahiriddin Muhammad Bobur o'zbek va hind xalqlari tarixida buyuk lashkarboshi va davlat arbobi, ulug' shoir, mutafakkir olim va tarixchi sifatida munosib o'rin olgan. Hind xalqining buyuk farzandi Javoharlal Neru «Hindistonning kashf etilishi», «Jahon tarixiga bir nazar» asarlarida Bobur Mirzo va uning nabirasi Akbarga yuksak baho bergan. U shunday deb yozadi: «Bobur – dilbar shaxs, Uyg'onish davrining tipik hukmdori, mard va tadbirkor odam bo'lgan. U san'atni, adabiyotni sevardi, hayotdan huzur qilishni yaxshi ko'rardi».¹

Boburning Hindistonni qo'lga kiritishi tufayli Hindistonda buyuk o'zgarishlar sodir bo'ladi, san'at hayotida, me'morchilik va madaniyatning boshqa sohalarida ulkan o'zgarishlar yuz beradi.

Zahiriddin Muhammad Bobur asos solgan saltanatni uning avlodlari Hindistonni inglizlar bosib olgunga qadar, 1858-yilgacha, jami bo'lib 332 yil boshqardilar.

¹ Неру Жавоҳарлал. Открытие Индии. М., Политиздат, 1989, стр. 272–273.

<i>Zahiriddin Muhammad Bobur</i>	–1526	–1530-yillar
<i>Humoyun Mirzo</i>	–1530	–1556-yillar
<i>Akbarshoh</i>	–1556	–1605-yillar
<i>Jahongirshoh</i>	–1605	–1627-yillar
<i>Shoh Jahon</i>	–1627	–1658-yillar
<i>Avrangzeb</i>	–1658	–1707-yillar
<i>Bahodirshoh</i>	–1707	–1712-yillar
<i>Jahondorshoh</i>	–1712	–1713-yillar
<i>Farrushshoh</i>	–1713	–1719-yillar
<i>Muhammadshoh</i>	–1719	–1748-yillar
<i>Ahmadshoh</i>	–1748	–1754-yillar
<i>Olamgir II</i>	–1754	–1759-yillar
<i>Shoh Olam II</i>	–1759	–1806-yillar
<i>Akbarshoh II</i>	–1806	–1837-yillar
<i>Bahodirshoh II</i>	–1837	–1858-yillar

Hindiston boburiylardan bo'lgan Humoyun, Akbarshoh, Jahongirshoh, Shoh Jahon davrlarida ayniqsa gullab-yashnagan, hududlari kengayib rivojlangan. Xususan Akbarshoh va uning nabirasi Shoh Jahon hind xalqining qalbidan juda katta joy olgan edilar.

Javoharlal Neru Akbarshohni yuksak baholaydi: «Uning (Boburning – *muall.*) nabirasi Akbar yana ham dilbarroq va xo'p yaxshi fazilatlariga ega bo'lgan. Mard, jasur, iste'dodli lashkarboshi, rahmdil, shafqatli, idealist va xayolparast, shu bilan birga harakatchan, o'z ishini davom ettiruvchilarning sadoqatiga sazovor bo'lish uchun intilgan odam bo'lgan. Sarkarda sifatida butun Hindistonning keng hududini o'ziga bo'ysundirgan. Lekin u yutuqlaridan ham mustahkamroq g'alabani qo'lga kirishni, ya'ni odamlarning fikri va qalbini zabt etishni o'ylar edi. Akbar saroyida bo'lgan portugaliyalik iyezuitlarning aytishlariga qaraganda, uning qarashlari jozibali bo'lib, «ko'zlari quyosh nuriga to'la dengizday chaqnaq turar edi».¹ Hindistonda Akbarshohga atab 70 seriyali film tayyorlangan.

Shoh Jahonni hindlar hurmatlab «Hazrati Shohjahon», «Bahodir Shohjahon», «Shohjahonobod» nomlari bilan ataganlar. Hindistonlik olimlar boburiy shahzodalarni Amir Temur sulolasidan bo'lgan «Barlos turklari», «Chig'atoy gurgonilari» yoki «Mo'g'ul xoqonlari» deb ataydilar.

¹ *Неру Жавахарлал. Открытие Индии. стр. 272–273.*

Xullas, temuriylar sulolasining buyuk vakillari hisoblanmish boburiylar tarixi Hindiston xalqlari tarixida o'zining munosib o'rni-ga ega. G'arbdagi boburshunos olimlardan biri ingliz olimi Valde-mar Xansen o'zining 1986-yilda Dehlida ingliz tilida chop etilgan «Tovus toj yoki mo'g'ullar saltanati qismati» kitobida boburiylar sulolasining Hindistondagi 332 yillik faoliyatiga yuksak baho be-radi: «Hindiston va uning 8 ming yillik tarixi bamisoli bir tovus bo'lsa, o'sha ko'p ming yillik tarixdagi boburiylar sulolasining 332 yillik hukmronlik davri ana shu tovusning gultojidir».¹

4. BUXORO XONLIGINING TASHKIL TOPISHI

Shayboniyxon vafotidan so'ng uning avlod-ajdodlari o'rtasi-da toj-u taxt, hokimiyat, mol-dunyo va davlat talashib o'zaro qonli urushlar avj oldi. 1510–1530-yillarda Shayboniyxonning amakisi Ko'chkinchixon hokimlik qiladi. Unga o'g'li Abusaid (1530–1533) va jiyani Ubaydullaxon (1533–1539) merosxo'r bo'ldi. Abdulla-xon I ning qisqa hukmronligidan (1539–1540) so'ng Movarounnahr-da qo'shhokimiyatchilik vujudga keldi. Bunga sabab, Buxoroda Ubaydullaxon o'g'li Abdulazizxon (1540–1550), Samarqandda esa Ko'chkinchixon o'g'li Abdulatifxon (1540–1551) taxt boshqarganlar. Hokimiyat talashib kurash misli ko'rilmagan cho'qqiga ko'tarildi. Shayboniyxon avlodlarining har birida 10–12 tadan o'g'il farzand bo'lib, ularning har biri taxt uchun vorislik qilishga da'vogar edi. Shu bois Movarounnahr hududi bir necha bo'laklarga bo'linib ketdi. Karmana va Miyonqal'ada Iskandar Bahodir,² Balxda Pirmuham-mad,³ Qarshida Sulton Qilich Qora, Hisorda Shayboniyxonning nabirasi sulton Burxon hokimlik qiladi. 1556-yilda Abdulatifxon vafot etgach, Samarqand taxtini Baroqxon⁴ qo'lga kiritib, Navro'z Ahmadxon nomi bilan besh yil hukmronlik qiladi.

¹ Shamsutdinov R., Abdullayev F., Abdullayev M. Buyuk Boburiylar saltanati. Andijon, «Meros», 1995, 9-bet.

² Iskandar Bahodir – Abdullaxonning otasi.

³ Pirmuhammad – Jonibek sultonning o'g'li, Abdullaxon I amakisi, o'sha vaqtda Balx hokimi edi.

⁴ Baroqxon – Abulxayrxonning nevarasi, Suyunch xojaning o'rtanchi o'g'li, Toshkent nokimi.

1550-yilda Sulton Abdulazizxon vafot etgach, o'nlab sultonlar, beklar va amirlar Buxoro taxti uchun kurashni avjiga mindirdilar. Dastlab Buxoro Shayboniyxonning nabirasi Sulton Muhammadyor-ga tegdi, lekin u bir yil o'tmasdan Pirmuhammad tomonidan quvildi. Pirmuhammadga qarshi Baroqxon va Abdulatifxonga sulton Said, sulton Muhammadyor va Burxon sulton qo'shiladi. Ular birgalikda Miyonqal'a, Karmana va Qarshiga yurish boshlaydilar. Vahimaga tushgan bu shaharlarning hokimlari qochib ketadilar. Faqat Miyon-qal'a hokimi Iskandarning 18 yoshli o'g'li Abdullagina qal'ada mustahkamlanib sultonlarning birlashgan kuchlariga qarshi yolg'iz o'zi kurashga otlanadi. 12 kun davom etgan jangdan so'ng sulh bitimi imzolanadi. Bitimga ko'ra, Abdulla Balxga jo'nab ketishga majbur bo'ladi. 1556-yilda Baroqxon vafot etgach uning farzandlari o'rtasida boshlangan taxt vorisligi uchun kurashga aralashib undan ustalik bilan foydalangan Abdulla navbatdagi g'alabaga erishadi. U quvg'inlik yillarini bekorga o'tkazmadi. Eng obro'-e'tiborli o'n-ta o'zbek qabilasi – shirin, qushchi, o'tarchi, kenagas, yuz, jaloyir, major, qipchoq, ming', bahrin qabilalari, shuningdek jo'ybor shayx-lari hamda musulmon ruhoniylarining boshqa e'tiborli va qudratli vakillarining himoyasi va qo'llab-quvvatlashiga sazovor bo'ladi. Abdulla Ilono'tdi yaqinidagi jangda Baroqxonning o'g'li Bobo sulton va uning ittifoqchisi Toshkent hokimi Darveshxonning birlashgan kuchlarini tor-mor keltiradi. Abdulla uchun Buxoroga yo'l ochiq edi. U Qarshi, Chorjo'yni egallab, sulton Burxonni mag'lubiyatga uch-ratib Buxoroga tantanavor kirib boradi. Buxoroni zabt etadi. Buxoro Abdullaxon zamonida siyosiy hokimiyat markaziga aylanadi. Markazi Buxoro bo'lgan davlat Buxoro xonligi deb atala boshlanadi.

Abdulla Shayboniylar urf-odatlariga katta hurmat bilan qaraydi va yoshi ulug' bo'lgan o'z amakisini so'ng otasini xon deb e'lon qiladi. Amalda Abdullaning o'zi ularning nomidan hokimiyatni idora etardi. Otasi Iskandarxon 1561-yili xon deb e'lon qilinadi. U 1582-yilgacha, vafotiga qadar xonlik taxtida o'tiradi. Otasi vafotidan so'ng 1583-yil Abdullaxon II o'zini rasman xon deb e'lon qiladi. Abdullaxon (1557–1598) hukmron bo'lgan davrda Movarounnahrda kuchli markazlashgan davlatga asos soldi. Uning butun hukmronlik yillari urush va jang-u jadallar bilan o'tdi. 1557-yilda Shahrisabzni, 1569-yilda Samarqandni egalladi. 1558–1572-yillarda o'rtada ta-naffuslar bilan Badaxshxon uchun jang qiladi, Balx va Hisorni qo'l-

ga kiritdi. 1582-yilda Toshkent, Sayram, Turkiston, Farg'ona, 1583-yilda Xuroson, 1595-yilda esa Xorazm taslim etiladi.

Abdullaxon II Amir Temurdan so'ng Movarounnahrda nisbatan qat'iy siyosat yurgiza olgan yagona va so'nggi davlat arbobi edi. U Buxoro hokimiyatini tiklash maqsadida Qozog'istonning hozirgi Qarag'anda viloyati g'arbidagi, Sariqsuv daryosining shimolida joylashgan Ulug'toqqa yetib borgach, tog' tepasidagi bir minorada bitilgan quyidagi so'zlarga ko'zi tushadi: «Tarix yetti yuz to'qson uchinda qo'y yili, yozning ora oyi, Turonning sultoni Temurbek ikki yuz ming cherik bila To'xtamishxon yurtiga intiqom uchun yurdi. Bu yerga yetib, belgi bo'lsun deb bu minorani qurdirdi. Tangri nusrat bergay, inshoolloh. Tangri el kishiga rahmat qilg'ay. Bizni duo bilan yod qilg'ay».

Mazkur bitiklar 1391-yili Amir Temur To'xtamishxonga qarshi lashkar tortgan kezi shu tog' ustiga chiqib, so'ng bu yerda bir minora qurdirib, xarsang toshga o'ydirib yozdirgan xotira so'zlari edi. Abdullaxon II buyuk sohibqiron haqiga duolar o'qittirib, o'zi ham qarshi tomonda bir minora qurishga buyruq berdi va unga «Kimki bu manzilga qadam qo'ysa, xayrli duo ila bizni yod aylasin» so'zlarini o'ydirtiradi.¹ Amir Temur Turkiston shahrida Xo'ja Ahmad Yassaviy maqbarasi va masjidini qurdirgani ma'lum. Tugallanmay qolgan bu ishni oxiriga yetkazish Abdullaxon II ga nasib etadi.

Abdullaxon II XVI asrning 80-yillarida Xurosonda, uning markazlari Hirot, Mashhadda, 90-yillarda Seyiston, Garmsir va to Xilmand daryosigacha bo'lgan hududlarda o'z saltanatini o'rnatdi, Qandahorni ham egallaydi. Uning davrida hozirgi Qarag'andadan (Ulug'tog'dan) Xilmand daryosigacha, Sibir xonligidan Mashhadgacha bo'lgan hududlar Oliy hokimiyati yana bir bor Buxoro qo'l ostida birlashdi. Bunday katta saltanatga Amir Temurdan so'ng Abdullaxon II asos soladi. Rossiyaliklar uning davlatiga nisbatan «Buyuk Buxoriya» degan iborani qo'llashgan edilar.

Ana shu davrdagi Abdullaxon II ning markazlashgan davlat tuzish borasidagi faoliyati Hofiz Tanish Buxoriyning «Abdullano-ma» asarida o'zining mukammal ifodasini topgan.

Abdullaxon zamonida Buxoro xonligida dehqonchilik, hunarmandchilik, savdo-sotiq rivojlanadi, madaniy hayot ancha yuksa-

¹ Azamat Ziyo. O'zbek davlatchiligi tarixi. – T.: «Sharq», 2000, 240–241 betlar.

ladi. Juda ko'p sug'orish inshootlari: Abdullaxon bandi, Tuyator-tar kanali, Oqchopsoy to'g'oni va suv ombori, Vahshdan chiqarilgan ko'plab ariqlarning qurilishi dehqonchilikni rivojlantiradi. Bu vaqtlarda Buxoro xonligida bug'doyning 10 xil turi, suli, qo'noq, jo'xori, mosh, no'xat, makkajo'xori, loviya, sholi, paxta, kunjut, beda, arpa, sabzovot va poliz ekinlari ekilgan, bog'dorchilik, chorvachilik va ipakchilik rivojlangan. Samarqand, Buxoro, Marg'ilon, Xo'jand, Andijon, Toshkent, Jizzax, O'ratepa, Shahrisabz va boshqa yirik shaharlarda hunarmandchilik taraqqiy qilgan. Samarqand qozi kalonining hujjatlaridan ma'lum bo'lishicha, XVI asrda Samarqandda hunarning 61 turi mavjud bo'lgan. Movarounnahrlik hunarmandlar zo'r san'at bilan turli-tuman metall buyumlar, ip va ipak matolar, a'lo navli qog'ozlar ishlab chiqarganlar. Buxoro shahri bu vaqtda ancha kengaytirilgan, devor va harbiy istehkomlar qaytadan qurilgan. Shaharda madrasalar, xonaqoh va karvonsaroylar, yangi rastalar barpo qilingan. Shahar o'rtasidagi tim, ko'chalar chorrahasi ustiga gumbaz-toqlar, hammomlar, karvon yo'llarida sardobalar, karvonsaroylar, ko'priklar qurilgan.¹

Abdullaxon davrida Buxoro xonligining Hindiston, Xitoy, Turkiya, Rossiya bilan savdo va diplomatik munosabatlari rivojlangan. 1572–1578-yillari Hindistonda Buxoro xonining elchilari, Buxoroda esa Hindiston podshohi Akbarning elchilari bo'lgan.

Abdullaxon II elchilari 1583-yili Moskvadan o'q-dori, ov qushlari, mato olib kelganlar. Bunday elchilik 1589–1595-yillarda ham takrorlangan.

Abdullaxon II ning mamlakat ichki siyosatidagi, davlat boshqaruv tizimini mustahkamlash, ayniqsa pul islohoti o'tkazish yo'lidagi faoliyati natijalari keyingi davrlarda ham saqlanib qolgan. Uning davrida Buxoro yaqinida Sumitan (Jo'ybor) mavzesida Jo'ybor xojalaridan Abu Bakr Sa'd mozori atrofiga madrasa, masjid, xonaqoh va chorbog', Buxoroda madrasa, hammom, Govkushon, Fathulla qushbegi, Mirakon, Xoja Muhammad Porso, Yangi Chorsu (1569–1570), tim (Abdullaxon timi), Karmana yaqinida Zarafshon daryosi ustiga ko'prik (1582) qurilgan. Bu kabi inshootlar Toshkent, Samarqand, Balh va boshqa shaharlarda ham qurilgan. Turkiston shahridagi Xoja Ahmad Yassaviy maqbarasi, masjidi ta'mirlangan.

¹ O'zbekiston Milliy Ensiklopediyasi. «O'zbekiston milliy ensiklopediyasi». – T.: Davlat ilmiy nashriyoti. 2001, I–IV jild.

Abdullaxon II ning nufuzli amiri Qulbobo ko'kaldosh sharafiga Toshkentda Ko'kaldosh madrasasi qurilgan. Uning davrida shaharsozlik, ilm-fan taraqqiy etadi. Buxoro madaniyat, ilm-fan markaziga aylanadi. Buxoroda mashhur Abdullaxon kutubxonasi tashkil bo'ladi. Unda mashhur xattotlar Mir Ali Hiraviy, Ahmad Husayniylar va boshqalar kitob ko'chirish bilan mashg'ul bo'lishgan. Sayyid Hasanxo'ja Nisoriyning «Muzakkiri ahbob» asari Abdullaxon II ga bag'ishlangan.

Bu davrda shoir, adib va ilohiyotchi olimlardan Mushfiqiy, Nizom Muammoiy, Muhammad Darvish oxund, Qozi Poyonda Zominiy, Mulla Amir, Muhammad Ali Zohid, tabiblardan mavlono Abdulhakim va boshqalar yashab ijod etgan. Abdullaxon II ning o'zi ham iste'dodli shoir bo'lib, «Xon» taxallusi bilan o'zbek va fors tilarida she'r yozgan.

Harbiy san'at taraqqiy etgan. Qo'shin tarkibini nayza, qilich, manjaniq naftandoz, shotular bilan qurollangan otliq va piyoda qismlar tashkil qilganlar. XVI asr ikkinchi yarmidan qo'shin Turkiya va Rossiyadan keltirilgan pilta miltiq va zambaraklar bilan qurollana boshlagan.¹

Abdullaxon II markazlashgan davlatni tuzishda isyonkor zodagonlarni qattiqqo'llik va shafqatsizlik bilan jazoladi, sultonlar, beklar, amirlar va o'zining bir qator qarindosh-urug'larining boshlarini tanlaridan judo qildirdi. Ammo u har qancha qattiqqo'l bo'lmasin, siyosiy tarqoqlik tartibotlariga qarshi kurashda o'jizlik qiladi va bu tartibotlarning navbatdagi qurboni bo'ladi. Rivoyatlarga qaraganda, Abdullaxon II o'g'li Abdulmo'min tomonidan 1598-yil zahrlab o'ldirilgan. Bu ishda harbiy zodagonlar boshliqlaridan biri Muhammad Boqibiy tashkilotchilik qilgan. Hokimiyatni zo'rlik yo'li bilan otasi qo'lidan olgan oqpadar Abdulmo'min yarim yil o'tmasdan o'zi ham boshqa bir dushman zadagonlar guruhi qo'lida (1599) halok bo'ldi. Taxtni so'nggi Shayboniy hukmdor Pirmuhammadxon egallaydi. Ammo 1601-yili Samarqand hokimi Boqi Muhammad bilan kurashda u yengiladi va taxtdan ag'dariladi. Shu bilan Shayboniylar hukmronligi tugaydi. Ana shu Boqi Muhammad boshqa bir sulola – Ashtarxoniylarga mansub edi. 1601-yildan vatanimiz siyosiy hayotida yangi sulola – Ashtarxoniylar hukmronlik

¹ O'zbekiston Milliy Ensiklopediyasi. 1-jild, 32–34 betlar.

qila boshlaydi. Shu tariqa, qariyb yuz yil davom etgan Shayboniylar sulolasi o'zaro qirg'inbarot urushlar va o'zaro nizolar oqibatida qirilib tamom bo'ladi va taxt vorisligiga da'vogar qolmaydi.

5. ASHTARXONIYLAR (JONIYLAR) SULOLASI

Ashtarxoniylar, Joniylar – 1601–1756-yillarda o'zbek davlatchiligini boshqargan sulola. Jo'jixon naslidan bo'lgan ashtarxonlar (joniylar) sulolasi asli Astraxan (Hojitarxon) yerlarida yashab hukmronlik qilganlar. Astraxanni Ivan Grozny 1556-yili bosib olgach Ashtarxoniylar Yormuhammad boshchiligida Buxoroga Iskandar Sulton saroyiga kelib o'rnamadilar. Yormuhammadning o'g'li Jonibek Sultonga Iskandarning qizi, Abdullaxon II singlisi Zuhrabegim nikohlab beriladi. Undan Din Muhammad, Boqi Muhammad, Vali Muhammadlar dunyoga keladi. Shu zayilda Shayboniylarga qarindoshlik rishtalari bog'lanadi. Natijada 1601-yili Shayboniylarning so'nggi vakili Pirmuhammad vafot etgach, Shayboniylardan taxt vorisi chiqmaganda Buxoroda yashab turgan Jonibek sultonni xon qilib ko'tarishga qaror qiladilar. Lekin Jonibek sulton bu taklifdan bosh tortadi. Taxtga Jonibekning katta o'g'li Din Muhammadni ko'taradilar. Ammo u Buxoroga kelayotganda Obivardda jangda halok bo'ladi. Shunda uning ukasi Boqi Muhammadxon voris deb e'lon qilinadi. Qabul qilingan an'anaga ko'ra Vali Muhammad Balxga noib etib yuborildi. Ana shu tariqa 1601-yildan boshlab Buxoro xonligida hokimiyat Ashtarxoniylar sulolasi qo'lga o'tadi. Bu yana Jonibek sulolasi – «Joniylar» sulolasi deb ham yuritiladi.

Ashtarxoniylar sulolasi 1753-yilgacha hukmronlik davrini o'tadi. Sulola sakkizta xondan iborat bo'lgan: 1. Boqi Muhammad (1601–1605), 2. Uning ukasi Vali Muhammadxon (1605–1611), 3. Imomqulixon (1611–1642), 4. Uning ukasi Nodir Muhammadxon (1642–1645), 5. Uning o'g'li Abdulazizxon (1645–1681), 6. Uning ukasi Subhonqulixon (1681–1702), 7. Uning o'g'li Ubaydullaxon (1702–1711), 8. Uning ukasi Abulfayzxon (1711–1747). Ulardan faqat uchasi umrini taxtda tugatdi, xolos. Uchtasi (Vali Muhammad, Ubaydullaxon, Abulfayzxonlar) saroy to'ntarishlari oqibatida fojiali o'ldirilganlar. Ikkitasi esa taxtdan ag'darib tashlangandan so'ng o'z hayotini quvg'inlikda o'tkazgan. Bularning hammasiga asosiy sa-

bab, shuki, ashtarxon o'zbek sulolalari davrida hokimiyat, toj-u taxt uchun kurash hatto ota-bola va aka-ukalar, qarindosh-urug'lar o'rtasida misli ko'rilmagan darajada kuchaygan edi.

Buxoro xonligida tinchlik va osoyishtalik bo'lmaydi. Amirlar va beklar o'zboshimchaligi avjiga minadi, markaziy hokimiyatdagi mansabdorlar o'rtasidagi o'zaro fitna, nizolar, ur-yiqitlar mamlakat tinka-madorini quritadi.

1605-yilda Boqi Muhammad vafotidan so'ng Buxoro xonligi taxtiga uning ukasi, Balx hokimi **Vali Muhammad** o'tiradi (1605–1611). Oradan ko'p vaqt o'tmasdan Vali Muhammadga qarshi Buxoroda fitna uyushtirildi. Bu fitnadan xabar topgan Vali Muhammad o'zining ikkita o'g'li bilan Eronga – Shoh Abbos huzuriga qochib ketadi. Fitnachilar Buxoro taxtini **Imomqulixon** (1611–1642)ga topshirmoqchi bo'ldilar. Eron Shohi Abbosxon Buxoro ustidan o'z hukmronligini o'rnatish uchun Vali Muhammadni qo'l-lab-quvvatladi va unga katta qo'shin bilan yordam berdi. Bu hol buxoroliklarni katta tashvishga soladi. Lekin o'zaro jangda o'zbeklar Eron qo'sinlarini tor-mor keltiradilar va Vali Muhammadni asir olib o'ldirdilar. Eron qo'shinlariga qarshi kurashda Imomqulixonga qozoqlar yordam berdi.

Ashtarxoniy o'zbek sulolalari orasida so'zsiz nisbatan nufuzli va obro'lisi **Imomqulixon** bo'ldi. Uning davrida Buxoro xonligi kuchli davlatga aylandi. 1613-yilda Imomqulixon Toshkentni qozoq xonligidan qaytarib oldi va bu yerga o'zining o'g'li Iskandarni noib etib tayinladi. Lekin Iskandar toskentliklarga jabr-zulm o'tkazadi, soliqlarni ko'paytiradi, zulmni kuchaytiradi. G'azablangan Toshkent aholisi qo'zg'olon ko'tardi, shahzoda Iskandarni o'ldirdi. Imomqulixon bu voqeadan xabar topib Toshkent shahrini bir oy qamal qiladi. Toshkentliklar shaharni qahramonlarcha himoya qilsalar-da, Imomqulixon katta kuch bilan qo'zg'olonni bostirishga muvaffaq bo'ladi. U shahid ketgan o'g'li uchun toshkentliklardan qattiq o'ch oladi. Buxoro xoni otimning uzangisigacha qon chiqmaguncha aholini qirishni davom ettiraman, deb qasam ichadi. Toshkent aholisini qirg'in qilishdan horib-charchagan Imomqulixon qo'shini boshliqlarining o'zlari ham, hech bir gunohsiz odamlarni bunday qirg'in qilishni to'xtatishni xondan iltimos qiladilar. Ammo xon ichgan qasamimni buzaolmayman, deb javob beradi. Shundan so'ng Toshkentdan qonunshunoslar o'lganlarning qonlari oqizgan chuqur-

likdagi hovuzchalarga suvlarni to'ldirib bu hovuzdan Imomqulixon o'tda kechib o'tishni taklif qiladilar. Bu bilan xon ichgan qasamni ado etdi va aholini qirg'in qilishni to'xtatish to'g'risida buyruq berdi.

Imomqulixon o'z davlat hokmiyatini mustahkamlash maqsadida ko'chmanchi qoraqalpoqlar, qalmoqlar va oyrotlarga qarshi ham muvaffaqiyatli janglar olib borgan. Qoratorov yonidagi jangda Imomqulixon qoraqalpolarga hal qiluvchi zarbani bergan. Albatta, bunday muvaffaqiyatli urushlar Imomqulixonning obro'-e'tiborini oshiradi. Biroq mamlakatdagi siyosiy tarqoqlikni va xonlikning ich-ichidan yemirilib borishini u to'xtatib qola olmadi. Uning davrida yirik zodagonlar viloyatlarda o'zlarini xondan mustaqil hisoblar va qo'shni viloyatlarga urush ham e'lon qilardilar. Ana shunday bahodir hukmdorlardan biri bo'lgan Yalangto'sh bir necha yillar davomida Samarqandni boshqardi. Uning mingdan ortiq quli bo'lgan, juda katta boyliklar egasi edi. Yalangto'sh bahodir davrida ikki mahobatli bino – Sherdor (1619–1636) va Tillakori (1646–1660) madrasalari bunyod etilgan. Registon maydoni ham hozirgi qiyofasiga uning davrida (XVII asr) kelgan edi. Badaxshxon hukmdori Mahmudbiy Qatag'on ham kuchli ta'sirga ega bo'lgan zodagonlardan hisoblangan. Bu jarayon xususan Imomqulixon vafotidan so'ng kuchli tus oldi. Imomqulixon Hajga ketadi.

Imomqulixon keyin uning ukasi **Nodir Muhammad (1642–1645)** Buxoro taxtiga o'tirdi. U haddan tashqari dimog'dor va tamagir xon bo'lgan. Nodir Muhammad Movarounnahr hududlarini o'zining 12 o'g'li, 2 nafar jiyani va nabirasi o'rtasida taqsimlab berdi. Bu bilan u mamlakatdagi siyosiy tarqoqlikning yanada halokatli tus olishiga sababchi bo'ldi. Nodir Muhammad davrida xalqqa nisbatan jabr-zulm mislsiz darajada kuchaydi. Bu hol xalqning noroziligiga sabab bo'ldi. Bundan foydalangan qozoqlar Nodir Muhammad xonligining uchinchi yilida Movarounnahrda hujum qilib Xo'jandgacha yetib keldilar. Nodir Muhammad Xo'janddan qozoqlarni haydab chiqarish maqsadida u yerga ukasi Abdulaziz boshchiligida katta qo'shin yuboradi. Xo'jandga qo'shin tortib ketayotganda Abdulaziz o'z otasiga qarshi fitna uyushtirdi – **Abdulaziz Buxoro xoni** deb e'lon qilindi. Abdulaziz saltanatni otasi Nodir Muhammaddan tortib olgan. Bu mudhish voqeadan xabar topgan Nodir Muhammad shoshilinch ravishda Balxga jo'nab ketdi. Abdulaziz hech qanday to'siqlarsiz va qarshiliklarsiz Buxoroga kirib keldi.

Zodagonlar Abdulazizning xonligini batamom qonunlashtirdilar **(1645–1681-yillarda xonlik qilgan)**. Nodir o'z ukasidan xonlikni qaytarib olish uchun Hind shahzodasi boburiy Shoh Jahon (1623–1659)ga yordam so'rab murojaat qiladi. Shoh Jahon Buxoro yerlarini o'z davlati tarkibiga qo'shib olish niyati bilan o'zining ikkita o'g'li: Murodbaxsh, Avrangzeb boshchiligida u yerga kuchli qo'shin yubordi. Nodir Muhammad Hind qo'shinlari Buxoro xonligi hududiga bosqinchilik maqsadlari bilan ketayotganligini tasodifan bilib qolgach g'arb tomonga qochadi. Hind qo'shinlari uning orqasidan quvib borib uni tor-mor qilganlar. Nodir Muhammad Eronda – Shoh Abbos II huzurida o'ziga panohtopgan.

Hind shahzodalari Balxni, undagi xon xazinalarini bosib oldilar. Ular o'zlarini istilochilardek tutdilar, ikki yil mobaynida xalqni talab Balxda xo'jayinchilik qiladilar. Balx aholisi butun oilalari bilan zulm-kulfat, talovlardan qochib Movarounnahrğa keta boshladilar. Abdulaziz hindlarga qarshi kurashga chiqdi. Shoh Jahon o'z qo'shinlarini chaqirib olishga majbur bo'ladi. Xarobazorga aylantirilgan Balxni Erondan qaytib kelgan Nodir Muhammad o'z qo'liga oldi.

Nodirxonning yana Balx taxtiga o'tirishi uning o'g'illarini tahlika ostiga solib qo'ydi va ular birlashishga majbur bo'ldilar. Abdulaziz xon otasi zamonida dushmanlik munosabatida bo'lgan ukasi Subhonqulini Balxga noib etib tayinladi. Balxning yuqori martabali kishilari Subhonquliga shahar darvozalarini ochib berdilar (1651). Nodir Muhammad esa noiloj haj qilish bahonasida Makkaga jo'nadi va yo'lda vafot etdi. Oradan uzoq vaqt o'tmasdan aka-uka o'rtasida yana dushmanlik boshlandi. Abdulazizxon Balxni ukasidan tortib olish maqsadida u yerga katta qo'shin yubordi. Shahar qamal qilindi. Qirq kun qamal davomida shahar xarobaga aylantirildi. Oqibatda aka-uka yarash bitimi tuzdi. Abdulazizxon o'z ukasi Subhonqulini o'zining vorisi, hamda Balxning noibi deb tan olib orqaga qaytgan.

1655-yilda Movarounnahrğa xivaliklar hujum uyushtirdilar va mamlakatni xarob qiladilar. Ular Qorako'lni egallab Karmagacha boradilar. Juda ko'p asirlar va qo'lga tushgan boyliklarni olib o'z yurtlariga qaytadilar. Bu hujumlarni Xiva xoni Abulg'azi Bahodirxon Xiva xonligini doimiy tahlikaga tutib turgan va mutasil uning tinchligini buzib kelgan xonlardan o'ch olish maqsadida uyushtirgan edi. 1657-yilda ana shunday hujumlarning birida

Abulg'ozixonning o'zi katta xavf ostida qoldi. Karmanadan katta o'lja bilan kelayotganda Buxoro xoni Abdulazizxon Abulg'ozixonga kutilmagan hujum qiladi. Faqat Abulg'ozixonning o'g'li Anushaxonning o'z vaqtida yetib kelganligi otasini asirlikdan saqlab qoladi. Lekin bu mag'lubiyatga qaramasdan xivaliklar tinim bilmasdan Buxoroga qarshi hujumni davom ettiraveradilar. 1658-yilda Vardanzi xarob qilinadi. 1662-yilda Abulg'ozixon qo'shinlari Buxorogacha yetib keldilar. Xivaliklar Buxoroning Namozgoh darvozasi oldiga kelib yetganlarida Abdulazizxon bilan Abulg'ozixon o'rtasida sulh bitimi imzolaniadi.

Abulg'ozzi Bahodirxon vafoti (1603–1664)dan so'ng uning o'g'li Anusha ham Buxoro hududlariga qarshi yurishni davom ettiradi. Ana shunday hujumlardan birida Anusha Buxorodagi Jo'yborgacha (Jo'ybor xo'jalari yashaydigan joy) yetib borgan va u yerni talagan, bu paytda Abdulaziz Karmanada bo'lgan va tezda Buxoroga yordam berish uchun bu yerga yetib kelgan. U Buxoro xalqining shahar himoyasiga safarbar eta oldi va xivaliklar chekinishga majbur bo'ldilar. Xivaliklar bilan olib borilgan uzoq muddatli urushlar Movarounnahrning umumiy iqtisodiy inqiroziga sabab bo'ldi va Ashtarxoniylar davlati ichidagi ziddiyatlarni yanada kuchaytirdi. Salomatligi og'irlashgan va keksayib qolgan Abdulaziz mamlakat mudofasini ta'minlay olmadi. U hokimiyatdan ukasi Subhonqulixon foydasiga voz kechib Makkayu Madinaga ketishni ixtiyor qiladi va o'sha yerda bu dunyoni tark etadi.

Subhonqulixon davri (1681–1702)da Buxoro bilan Xiva o'rtasidagi urush yangi kuch bilan davom ettirildi. Ana shunday urushlarning birida Xiva xoni Anushaxon Karmanani egallab, Vardanzini talab, Samarqandni ham qo'lga oldi. Samarqand zodagonlari Anushaxon nomini xutbaga qo'shib namoz o'qish va uning nomi bilan pul zarb qilishga rozi bo'ldilar. Bu ishlardan norozi bo'lib g'azablangan Buxoro zodagonlarining ko'pchiligi o'z qabilalari turgan joylarga ketdilar. Subhonqulixon qatag'on qabilasidan bo'lgan Badaxshon hokimi Mahmudbiy otaliq yordamida xivaliklarni Samarqanddan quvib chiqardi va shahar aholisidan qattiq o'ch oldi. Anushaxon Samarqandga bostirib kirishga yo'l qo'ygan va uni o'zining xoni qilib ko'targan samarqandliklarni qirib tashlashga buyruq berdi. So'ng bu buyruq aholi boshiga g'oyatda og'ir va katta

tovon solig'i bilan almashtirildi hamda nihoyatda shafqatsizlik bilan bu tovon undirildi.

Subhonqulixon davlat hokimiyatini mustahkamlash uchun Balxda hokimiyat talashib tinimsiz kurash olib borayotgan o'z o'g'illari-ga ham qarshi keskin choralar ko'rishga majbur bo'ldi. Balx noibi Subhonqulixonning o'g'li Siddiq Muhammad o'z otasiga qarshi qo'zg'olon ko'tarmoqchi emish, degan gap tarqaladi. Bunga javo-ban 1681-yilda Subhonqulixon Balxga qo'shin tortdi. Nobakor o'g'il Siddiq Muhammad otasi yuborgan qo'shinni miltiq va kamonlar-dan o'q uzib qarshi oldi. Lekin gunohini kechirish to'g'risida otasi-dan xat olgach, shahardan chiqib otasining huzuriga bordi. Ota-bola ko'rishgach birlashib Balxga bordilar. Shahar ichiga kirganlaridan so'ng Subhonqulixon o'g'li Siddiq Muhammadni zanjirband qilib qamab qo'yishga buyruq berdi, isyon ko'tarishda unga yordam ber-gan shaxslar so'roq qilinib, qiynab o'ldirildi. Siddiq Muhammad ham qamoqda halok bo'ldi.

Xiva xoni Anushaxon Subhonqulixonning Buxoroda yo'qligidan foydalanib, yana Buxoroga bostirib keladi va uni vayron qiladi. U juda katta o'ljalar bilan Xivaga qaytadi. Ana shu voqeadan sal o'tar-o'tmasdan Xivada Anushaxonga qarshi fitna uyuchtiriladi. Uning yaqin odamlari 1686-yilda Anushaxonning ko'zini o'yib ko'r qiladi-lar. Bu dahshatli voqeadada Buxoroning ham qo'li bo'lsa ajab emas, deb taxmin qiladilar. Anushaxon o'rniga Xiva taxtiga uning o'g'li Ernakxon bo'ldi. Bu davrda Subhonqulixon Xivadan biror-bir xavf yo'qligiga ishonch hosil qiladi va Boloj Murg'ob (Hozirgi Kush-kaning shimoli sharqida) qal'asini egalladi. Lekin bundan foydalan-gan Ereng Subhonqulixonning yerlariga bostirib kirdi va Buxoroni qamal qila boshladi. O'zining barcha qo'shinlarini Xurosonga sa-farbar qilgan Subhonqulixon Badaxshon hokimi Mahmudbiy-ga yordam so'rab murojaat qiladi. Otaliq Mahmudbiy xivaliklarni chekinishga majbur etdi. Xivaga kelgandan so'ng Ereng o'ldirildi. Subhonqulixonga uning nomi xutbaga qo'shib o'qitilayotganligi va uning nomi bilan pul zarb qilinayotganligi to'g'risida xabar yubori-ladi. Xivaliklarning iltimoslariga binoan Xorazmni idora qilish uchun Subhonqulixon o'z noibini yuboradi. Ana shu tariqa Xorazm yana Buxoro tarkibiga qo'shib olinadi.

Buxoro xoni Subhonqulixonga qilgan xizmatlari uchun otaliq Mahmudbiy Badaxshon va Balxning noibi etib tayinlanadi. Subhon-

qulixon hukmronlik qilgan so'nggi yillar mamlakat uchun umumiy og'ir vayronaliklar va tartibsizliklar keltirdi. Urug'lar, qabilalar o'rtasida tinimsiz urushlar, tartibsizliklar avj oldi. Ashtarxoniylar hukmronligi Buxorodan nariga o'tmaydi. Ana shunday ur-yiqit, beboshlik va tartibsizliklar avjiga chiqqan bir davrda 1702-yilda Subhonqulixon vafot etdi. Buxoro taxtiga Subhonqulixonning o'g'li **Ubaydullaxon (1702–1711)** o'tiradi. Bu davrda toj-u taxt uchun kurash o'zining eng yuqori cho'qqisiga ko'tarildi. Bu davrda Balx, Termiz, Shahrisabz hokimlari mustaqil bo'lib olishga harakat qiladi. Ubaydullaxon ularga qarshi harbiy yurishlar qilishga majbur bo'ladi. Samarqand va Hisorda bosh ko'targan qabilalarga qarshi qo'shin yuboradi. O'zaro beto'xtov urushlar, harbiy yurishlardan keyin xazina bo'shab iqtisodiy ahvol og'irlashadi. 1708-yilda o'tkazilgan pul islohoti natijasida pul qiymati to'rt marotaba tushib ketadi (mis chaqalar 36 grdan 9 grga tushiriladi). Islohotdan zarar ko'rgan aholi g'alayon ko'taradi, biroq qo'zg'olon shafqatsizlarcha bostiriladi. Mamlakatdagi siyosiy va iqtisodiy ahvolning yomonlashishi ichki ziddiyatlarni kuchaytirib yuboradi. 1711-yil 16-martda uyushtirilgan saroy fitnasi oqibatida Ubaydullaxon ham o'ldiriladi. Bu fitnani 40 kishidan iborat saroy guruhi amalga oshiradi. Ubaydullaxon bor-yo'g'i 30 yil yashab, 9 yil hukmronlik qiladi.

Taxtga Ubaydullaxonning ukasi **Abulfayzxon (1711–1747)** o'tiradi. Ashtarxoniylar sulolasidan bo'lgan so'nggi xon Abulfayzxon tez orada amirlar va zodagonlar qo'lida qo'g'irchoq bo'lib qoladi.

Hokimiyatdagi muhim lavozimlar nufuzli amirlar qo'liga o'tib qoladi. Markaziy hokimiyat zaiflashgach, 1711-yilda Balx, 1723-yilda Samarqand viloyati Buxoro xonligidan ajralib chiqadi. 1720-yilda Toshkent viloyatini qalmoqlar bosib oladi. Bu ahvolni kuzatib borgan Xiva xoni Sherg'ozixon ham Buxoro xonligiga da'vogar bo'ladi, ammo uning harakatlari samarasiz yakunlanadi. 1723-yilda qalmoqlar qozoq dashtlariga bostirib kirib qozoqlarni Movarounnahrqa qochishga majbur qilgan. Qozoqlar chorva mollari bilan Zarafshon vodiysiga kirib bog' va ekinzorlarni payhon qilganlar. Buxoro xonligida iqtisodiy va siyosiy tanglik kuchaygandan kuchayadi, oxir oqibatda xonlik tanazzulga yuz tutadi. Movarounnahr parchalanib uchta xonlikka – Buxoro, Qo'qon va Xiva xonliklariga bo'linib ketadi.

Xullas, 1601-1756-yillar (ba'zi manbalarda 1601–1753-yillar ham beriladi) davomida Ashtarxoniylar sulolasi davrida hukm surgan siyosiy, ijtimoiy tarqoqliq xonlar, sultonlar, shahzodalar o'rtasida avjiga chiqqan o'zaro toj-u taxt uchun kurashlar, talonchilik urushlari o'sha davr avlod-ajdodlarimizning dunyo taraqqiyoti sivilizatsiyasidan birmuncha orqada qolib ketishiga bosh sabab bo'ldi.

6. SHAYBONIYLAR VA ASHTARXONIYLAR DAVLATIDA SIYOSIY TUZUM, IJTIMOIIY-IQTISODIY MUNOSABATLAR

Shayboniylar hukmronligi yillarida eng oliy davlat idorasi dargoh hisoblangan. Uning tepasida oliy hukmdor – xon turgan. Oliy hukmronlik otadan bolaga emas, balki suloladagi eng ulug' namoyondaga o'tgan. Keyinchalik bu an'ana sulola ichidan oilaviy taxt vorisligiga o'tgan. Abdullaxon II davriga kelib, masalan, hokimiyat Iskandarxondan o'g'li Abdullaxonga, Abdullaxondan esa o'g'li Abdulmo'minga o'tgan. Ammo shayboniylar sulolasidagi davomiylik so'nggi paytga qadar ana shu tartibda shakllana olmagani. Abdullaxon II davrida Balx viloyati hokimligini valiahdga topshirish an'anasi shakllanib borgan. Biroq Shayboniylar faoliyatiga chek qo'yilishi bilan bu an'ana rivojlanmay qolgan. Bu an'ana ashtarxoniylar davrida yana tiklangan.

Dargohdagi xondan keyingi davlat mansabi sardor, boshliq, yetakchi deb hisoblangan va u xonning eng ishonchli va yaqin kishilaridan biri bo'lgan. Qabul marosimlarida u xonning chap tomonidan joy olgan va davlatning ichki va tashqi siyosati, harbiy masalalarda xonning birinchi maslahatchisi deb qaralib, xon farmon va yorliqlarida uning nomi birinchi bo'lib qayd etilgan. Masalan, 1570-yili Buxoroda hokimiyatni tiklash jarayonida, buxoroliklar bilan muzokaraga xon o'z sardorini yuborgan. Bundan tashqari, harbiy yurishni uyushtirish, dushman harbiy qudratini o'rganish, elchilik vazifalarini bajarish vazifalarini ham sardor olib borgan.

Davlat tasarrufiga tegishli mansablardan yana biri – otaliqdir. U otasining o'rnini bosmoq mazmunini anglatadi. Ushbu xizmat hokimiyatning joylardagi viloyat – mulklardagi siyosatini belgilashda katta ahamiyatga ega bo'lgan. Zero, oliy hukmdor mamlakat qismlarini viloyatlarni sulola namoyandalari – shahzodalariga

taqsimlab bergan. Balogʻat yoshiga yetmagan shahzodalar, toʻlgʻayib mustaqil faoliyat koʻrsatgunlariga qadar, otaliqlar hokimiyatni boshqarganlar. Ular butun bir viloyat taqdirini hal etib kelganlar.

Xonning chiqargan hukmini yorliq va boshqa rasmiy hujjatlarini oʻz egalariga yetkazishga parvonachi javobgar boʻlgan.

Dargohga tushgan arzlarni qabul qilib, javobni berish, mamlakatdagi tartiblarga amal qilinishini nazorat qilish dodxoh zimmasiga yuklatilgan. Shuningdek u elchilarni qabul qilish, elchilik yumuchlarini tashkil etish va hatto shaxsan elchi sifatida boshqa mamlakatlarga borib kelish tadbirlarini bajargan. Koʻkaldosh, yaʼni koʻngildosh mansabi dargohdagi muhim lavozimlardan biri hisoblangan. Bu lavozimga xon va sulolaning eng yaqin kishilaridan qoʻyilgan. Oddiy qilib aytganda, mamlakatda xon olib borayotgan siyosat daxlsizligi, unga kishilarning munosabatlari kabi ishlarni nazorat qilib borish koʻkaldoshning vazifasi boʻlgan. Masalan, Abdullaxon II va Abdulmoʻmin oʻrtasidagi qarama-qarshilikni bartaraf etishda Qulbobo koʻkaldosh asosiy oʻrin tutgan. U xonga Abdulmoʻmin harakatlari va maqsadlarini oldindan bilib, toʻgʻri maʼlumot bergan. Shuning uchun Abdulmoʻmin taxtga chiqqandan soʻng Qulbobo koʻkaldoshdan qutulish uchun uni qatl ettirgan.

Xon bilan shahzodalar oʻrtasidagi aloqalarni, sulola ichki munosabatlariga oid tadbirlarni yoʻlga qoʻyishni xon yasovuli olib borgan. U shahzodalarni xon tomonidan qabul qilish, arzlari, iltimoslarini yetkazish kabi ishlarni bajargan.

Dargohdagi tartib-intizom, keldi-ketdi, xavfsizlik ishlari eshik boshi zimmasida boʻlgan: chap eshik ogʻosi, oʻng eshik ogʻosi. Ular urush paytlarida xonning eng muhim harbiy topshiriqlarini ham bajarganlar.

Umuman olganda, oʻsha zamonlarga xos ravishda davlat xizmatchilari urush paytlarida oʻzlarining vazifalariga qoʻshimcha qilib, harbiy faoliyat bilan ham shugʻullanganlar.

Dargoh bilan bogʻliq boshqa bir qancha xizmatlar ham boʻlgan. Bulardan asosiysi shayxulislom lavozimi boʻlib, uning davlat jamiyat va mafkuraviy hayotdagi oʻrni yuksak darajada boʻlgan. Masalan, Abdullaxon II ni taxt uchun kurashda qoʻllab-quvvatlagan Xoja Islom boʻlganligini eslashning oʻzi kifoyadir.

Din peshvolari nafaqat ijtimoiy hayotda, balki iqtisodiy munosabatlarda ham oʻz mavqelarini yoʻqotmaganlar. Shuning uchun ham

vaqf mulklari bilan shug'ullanuvchi maxsus xizmatlar joriy etilgan bo'lib, ularni mamlakat miqyosida bosh sadr, joylarda esa sadrlar boshqarganlar.

XVI asrning oxiri – XVIII asrning birinchi yarmida Shayboniylar va Ashtarxoniylar xususiy mulkchilikka asoslangan yer egaligi munosabatlari bosqichida edilar. Ayrim qabilalar tepasida voris zodagonlar – Chingizxon xonadonidan bo'lgan sultonlar turardi. O'z navbatida qabilalar, urug'lar va avlodlarga bo'lingan edi. Ular sultonlar bilan birga qabilalarning yetakchisi – beklar va biylar tomonidan boshqariladi. Ulardan eng qudratlilari xon etib saylanardi. Xonning o'z lashkari bo'lib, qabilalarning yigitlari bilan birga uning qurolli kuchlarini tashkil etgan.

Shayboniylar O'rta Osiyo hududlarini egallagach, g'olib ko'chmanchilarning asosiy ommasi Toshkent yaqinida, Zarafshon vodiysi, Qashqadaryo, Surxondaryo va Sirdaryo vohalarida joylashdilar. Ko'chmanchilarning anchagina qismi Amudaryoning chap qirg'og'iga, hozirgi Afg'onistonning shimoliy hududlariga ko'chadilar. Yer-suvlar qaytadan taqsim qilinadi. Shayboniylar davlati dastlab mulklarga taqsimlangan. Buxoro, Samarqand, Toshkent, Balx, Hisor va boshqalar ana shunday mulklar hisoblangan. Mahalliy va ko'chmanchi zodagonlar bu mulk egalariga xizmat qilganlar. Yengilgan zodagonlarning yer-mulklari va boyliklari musodara qilingan, qarshilik ko'rsatganlar shafqatsiz sur'atda jazoga mahkum etilgan. Jumladan, Xo'ja Ahrorning Shayboniylar bosqiniga qarshilik ko'rsatishni uyushtirishga uringan o'g'li, yolg'iz merosxo'ri Muhammad Yahyo qatl etiladi. Uning butun mol-mulki va dunyosi musodara qilindi va shayboniylarning ko'pdan ko'p qarindosh-urug'lariga, katta yer egalariga, shayboniylarga yaqin va ularni qo'llab-quvvatlaydigan ruhoniylar vakillariga taqsimlab beriladi.

Bunday tadbirlar natijasida hukmdor va boy amaldorlarning yangi tarkibi vujudga keldi. Bu yirik zamindor xo'jayinlar orasida ruhoniylarning vakillari bo'lmish Jo'ybor shayxlari o'zlarining qudratli va nufuzi bilan ajralib turar edilar. Ularning boyliklari shu qadar ko'p ediki, uni faqat Xo'ja Ahror boyliklari bilangina qiyoslash mumkin bo'lgan. Ammo mazkur shayxlar o'zlarining siyosiy ta'sir doirasi va nufuzi jihatdan Xo'ja Ahrordan ham ustun bo'lganlar. Tarixchi Hofiz Tanishning yozishicha, Jo'ybor shayxlaridan biri Xo'ja Sa'd Buxoro xoni Abdullaxonning murabbiysi va

maslahatchisi sifatida siyosiy voqealarda katta nufuzga ega bo'lganki, u barcha siyosiy voqealarda shaxsan ishtirok etgan. Xo'ja Islom Abdullaxonning hokimiyat tepasiga kelishiga yordam bergan shu bois xon uning ijobatisiz birorta ham muhim ishini boshlamagan.

Bu hol shuni ko'rsatadiki, musulmon dini mafkurasi yer egaligi tizimi hukmronligiga batamom singib ketdi. Xullas, o'zbek qabilalari hukmronligi davrida ham ijtimoiy tuzumda o'zgarish bo'lgani yo'q, temuriylar davrida qanday bo'lsa, shundayligicha qoldi. Ya'ni, mulkka egalik qilishning mazmuni o'zgarmadi, faqat u bir qo'ldan ikkinchi qo'lga o'tdi, xolos, yer mulki avvalgi asrlardagidek davlat mulki, xususiy mulk va vaqf mulkligicha qolaberd. Yer mulklarining ko'pchiligi davlatga qarashli yerlar edi. Dehqonlar davlat yerlaridan foydalanganliklari uchun olingan hosilning ma'lum bir qismini xiroj (yer rentasi) tarzida to'lardilar. Davlat yerlarining katta bir qismi o'zbek qabilalariga «yurtlar», harbiy va fuqaro shaxslarga «suyurg'ol» yoki «tanho» sifatida in'om qilib taqsimlab berilgan. Yer in'om qilish natijasida davlat tomonidan bevosita nazorat qilinadigan dehqon aholisining qo'lidagi yer maydoni shu qadar kamayib ketdiki, natijada g'aznaga tushadigan xiroj va boshqa soliqlar tushumi tobora kamayib ketadi.

Shimoliy hududlardan O'rta Osiyo yerlariga kelib o'rnatilgan etnik jihatdan turk-mo'g'ul qabilalarining avlodi bo'lgan Dashti Qipchoq o'zbek qabilalari taraqqiyotda bu mintaqadagi mahalliy xalqlardan nisbatan ancha orqada bo'lganlar. Ular azaldan bu yerda yashab kelayotgan turkiy tilda so'zlashuvchi xalqlar bilan yaqinlashib, o'troq yashash tarziga o'ta boshlaganlar, dehqonchilik qilganlar, polizchilik, bog'dorchilik bilan shug'ullanganlar, kosibchilik va hunarmandchilik madaniyatini egallaganlar. Dashti Qipchoqdan kelgan xalq mahalliy aholidan o'troq madaniy hayot kechirish sirilarini o'rganganlar va ana shu jarayonda birlashib, qo'shib-qorishib ketganlar. Bu shundan dalolat beradiki, Dashti Qipchoq cho'llaridan ko'chib kelganlar asrlar davomida O'rta Osiyoda qadim-qadimdan yashab kelgan turkiy tilda so'zlashuvchi xalq tarkibiga kiradi.

Prezidentimiz I.A.Karimov «Turkiston» gazetasi muxbirining bergan savollariga javoblarida istiqbolimizga tashqaridan, ichkaridan mafkuraviy tahdid solayotgan vositalardan biri tariximizni soxtalashtirish, buzish ekaniga alohida e'tibor berdi. Hozirgi kundagi mafkuraviy tahdidlardan biri – **«bu o'zbek millatining tarixini soxtalashtirish, turli xil g'ayriilmiy talqinlar, siyosiy shiorlar bilan**

bizni tariximizdan, sharaflı o'tmishimizdan judo qilishga urinish tarzida namoyon bo'lmoqda. Xorijdagi ba'zi bir siyosiy arboblardan va olimlarning da'volariga ko'ra, alohida o'zbek degan millat yo'q emish, balki umumiy turkiy xalq bor emish. Shuning uchun o'zbek, qozoq, qirgiz, turkman, tatar, boshqird, uyg'ur va hokazo tushunchalarga barham berish kerak emish».¹

Bunday qarashlarga Islom Karimov ilgari ham javob berib, har bir xalq kabi, o'zbek xalqining ham tarixi betakrorligini ko'p marta ta'kidlagan. Muxbirning savoliga javob berarkan, Yo'l boshchimiz shunday deydi: «Biz jahon maydonida kuni kecha paydo bo'lgan xalq emasmiz. Bizning millatimiz, xalqimiz ko'hna Xorazm zaminida «Avesto» paydo bo'lgan zamonlardan buyon o'z hayoti, o'z madaniyati, o'z tarixi bilan yashab keladi. O'zbek millati O'zbekxon nomidan tarqagan emas, balki O'zbekxon o'zbek millati nomini o'ziga nom qilib olgan bo'lsa, ajab emas».²

Ayni vaqtda Yo'l boshchimiz o'zbeklarning qadim tarixiy ildizlari turkiy xalqlar bilan bir ekani, bu birlik til, din, urf-odat, qadriyatlari va madaniyatida namoyon bo'lganini e'tirof etib, turkiy xalqlar bilan har tomonlama aloqalarni rivojlantirish tarafdorimiz, deb ta'kidlaydi. «Lekin, – deb aytdi I. Karimov, – biz o'zimizni hamisha mustaqil millat – o'zbek xalqi sifatida his etib kelganmiz va bu bilan faxrlanamiz. Bunga tarixiy, ilmiy, madaniy asoslarimiz bor. Butun dunyo jamiyati bizning buyuk tariximiz va madaniyatimizni e'tirof etib, bugungi kunda bizni shu nom bilan taniydi va hurmat qiladi».³

XVII asr oxiri va XVIII asrda Dashti Qipchoqdan kirib kelgan ko'chmanchi qabilalarning ham ommaviy ravishda o'troqlashish jarayoni sodir bo'lgan deyish mumkin. Buni shu davrlarga kelib hozirgi O'zbekistonning butun hududida o'zbek qabilalarining nomi bilan yuritilgan ko'pdan-ko'p qishloqlar maydonga kelganligi (Qo'ng'iroq,⁴ Mang'it, Mesit, Qatag'on, Nayman,⁵ Qiyot va boshqalar)dan bilsa ham bo'ladi.

¹ Islom Karimov. Biz kelajagimizni o'z qo'limiz bilan qurmoqdamiz. 7-jild. – T.: «O'zbekiston», 1999. 301-bet.

² O'sha joyda.

³ O'sha joyda.

⁴ Asaka tumanida shu nomdagi qishloq bor.

⁵ Andijon tumanida shu nomdagi qishloq bor.

Shayboniylar hokimiyatni mustahkamlab olgach, mamlakatning ichki hayotini tartibga solishga harakat qiladilar. Soliqlar va zulm, zo'rlikning og'irligidan xo'jaliklar yer-suvlarini tashlab ketadilar. Shayboniylar davlatida soliqlar, o'lponlar va majburiyatlarning murakkab bir tizimi tarkib topgan. Asosiy soliq «xiroj» bo'lib, sug'oriladigan yerlardan olinadigan daromadning 30–40 foizini tashkil qilardi. Davlat apparati qo'shin va xon xonadoni sarflari va ularni saqlash uchun «ixrojat» nomi bilan soliq olinardi. Bog'lar, polizlar, bedazolarga ham soliq solinar edi.

Soliq va o'lponlardan tashqari dehqonlar majburiy ishlab berish majburiyatlarini ham bajarishlari kerak bo'lardi. Eng og'ir yuk «ya-soq» edi. U kanallar, qal'a zovurlari qazishni, yo'llar qurishni, o'tin, somon, xashak yig'ishni va boshqalarni ko'zda tutardi. Jumladan, Vaxsh daryosidan kanal qazish uchun Hisor, Qabodiyon va boshqa joylarning hokimlari 10 ming nafardan mardikor berishlari talab etilgan. Bu ishlar 6 yil davom etib, viloyatlar har yili ma'lum miqdorda mardikorlikka odam berib turganlar. Dehqonlar bulardan tashqari yana juda ko'plab ishlab berish majburiyatlarini ham bajarar edilar.

Mamlakatda tez-tez bo'lib turadigan urushlar xalq ommasining ahvolini yana ham og'irlashtirardi. Urush bahonasi bilan qonuniy va noqonuniy, doimiy va muvaqqat soliqlar soni ko'payaverardi. Bunday og'ir qismatdan qutulishning birdan bir yo'li deb dehqonlar o'z yashash joylari, makonlaridan ommaviy qochishni tushunar edilar.

Qishloq xo'jaligida dehqonlar mehnati bilan birga qullar mehnatidan ham foydalanilgan. Bu hol ham Shayboniylar va Ashtarxoniylar davriga xos jarayondir. Qullar qismati g'oyatda og'ir va ayanchli edi. Mehnatkash xalq zo'rlik siyosatiga qarshi ommaviy chiqishlar, g'alayon va qo'zg'olonlar bilan javob berardilar. XVI asr boshlarida Samarqand, Buxoro, Qorako'l va boshqa joylarda aholining qo'zg'olonlar qilganligi yozma manbalarda ko'rsatilgan.

Saltanatning shu hududlarida XVI asr boshlariga kelganda shaharlar hayoti deyarli izdan chiqqan edi, desa bo'ladi. Ipak yo'lining inqirozga uchraganligi O'rta Osiyoning nafaqat savdo aloqalari va munosabatlariga, balki o'lkaning butun sotsial-ijtimoiy, iqtisodiy-madaniy va istiqboldagi siyosiy taraqqiyotiga ham salbiy ta'sir ko'rsatdi. Shahar aholisi batamom qashshoqlarcha turmush kechirishga mahkum etilgan edi.

XVI asrning dastlabki o'n yilliklaridan e'tiboran shaharlarning izdan chiqqan xo'jalik hayoti sekin-astalik bilan tiklana boshladi. 1512-yilda o'lkaga tashrif buyurgan Xurosonlik shoir va adabiyotshunos Vosifyning bergan ma'lumotlariga qaraganda, Shayboniylar zamonida Buxoro, Samarqand va Toshkent serhosil vohalar hisoblanib, hunarmandchilik savdo va madaniyat yuksalgan.

Abdullaxon davrida Buxoroda «Chorsu» bozori qurilgan. Bozor ko'chalarining bir-biri bilan kesishib o'tgan joyida gumbazli binolar bo'lgan. Bu binolarda telpakfurushlar (Toqi Telfakfurushon), zargarlar (Toqi Zargaron), sarrof-sudxo'rlar (Toqi Sarrofon) va boshqalar joylashganlar. 1587-yilda Abdullaxon musofirxona barpo ettirgan. Juda ko'p karvonsaroylar barpo etilgan. Xo'ja Sa'dga qarashli Gavkushon karvonsaroyi (1570) va Hisor masjidiga yaqin joydagi saroy (1560) shular jumlasidandir. Bu me'morchilik obidolari hozirda saqlanib qolgan va xorijlik sayyohlarning e'tiborini tortmoqda.

Shayboniylar davrida ishlab chiqariladigan hunarmandchilik va kosibchilik mahsulotlariga, qog'oz, shoyi, qurol-aslahalarga hatto chet mamlakatlarda ham talab va ehtiyoj katta edi. «Mir Ibrohimiy», «Sultoniy» kabi a'lo sifat Samarqand qog'ozlarining dovrug'i uzoq-uzoqlarga ketgandi. Buxoro, Toshkent va Samarqand viloyatlarida temir bilan bir qatorda rudadan cho'yan quyish rivojlandi. Sovun ishlab chiqarish, misgarlik, tosh va yog'och o'ymakorligi, to'qimachilik rivoj topdi. Xullas, bu davrda hunarmandchilikning 61 turi mavjud edi. Bu hol mamlakatda nafaqat ichki savdoning, balki xorijiy mamlakatlar bilan ham savdo-sotiq aloqalarining rivojlanishiga sabab bo'ldi. Buxoro va Xivaning elchilari, O'rta Osiyo savdogarlarini qo'shni mamlakatlar: Hindiston, Eron, Mo'g'uliston, Qozoqlar, Sibir dashtlari, no'g'aylar yurtlariga, hatto Moskvagacha boshlab borganlar. Bunga javoban Buxoro xonligiga ham turli xorijiy mamlakatlardan elchilar kelganlar. Bu davrda Xitoy bilan o'zaro bordi-keldi aloqalari keng yo'lga qo'yilgan. Xitoydan ko'proq ipak gazlamalari, chinni idishlar, dori-darmonlar, choy keltirilgan.

Shayboniylar sulolasining so'nggi yillarida xususiy yer egaligining rivojlanishi va juda ko'p yerlarning o'zbek zodagonlari qo'lidagi to'planishi bu zodagonlar ahamiyatini shu qadar oshirdiki, xon hokimiyati XVII asr boshlaridan e'tiboran o'zining avvalgi katta salmog'ini yo'qota bordi. Ayniqsa, Abdullaxon vafotidan so'ng mamlakatda shunday bir ayanchli ahvol yuzaga keldiki, amirlar,

sultonlar, shahzoda, boy va otaliqlar amalda Buxoro xonligini chok-chokidan parchalab, o'nlab, yuzlab bo'laklarga bo'lib oldilar. Ularning har biri markaziy hokimiyatdan deyarli butunlay mustaqil edilar.

1601-yildan boshlab hokimiyat tepasiga Ashtarxoniylar keldilar. Yangi sulolaga Shayboniylardan og'ir meros nasib etadi. Amir Temur vafotidan keyin 200 yil o'tib, Movarounnahr hududi siyosiy tarqoqlik, o'zaro qirg'inbarot urushlar natijasida xalq xo'jaligi va ishlab chiqarish butunlay izdan chiqib inqiroz sari yo'l tutgan edi. Ashtarxoniylar siyosiy tarqoqlikni va o'zaro qirg'inbarot urushlarni to'xtata olmaydilar. XVII asr boshlariga kelib o'zbek urug' va qabilalari soni 92 ta edi. Ularning har biri o'ziga xon, o'ziga bek – davlat ichida davlat edi, o'z ta'sir doirasini kengaytirishga harakat qiladi. Mang'itlar – Buxoroda, Qo'ng'irotlar – Xorazmda, minglar – Farg'onada, kenagaslar – Shahrisabzda, Afg'onistonning shimoli, Amudaryoning ikkala sohilida – qatag'onlar hukmronlik mavqeini egallaydilar. Xonlarga qaysi qabila urug'ning ta'siri kuchli bo'lsa, yuqori mansab va lavozimlarni o'sha qabilaga ulashar edi. Mang'itlar vakillari eng yuqori amaldor lavozimi bo'lgan otaliq lavozimini, do'rmonlar parvonachi va Qarshi hokimi lavozimini, qatag'onlar Buxoro oliy yasovuli lavozimini egalladilar. Ana shu tariqa xalq va davlat boyligini talon-taroj qiluvchi, mamlakatni xarob qiluvchi ulkan boshqaruv apparati va amaldorlarning katta bir guruhi tarkib topdi. Bularni faqat boylik va shaxsiy manfaat qiziqtirardi. Mamlakat, millat va xalq taqdiri, istiqboli ular uchun begona edi.

Ashtarxoniylar davrida soliqlarning qirqdan ortiq turi joriy qilingan. Bu hol ommaning qashshoqlanishiga olib keldi. Ubaydullaxon hukmronligi davrida pul tizimi inqirozga uchradi va xalqni talash avjiga mindi. Bitta kumush tangadan to'rtta tanga zarb ettirila boshlangan, bunday tangalarning qudrati to'rt barobar pasayib ketgan. Soliqlar amalda to'rt barobar oshirilgan. Bularning oqibatida mamlakat xalq xo'jaligi batamom inqirozga yuz tutdi, ochlik-yalang'ochlik oddiy bir narsa bo'lib qoldi: «Oddiy xalq va kambag'allar, deyiladi. «Ubaydullanoma»da – mushkul ahvolda qoldilar, kundalik yeyish-ichishdan mahrum bo'ldilar, hatto kafan uchun mato topolmay, jonlarini xudoga topshirdilar».¹ Chorasiz qolgan xalq ommasi Ubaydullaxon zulmiga qarshi Buxoroda, Kech, Urgut va Termiz-

¹ Mirmuhammad Amin Buxoriy. Ubaydullanoma. – T.: «Fan», 1957, 158-bet.

da qo'zg'olonlar ko'tardilar. Bu qo'zg'olonlar shafqatsizlik bilan bostirilgan. Ashtarxoniylar xalq ommasini ustidan o'z hukmronliklarini o'tkazishda ruhoniylarning qo'llab-quvvatlashi va madadiga tayanganlar. Hukmdor zodagonlar bilan diniy mahkamalar o'rtasida to'la hamkorlik vujudga kelgan. Har bir hukmdor taxtga o'tirishdan oldin muqaddas joylarga, avliyo-anbiyolar qabrlariga borib qurbonliklar, nazr-niyozlar qilib, kechalari bilan uxlamasdan Qur'on oyatlaridan o'qitib chiqqanlar va ularning arvoqlaridan hukmronlikka fatvolar so'raganlar.

Ashtarxoniylar sulolasi hukmronligi davriga kelib, Buxoro O'rta Osiyoda islom dinining tayanch markazi sifatida mavqe'ini saqlab qolgan. Bu yerga islom dinining bilimdonlari, mullalar, shayxlar, mudarrislar har tarafdan kelar edilar. «Ubaydullanoma»da bu haqda quyidagilarni o'qiymiz, «Go'zal Buxoro shahrida va uning atroflarida ilohiyotchilar, olimlar, taqvodor va avliyo kishilar shu qadar ko'p ediki, ularning sanog'iga yetib bo'lmadi».¹ Ular so'fiylik ta'limotini bilishda va karomatda go'yo o'z ilohiy qudratlarini namoyish qilgan edilar. Bu davrda Xo'ja Ahror – naqshbandiylar g'oyasining tarafdori So'fi Dehqonga teng keladigan va u bilan bahslashadigan ulamo yo'q edi. Manba'larda ko'rsatilishicha, uning yer-mulklari va boyliklari juda ko'p va cheksiz bo'lgan.

Shayboniylar va Ashtarxoniylar davlatlari ijtimoiy-siyosiy hayotida Jo'ybor shayxlarining o'rni va nufuzi juda katta bo'lgan.² Aslzodalik va tariqatdagi yuqori mavqe'lariga ko'ra, Jo'ybor xojalari o'zlarini ota tomonidan Muhammad payg'ambar S.A.V. avlodlari, ona tomonidan esa Chingizxon va Jo'ji avlodlari deb bilganlar.

Ashtarxoniylar davlatining eng o'jiz va kuchsiz tomoni shunda ediki, ularda muntazam armiya bo'lmagan. Xon armiyasi asosan qabilalar lashkarlaridan tashkil topardi. Ular oddiy qurollar: qilish, nayza, kamon hamda uchli nayzalar bilan qurollangan edilar. O't o'chuvchi qurollar kamdan kam bo'lgan. Qo'shinda xizmat qiluvchi sipohlarga maosh berilmasdi, ularga bosib olingan yurtlar aholisini talash huquqi berilardi. Albatta, oddiy va qadimiy qurollarga tayanuvchi, tartib intizomi bo'lmagan qo'shin bilan uzoqqa borib bo'lmadi.

¹ O'sha joyda.

² Bu haqda qarang: *Bo'riboy Ahmedov*. Buxoro xonligining XV–XVII asrlardagi ijtimoiy-siyosiy hayotida Jo'ybor xojalarining tutgan o'rni haqida, – *Tarixdan saboqlar*. T., 1994, 24–37-bet.

7. SHAYBONIYLAR VA ASHTARXONIYLAR DAVRIDA MADANIYAT VA ADABIYOT

Shayboniylar va Ashtarxoniylar sulolalari hukmronligi davrida Movarounnahrda fan va madaniyat rivoj topdi. Shayboniixon hayotligi chog'ida yozilgan turli manbalarda, shu qatorda Muhammad Solihning chig'atoy-turkiy tilidagi «Shayboniynoma», Fazlulloh bin Ro'zbehonning forscha «Mehmonnomayi Buxoro», Binoiyning forscha «Shayboniynoma», Sayyid Hasan Xojaning forscha «Muzakkiri ahbob» asarlarida Shayboniixon davrida fan va madaniyat rivojlanganligi, Shayboniixon esa fan va madaniyatga homiylik qilgani, o'zi ham o'qimishli, o'tkir, badiiy va ijodiy did egasi bo'lganligi ko'rsatiladi. Shayboniylarning deyarli barchasi o'qimishli shaxslar bo'lgan. Shayboniixon, Ubaydullaxon, Rustam Sulton, Abdullazizxon, Juvonmard Sulton kabilar turkiy va forsiy she'r bitganlar. Shayboniixon Buxoro va Samarqandni temuriylardan so'ng fan, madaniyat va san'at markazlari sifatida rivojlantirdi. Hirot va boshqa joylardagi olimlar, san'atkorlar, adib-shoirlar Buxoro, Samarqandga olib keltirildilar. Shayboniixon asosan urushlar bilan o'tgan 59 yillik umri davomida yuqori saviyali badiiy asarlar yozib, meros qilib qoldirgan. Ammo uning ijod durdonalari o'z ona zamini Turkiston tuprog'idan uzoq-uzoq yurtlarga sochilib ketgan. Shayboniixon tomonidan 1508-yilda chig'atoy turkiy tilida yozilgan. «Bahr ul-hudo» («Haqiqiy yo'lning dengizi») diniy qasidasining yagona qo'lyozma nushasi Londondagi «British Muzeyum» kutubxonasida saqlanadi.

Shayboniixonning yagona she'rlar to'plami bo'lgan «Devon»i esa Turkiyaning Istanbul shahridagi To'pqopi Saroyi kutubxonasida saqlanadi. Bu asar haqidagi birinchi ma'lumotni tarixchi olim Zaki Validiy To'g'on 1927-yilda «Yangi Turkiston» jurnalining 1-sonida bosilgan «Shayboniixonning she'rlari»¹ maqolasida bergan. Muallifning bergan ma'lumotlariga qaraganda, Shayboniixon Shohbaxt, Shayboq, Shaybek, Sheboniy, Shohibek nomlari (taxallus)-da ijod qilgan devoni 191 varaqdan iborat.

Shayboniixon Sakkokiy, Atoiy, Navoiy an'anasidagi klassik chig'atoy-turkiy she'riyatini davom ettirdi. Uning ijodiyotiga xos

¹ Yangi Turkiston. Istanbul, 1927, 1-son, 21–25-betlar.

bo'lgan xususiyat shundaki, Shayboniyxon o'z asarlarida ona diyori Turkistonga mehr-muhabbatni jo'shib kuyladi. Turkistonning Buxoro, Samarqand, Urganch, Yassi (Turkiston) kabi shaharlari nomlarini o'z she'rlarida biror kimsa Shayboniyxonchalik ko'p ishlatgan emas. Buni biz shoirning quyidagi satrlarida yaqqol ko'ramiz:

*Jannati ma'vo degan bog'i Samarqand emish,
Kavsari a'lo degan obi Samarqand emish.
Har nechakim o'tsalar Xuld' tog'-u toshini,
O'xshar anga dunyoda tog'i Samarqand emish.
Jilvayi hur-u qusur har nechakim qilsalar,
Nargisi mastonalari bori Samarqand emish.
Bilki ato qiladi Haq har yonda Jo'ybor,
To'ri orig'i har tarafori Samarqand emish.
Har taraf bargzor bog'lari erdi behisht,
Necha desam vasfini koni Samarqand emish.
Suyidur obi hayot, yeli turur jonfizo,
Nush dori izlasang qori Samarqand emish.
O'la yozib Balxda bad yilidan istab,
Tegma Shayboniyga sen, shohi Samarqand emish.*

Shayboniyxon Samarqandni o'z asarlarida jannat makon deb kuylasa, Buxoroni Ka'ba saviyasida ulug'lab:

*Bir xayolim bor ko'ngulkim pir vafiy aylayin,
Ul Buxoro shahrida Ka'ba tavofin aylayin.*

Shayboniyxon boshqa yurtlar, shaharlarda yurgan kezlarda ham Samarqand, Buxoro, Turkistonni sog'inadi. Karmon, Shodmon, Qoqlik Darg'on kabi qadimiy ariqlarning zilol suvlarini qumsaydi. U Movarounnahrdek go'zal yurtni bizga Xudoning o'zi qimmatbaho sovg'a sifatida had'ya qilgan deb aytadi.

Shayboniyxonning fanga, ma'rifat va madaniyatga bo'lgan ijobiy qarashlari albatta uning vorislariga ham o'z ta'sirini ko'rsatdi. Shu boisdan ham Shayboniylardan bo'lgan Ubaydullaxon, Abdulatif, Abdulaziz va Abdullaxonlar ilm-ma'rifat va madaniyatga xayrixoh hukmdorlar sifatida o'tganlar. Ubaydullaxon – Shayboniyxonning jiyani, Buxoro hokimi Mahmud Sultonning o'g'lidir. U 1533–1540-

¹ Xuld-sakkiz jannatdan birining nomi.

yillarda Buxoro hukmdori bo'lgan. Ubaydullaxon jasur va dovyurak lashkarboshi, qattiqqo'l hukmdor va ijodkor adabiyotshunos edi. U Shayboniixonon so'ng kuchli va tartibli davlatga asos soldi, olti marta Xurosonga lashkar tortib bordi, Eron qo'shinlariga bir necha bor qaqshatqich zarbalar berdi. Xorazmni o'ziga bo'ysundiradi.

Ubaydullaxon ibn Mahmud Sulton «Ubaydi», «Ubaydullo», «Qul Ubaydiy» taxalluslarida she'rlar ijod qilgan. U fors, arab tillarini yaxshi bilgan, bu tillarda ham she'rlar yozgan. Ubaydullaxon «G'ayratnoma», «Shavqatnoma», «Kitob us-salot» kabi masnaviy yo'lida pandnoma – risolalar bitgan. U o'z asarlarida Yassaviy dunyoqarashi g'oyalarini asosiy yo'nalish qilib olgan. Ubaydiyning o'zbek, fors va arab tilidagi she'rlaridan iborat uch devoni bir muqova ishiga joylashtirilgan. Bu uch tildagi devonning yagona qo'lyozma nusxasi 1583-yilda Mir Husayn al Husayniy tomonidan ko'chirilgan bo'lib, kitob «Kulliyot» deb atalgan. Bu qimmatli qo'lyozma asar O'zbekiston Fanlar akademiyasi sharqshunoslik institutining qo'lyozmalar fondida saqlanadi.

Shoirning boy adabiy merosi hali maxsus o'rganilmagan. Ubaydiy o'zining o'zbek tilidagi g'azal va ruboiylari, qit'a va tuyuqlari bilan hech shubhasiz she'riyat taraqqiyotiga katta hissa qo'shgan. U o'zining g'azaliyotida an'anaviy mavzular – ishq-muhabbat, vafodorlik va do'stlik, ayol go'zalligi va oshiq sadoqati kabilarni tarannum etadi. Shoir she'rlaridagi ifodaning o'ziga xosligi yuksak axloqiy fazilat va go'zal nafis dunyoviylikning o'zaro uyg'unligidir. O'zbek she'riyatida ishqiy she'rlar ko'p bo'lsa-da, Ubaydiy satrlari ularning birortasiga o'xshamaydi.

Shoir Ubaydiy ijodi hali ochilmagan qo'riq. Bu boy xazinani chuqur va atroflicha o'rganib, uni xalqimizning ma'naviy boyligiga olib kirish mamlakatimiz adabiyotchilarining vatanparvarlik burchidir.

Shayboniylar sulolasi hukmdorlari orasida Abdullaxon alohida ajralib turadi. U kuchli va markazlashgan feodal davlat barpo etdi, fan va madaniyatning rivojlanishiga homiylik qildi. Buxoro poeziyasi antologiyasining muallifi Hasan Hirosiyning bergan ma'lumotlariga qaraganda, XVI asrning ikkinchi yarmida Buxoro xonligida fan va adabiyot bilan 250 dan ortiq namoyondalar shug'ullangan.

Ashtarxoniylardan bo'lgan Subhonqulixon saroyida 1692-yilda Muhammad Badi as-Samarqandiy tomonidan Buxoro poeziyasining

antologiyasi tuzilgan. Bu antologiyada o'sha davr adabiy arboblardan 150 tasi to'g'risida tarjimai hol ma'lumotlari berilgan. Subhonqulixonning o'zi ham ilm-ma'rifatli hukmdor edi. U ko'proq tibbiyotga qiziqardi. Subhonqulixon Buxoroda maxsus shifoxona (Dor ush-shifo) qurdirdi. Unda bemorlar davolanar va tibbiyot fani o'rganilar edi. Subhonqulixon yaxshigina shoir ham bo'lgan. «Nishoniy» taxallusi bilan she'rlar yozgan. Subhonqulixon kattagina shaxsiy kutubxonaga ega bo'lgan va unda juda ko'plab noyob kitoblar saqlangan. O'zbekiston Respublikasi FANing Sharqshunoslik institutida uning kutubxonasida mavjud bo'lgan noyob kitoblardan ba'zi birlari va Subhonqulixonning shaxsan o'z qalamiga mansub manba'lar, yoki uning haqida yozilgan asarlar saqlanadi.

Ma'rifatparvar xonlar saroyida to'plangan olimlar, shoir va yozuvchilar ilm-fanning turli yo'nalishlari bo'yicha ijod qildilar va yozgan asarlari bilan jahon madaniyati xazinasiga munosib hissa qo'shdilar.

XV asr oxiri va XVIII asrlar davomida tarix ilmi bobida juda katta monumental asarlar yaratiladi. Muhammad Haydar yoki Mirzo Haydarning «Tarixi Rashidiy», Ma'sud ibn Usmon Ko'hisoniyning «Tarixi Abulxayrxoniy», Muhamad Solihning «Tavorixi guzida Nusratnoma», Kamoliddin Binoiyning «Shayboniynoma», Fazlulloh ibn Ro'zbehonning «Mehmonnamayi Buxoro», Hofiz Tanish Buhoriyning «Sharofnomayi Shohiy» yoki «Abdullanoma», Mirmuhammad Amin Buxoriyning «Ubaydulla noma», Muhammad Yusuf Munshining «Tarixi Muqimxoniy» asari va boshqalar shular jumlasidandir.

Aniq va tabiiy fanlar taraqqiyoti ruhoniylar va din peshvolari tomonidan ma'lum darajada cheklab qo'yilgan edi va bu fanlar bo'yisha qilingan ilmiy kashfiyotlar xudoga, Olloh irodasiga shak keltiradi deb hisoblangan. Mana shunday bir sharoitda Mutribiy dunyo xaritasini chizgan. Bu xarita Amin Ahmad Roziyning 1693-yilda tuzgan «Haft iqlim» («Yetti iqlim») deb nomlangan Jug'rofiybiologiyaga oid lug'atiga ilova qilingan. 1541-yilda Muhammad Husayn ibn al Mironix as-Samarqandiy tibbiyot va formakologiyaga oid ilmiy asar yozib, unda dorivor o'simliklar, dori tayyorlash va uni saqlash sirlarini batafsil ko'rsatib bergan. U ko'z tabibi shoh Ali ibn Sulaymon Navro'z Ahmadxon huzurida ishlagan. «Tabiblik dasturil-amali» risolasini yozgan.

Bu davrda musiqa ilmi, xattotlik miniatura san'ati sohasida ham bir qator yangiliklar yaratildi. Jumladan XVI asrda Buxoroda yashab o'tgan Najmiddin Kavkabi (1531-yilda vafod etgan) musiqa ilmiga oid «Risolayi musiki» bir asar yozadi. Musiqa haqidagi «Zamzama-yi vaxdad» nomli asar Boqiyayi Namniy qalamiga mansub edi. U har xil janrdagi 12 maqom tizimining mashhur bilimdoni bo'lgan.

Sulton Ali Mashhadiy, Mir Ali Hiraviy, Mahmud ibn Is'hoq ash-Shihobiy va boshqalar husni xat bobida tengsiz va mohir bo'lganlar. 1586–1587-yillarda Darvish Muhammad ibn Do'stmuhammad Buxoriy «Xattotlik san'ati» nazariyasiga oid asar yozgan.

Shu davrda «Fathnoma», «Tarixi Abulxayrxoni», «Shayboniynoma» va Alisher Navoiyning asarlariga yuqori badiiy did va bo'yoqlarda miniaturalar va suratlar solingan. Rassomchilik sohasida Jaloliddin Yusuf, saroy rassomi Keldi Muhammad va boshqalar barakali ijod qilganlar.

Shayboniylar va Ashtarxoniylar davlatlari turkiy va fors-tojik xalqlarining qurama ittifoqidan tashkil topgan edi. Shu boisdan turmushda ham, adabiyotda ham o'zbek va tojik tillari keng qo'llanib kelingan. Bu hududlarda yashovchi xalqlar ikki tilda bimalol o'zaro muloqotda bo'lganlar, quda-andachilik qilganlar. An'anaga ko'ra esa fanda, adabiyotda va maktabda tojik va arab tillarining nufuzi saqlanar, idora ishlarida tojik tili qo'llanishi davom etardi. Temuriylar davridan e'tiboran tojik tili bilan bir qatorda o'z asarlarini turk-o'zbek tilida yozadigan olimlar, shoir va yozuvchilar ko'payaverdi.

XV asrning oxiri – XVIII asrlarda Movarounnahr o'zining badiiy ijod bobidagi tarixiy an'analarini davom ettirdi. Bu davrda badiiy ijodning turli janr va yo'nalishlarida ijod qilgan ko'plab shoir va yozuvchilar yetishib chiqdilar. Ular o'z ijod durdonalari bilan jahon fani va madaniyati xazinasiga munosib hissa qo'shdilar.

Binoiy, (asli ismi Kamoiiddin Ali ibn Muhammad Sabz) (1453–Hirot, 1512–Qarshi) O'rta Osiyolik mashhur shoir, musiqashunos va tarixchidir. Uning hayoti temuriylar toj-u taxt uchun hayot-mamot kurashi olib borgan g'oyatda og'ir va murakkab bir davrda kechadi. Shu bois u nihoyatda ziddiyatli hayot yo'lini bosib o'tadi. 1458-yilning kuzida Abusaid Hirot yonida Jahonshohni tormor keltirib ikki o'rtada bitim tuzilgach, Xuroson Abusaid ixtiyorida qoladi, G'arbiy Eronda esa Jahonshoh hukmdor bo'ladi. Jahonshoh

Hirotdan juda ko'p ulamo, shuaro va hunarmandlarni, shular qatori-da 6 yashar Kamoliddinni ham otasi binokor usta bo'lganligidan o'zi bilan birga olib ketadi. Kamoliddin Eronda uch yil yashab yana Hirotga qaytib kelgan. Taxminan 1487-yilgacha u Hirot-da adabiyot, she'riyat ilmi, musiqa va tarix fanlarini chuqur o'r-ganib, zamonasining yetuk shoiri va olimi bo'lib yetishadi. 1487-yilda Kamoliddin Tabrizga kelib, Iroqi Ajam va Ozarbayjon hokimi Sulton Ya'qub (1479–1490) saroyida 1491-yilgacha xizmat qiladi. Shu yili u yana Hirotga qaytgan, biroq tezda Samarqandga ketadi (1495). Alisher Navoiy Binoiyga, uning ijodi va qobiliyatiga katta baho bergan. Lekin uning bir joyda qo'nim turaolmasligi, mijozidagi ba'zi bir salbiy xudbinliklik va mutakabbirlik xususiyatlarini Navoiy e'tibordan chetda qoldirmaydi.¹

Bu davrda Movarounnahrda siyosiy vaziyat g'oyat murakkab bo'lib, ichki o'zaro nizo va fitnalar oqibatida mirzolar o'rtasida to'q-nashuvlar to'xtovsiz bo'lib turardi. 1496-yilda Binoiy Xoja Muham-mad Yahyo topshirig'iga binoan shoir va tarixchi olim Muhammad Solih bilan birga Bobur Mirzo huzuriga boradi va u bilan Sulton Ali Mirzo o'rtasida Boysunqur Mirzoga qarshi ittifoq tuzishda alohida xizmat ko'rsatadi. Binoiy Samarqand Bobur qo'lida bo'lgan vaqtda (1497, noyabr–1498, mart) Bobur, keyichalik esa Sulton Ali Mirzo huzurida xizmatda bo'ladi. Samarqand va Movarounnahr uzil-kesil Muhammad Shayboniyxon qo'lga o'tgach esa, 1500–1510-yillar davomida uning xizmatida bo'ladi. Hirot va Xuroson Ismoil Safaviy qo'shinlari tomonidan egallangach, Binoiy yana Movarounnahr-ga qaytadi. U 1512-yilda Eron safaviylarining Qarshi shahrida o'tkaz-gan ommaviy qirg'ini paytida o'ldiriladi.

Binoiyning «Shayboniynoma» asari XVI asrning boshlari-da yozilgan va XV asrning o'rtalaridan to 1506-yilgacha bo'lgan Movarounnahr va Dashti Qipchoqdagi ijtimoiy-siyosiy voqealarni o'z ichiga oladi. Bu asarda Eron podshosi Ismoil Safaviyning (1502–1524) harbiy yurishlari, XVI asr boshlarida Buxoro xonligi bilan Eron o'rtasidagi siyosiy munosabatlar yoritilgan.

Binoiy 4282 misradan iborat she'riy devon qoldiradi. 1498-yilda Samarqandda bitilgan va temuriylardan Sulton Ali Mirzoga

¹ Q a r a n g : *Alisher Navoiy*. Majolis un-nafois. – T., «Fan», 1966. 193-bet.

bag'ishlangan 876 baytlik «Majmu' al-g'aroyib» qasidasi va Iroqda istiqomat qilgan yillari yozilgan «Behruz va Bahrom» masnaviysi ham Binoiy ijodida alohida o'rin tutadi. U «Behruz va Bahrom»da zamonasining mudhish va ayanchli tomonlarini keskin tanqid qiladi, bir qator axloqiy-tarbiyaviy g'oyalarni ilgari suradi. Binoiyning «Futuhoti xoniy», «Hikoyati safari Binoiy» va uchta she'rlar devoni katta ilmiy ahamiyatga ega.

Muhammad Solih (1455, Xorazm – 1535, Buxoro), o'zbek shoiri, tarixchi, davlat arbobidir. Uning otasi Nur Saidbek Xorazmda hokim bo'lgan. Bobosi Amir Shoh Malik Xorazmda Temur saltanatining tayanchlaridan bo'lib, Mirzo Ulug'bekka vasiy edi. Boshlang'ich ma'lumotni Xorazmda olgan Muhammad Solih Hirotida Jomiy qo'lida tahsil ko'rdi. U dastlab 1490-yilgacha Xurosonda Husayn Boyqaro, keyinchalik Buxoro va Samarqandda temuriylar, 1499-yildan e'tiboran esa Shayboniynixon saroyida xizmatda bo'lgan. Shayboniynixon unga «amir ul-umaro», «malik uch-shuaro» unvonlarini berdi. Shayboniynixonning harbiy yurishlarida birga bo'ldi. Shayboniynixon 1500-yilda Buxoroni egallaganda hokimlikka Muhammad Solihni qo'yadi. U ayni zamonda Chorjo'y va Niso viloyatlarining hokimi bo'lgan. Muhammad Solih 1507–1510-yillarda Hirotida yashadi, olimlar, ijodkor, shoir-yozuvchilar va san'atkorlar bilan bevosita muloqotda bo'ldi. Muhammad Solihning devoni bizgacha yetib kelmagan, ammo uning Solih taxallusi bilan yozgan g'azallari, she'rlari, bayoz va tazkiralari uchrab turadi. Uning ijodiga Navoiy, Bobur, Nisoriy kabi shoir va adabiyotshunoslar ijobiy baho berganlar.

Muhammad Solihning «Shayboniynoma» asari o'zbek tilida nazm bilan yozilgan doston bo'lib, o'zining badiiy saviyasining yuksakligi va tilining sodda – xalqchilligi bilan ahamiyatlidir. Dostonning asl nusxasi topilgan emas. Ammo shoirning hayotlik chog'ida 1510-yilda Qosim tomonidan ko'chirilgan nusxasi Venada saqlanadi.

Zayniddin Mahmud Vosifiy (1485, Hirot – 1551–1556, Toshkent)

1512-yilgacha Hirotida yashagan, so'ng O'rta Osiyoga qochib kelgan va 30-yillarga qadar Buxoro, Samarqand, Toshkent va boshqa yerlardagi Shayboniy hukmdorlarining saroylarida saroy shoiri sifatida ijod qilgan. U «Badoe'ul-vaqoye» («Nodir voqealar») nomli qiziqarli esdaliklar muallifidir. Vosifiyning esdaliklari kichik-kichik

qiziq hikoya va latifalar to'plamidan iborat. Kitobda Xuroson, Mo-varounnahr, Turkiston va Erondagi 1532-yilgacha bo'lgan davrdagi ilmiy, adabiy, tarixiy va madaniy hayot aks ettirilgan. Ibn Sino, Jomiy, Navoiy, shuningdek, Qosim Ali Qonuniy, Chaqar, Changiy, Ustod Hasan Udiy, Hofiz Basir, Ustod Shayxi Noyi kabi musiqashunoslar, ayrim davlat arboblari haqida muhim ma'lumotlar keltirilgan. Kitob O'rta Osiyo xalqlari tarixi va madaniyati haqida muhim manba hisoblanadi. Undan Bartold, Yakubovskiy, Bertels, Ayniy va boshqa ilmiy tadqiqotchilar o'z davrida foydalanganlar.

Uning asarlari orasida o'z davrining tarixiy shaxslari qatorida Alisher Navoiyning hayotidan ba'zi lavhalar ham keltirilgan. Saroy shoiri sifatida Vosifiy hukmdorlar, amaldor to'ralar va savdogarlar-ga atab madhiyalar, qasidalar yozgan, ularning buyurtmalari asosida she'rlar ijod qilgan, farmonlar va yorliqlarning matnlarini tuzgan, maktublar, qurilayotgan masjidlar va maqbaralar uchun yozuvlar, qabr toshlari ustiga yoziladigan yodgorlik xatlari, turli-tuman asarlarga so'zboshlar tuzish va boshqa shuning singari ishlar bilan shug'ullangan.

Mushfiqiy (1525–1588). Abdullaxon saroyida xizmat qilgan shoir. U Buxoroda kambag'al oilada tavallud topgan. 1564-yilga qadar Buxoroda yashagan. 1568–1572-yillarda Samarqand hokimi Sulton Said saroyida, 1572–1573-yillarda Hindistonda Akbarshoh saroyida kitobdorlik qilgan. 1578-yildan Abdullaxon saroyida ishlay boshlagan. Abdullaxon unga «Malik ush-shuaro» unvonini bergan. Mushfiqiy boy ijodiy qalb egasi. Shoirning satira, g'azal va qasidalari «Devoni mutoibot», «Devoni g'azaliyot», «Devoni qasoid», «101 tugun» («Sadu yak band») kabilarda to'plangan.

Shoir Mushfiqiy o'z asarlarida go'zallik va muhabbat haqida «Eram bog'i», shuningdek «Soqiynoma» va «Jahonnoma» kabi poetik asarlarini yaratgan. Bu satirik she'rlarida yuqori tabaqa vakillarining xudbinlik, riyokorlik, xasisliklarini ayovsiz fosh qiladi, ijtimoiy tengsizlikni qoralaydi («Zulmdan shikoyat» va boshqalarda). Muchfiqiy asarlari xalq orasida katta e'tibor topdi va keng tarqaldi, uning o'zi ham Mulla Mushfiqiy nomi bilan tojik xalq latifalari qahramoniga aylangan.

Sayido Nasafiy (1637–1710) «Ubaydullanoma» muallifining iborasi bilan aytganda, «Buxoro shoirlari taxtida sulton» deb nom

chiqargan shoir va yozuvchidir. U tojik adabiyoti va tojik adabiy tilining rivojlanishida o'ziga xos o'rni bo'lgan mutafakkirdir.

Sayido Qarshi (Nasaf) shahrida tavallud topgan va shu yerda boshlang'ich ta'lim olib, Buxoro madrasalarida o'qishni davom ettirgan. U hunarmand-to'quvchi bo'lgan, og'ir iqtisodiy qiyinchiliklar sharoitida, «Ubaydullanoma»da ta'kidlanganidek «amirlar uyini va xon saroylarini ziyorat qilishga intilmagan, o'ziga nasib qilgan bir burda nonga qanoat qilib» yashagan. Shunga qaramasdan u badiiy ijod uchun vaqt va imkoniyat topa olgan. O'zi yashagan og'ir va qiyin bir sharoitda mehnatkash xalq bilan birga bo'ldi, uning dardiga hamdardlik qiladi, xalqning jabr-jafolariga sherik bo'ldi. O'z ijodida demokratik xalqparvarlik, ma'rifatparvarlik g'oyalarini ilgari surdi. Sayido o'zaro siyosiy qirg'in-barot urushlarni qattiq qoraladi, mamlakatni xarobaga aylantirganlarni ayovsiz tanqid qiladi.

Sayido Nasafiy juda ko'plab lirik she'rlar va g'azallar ham yozgan. Ularda shoir so'fizm, naqshbandiylik g'oyalari va dunyoqarashini ilgari suradi. Sayido bu xususdagi qasida va masnaviylari, ashtarxoniy xonlar yurishlarining she'rda ifodalangan tarixiy asarlari, muxammaslari, masallarida mamlakat va xalq hayoti haqida g'oyat qimmatli fikr va xulosalar beradi.

Turdi-Farog'iy (XVII asrning birinchi yarmi – taxminan 1701-yil) XVII asr o'zbek adabiyotidagi ilg'or oqimning yorqin vakili, xalq manfaatlarini ifodachisi, adabiy taxallusi Farog'iy (erkin tabiatli kishi). U Buxoro, Xo'jand va Jizzaxda yashab ijod qiladi. Turdining hayoti va ijodiy yo'li haqida ma'lumotlar nihoyatda kam. Asli o'zbeklarning yuz qabilasidan bo'lib, boshqa qabila boshliqlari qatori Turdi ham o'z qabilasi nomidan otaliq lavozimida birmuncha vaqt Subhonqulixon saroyida xizmat qiladi. U Subhonqulixon hukmronligi davri (1681–1701)dagi adolatsizliklar, xalqqa o'tkazilgan jabr-zulmlarni o'z ko'zi bilan ko'radi. Xon saroyidagi yuqori mansab egalarining laganbardorliklari, poraxo'rlik, axloqiy buzluqlarning guvohi bo'ladi. Xalqning esa zulm, ekspluatatsiya va soliqlar dastidan qaddi bukildi, hatto «barot» solig'ining yetti yilligi bir yilda undirib olinar edi. Mehnatkash omma 1681–1686-yillar mobaynida Subhonqulixon siyosatiga qarshi bir necha bor qo'zg'olon ko'taradi. Shoir Turdi ham qo'zg'olonchilarga qo'shiladi. Buxoroda ko'tarilgan bu qo'zg'olonga yuz qabilasidan Fozilbiy, qatag'on qabilasidan Temurbiy, yobu qabilasidan Tamg'abiylar boshchilik qiladilar. Ikki

o'rtada shiddatli jang bo'ladi. Qo'zg'olonchilar Fathobod, Hazora qal'asi, so'ng Karmanaga chekinadilar. Temurbiy Subhonqulixonga sotilib qo'zg'olonga xiyonat qiladi. Fozilbiy va Tamg'abiyalar shoir Turdi bilan birga O'ratepa va Xo'jand hokimi Rahimbiyga yordam so'rab boradilar. Turdi Rahimbiyga bag'ishlab she'r yozadi va uni Subhonqulixonni ag'darib tashlashga chaqiradi. Lekin Rahimbiy xonga qarshi kurashga jur'at eta olmaydi.

Qo'zg'olonchilar Samarqand yaqinida Konigil degan joyda xon qo'shinlaridan yengiladilar. Turdi Rahimbiy va uning o'g'li Oqbo'-tabiydan yordam olish ilinjida Xo'jandda qoladi. Rahimbiyga atab madhiyalar yozadi. Ammo bu harakatlardan natija chiqmagach, Turdi Jizzaxda o'rnashadi va tahminan 1701-yilda shu yerda vafot etadi. Turdi vafotining so'nggi kunlarida yozgan she'rlarida o'z qayg'u-alamlarini zorlanib ifodalaydi:

*Kuyar til shammayi gar holatimdan aylasam tahrir,¹
Giribon chok o'lur, etsa qalam dardi dilim tahrir.*

Shoir bevafo zamonasidan shikoyat qiladi:

*Charxi dun² qiladi manga jabr-u jafolar behisob,
Gardishi davron berur har lahza yuz ming pech-u tob.³*

Hajvchi, tanqidchi, demokratik g'oyalar kuychisi Turdidan bir devon – she'rlar to'plami bizgacha yetib kelgan. Unda 432 misradan iborat 17 ta she'r bor, ulardan 2 tasi tojik tilidadir. Bu asarlar oddiy, sodda va ravon tilda yozilgan. Shoir Turdidan uning yuz, ming urug' qabila boshliqlari bo'lgan aristokrat qarindosh-urug' aqrabolari yuz o'girdilar, ammo xalq uni hurmat qilar edi. Bu shoirning qalbini yuksaltiradi.

Shoir xalq ommasining davr nohaqliklariga, xonning adolatsiz siyosatiga qarshi noroziligini, alamli fikr va hayajonli kechinmalarini san'atkorona dadillik bilan qalamga oladi.

Turdi xonni insof, diyonatga chaqirdi, uning atrofini o'rab olgan xushomatgo'y, laganbardor, nomunosib odamlardan ogoh bo'lishga da'vat etdi. U xalqni talagan, mamlakatni xonavayron qilgan, adolatsiz va zolim xon haqida g'azablanib yozadi va uni ag'darib

¹ *Tahrir* – bayon qilish.

² *Charxi dun* – tuban falak.

³ *Pech-u tob* – to'lg'anish.

tashlashga chaqiradi. Turdi yurt va mamlakatni xonavayron qilgan siyosiy tarqoqlik, qirg'inbarot urushlarni la'natlaydi, urug' va qabilalarni birlashishga, hamkorlikka, urug' oqsoqollarini, beklarni «bir yaqodin bosh chiqarish» ga chorlaydi. Bu jihatdan shoirming «Tor ko'ngilluk beklar» she'ri ibratlidir:

*Tor ko'ngilluk beklar, man-man demang, kenglik qiling,
To'qson ikki bori o'zbek yurtidur, tenglik qiling.
Birni qipchoq, xito-yu, birni yuz, nayman demang,
Qirg-u yuz, ming son bo'lib, bir jon oyinlik qiling.
Bir yaqodin bosh chiqarib, barcha bir to'ng'a kirib,
Bir o'ngurliq, bir tirizlik, bir yaqo, yenglik qiling.*

Albatta, Turdi o'z zamondoshlariga nisbatan bir qadam olg'a ketdi. Ammo jamiyat va hayotdagi barcha yaramas nuqson va ilatlarni shoir «yomon», «adolatsiz» podshoning ongidan izladi. Bu uning nuqsoni emas, balki shoir Turdi yashagan va ijod qilgan davrning fojiasi edi.

Bedil (taxallusi; asli ismi **Mirzo Abdulqodir, 1644–1721**)¹. Bedil sharq xalqlarining genial shoiri, faylasufi, mutafakkiri va o'z davrining «Mirzo malik ush-shuarosi»dir. U harbiy xizmatchi oilasida tavallud topgan. Ota-bobosi shahrisabzlik o'zbek barlos urug'lari-dan bo'lgan. Bir yoshda otadan yetim qolgan, onasi qo'lida tarbiyalanadi. Besh yarim yoshida maktabga boradi. Yoshlikdan qobiliyat egasi bo'lgan Bedil arab, fors, urdu tili va adabiyotini o'rganadi, turli fanlarga qiziqadi. Qo'qonlik tarixchi Hakimxon Hoji Muhammadning «Muntaxab ut-tavorix» kitobida yozilishicha, Bedilning madrasadan ko'ngli soviydi, shu bois u uyda o'z bilimini oshiradi. Bu ishda unga amakisi Mirza Qalandar va tog'asi Mirza Zariflar yaqindan yordam beradilar. Bedil so'fizm falsafasini, hind va urdu tillarini, yunon (ayniqsa Arastu) falsafasini chuqur va atroflicha o'rganadi, keng mushohada etadi. O'n yoshdan badiiy ijod bilan shug'ullana boshlaydi. Otasining o'limiga bag'ishlab marsiya va ruboiylar to'qiydi. Bedil g'oyatda murakkab sotsial-iqtisodiy tarixiy jarayonda yashadi va ijod qiladi. Undan boy ilmiy-falsafiy va badiiy meros qolgan. 130 mingdan ortiq she'riy satr, 50 bosma taboq

¹ Mo'minov I. Mirzo Bedil. T., 1974; O'zbekiston Milliy Ensiklopediyasi. «O'zbekiston milliy ensiklopediyasi» Davlat ilmiy nashriyoti. – T., 2001, 1-jild, 676–677-betlar.

nasriy asarlari mavjud. U 1721-yilda Dehlida 77 yoshida vafot etdi. Bedil asarlarining asosiy qismi uning kulliyotiga kirgan. Bu to'plam 1882-yilda Bombayda 16 kitobdan iborat bosmadan chiqdi. Bedil kitoblarining litografiya bosmasidan tashqari O'rta Osiyo davlatlari shahar va qishloqlarida, Toshkent, Samarqand, Buxoro, Farg'ona, Xiva, Xo'jand, Dushanba, O'sh shaharlarida qo'lyozma nusxalari ham uchraydi. «Tilismi hayrat» (1669) 7500 misradan iborat. Masnaviy tarzida yozilgan bu asarda insonning jismoniy vujudi va ruhiyati haqida so'z boradi. Bedil inson ruhini ilohiy olamdan kelgan podshohga o'xshatib, uning jismoniy vujudini tuproq, shamol, olov va suvdan tarkib topgan olov mamlakati qiyofasida tasvirlaydi.

«Muhiti a'zam» (1681) 9 ming misradan iborat masnaviy asarida Bedil tasavvuf ahli hayotiga oid hikoyalarni, shuningdek may, jom, nay, tanbur va boshqa musiqa asboblarning ta'rifi-tavsifiga bag'ishlangan fikr-mulohazalar, go'zal istiora va tashbehlar vositasida ifodalangan.

Bedilning g'azallari, ruboiylari, qasidalari, qit'a va tarixiy qit'alari hamda tarkibband va tarjibandlarini qo'shib hisoblaganda 75 ming lirik va chuqur falsafiy misralarni tashkil etadi.

Bedil «Chor unsur» («To'rt unsur») kitobini 1703-yilda yozgan. Bu kitob nasrda yozilgan. Unda shoir o'zining bolalik, o'smirlik, yigitlik va qarilik chog'lari haqida biografik ma'lumot beradi. Asarning so'nggi ikki bobida to'rt unsur – havo, suv, yer va olov to'g'risida so'z boradi.

«Irfon» («Bilim» 1721) asari doston va hikoyalardan tarkib topgan. 10 ming satrdan tarkib topgan bu kitobda adabiyot, tabiat, falsafa, sotsiologiya masalalari haqida fikr yuritiladi. Undagi mashhur dostonlardan biri «Komde va Mudan» bo'lib, bu dostonida Bedil raqqosa qiz Komde bilan iste'dodli cholg'uchi Mudanning sevgisini tasvirlaydi. Zolim podsho Komde va Mudanning boshiga ko'p kulfat va fojialar soladi. Uzoq judolik va alam-iztirobdan keyin Komde bilan Mudan murod-maqsadlariga yetadilar. Bedil bir o'rinda:

*Himmat kamarini bog'lagan hamon,
Chumoli yengadi sherni begumon.*

degandek, Komde bilan Mudan o'zini sher bilgan shiddatli shohni yengadilar. Sof sevgi, muhabbat zulmdan ustun chiqadi. Dostonning bosh qahramoni Mudan mag'rur ovoz bilan:

*Ulug' erur garchi shohlar dargohi,
Undan yuksak gadolarning qulohi, degan edi.*

Mirzo Bedilning mashhur asarlaridan yana biri «Nukot»dir. Unda ulug' mutafakkir yaxshi fazilatli kishilarni e'zozlaydi, badfe'l, yomon kishilarni satira o'ti bilan tanqid qiladi. Muallif odamlarni ezgulikka, ahillikka, birlikka, hamjihatlilikka va hamdardlikka chorlaydi. U insonning kamoloti uchun kurashadi. Inson qaysi irq, qaysi din va qaysi xalqqa mansub bo'lishidan qat'i nazar, insondir. Bas, shunday ekan, farq-tafovutlariga qaramay odamlar insoniy burch va xislatlari bilan birlashmoqlari lozim. Mehnat kasb-kor, insoniy burch va xislatning asoslaridan biridir. Bedil ish yoqmas, tekinox'r kishilarni qattiq qoralaydi, ulardan nafratlanadi. U o'z asarlarida inson shaxsini ulug'laydi, inson erkini hamma narsadan ustun qo'yqadi, aqidaparastlik, jaholat va zulmatga qarshi kurashadi. Bedilning asarlari boy falsafiy g'oya va mazmunlar bilan sug'orilgan. Shul bois uni «Abulma'oniyy» – «Ma'nolar otasi» deb ataganlar.

Mirza Abdulqodir Bedilning ilg'or ijtimoiy-siyosiy g'oya va qarashlar bilan sug'orilgan falsafiy asarlari avlodlar qalbidan mustahkam o'rin oladi va bu asarlar bugungi kunda ham inson uchun, insonning baxtli istiqboli uchun kurashda xizmat qilmoqda.

Mulla Sayid. XVIII asr boshlarida Buxoro xonligida faqatgina poetik iste'dodi va qobiliyati bilangina emas, balki o'zining yuksak ma'naviy, axloqiy va insoniy fazilatlarini bilan ham nom qozongan juda ko'p ulug' zot shoirlar va yozuvchilar yashagan. Ana shunday ulug' zotlar orasida «Buxoro shoirlari taxtidagi bek» degan ulug' nom egasi Mulla Sayiddir. Uning badiiy ijoddagi taxallusi Muhammadidir. Mulla Sayid Buxoro xalqining cheksiz hurmati va mehr-muhabbatga faqatgina shoir bo'lganligi, go'zal va sermazmun she'rlar yozganligi uchun erishgani yo'q. Balki eng avvalo bunday mehr-muhabbatga o'zining mustaqil va mag'rur fe'li, kamsuxan va kamtarona xarakteri va odobi tufayli erishdi. U saroy shoiri bo'lmadi, ta'magirlik qilmadi, mansab, mol-dunyoga qiziqib o'z insoniy qaddini bukmedi, oyoqosti bo'lmadi, xon qo'lidan sadaqa kutmadi va umrining oxirigacha g'oz turib yashadi. «Ubaydullano-ma» muallifining yozishicha, Mulla Sayid shoir Nodir devonbegi masjidining boloxonasidagi bir kichik hujrada yashab «amirlar xonadoni va xon saroyiga tashrifni xayoliga keltirmadi, o'z nasibasi-ga tushgan bir burda nonga qanoat qildi».

O'zining o'tkir aqli va so'zamolligi, keng qamrovli bilimi hamda nozik did tabiati tufayli «tug'ma Aflotun» nomini olgan samarqandlik Mulla Fitrat she'rlari ham bebaho injuga nisbat berilgan. **Mulla Fitrat** ham Mulla Sayid singari, o'zining insoniy qadr-qimmatini har qanday boylig-u, arkon-u davlatdan ustun qo'ygan, boylar, amaldorlar va xonlardan iltifot kutmagan.

Xalq og'zaki ijodi. Shayboniylar va Ashtarxoniylar zamonida xalq og'zaki ijodi ham keng rivoj topadi. IX–X asrlarda yaratilgan «Alpomish» dostonining og'zaki epik an'analari bu davrda keng tarqaladi. «Alpomish» – vatanparvarlik, qahramonlik, sevgi va do'stlik, rostgo'ylik va to'g'rilik haqidagi dostonidir. Undagi demokratik g'oyalar va oliyjanob insoniy fazilat – ideallar Alpomish, Barchin, Qorajon va boshqa ijobiy qahramonlarning murakkab sarguzashtlari orqali ochila boradi.

Xalqqa, elga, yurtga, qabila-uruqqa nisbatan samimiy va cheksiz muhabbat, dushmanga nisbatan mislsiz g'azab va nafrat, mardlik va fidokorlik, oila baxti, samimiy sevgi, do'stlik va sadoqat, insof va adolat, osoyishtalik va farovonlik uchun kurash «Alpomish» dostonining yetakchi g'oyasidir. Bu g'oyaviy motivlar dostonning bosh qahramonlari Alpomish, Barchin va Qorajonlarning ijobiy sarguzashtlari va faoliyatlari orqali talqin etiladi. Haqiqiy insoniylikka qarama-qarshi o'laroq munofiqlik, adolatsizlik, insofsizlik, qabihlik, shaxsiyatparastlik, ochko'zlik, ichi qoralik kabi barcha yomon illat va xislatlar dostondagi salbiy obrazlar; Boybo'ri, Ko'kaldosh, Suxayil kampir, Toychaxon va boshqalar timsolida ochib beriladi. Xullas, «Alpomish» dostoni xalqimizning o'tmish tarixi, uning ezgu orzu-niyatlarini o'rganishda g'oyatda qimmatli manbadir. Unda ilgari surilgan vatanparvarlik, qahramonlik, do'stlik va birodarlik kabi g'oyalar milliy mustaqilligimizni yanada mustahkamlash, milliy qadriyatlarni tiklash uchun kurash ketayotgan bugungi kunda yanada qimmatli va ahamiyatlidir. O'zbekiston Prezidentining maxsus farmoni asosida «Alpomish» dostoni ming yillik tantanalarining nafaqat mamlakatimizda, hatto ko'plab xorijiy mamlakatlarda ham keng nishonlanishi har birimizning qalblarimizda otashin g'urur va faxr tuyg'ularini kamol toptiradi.

Me'morchilik. Shayboniylar va Ashtarxoniylar me'morchilik ishlarida ham o'zlaridan qator yodgorliklar qoldirganlar. Bu ishda nafaqat sulola namoyandalari, balki o'sha davrning ko'zga ko'rin-

gan yirik zodagonlari, hukmdorlari ham chetda qolmaganlar. Masalan: Samarqanddagi Muhammad Shayboniy qurdirgan Xoniya; Abusayid nomi bilan bog'liq madrasalar; Registondagi Yalangto'sh bahodir qurdirgan Tillakori va Sherdor madrasalari, Buxoro shahar devorining ta'mirlanishi, Mir Arab, Abdullaxon, Modarixon (Abdullaxonning onasiga atalgan). Fathulla qushbegi, Xo'ja Muhammad Porso, Jo'ybor, Qulbobo Ko'kaldosh madrasalari, Masjidi Kalon, Xoja Zayniddin, Baland, Abdullaxon, Chor Bakr, Ko'kaldosh masjidlari, zargarlar, sarroflar, telpakfurushlar timlari, Abdullaxon timi, Toshkentdagi Ko'kaldosh madrasasi, Qaffoli Shoshiy maqbarasi, Baroqxon madrasasi, Turkistonda (Yassi) Muhammad Shayboniyxon masjidi, Balxda qal'a devorining ta'miri, Abdullaxon, Qulbobo Ko'kaldosh, Ko'kaldosh masjidi, chorbog'lar, hammomlar, bozorlar, turli shaharlarda qurilgan ko'plab karvonsaroylar va boshqa qator qurilish, ta'mirlash ishlari shular jumlasidandir.

8. JAHON SIVILIZATSIYASIDA BOBURIYLAR MEROSI

Ma'naviy madaniyatimizning ulug' vakillari orasida Zahiriddin Muhammad Bobur va boburiylar o'ziga xos munosib o'ringa ega. Bobur Mirzo va boburiylar Afg'oniston, Hindiston, Pokiston, Kashmir va Bangladesh tarixida alohida iz qoldirdilar. Bu, avvalo, boburiylar qoldirgan buyuk merosdir. Bu meros eng avvalo moddiy madaniyat boyliklari bo'lsa, ikkinchisi ma'naviy madaniyat durdonalaridir.

Boburiylar sulolasining asoschisi Zahiriddin Muhammad Bobur yaratuvchilik homiysi, fan va madaniyatning jonkuyar himoyachisi edi. Uning shiori insoniyatga yaxshilik qilish va ezgulikdan iborat bo'lgan. Buni biz Boburning quyidagi satrlari orqali ham yaqqol his etamiz:

*Bori elga yaxshilik qilgilki, munda yaxshi yo'q,
Kim, degaylar daxr aro qoldi falondin yaxshilik.*

Ma'lumki, Bobur Hindistonda juda qisqa muddat – 4 yil 3 oy (1526–1530) bo'lgan. Ana shu qisqa muddatda Bobur begona yurtning shart-sharoitini o'rganish, o'zining yangi saltanatini mustahkamlash kabi ishlarga katta kuch-matonat va vaqt sarf qil-

gan. Bobur bu ishlar bilan har qancha band bo'lmagin yaratuvchilik va qurilish ishlariga ham vaqt va imkoniyat topa olgan. «Boburnoma»da uning o'zi bu haqida shunday hikoya qiladi: «... Nechunkim «Zafarnoma»da Temurbekning «masjidi sangin» imoratini qilurda Mullo Shoraf mundoq mubolag'a bila bitibdurkim, Ozarbayjon va Fors va Hindiston va yana o'zga mamolik sangtaroshlaridin har kunda ikki yuz kishi masjidda ish qilurlar edi. Bir Agrada ushbu Agraning sangtaroshlaridin mening imoratlarimda har kunda olti yuz sakson kishi ish qilurlar edi. Yana Agrada va Sekriyda va Baynoda va Do'lpurda va Gavaliyarda va Qo'yilda ming to'rt yuz to'qson bir sangtarosh har kunda mening imoratimda ish qilurlar edi...»¹

Bobur imoratlar qurdirishdan tashqari karvon yo'llarini tiklash, hovuz, quduq va ariqlar qazdirish ishlari bilan shug'ullangan, hammomlar qurdirgan. Hindistonda suv tegirmonni birinchi bo'lib qurdirgan ham Boburdir.

Bobur vafotidan so'ng avlodlari navbati bilan 1858-yilga qadar Hindistonni idora qilganlar. Ana shu yillar davrida Hindistonning turli shaharlarida barpo etilgan buyuk qurilish obidalar Boburiylarning jahon madaniyati taraqqiyotiga qo'shgan ulkan hissasi hisoblanadi. Dehlidagi Humoyun maqbarasi, Qizil qal'a ansambli, Jome masjid, Agradagi qal'a, Toj Mahal, Fathpur Sekriy shahri, Sekandaradagi Akbarshoh maqbarasi, Lohurdagi qal'a va boshqalar ana shular jumlasidandir. Oradan shuncha zamonlar o'tgan bo'lsa-da, bu obidalar o'z mahobati-yu tarovatini yo'qotmagan holda hali-hanuz kishilarni maftun etib, o'ziga lol qoldirib kelmoqda.

Boburiy shahzodalar Hindistonda turli davrlarda qurdirgan arxitektura yodgorliklarining naqadar go'zalligi va mahobatiga birgina Toj Mahal maqbarasi yorqin misol bo'la oladi. Bu maqbarani Shoh Jahon (1627–1658) o'zining sevikli xotini Arjumand Bonu Begim (Mumtoz Mahal) xotirasi bag'ishlab qurdirgan. Arjumand Bonu boburiylar saroyining bosh vaziri Asaf Xonning qizi, Nur Jahon (Jahongir Shohning xotini)ning jiyani bo'lgan. Go'zallik va husn-latofatda, oqillik va fahm-u farosatda, tadbirkorlik va mehri-muhabbatda u shu qadar tengsiz ekanki, qaynotasi Jahongirshoh erkalab «Mumtoz Mahal», ya'ni «Saroyning sarasi» deyar ekan. O'sha

¹ Zahiriddin Muhammad Bobur. Boburnoma. – T.: «Sharq», 2002. 209-bet.

davrdagi saroy shoirlarining ta'rif va tafsiricha, uning «oy desa og'zi, kun desa ko'zi bor ekan», «husn-u jamolidan oy uyalib kun qizarar ekan», «jamolidan nur shunchalar taralar ekanki, u bilan to'qnashishdan qo'rqib yulduzlar ko'zdan g'oyib bo'lar ekan». Ana shunday go'zal parivash bilan Shoh Jahon 18 yil baxtiyor hayot kechirgan. Rivoyat qilishlaricha, Mumtoz Mahal xonim vafoti oldidan Shoh Jahondan uch narsani iltijo qiladi: bolalarga birday munosabatda bo'lish, uylanmaslik va nihoyat unga atab dunyoda tengi yo'q maqbara qurdirish. Shoh Jahon go'zal va sevikli malikasining vasiyatiga sodiq qoladi, farzandlariga mehrlil va yaxshi ota bo'ladi va umrining oxirigacha uylanmaydi. Arjumand Bonu Begimni dastlab Burxonpurda, yarim yildan so'ng Agra yaqinida Jamna daryosi sohilidagi Akbarobodda va nihoyat uchinchi marta Toj Mahal maqbarasida dafn qiladilar. Shoh Jahonga xotinining o'limi shu qadar ta'sir qiladiki, u 8 kecha-kunduz o'z xonasiga kirib hech narsa yemasdan-ichmasdan motam tutadi, ko'ngliga hech narsa sig'maydi. Butun saltanat bir necha yilgacha aza tutadi, ko'ngilochar o'yin-kulgilar, aysh-u ishratlar unitiladi.

Nihoyat Shoh Jahon sevikli rafiqasining so'nggi iltijosini bajarishga kirishadi. Turli o'lkalardan qurilish va me'morchilik san'atining eng nomi chiqqan yulduzlari – ustalarini to'playdi, maqbaraning bir necha loyiha nusxalari ishlanadi va tanlanadi. Bir yil oradan o'tgach Mumtoz Mahal vafotining bir yilligi munosabati bilan maqbaraga birinchi tosh qo'yiladi. Dehlidagi Humoyun maqbarasi unga andaza bo'ladi, uslub jihatdan o'xshashdir. Farqi shundaki, Humoyun maqbarasi bog'ning o'rtasida qurilgan bo'lsa, Toj Mahal maqbarasi bog'ning to'g'risida joylashgan. Bu ulkan va go'zallikda tengi yo'q arxitektura ansamblining qurilishi 1632-yilda boshlanib 1653-yilda tugallangan. Inson aqli zakovati va mohir qo'li bilan yaratilgan ushbu san'at mo'jizasi qurilishida har kuni 20 ming odam ishlagan ekan. Olim Ansoriddin Ibrohimov¹ bergan ma'lumotlariga qaraganda, Toj Mahal shu darajada katta hajmdagi beqiyos qurilish bo'lgan ekanki, 22 yil davomida unga sarf qilingan xarajatlarning hisobini chiqara olmaganlar va shu boisdan bu haqda turli ma'lumotlar tilga olinadi. Bu ulkan qurilishga sarf qilingan xarajatlar bir yerda 6 million rupiya deyilsa, boshqa joyda 60 million rupiya deb qayd

¹ *Ansoriddin Ibrohimov. Boburiylar merosi, 60-bet.*

etiladi. Yana boshqa manba'larda 5 million, ba'zilarida esa hatto tiyin-tiyingacha ko'rsatilib, 31 million 748 ming 28 rupiya, yoki 3 million 174 ming 802 funt sterling deb ko'rsatiladi.

Tarixiy yozma manbalarning guvohlik berishicha, Toj Mahal maqbarasi qurilish ashyolari turli mamlakatlardan: sarg'ish marmar O'rta Hindistondan, oq marmar Rajastxaning Markana degan joyidan, billur Xitoydan, yoqut-la'l Badahsxondan, lojuvard Shri-Lankadan, yashil toshlar Panjobdan, aqiq Erondan, marjon va durlar Hind ummonidan va hokazolardan keltirilgan.

Mo'jizalar mo'jizasi bo'lgan Toj Mahaldek san'at durdonasini yaratgan loyihachi me'morlardan 40 ga yaqin ustaning nomlari yozma manbalarda tilga olinadi, hatto ularning oylik maoshlari ham keltiriladi. Jumladan, loyihachi me'mor Muhammad Iso Afanditurkiyalik, maoshi 1000 rupiya, Sattorxon – xattot, turkiyalik, maoshi 1000 rupiya va boshqalar. Bir kecha-kunduzda bir necha xil rangda toblanib turuvchi Toj Mahalni hindlar haqli sur'atda yetti mo'jizaning biri, deb mag'rurlanadilar. O'z vaqtida hatto Shoh Jahonning o'zi ham Toj Mahal go'zalligiga tan berib: «Yer yuzidagi odam bolasi buni bunyod etishga qodir emas, buning shakli-shamoyili osmondan tushirilgandir»,¹ deydi. Ingliz arbobi Edvard

¹ O'sha manba, 61-bet.

Lir esa ahli dunyo odamlarini ikkiga bo'ladi: «birinchi Toj Mahalni qurganlar, ikkinchisi qurmaganlar».¹

Yozma manbalarning guvohlik berishicha, boburiylar sulolasi tomonidan dastlab Afg'onistonda, so'ngra Hindiston, Pokiston va Kashmirda barpo etilgan muhtasham va ko'rkam bog'larning ko'plari hozirgacha ham o'zining go'zalligi bilan insonlarni maftun etib kelmoqda. Zahiriddin Muhammad Bobur 1504-yilda Qobulni egallagach to 1509-yilga qadar bu yerda o'nta bog' tashkil qilgan: shahararo bog', Chorbog', Bog'i Jilovxona, O'ra bog', Suvrat bog', Bog'i Mohtob, Bog'i Ohuxona, Odinapur qal'asi yonidagi Bog'i Vafo va yana uchta bog' ana shular jumlasidandir. Bobur Mirzo Hindistonda bir necha bog'lar bunyod etdi. Bular: Agradagi Orom bog'i, Behisht, Sekridagi Bog'i Fath, Dibalpurdagi Nilufar bog'i, Bog'i Nazargohlardir. Go'zallik va gullar shaydosi bo'lgan Zahiriddin Muhammad Bobur o'zi barpo etgan bog'larni dunyodagi bor bo'lgan ko'chat-mevalar va gullar bilan bezaydi. «Boburnoma»da faqat Dashti shayx qirlari etagida o'sadigan lolaning 33 xili nomma-nom tilga olinadi. Rivoyat qilishlaricha, Hindistonga atirgulni ham birinchi bor Zahiriddin Muhammad Bobur Mirzo keltirgan ekan.

Go'zal bog'lar barpo etishdek ajoyib an'anani Bobur Mirzoning avlodlari ham davom ettirganlar. Boburiylar sulolasining eng buyuk vakili bo'lmish Akbarshoh davri (1556–1605)da yaratilgan bog'lar haqida Akbarshohning davlat maslahatchisi alloma Abulfayzlning «Oyini Akbariy» asarida qimmatli ma'lumotlar berilgan. Jumladan, Agradan 23 mil masofada Akbarshoh Fathpur Sekrida yangi poytaxt barpo etib, uning chor atrofini go'zal bog'larga burkaydi. Kashmirda Srinagardagi Dal ko'li bo'yida «Nasim bog'i»ni qurdirgan. Akbar barpo etgan bog'lar orasida Agradagi Sekandarada Akbar maqbarasi atrofidagi eng go'zali va mahobatlisidir. Bobur Mirzoning nevarasi Jahongir Mirzo (1605–1627) Hindiston tarixida tasviriy san'at va bog' yaratishning buyuk homiysi sifatida tilga olinadi. G'arbiy Pokistondagi, Hasan Abdol yaqinidagi Vah degan joyda, Agrada qaynotasi Etimoduddavlagaga atab va Lohurda esa Dilkusho deb ataluvchi u yaratgan bog'lar biri-biridan go'zal va lovardir. Hindistonliklar Jahongir Mirzoni eng ulug' bog' yaratuvchi

¹ O'sha manba, 61-bet.

deb ataganlar. U yaratgan barcha bog'lar orasida Kashmirdagi Shalimar bog'i go'zal maskanlarning tengsizi bo'lgan. Hindlar bu bog'ni haqli suratda «Sevgi maskani» deb ataydilar. Jahongir barpo qilgan bog'lardan yana biri Nishot bog', ya'ni jannat bog'idir. Bu bog'ni Jahongir Shohning go'zal xotini Nur Jahonning akasi Asafxon bunyod ettirgan.

Anantnag tog'i yaqinida joylashgan Ashhabal, Rovalpindidagi Hasan Abdol buloqlari yaqinidagi Vah bog'i va yana boshqa bir qancha bog'lar ham Jahongir nomi bilan bog'langan. Jahongir shoh vafot etganda (1627) Nur Jahon Lohurda erining vasiyati va hurmati yuzasidan Shohdara bog'ini barpo ettirib u yerda maqbara qurdiradi. Maqbara nihoyatda go'zal va betakrordir. Oq marmardan to'rtta minorasi uzoqdan odamlarning diqqatini o'ziga tortadi. Bog'dan to'rtta yo'l maqbara sari boradi. Bu yo'llarning uchasi marmardan ishlangan panjaralar bilan to'sib qo'yilgan. Marmar qabr toshlar rangli bir tusda bezatilgan va uning bosh tomonida fors tilida quyidagi so'zlar bitilgan: «Ushbu yer A'lo Hazratlari Nuriddin Jahongir Shoh Podshohning nur to'la qabrlari, so'nggi manzilgohidir».

Bunday go'zal bog'lar Shoh Jahon (Toj Mahal haqida yuqorida hikoya qilindi) davrida ham barpo etilgan. Ayniqsa 1634-yilda Xon Alimardon boshchiligidagi qurilgan Lohurdagi Shalimar bog'i Shoh Jahonning eng nodir ijodiy mahsuli hisoblanadi. Bu bog'ni o'z vaqtida jannatning pog'onalari misolida ta'rif-u doston qilganlar. Bog'dagi ariq va hovuzni bezab turgan 450 ta favvora bog'ning husniga husn qo'shib turibdi. Mulla Abdulhamid Lahuriy «Podshohnoma» asarida guvohlik berishicha, bog'ning ochilishi munosabati bilan bu yerda hozir bo'lgan ma'rifatli va dono shaxslar bunday go'zal va hashamatli mo'jizani ilgari Rum, Iroq va Movarounnahrda ham hech qachon ko'rmaganliklarini hayratlanib ta'kidlaganlar. Boburiylar faqat Lahurda 36 ta bog' yaratganlar. Boburiylardan qolgan ulkan darvozalar, ajoyib masjid va madrasalar shu kunga qadar o'z ko'rki, jamoli bilan har qanday kimsani ham maftun qiladi.

Bobur Mirzo va boburiylar sulolasidan faxrlansak arzigulik ma'naviy meros na'munalari ham qolgan. Zahiriddin Muhammad Boburning barcha yozgan asarlari bizgacha yetib kelmagan. Unga to'liq bo'lmagan she'riy devoni, Islom dini asoslarini bayon etuvchi «Mubayin» nomli she'riy risolasi, «Vilodiya» deb atalgan tasavvuf-

ga oid bir kitobchanning nazm bilan tarjimasi, Bobur ixtiro etgan va «Xatti Boburiy» nomi bilan mashhur bo'lgan alfavit jadvali va albat, uning shoh asari «Boburnoma» ulug' shoir qoldirgan ma'naviy meros bo'lib avlod-ajdodlarimizning ma'naviy kamolotiga xizmat qilmoqda. Asarning asli nomi «Boburiya» bo'lgan. Uni «Voqeanoma», «Tuzuki Boburiy», «Voqeoti Boburiy» deb ham atadilar. Asar keyichalik «Boburnoma» nomi bilan shuhrat qozondi.

«Boburnoma» Zahiriddin Muhammad Boburning tarjimai holini aks ettiruvchi asar desak yanglishmagan bo'lamiz. Unda salkam 36 yillik voqealar bayoni berilgan, lekin shundan yarmi – 18 yillik voqealar turli sabablarga ko'ra «Boburnoma»dan o'rin olmagan. Ana shu uzilib qolgan Boburga aloqador voqealarni ingliz tarjimonlari quyidagi yozma manbalar asosida shartli ravishda tiklab chiqqanlar: «Tarixi salotini Afg'ona», «Tarixi Rashidiy», «Humoyunno-ma», «Akbarнома», «Taboqoti Akbariy», «Tarixi Farishta», «Labbu Tavorix», «Tarixi Olamoroiy», «Tarixi Badayuniy», «Tarixi Sind» va boshqalar.¹

«Boburnoma»ni qomusiy bir asar sifatida ta'riflansa ham hech qanday mubolag'a bo'lmaydi. Zero, unda tarix ilmi, jug'rofiyaga oid voqealar, tabiat sarchashmalari, aholining etnik tarkibi, badiiy shoirona lavhalarda o'z aksini sadosini topgan. Turkiy tilda Boburning o'z qo'li bilan yozilgan bu kitobning dastlabki satrlari ulug' shoirning nasl-nasabi temuriylardan ekanligiga guvohlik beradi.

«Boburnoma»ni o'qigan har bir kishi asar muallifi nihoyatda sog'lom va chiniqqan bir yigit bo'lganligiga ishonch hosil qiladi. Chunki 17 yoshli Bobur qish kunida Bekobod yaqinidagi Xashtiyak degan qishloqda tunaydi (Bu qishloq hozir ham bor). Sirdaryo yuzi o'shanda sovuqdan muzlagan edi. Bobur ertalab uyg'onganidan zarurat sezib, muzni yorib g'usul qilgan ekan.

Yigirma uch yoshga kirgan Bobur kech kuzda Hirotdan Qobulga qaytayotganda Afg'onistonning eng baland qorli dovonlaridan biri bo'lgan Ro'tali Zarringa qalin qor yog'ib yo'l bekilib qoladi. Qor uzangidan baland bo'ladi. Otlar yurolmay qolgandan keyin qor tepib, yo'l ochishga kirishadilar. Lekin baland tog' ustida havo siyrak, buning ustiga qor bo'ralab yog'ib ko'z ochirmaydi. Tik yo'l yuqori qarab ketgan, baquvvat yigitlar ham qor tepa-tepa holdan

¹ O'sha manba, 6-bet.

toyadilar. «Endi shu dovonda qor tagida o'ligimiz qoladi» degan vahima boshlanadi. Shunda Boburning o'zi oldinga o'tib, qor tepib, yo'l ochishga kirishadi. Odamlarni Qutay degan shamolpana joyga boshlab chiqishga muvaffaq bo'ladi. Bu voqeada biz Boburning ham jismoniy, ham ma'naviy kuch-qudratini yaqqol ko'ramiz. Shunday og'ir vaziyatda u o'z shoirlik iste'dodidan madad oladi. Go'zal bir g'azalga matla', ya'ni kalit bo'lgan quyidagi ikki satrni Ro'tali Zarrinda qor ostida tunaganda topadi. Mana o'sha mashhur matla':

Charxning men ko'rmagan jabr-u jafosi qoldimu!

Xasta ko'nglim tortmagan dard-u balosi qoldimu.

«Men umrim bo'yi yo'limda uchrgan barcha daryolardan suzib o'tdim», – deb yozadi o'z kitobida Bobur. Demak, u Sirdaryo, Amudaryo, Qobil-u Sind, Jamna va Ganga daryolarining hammasidan qulochkashlab suzib o'tgan. Bu faktlarga hech qanday shubhalanmasa ham bo'ladi. Chunki hind olimi V. Dattning yozishicha, Bobur Hindistonda yashagan davrida, ya'ni 44–45 yasharlik paytlarida Agra qo'rg'onining keng devori ustida ikki soqchi yigitni ikki qo'ltig'iga ko'tarib chopib o'tganini ko'pchilik ko'rar ekan.¹ «Boburnoma» nafaqat Farg'ona va Movarounnahr, shu bilan birga Afg'oniston, Hindiston va Pokiston xalqlarining tarixi, etnografik xususiyatlari, tarkibi, mamlakatlarning jug'rofiy tuzilishi, ma'muriy bo'linishi, tabiati, iqlimi, tog'lari, suvlari, dashtlari, o'simliklar dunyosi va boshqalar haqida mohirona bir tarzda bayon etilgan.

«Boburnoma»ning ahamiyati to'g'risida turli davrda allomalar turlicha fikr bildirganlar. Biroq «Boburnoma»ni inglizchaga o'giran F.Telbotning quyidagi so'zlari g'oyat diqqatga sazovordir: «Hozirgi Hindistonni o'rganmoqchi bo'lgan odam ishni, eng yaxshisi Bobur xotiralarini mutolaa qilishdan boshlagani ma'qul».²

Angliyaning o'zida «Boburnoma»ning 9 marta chop etilgani bu asarga ingliz jamoatchiligi nechog'lik katta e'tibor berayotganligini ko'rsatadi. 1990-yilda «Boburnoma»ning 460 yilligi dunyo uzra keng nishonlandi. Bu hol ulug' vatandoshimiz, temuriylar sulolasining atoqli vakili Zahiriddin Muhammad Boburning jahon miqyosida o'z o'rni va bahosi borligiga yana bir dalildir.

¹ Pirmql Qodirov. Ruhning jasorati. «Xalq so'zi», 1991-yil. 1-fevral.

² Ansoriddin Ibrohimov. Boburiylar merosi. 5-bet.

Zahiriddin Muhammad Bobur go'zal lirik g'azallar, falsafiy ruboiylar muallifidir. U o'z she'rlari, g'azallari va ruboiylarida hayotni, vatanni ulug'laydi, sof sevgi, vafoni kuylaydi, ilmni qadrlaydi, odamlarni axloq-odobga chorlaydi. Shoir:

*Kim yor anga ilm tolibi ilm kerak,
O'rgangani ilm tolibi, ilm kerak
Men tolibi ilm, tolibi ilm yo'q,
Men bormen ilm tolibi, ilm kerak*

ruboiysida ilm-ma'rifatni qadrlagan kishi uni havas, ishtiyoq bilan albatta, egallay olishini ifodalaydi. Yoshlarni ilm ahlidin o'rganishga da'vat etadi.

*Har kimki vafo qilsa, vafo topg'usidir,
Har kimki jafo qilsa, jafo topg'usidir.
Yaxshi kishi ko'rmagay yomonlig' hargiz,
Har kimki yomon bo'lsa, jazo topg'usidir.*

Bu ruboiyda shoir odamlarni hayotda yaxshilik qilishga da'vat etadi, yaxshilik qilgan kishi yaxshilik, yomonlik qilgan kishi yomonlik ko'rishini aytib ogohlantiradi. «Qilmish-qidirmish» deganlaridek har yaxshilik va yomonlikning ibtidosi insonning hulqi, odobi ekanligiga ishora etib, Bobur odamlarga yaxshilik qilishni nasihat qiladi. U o'zining:

*Xulqingni rost etgil har sorigaki borsang,
Axsanta¹ der bori el gar yaxshi ot chiqorsang.
Bori elga yaxshilik qilgilki mundin yaxshi yo'q,
Kim degaylar dahr aro qoldi falondin yaxshilig'.*

degan misralarida kishilarni yaxshi xulqli, axloq-odobli bo'lishga chaqiradi.

Xullas, Bobur va Boburiylar – xalqimizning ulug' va buyuk farzandlari, milliy iftixorimiz va g'ururimizdir. Ular o'zlarining serqirra faoliyatlari va ijod durdonalari bilan jahon madaniyati tarixiga munosib hissa qo'shdilar.

¹ Axsanta – juda oz.

Nazorat savollari

1. Shayboniylar davlati tashkil topishidagi tarixiy shart-sharoitlar.
2. Shayboniixon va Bobur Mirzo munosabatlaridagi ziddiyatlar haqida nimalarni bilasiz?
3. Bobur Mirzoning Movarounnahrni tark etishi sabablarini ko'rsating.
4. Bobur Mirzo va Shoh Ismoil munosabatlaridagi ziddiyatlarni ayting?
5. Bobur Mirzoning Hindistonga yurishlarini kelib chiqish sabablarini ayting?
6. Bobur va Boburiylar davrida Hindistondagi madaniy hayotni gullab-yashnashi va uning jahonshumul tarixiy ahamiyati.
7. Shayboniylar hukmronligi davrida Movarounnahrdagi ijtimoiy hayot.
8. Shayboniylar hukmronligini tanazzulga uchrashining sababalarini ayting?
9. Abdullaxon II hukmronligi yillarida madaniy hayot.
10. Ashtarxoniylar sulolasining hokimiyat tepasiga kelishidagi tarixiy shart-sharoitlar.
11. Shayboniylar va Ashtarxoniylar davlatida siyosiy tuzum, sotsial-iqtisodiy munosabatlardagi o'zaro ziddiyatlarning sabablarini ko'rsating.
12. Shayboniylar va Ashtarxoniylar davrida madaniy hayot haqida nimalarni bilasiz?
13. Shayboniylar va Ashtarxoniylar davrida adabiy jarayon.
14. Shayboniylar va Ashtarxoniylar davrida me'morchilik obidalaridan qaysilarini bilasiz?
15. «Boburnoma» va «Humoyunnoma» O'zbekiston tarixini o'rganishda muhim manba ekanligini tushuntiring.
16. Boburiy hukmdorlarning bunyodkorlik ishlari haqida nimalarni bilasiz?

II BOB. O'ZBEK XONLIKLARI

1. XONLIKLARNING TASHKIL TOPISHIDAGI TARIXIY SHAROIT

Buxoro amirligi, Xiva va Qo'qon xonliklaridan iborat uchta yangi davlat tashkil topdi. Bu davlatlar etnik negizda vujudga keldilar. O'zbek urug' va qabilalari o'rtasida katta mavqega va kuchga ega bo'lgan qo'ng'irotlar Xivada, mang'itlar Buxoroda va ming urug'i Qo'qon xonligida o'z hokimiyatini o'rnatdi. Bu o'zbek davlat birlashmalari bir-birlariga qarshi mol-dunyo, yer va davlat talashib tinimsiz va muttasil kurash olib bordilar, bir-birlarining tinkamadorini quritdilar va ming-minglab aholi qirilib ketdi. Shu boisdan bu davlatlar faoliyat ko'rsatgan butun Turkiston o'lkasi hududida ishlab chiqarish kuchlari rivojlanishi jahon xalqlari taraqqiyoti va sivilizatsiyasidan nisbatan orqada qoldi.

Buxoro, Xiva va Qo'qon xonliklari turli urug', qabila va xalqlarning qurama ittifoqini tashkil etar edilar, ular o'rtasida ichki na iqtisodiy, na savdo birligi shakllanmagandi. Natijada bu davlatlar hududlarida yashagan xalqlar o'rtasida yagona xalq, yagona millat, yagona Vatan his-tuyg'usi taraqqiy etmadi, bu davlat birlashmalari bunday oliyjanob his-tuyg'ularning rivojlanishi va kamol topishiga aksincha to'sqinlik qiladilar. Bu XVI–XIX asrlarda Movarounnahr hududida iqtisodiy va siyosiy hayot turg'unligining eng asosiy sabablaridan biridir.

Ikkinchi yana bir asosiy sabab bu qishloq xo'jaligida yerga xususiy mulkchilik qilishdan iborat ishlab chiqarish munosabatlarining saqlab qolinganligidir. Yer barcha boyliklarning manbayidir. Unga bo'lgan mulkchilik shakllari ishlab chiqaruvchi kuchlarni rivojlantiruvchi eng asosiy omil bo'lib hisoblanadi. Yevropa va dunyodagi boshqa mamlakatlarda mavjud bo'lgan yerga egalik qilishning xususiy mulk shakli qishloq xo'jaligi taraqqiyoti va dastlabki kapital jamg'arish jarayonining qudratli vositasi bo'ldi. Osiyoda, jumladan, Turkiston hududidagi davlat birlashmalarida esa mulk

shakllari va dehqonchilik shakllari asrlar mobaynida o'zgarmadi, yerga xususiy mulkchilikka asoslangan ishlab chiqarish munosabatlari o'zgarishsiz qolaverdi. Yerning asosiy egasi ilgorigidek oliy hukmdorligicha qoldi. U yerni foydalanish uchun mahalliy yer egalari va masjidlarga ulashardi.

Yer o'zining asosiy xo'jayini, egasiga – qishloq mehnatchilari-ga berilmadi. Yerga xususiy egalikning yo'qligi, dehqonchilikdagi qo'shimcha qiymat va jamg'arma shakllari hisoblangan absolyut va differensial renta bo'lmasligi uchun sharoit yaratgan edi. Bu hol esa o'z navbatida yerdan foydalanish, dehqonchilikni yaxshilash, yer hosildorligini oshirish maqsadida mablag' sarflashdan manfaatdor bo'lmasligiga asosiy sabab bo'ldi. Natijada ishlab chiqarish kuchlari rivojlanmadi yoki kam rivojlandi.

Barcha yerlar sharoitga ko'ra davlatga, xon, amirga qarashli bo'lib, foydalanish uchun turli shartlar asosida aholining turli qatlamlariga berilar edi. Tarixan qaror topgan tartibga ko'ra yer uchta qatlamlar o'rtasida taqsimlangan:

1) Davlat yerlari (amluk); 2) egalik yerlari (mulk) va 3) vaqf yerlari, ya'ni masjid, madrasalarga, ruhoniyatga qarashli yerlar. Davlat yerlari hech qachon sotilmasdi, ayirbosh ham qilinmasdi. Ulardan umumiy tarzda o'lpon (xiroj) to'langan. Xususiy yer mulklari har xil bo'lgan: mulki hur, mulki ushriy va mulki xiroj. Bu yerlardan olinadigan soliqlar har xil bo'lib, soliqlarning miqdori ba'zi hollarda olinadigan daromadning yarmisigacha borardi.

O'rta Osiyo hududida lalmi va sug'orma yerlar 2 million gektarni tashkil qilgan va jon boshiga yarim gektardan to'g'ri kelgan. Albatta, imoratlar egallagan joylar, texnika ekinlari (paxta, tut daraxtlari va boshqa) egallagan maydonlar ham shu hisobga kirardi. Bundan tashqari, ishlab chiqarish kuchlari taraqqiyotining pastligi, dehqonchilik madaniyatining rivojlanmaganligi va aholining yuqori sur'atlarda o'sib borayotganligi hisobga olinsa, mavjud bo'lgan sug'oriladigan yer miqdori aholini oziq-ovqat mahsulotlari bilan ta'minlash uchun yetarli bo'lmaganligi aniq-ravshan ma'lum bo'ladi.

Biz bu o'rinda to'ralar, boylar va amaldorlarning oddiy mehnatkash xalqqa nisbatan zo'ravonliklari, adolatsizliklari haqida gapirib o'tirmaymiz. Shu bois o'lkada yashovchi xalq albatta og'ir va nochor hayot kechirishga mahkum edi.

O'rta Osiyo xalqlari qadim-qadimdan dehqonchilik, bog'dorchilik va chorvachilik bilan shug'ullanib kelganlar va bu borada ibarat olsa arzigulik tajribaga ham ega bo'lganlar. Buni yevropalik va rus olimlari yuqori baholaganlar. Jumladan, A.Middendorf: «O'rta Osiyoning mehnatsevar ahli, biz uchun ishga mislsiz talabchanlik, muhabbat, toliqmay unnash va harakat qilish matonati, katta jonli zakovat namunasi xizmatini o'taydi», deb yozadi.

Ota-ona, avlod-ajdodlarimiz o'zlarining mehnatsevarligi, matonati va fidoyiligi tufayli g'oyatda og'ir sharoitlarda, ming yillar davomida ham deyarli o'zgarmagan oddiy mehnat qurollari (omoch-bo'yinturuq, ketmon, belkurak o'roq va h.k.) bilan astoydil mehnat qiladilar. Hamma ish deyarli qo'lda bajarilib, mehnatkash xalqning gardaniga og'ir yuk bo'lib tushardi.

Xususan sug'orish ishlarida xalqimizning boy o'tmish tarixiy tajribalari asqatdi. Suv olg'ich to'g'onlar va katta kanallar qurishda qulay joylarni tanlashda bu ayniqsa katta ahamiyat kasb etdi. Sug'orish dehqonchiligida chig'iriqlar ham keng qo'llanilgan bo'lib, ular daryolar, kanallar va quduqlarda o'rnatilardi. chig'iriqlarni tortishda ishchi hayvonlar: tuya, ot, ho'kiz, eshaklardan keng foydalanaganlar. Ba'zan bu ishni odamlar ham bajargan.

XVI–XIX asrlarda juda katta ulkan kanallar va ariqlar qurish. ularni tozalash, suvni undan foydalanuvchilarga taqsimlash borasida katta ishlar amalga oshirildi. Bu ulkan kanal va ariqlar o'nlab, yuzlab kilometr uzunliklarga cho'zilardi. Jumladan, Chirchiq daryosining suvi 45 ta kanalni suv bilan ta'minlar edi. Shundan eng uzuni Zog'ariq 70 km, Bo'zsuv 60 km ga cho'zilgandi. Farg'ona vodiysidagi katta ariqlar ikki yuz kilometr, Samarqand viloyatidagi barcha ariqlar to'rt yuz kilometrdan uzun masofaga borardi. Ayniqsa, Farg'ona vodiysida keng ko'lamda sug'orish ishlari olib borildi. XVIII asr va XIX asr boshlarida bu yerda ulkan kanallar barpo etildi. Bular: Shaxrixonsoy, Andijonsoy va Yangiariq (har qaysisining uzunligi 100 km dan) kanallari qurildi. Bunday ulkan suv inshootlari Toshkent viloyatida (1822–1842-yillarda Xonariq), Buxoro amirligida (Zarafshon sug'orish tarmog'i, XVIII asr oxirida), Xiva xonligida (XIX asrda Porso', Xo'jayli va Ko'hna Urganchni sug'orish uchun Lavzon ko'lidan chiqarilgan ariq) ham qurildi. Albatta, bunday ulkan va ulug'vor qurilish inshootlari o'z davrida har qanday kishini hayratga solishi turgan gap. Rus geografi knyaz V.Masalskiy bunday

kanallardan hayratlanib: «Obi hayotni ko'pgina o'nlab chaqirimlarga eltayotgan bu qudratli oqimlarni ko'rganda, texnik bilimlari juda nochor bo'laturib, Turkiston quyoshining jazirama nurlari ostida benihoya mehnat evaziga butun mamlakatni sug'orish shaxobchalari bilan to'ldirgan xalqqa beixtiyor mehning uyg'onadi, kishida»,¹ deydi.

Kanallar va sug'orish shaxobchalarini tozalashda butun xalq qatnashgan. Bu ishlarda har bir dehqon xonadoni yiliga 90–100 kundan ishlab berar edi. Bundan tashqari, fuqarolar ot-aravalarda dam-balar qurilishi ishiga shox-shabba, qamish va toshlar ham yetkazib berishi kerak bo'lgan. Bu ishlarning hammasi fuqaro tomonidan tekinga, haq olmasdan hashar yo'li bilan bajarilgan. Ular hatto kundalik ovqatlarini ham o'zlari bilan birga olib kelganlar. Masalan, 1828-yilda Polvonyob katta kanalining bosh qismini qurish uchun Xiva xoni Olloqulixon «yemishi va ketmoni» bilan birga 40 ming kishini ishlatgan. Cho'ponota yaqinidagi Zarafshon suv taqsimlagichi qurilishida yiliga 5 mingga yaqin fuqaro mehnat qilgan.

O'rta Osiyo xalqlarining taraqqiyotdan orqada qolishiga asosan o'zaro urushlar natijasida uning jahon bozoridan ajralib qolishi ham sababdir. Bu o'lkaning geografik joylashgan o'rni bilan bog'liq bo'lib, Usmonli turklarning O'rta yer dengiz portlarini yopib qo'yganligi (XV asrdan) va «Buyuk Ipak yo'li»ning barham topganligi tufayli sodir bo'ldi. O'rta Osiyo hududi aholisi o'z ishlab chiqarish qobig'iga o'zi o'ralib qoldi, jahon fani, texnika va texnologiyasi yutuqlaridan bahramand bo'la olmadi. Mahalliy aholi tor va oddiy kustarchilikdan iborat hunarmandchilik va kosibchilik bilan o'zining talab-ehtiyojlarini qondirishdan nariga o'ta olmadi: bo'yoqchilik, to'qimachilik, ko'ncilik, sham, sovun, yog' tayyorlash, tegirmonchilik kabi sohalargina birmuncha rivoj topdi. Hunarmandlar ozgina, arzimagan daromaddan ham qanoat hosil qilar edilar. Ularda kengaytirilgan takror ishlab chiqarishni ta'minlash uchun zarur bo'lgan yollanma ishchilar ham, qo'shimcha qiymat ham yo'q edi.

XVIII–XIX asrlarda Turkiston hududida jun, paxta va ipakdan to'qilgan matolar keng ishlab chiqariladi. Ayni zamonda mis o'ymakorligi bilan bog'liq hunarmandchilik, kulol va sopol buyumlar,

¹ Масальский В. Россия. Полное географическое описание нашего отечества. СПб., 1913, стр. 423.

musiqi asboblari, bolalar o'yinchoqlari, bezaklar va shuning singari buyumlar ishlab chiqarishga ham katta e'tibor berildi.

Xullas, XIX asr boshlariga kelib O'rta Osiyo xalqlari o'z boshlaridan juda katta ijtimoiy-siyosiy va iqtisodiy og'ir damlarni kechirayotgan edilar. Bu davrda har qanday jamiyat mavjudligi va taraqqiyotini belgilab beruvchi davlatchilik asoslari nihoyatda zaif holatni kechirayotgandi. Natijada millat va davlat qaramlik ahvoriga tushib qolayotgan edi. XVIII asrga kelib o'zbek davlatchiligida bo'linish, tarqoqlik holati yuzaga kelayotgandi. Millat va jamiyat boshqaruviga da'vogar hokimiyat uch yerda – Buxoro, Xiva, Qo'qonda alohida-alohida mujassamlashgandi. Ta'bir joiz bo'lsa, mamlakatda uch hokimiyatchilik g'olib kelgan edi. Davlatchilikdagi bunday bo'linish, uch hokimiyatchilikning yuzaga kelishi oxir-oqibatda davlatning kuchsizlanishi va yemirilishiga, boshqa omillar bilan qo'shilib chor Rossiyasi bosqiniga dosh bera olmay qaramlikka yuztuban bo'lishiga olib keladi.¹ Bunday og'ir vaziyatdan faqat yuksak darajadagi onglik va o'lka xalqlarining yagona va mustahkam birligi orqali chiqish mumkin edi. Afsuski, bunday birlik va ahillik o'lkada yo'q edi. Bunday beboshlik xonlar, amirlar va beklar o'rtasidagi o'zaro dushmanlik va urushdan shimolda Pyotr I boshchiligidagi yovuz niyatli qo'shnilar foydalanib qolish uchun qulay fursatni poylab turgan edilar.

2. BUXORO AMIRLIGI – MANG'ITLAR SULOLASI (1753/6–1920)

Buxoro xonligi taxtiga o'tirgan Ashtarxoniylar sulolasining so'nggi vakili Abulfayzxon bo'ldi. Manbalarning bergan ma'lumotlariga qaraganda, u irodasiz va uquvsiz xon bo'lgan. Bundan foydalangan mang'it qabilasidan chiqqan Muhammad Hakimbiy Buxoroda otaliq mansabini qo'lga kiritdi, barcha otaliqlarning boshlig'i va hukmron hokim bo'lib oldi. Muhammad Hakimbiy yurgizgan siyosatdan o'zbek ayonlari norozi bo'ldilar, xonning obro'-e'tibori tushib ketdi. Natijada Abulfayzxondan norozi bo'lgan o'zbek amirlari uni o'ldirish payiga tushdilar va Xiva xoni Sherg'ozixonni Buxoro taxtiga qo'ymoqchi bo'ldilar. Biroq fitna fosh bo'lib, uning tashkilotchi-

¹ Qarang: *Azamat Ziyov. O'zbek davlatchiligi tarixi.* – T.: «Sharq», 2001, 278–279-betlar

lari qatl qilindilar. Sherg'ozixon bu bilan ham tinchimadi. Uning qutqusi bilan Shahrisabz hokimi Ibrohimbiy Muhammad Hakimbiydan hokimiyatni tortib olish maqsadida 1722-yilda o'z kuyovi (ba'zi rivoyatlarga qaraganda Sherg'ozining amakivachchasi) xivalik shahzoda Rajabni Samarqandda xon qilib ko'targan. Ibrohimbiy esa uning huzurida «amirlar amiri» (amirulumaro) bo'lib olgan.

Rajabxonni juda ko'p amirlar qo'llab-quvvatlagan va unga kelib qo'shilganlar. Ularning himoyasi va fatvosi bilan Rajabxon hatto qo'shin to'plab Buxoroga yurish boshlagan. Yo'l-yo'lakay unga yangi kuchlar kelib qo'shilgan. Ikki o'rtada qattiq jang bo'lgan (Karmanağa yaqin joyda). Muhammad Hakimbiy qo'shinlari yengilgan, chunki uni o'zbeklardan hech kim himoya qilmagan. Ammo shunga qaramasdan, Rajabxon Buxoroni ololmagan. U yordam so'rab qozoqlarga murojaat qiladi va ko'chmanchi qozoqlarga istilo qilingan joylardan katta o'ljalari olib borishni va'da etadi. Iqtisodiy ahvoldan nochor bo'lib cho'lda qay yerga borishni bilmay daydib yurgan qozoqlar bu taklifni jon-jon deb qabul qiladilar va butun o'tovlari va chorva mollari bilan Samarqand viloyatiga ko'chib keldilar. Ular bu yerdan butun Miyonkol bo'ylab Buxoro tumanlarigacha bo'lgan joylarni egalladilar. Ahvol shu darajaga borib yetdiki, hatto Rajabxonning o'zi ham nima qilarini bilmay qoldi. Muhammad Hakimbiy bilan Abulfayz esa yashirinib oldilar. Qozoqlar hech qanday qarshilikka uchramasdan yetti yil mobaynida Zarafshon vohasini talab xarobazorga aylantirdilar. Mahalliy aholi bu yerdan tinchroq hududlarga ko'chib keta boshladi, ularning ancha qismi qozoqlarga asir bo'lib tushdilar. Xondan xalqning noroziligi kuchayib ketdi. Abulfayz o'z yaqinlarining maslahati bilan Muhammad Hakimbiyni Buxorodan chetlatdi. Otaliq Qarshiga ketadi. Ammo hokimiyatdan chetlatilgan bir hokim o'rniga bir nechasi paydo bo'ladi. Yeb to'y-mas, ochko'z va ta'magir mansabdorlar bozor va rastalar, savdo shaxobchalarining hammasini o'z qo'llariga markazlashtirib oldilar. Abulfayzxonni esa xalq hayoti qiziqtirmasdi. U kayf-u safo, axloqiy buzuqi ishlarga g'arq bo'lgandi. Bunday ahvolda viloyat va tumanlar hokimlari o'zlarini mutlaqo nazoratsiz va mustaqil sezardilar. Rossiya elchisi Benevenining ta'kidlashicha, Abulfayzxon qullardan, qalmiqlar bilan ruslardan tuzilgan gvardiyasining sodiqligiga orqa qilardi, xolos. Buxoroda ana shu og'ir ahvolni yaxshi bilgan

Eron hukmdori Nodirshoh (1736–1747) Abulfayzxon qo'shinlariga qaqshatqich zarba berdi.

Turkmanlarning afshar qabilasidan bo'lgan Nodirshoh asl Mashhaddan, po'stinchining o'g'li bo'lgan. U yoshlik chog'ida Abi. vard (hozirgi Turkmanistonning janubida) afsharlarning boshlig'i ga tutingan o'g'il bo'lgan va uning qiziga uylangandi. Nodirshoh Ashtarxoniylar, xivaliklar va turkmanlarga qarshi kurashganda asosan afsharlar va kurdarga tayandi. Nodir Eron shohi Taxmasp II (1722–1731) Xurosonga kelganda batamom o'zini uning ixtiyoriga topshiradi. Keyingi besh yil davomida Taxmasp II qo'shinlari Nodir boshchiligidagi Eronning sharqi va janubidagi yerlarni batamom egal-ladi. Shoh Taxmasp II vafotidan so'ng taxtga o'tirgan Abbos III (1731–1736)ni ag'darib, Nodir Shoh 1736-yilda Eron taxtini egal-ladi. Shundan keyin u Turkiya sultoni ustidan g'alaba qozonib g'arbiy chegaralarini mustahkamlab oladi. 1736–1739-yillarda Afg'oniston, Hindistonga muvaffaqiyatli yurishlar qiladi. 12 ming-dan ortiq qo'shin bilan Nodirshohning o'g'li Rizaquliga qarshi hujum boshlaydi. Muhammad Hakimbiy shahar mudofaasini tashkil qiladi. Atrof tumanlarni egallab olgan Rizaquli Buxoroga Hisor noibi Boboxon o'zining uch ming kishilik qo'shini bilan yordamga keladi. Bu hol Eron qo'shinlarini yanada kuchaytiradi. Og'ir qamal holatida qolgan Muhammad Hakimbiy Abulfayzxonga yordam so'rab odam yuboradi. Abulfayz kattagina qo'shinga bosh bo'lib. Qarshi qamalidan chiqqan Muhammad Hakimbiy qo'shinlariga kelib qo'shilib Rizaquliga qarshi jang qiladi. Bu urushda eronlik-larning askarlari raqiblariga qaraganda to'rt marta kam bo'lsalar-da g'alabaga erishadilar. Bunga Eron armiyasining o'tsochar quroli va artileriyasining sifat jihatdan ustunligi asosiy sabab bo'ldi. Buxoro qo'shinlari tartibsiz qocha boshlaydilar. Abulfayz bilan Muhammad Hakimbiy Qarshi shahri ichiga yashirib kirib boshpana topdilar. Rizaquli Qarshini uzoq qamal qilishni boshlaydi. Ammo shu paytda buxoroliklarga yordam berish uchun uning ittifoqchisi Xiva xoni El-barsxon katta qo'shin tortib kelayotganligi ma'lum bo'ladi. Rizaquli otasiga yordam berish uchun shoshilinch suratda Abulfayzxon bilan sulh tuzib Amudaryoning narigi sohili tomon yo'l oladi. Elbarsxon esa o'z ittifoqchisining eronliklar bilan sulh bitimi tuzganligini eshitib Xivaga qaytib ketadi. Abulfayz Muhammad Hakimbiyni Qarshi shahrida qoldirib, o'zi Buxoro sari yo'lga tushadi.

1740-yilda Nodirshoh yana Movarounnahrda qo'shin tortadi. Balxda yurib, Amudaryoning ponton ko'prigidan o'tib Buxoro qirg'oqlariga yaqin keladi. Bu xabarni eshitgan Muhammad Hakimbiyning o'g'li Muhammad Rahimbiy, ehtimol, otasining roziligi va maslahati bilan Balxda turgan Nodirshoh huzuriga jo'naydi.

Nodirshoh Muhammad Rahimni ochiq chehra bilan kutib oladi va o'z qarorgohida qoldiradi. Abulfayz esa Eron askarlarining Buxoroga yaqinlashib qolganliklaridan vahimaga tushib shoshilinch sur'atda Qarshidan Muhammad Hakimbiyni chaqirib oladi va Nodirshoh huzuriga jo'natadi. U o'z nomidan elchi qilib jo'natgan Muhammad Hakimbiyga nima qilib bo'lsa-da shohni qahridan qaytarish va davlatni xarob qilishga yo'l qo'ymaslik chorasini ko'rishni topshiradi. Otaliq juda katta va qimmatbaho sovg'a-salomlar bilan Eron shohi huzuriga yetib boradi va Buxorodagi tang va og'ir ichki vaziyatni ochiq-oydin Nodirshohga aytib beradi. Muhammad Hakimbiy shohdan juda katta ishonch va yorliqlar olib Buxoroga jo'naydi. U endi Abulfayzxonning elchisi sifatida emas, balki Nodirshohning vakili sifatida keladi. Muhammad Hakimbiy xon huzuriga borishdan qo'rqib saroyga emas, balki Mirarab madrasasiga borib joylashadi va madrasa atrofini qurollangan soqchilar bilan mustahkamlaydi. U maxsus farmonlar chiqarib jarchilar orqali o'qib eshittiradi. Bu farmonlarda shoh armiyasining yetib kelayotganligi munosabati bilan kimda-kim shaxsiy va mulkiy xavfsizlikka taalluqli biror-bir masalani hal qilmoqchi bo'lsa, to'g'ridan to'g'ri otaliqqa murojaat qilsin va u orqali har qanday muammoga javob olsin, deyilgan edi. Bu Muhammad Hakimbiyning xalq o'rtasidagi obro'sini oshirdi va xaloyiq Mirarab madrasasi tomon yopirilib kela boshlaydi. Ammo saroy a'yonlari va zodagonlar otaliqning bu qilgan ishlarini sotqinlik deb baholaydilar va g'azablanadilar. Otaliqni Abulfayzxon huzuriga chaqirib keyin umumiy kuch bilan xalqni qo'zg'atib eroniyilarga qarshi kurashga otlantirishga harakat qilib ko'radilar. Ammo otaliq bu ishga ko'nmaydi va xonning huzuriga bormaydi. Shundan so'ng Abulfayzxon Mirarab madrasasi tomon borishga majbur bo'ladi. Uning yaqinlari Muhammad Hakimbiy xon huzuriga salom bergani chiqqanda uni otib o'ldirishni o'ylashadi. Biroq otaliq bu maxfiy fitnadan xabar topganday o'z navkarlariga mulozim va navkarlari bilan Mirarab madrasasiga yaqinlashib kelayotgan xonga qarshi o't ochishga buyruq beradi. Abulfayz sarosimaga tushib qoladi va

Nodirshohga taslim bo'lishdan boshqa chora topa olmaydi. U o'z saroy ahllari bilan Nodirshoh huzuriga borish uchun Talli Poch darvozasidan yo'lga chiqadi. Abulfayz orqasidan Nomozgoh darvozasidan otaliq ham yo'lga ravona bo'ladi. Aholining turli tabaqalariga mansub vakillar otaliqni kuzatib boradilar. Otaliq yo'lining yarmida xonga yetib oladi va unga qo'shiladi. Ular birlashib Nodirshoh huzuriga boradilar. Ikki o'rtadagi uchrashuv Buxoroga yaqin Zarafshon daryosi bo'yidagi Chor Bakr degan joyda bo'ldi. Nodirshoh Buxoro xoni Abulfayzxonga katta hurmat va iltifot bilan muomala qiladi, uning xonlik huquqini tan oladi. Xon bu yerda o'n ikki kun bo'lgach, Buxoroga qaytib ketadi. Asli turkmanlardan chiqqan Nodirshoh Ashtarxoniylar bilan quda-andachilik rishtalarini o'rnatadi. Abulfayzning bir qizini shohning o'zi, ikkinchi qizini esa Nodirshohning jiyani xotinlikka oladi. Ammo Eron shohi Buxoroda o'zining birdan bir ishonchli vakili deb Muhammad Hakimbiyni tanlaydi va faqat u orqali Buxoro bilan aloqa bog'ladi. Nodirshoh Eron armiyasini to'ldirish uchun Buxoro qo'shinlaridan o'n ming otliq askar ajratib olishga farmon beradi va bu otryadga boshchilik qilishni otaliqning o'g'li Muhammad Rahimbiyga topshiradi. Nodirshohning to'la ishonchini qozongan Muhammad Hakimbiy Buxoroning haqiqiy hukmdori edi, Abulfayzxon esa endi unga batamom qaram bo'lib qolgandi. Buxoroni egallab olgan Nodirshoh endi Xorazmga qo'shin tortib boradi va uni ham o'ziga batamom tobe etadi.

Ashtarxoniylardan bo'lgan so'nggi xon Abulfayzning o'zbeklar davlatining azaliy dushmani Eron shohlari homiyligi va hukmronligini tan olishi amalda Ashtarxoniylar sulolasi hukmronligini tugaganligini bildirar edi. XVII asr boshlarida tashkil topgan Ashtarxoniylar sulolasi ikkinchi o'ringa tushib o'z o'rnini yangi hokimlar, birinchi o'ringa ko'tarilgan o'zbeklar urug'i – mang'itlarga bo'shatib beradi. Butun hokimiyat Eron shohi tomonidan tayinlanadigan va keyingi yillarda forscha ulug' amir (amiri kabir) degan unvonni olgan Muhammad Hakimbiy otaliq qo'liga o'tib ketadi. Otaliq 1743-yilda vafot etgach, o'zbek amirlari davlatning turli yerlarida isyonlar ko'taradilar. Ana shunday isyonlardan biriga Ibodulla xitoy (xitoy-qipchoqlaridan chiqqan) boshchilik qiladi va Buxoro devorlari atrof-larigacha bostirib keladi. Har yilgi odatga ko'ra Buxoro xalqi 1745-yilning aprel oyi oxirlarida Bahouddin Naqshband mozori atrofida an'anaviy «Qizil gul» bayramiga chiqqan edi. Ana shu fursatdan foydalangan Ibodulla xitoy Buxoroga bostirib kiradi va juda ko'p

o'ljalar bilan birga qo'shinlarning ham kattagina qismini asir qilib olib ketadi. Bu voqeadan xabar topgan Nodirshoh sinalgan askarlardan otryad tuzib, uni Muhammad Hakimbiyning o'g'li Muhammad Rahimbiyga topshiradi. U ana shu qo'shin bilan Buxoroga jo'naydi. Marvda unga o'g'li Rizaquli ham o'z askarlari va artilleriyasi bilan birga qo'shiladi. Chorjo'yga yetganda turkmanlar otryadi ham qo'shiladi. Katta kuch bilan Muhammad Rahimbiy Buxoroga kirib keldi, unga «amirlar amiri» unvoni (amirulumarro) berildi. U otasiga qarashli Buxoroga yaqin G'ozibod qishlog'ini o'ziga makon qiladi. Davlatning barcha yuqori mansablariga o'z qarindoshlari va tarafdorlarini tayinladi. Xonlikning markazida o'z mavqeyini mustahkamlab olgan Muhammad Rahimbiy Eron qo'shinlari yordamida ko'tarilgan xalq qo'zg'olonini bostirishga muvaffaq bo'ldi. Qattiq janglardan so'ng Ibodulla xitoy Miyonkoldan qochib Toshkentga boradi va shu yerda qo'lga olib o'ldiriladi. So'ng Shahrisabzda ko'tarilgan qo'zg'olon ham bostiriladi.

Muhammad Rahimbiyning ta'sir doirasi kengayib va kuchayib bordi. U kuchli qo'shin tuzdi va bu qo'shin tepasiga o'ziga sodiq kishilarni qo'ydi. 1747-yil 14-iyunda Nodirshoh suiqasd oqibatida o'ldiriladi. U tuzgan davlat bo'linib tarqab ketdi. O'zaro taxt uchun kurash boshlandi. Bu kurashdan Muhammad Rahimbiy ham chetda turmadi. U 1747-yilda Abulfayzxonni Mirarab madrasasi hujralaridan birida o'ldirtiradi. Shundan keyin Muhammad Rahimbiy xonning birin-ketin ikki o'g'li Abdulmo'min va Abdullani qatl etib 1753-yilda amir unvoni bilan Buxoro taxtiga o'tiradi. Muhammad Rahim Buxoro taxtiga xon sifatida o'z da'vogarligini qonunlashtirish maqsadida Abulfayzxonning qiziga uylandi hamda xon deb e'lon qilingan huquqni oladi. Lekin **Muhammad Rahim (1753–1758)** ham, undan keyingi vorislar ham xon unvonini olmay, otaliq unvoni bilan davlatni boshqardilar. Ana shu tariqa Muhammad Rahimxon Buxoro davlatida yangi amirlar sulolasi – mang'itlar urug'i sulolasi davrini boshlab beradi.

Cheklanmagan hokimiyatga ega bo'lgan Muhammad Rahimbiy, akademik V.V.Bartoldning fikrlariga qaraganda, markazlashgan davlat barpo etish siyosatini olib borgan. Uning bu siyosatini islom dini arboblari, zodagon va savdogarlar qo'llab-quvvatlaganlar. Ana shu maqsadni amalga oshirish uchun Muhammad Rahimbiy itoat etmagan beklar ustiga bir necha bor qo'shinlar tortib borgan va ularni qattiq jazolagan. Toshkent, Xo'jand, Turkiston, Urgut, Shahrisabz,

Ko'lob, Hisor va boshqa yerlarni Buxoroga qo'shib olib, o'z hududlarini kengaytiradi. Hisorga esa yuz, kenagas va saroy qabilalarini ko'chiradi.

Muhammad Rahimbiy vafotidan so'ng uning taxt vorisligiga o'g'li bo'lmaganligidan qizining o'g'li, nabirasi Fozil to'ra taxtga o'tiradi. U yosh bo'lganligi tufayli hokimiyatni amalda Muhammad Rahimbiyning amakisi **Doniyolbiy otaliq (1758–1785)** boshqarib boradi. Muhammad Rahimning vafot etganligi yangi kuch bilan amir va beklarning beboshligi va tarqoqligiga sabab bo'ladi. Ayrim o'zbek qabilalari hokimiyatdagi tashkiliy qiyinchiliklardan foydalanib davlat to'ntarishi yasashga va mang'itlarni hokimiyatdan chetlashtirishga harakat qiladilar. Ammo Doniyolbiy vaziyatning mu-rakkabligini darhol tushunadi va keskin choralar ko'rib isyonchilarga o'z vaqtida qaqshatqish zarbalar beradi. Bu ishda unga markazlashgan davlatning foydasi va afzalliklarini ko'rgan va tushungan zodagonlar, savdogarlar, hunarmandlar va aslzodalar zulmidan ko'proq azob chekib qiynalgan kambag'allar yaqindan yordam berdilar. Juda ko'plab yirik zodagonlar qatag'on qilindilar, ularning mulklari talanadi. Yuzlar qo'zg'oloni bostiriladi, G'uzor va Shahrisabzda zodagonlarning Qarshida Norbo'tabiy isyonlari tor-mor keltiriladi.

Doniyolbiydan so'ng uning o'g'li **Shohmurod (1785–1800)** davrida zodagonlar o'zboshimchaligi va tarqoqligiga qarshi kurash davom ettiriladi. Aqlli va farosatli hukmdor bo'lgan Shohmurod davrida davlat hokimiyati ancha mustahkamlanadi. U Muhammad Rahimbiyning beva xotiniga uylanib o'zini xon deb e'lon ham qildiradi. Ayni zamonda Samarqand hokimligini ham o'zida saqlab qoladi. Shohmurod o'z hukmronligini 1785-yilda Buxoro shahrida ko'tarilgan katta qo'zg'olonni bostirishdan boshlaydi. Bu qo'zg'olon harakat doirasining kengligi haqida shundan ham bilish mumkinki, uni bostirish chog'ida mingdan ortiq qo'zg'olonchilar nobud bo'lgan edilar. Shohmurod otasi davrida davlat idorasi tepasida turgan yuqori lavozimlardagi Buxoro amaldorlarini xalqqa zulm o'tkazganliklari va soliqlarni haddan oshirganliklari uchun o'z qo'llari bilan qatl ettiradi, viloyat hokimlari, amaldorlarni va qozilarni mansablaridan tushirib o'miga o'z maslakdoshlarini tayinlaydi. «Fathnoma-yi sultoni» asarining muallifi Muhammad Ali Buxoriyning bergan ma'lumotiga ko'ra, Shohmurod Buxoro aholisini soliqlardan ozod qilib tarxon yorliqlari bergan. U 1786-yilda Karmana, Shahrisabz

Xo'jand, Marv zodagonlari ustiga yurish qilib ularni o'ziga tobe etadi, qattiqqo'l davlat siyosati yurgizadi. U Afg'oniston hukmdori Temur Shohga qarshi muvaffaqiyatli urushlar olib bordi, o'zbeklar va tojiklar yashaydigan Janubiy Turkistonni o'z qo'lida saqlab turadi.

Shohmurod hukmronligi davrida to'rtta: 1) moliyaviy; 2) ma'muriy; 3) qozi hakamlar; 4) harbiy ishlar sohasida islohotlarni amalga oshirdi. Moliyaviy ishlarda ma'lum darajada tartib o'rnatdi va davlat hokimiyatini mustahkamladi. U tom ma'nodagi qimmatga ega bo'lgan kumush tangalar zarb etadi. Ayni zamonda har bir shaxsning kumush tangalarni o'zi mustaqil zarb qilishiga ham sharoit yaratildi. Davlat fuqarolarning tangalarini zarb qilishga yordam berardi. Fuqarolar esa o'z navbatida foiz hisobida bu ish uchun davlat xazinasiga foydasiga haq to'lashlari kerak edi. Sof kumush tanganing joriy qilinishi va uni erkin zarb etilishi savdo va rivojlanayotgan iqtisodiy ehtiyojlarga to'la javob berar va pul muomalasining barqarorlashuvi-ga imkoniyat yaratardi.

Shohmurod shariatga to'g'ri kelmaydigan: yo'rg'u, boj, tusmal, yasoq, oliq-soliq kabi soliqlarni, bepul ishlab berish tartib-qoidalarini bekor qiladi.

Ma'muriy sohadagi islohotni Shohmurod otasi Doniyolbiy va hatto Muhammad Rahimbiy davrida Buxoroda eng oliy martabali lavozimda ishlagan davlat Qushbegi va Nizomiddin qozi kalonni o'z qo'li bilan qatl etishdan boshladi.

U qozilik ishlarini ancha demokratiyalashtirdi. Manba'larda ko'rsatilishicha, Shohmurod davrida agar qonunga xilof ish qilingan bo'lsa, xo'jayin ustidan qoziga arz qilish, hatto qul ham murojaat qilishi mumkin bo'lgan ekan. Ko'p hollarda qozilik jarayonida amirning o'zi ham ishtirok etib borgan. Albatta, bu ishlarning o'z davrida Shohmurod tomonidan amalga oshirilganligi o'ziga xos katta jasorat edi.

Shohmurodning o'zi uchun kundalik xarajati bir tangadan oshmagan, yeb-ichishi va kiyinishi oddiy bo'lgan, biron-bir amaldorning uyiga ziyofatga bormagan, hech kimdan sovg'a olmagan, o'z sharafiga turli dabdabali tadbirlar uyushtirilishiga yo'l qo'ymagan. Oddiy xalqning Shohmurodga munosabati qanchalik bo'lganini shundan ham bilsa bo'ladiki, uni «begunoh amir», deb ataganlar. U bir tomondan, xalqqa, ikkinchi tomondan, lashkarga suyanib mamlakat siyosiy yaxlitligini ta'minlashga katta e'tibor bergan. Ayni vaqtda

Buxoro tasarrufidan chiqqan Xurosonni qaytarish uchun harbiy harakatlar olib borgan. Ammo bunga erisha olmagan.

Buxoro amirligi XIX asrga qadam qo'ygan davrda amirlik hududida jami bo'lib 2 million aholi yashagan. Amirlik tepasida turgan mang'itlar sulolasiga tegishli bo'lgan qabila 100 ming kishidan iborat edi. Shundan Buxoro va uning atroflarida 44 ming, Qarshi va uning atroflarida 31 ming, Xivada 10 ming mang'it yashagan, qolganlari turli joylarga tarqalib ketgan.

Mang'itlar o'zbek qabilalari orasida eng nufuzli va obro'li qabilalardan biri bo'lgan. Umuman o'zbek qabilalarining umumiy soni to'g'risida fikrlar bir xil emas. O'zbek xalq og'zaki ijodida («Go'ro'g'li» dostoni) va ayrim manbalarda bu raqam 92 ta deb berilgan. Rus olimi N.Xanikov esa «Buxoro xonligining tavsifi» («Описание Бухарского Ханства», 1843) asarida o'zbek qabilalari sonini 97 ta deb ko'rsatadi va mang'itlarni birinchi o'ringa qo'yib, uch guruhga bo'ladi. To'q mang'it, oq mang'it va qora mang'it.

Mang'itlar qabilasi o'z vaqtida Chingizxonning ham nazarida katta e'tiborda bo'lganlar. Qabila vakillari u boshqargan tizimlarida qatnashganlar. Chingizxon qo'sinlarida katta ta'sir kuchiga ega bo'lganlar. Hatto Chingiziylar davrida Oltin O'rda xoni bo'lgan Edigey o'zbek ham mang'itlar urug'ining farzandi edi.

Shohmuroddan so'ng sulola taqdiri uning o'g'li **Amir Haydar (1800–1826)**ga o'tdi. Uning hukmronlik yillari mamlakatda notinchlik hukm suradi. Ayrim viloyat hukmdorlari uning tajribasizligidan foydalanib, markaziy hokimiyatga bo'ysunmaslikka uringanlar. Birinchi bo'lib, 1800-yilda Marv turkmanlari o'lpon yig'ish siyosatidan norozi bo'lib qo'zg'olon ko'tardilar. Haydar qattiqqo'llik bilan bu qo'zg'olonni bostiradi. Amir Haydar qiyinchiliklar bilan bo'lsa-da, viloyatlarni markaziy hokimiyatdan uzoqlashishini sindira oldi, ulardan aksariyatini markaziy hokimiyatga bo'ysundirdi. Aksariyat viloyatlar mustaqilligining tugatilishi davlat yerlarini xazinasini ko'paytirgan. Bu esa davlat yerlarini ijaraga olib, ishlovchilarni sonini oshishiga olib kelgan. Bu omil amirlik iqtisodiyotining ko'tarilishiga xizmat qilgan.

Amir Haydar hukmronligi davrida mamlakat ichki va tashqi savdosi ham o'sgan. Amir Haydar o'z davrining eng bilimdon hukmdorlaridan biri bo'lgan. Qur'oni karimni yoddan bilgan. Amir huzurida tez-tez diniy va ilmiy mulohazalar o'tkazilib turilgan, biroq

Amir Haydar ham mamlakatdagi viloyatlarni markaziy hokimiyatga bo'ysundirishda, ro'y bergan qo'zg'olonlarni bostirishda ba'zida o'ta shafqatsizliklar ham qilgan.

Marvliklar 1804-yilda yana bosh ko'tardilar. Bu safar qo'zg'olon-ga amirning ukasi Dinnosirbek boshchilik qiladi. Amir Haydar bu qo'zg'olonni bostirish uchun parvonachi Niyozbekni yuboradi. Niyozbek bu qo'zg'olonni bostirish chog'ida Marv vohasini suv bilan ta'minlovchi Sultonbandi suv to'g'onini buzdiradi. Natijada bir necha vaqt suvsiz qoldirilgan Marv aholisi jangni to'xtatish-ga majbur bo'ldi. Qo'zg'olonchilarning bir qismi shaharni tark etdi, yana bir qismi esa amir qo'liga tushib, Zarafshon vohasiga ko'chirildi. Dinnosirbek Amir Haydarning oilasi va ming kishini olib Eron Mashhadiga qochib ketdi. 1825-yilda Marv xivaliklar tomoni-dan egallanadi. Sultonbandi suv omborini tiklash borasidagi harakat va urinishlar zoye ketadi.

Ayniqsa, 1821–1825-yillarda Amir Haydarning Miyonkol vo-diysida yashaydigan xitoy-qipchoqlarga va ularga qo'shilgan qo-raqalpoqlarga qarshi olib borgan urushlari g'oyatda dahshatli va shiddatli bo'ldi. Qo'zg'olonning asosiy sababi soliq siyosatining og'ir oqibatlar edi. Tez orada qo'zg'olonchilar Kattaqo'rg'on, Yan-giqo'rg'on va Chelak shaharlarini egalladilar. Shaharlarning kam-bag'al fuqarolari qo'zg'olonchilar tarafdori bo'ldilar va adolat ta-lab qiladilar. Boy va amaldorlar esa Amir Haydarni qo'llab-quvvat-laydilar. Erk va ozodlikni talab qilgan qo'zg'olonchilarni Shahrissabz o'zbek kenagaslari ham qo'llab-quvvatlaydilar. Qo'zg'olon to'rt yil davom etadi va 1825-yilda bostiriladi. Qo'zg'olonchilardan qattiq va qonli o'ch olinadi. Amirlik hududidagi ichki qo'zg'olon va to'palon-larga qo'shni xorijiy mamlakatlarning qilgan hujumlari qo'shib ya-nada dahshatli tus oladi. 1800-yilda O'ratepa masalasida Qo'qon xoni Olimxon bilan janjal kelib chiqadi. Qo'qon askarlari Jizzax, Zomin va boshqa amirlik hududlariga bostirib kirib aholini taladilar. 1804-yilda esa G'arbda Xiva xoni **Eltuzarxon (1804–1806)** Buxoro amirligi chegaralariga bostirib kiradi. Katta qiyinchiliklar bilan bu hujum qaytariladi.

1815-yil bahorida Qo'qon xoni Umarxon Buxoro amirligiga qarashli bo'lgan Turkistonga qo'shin jo'natdi va kechasi kutilmagan va qo'qqisdan qilingan hujum natijasida shahar egallanadi. Qo'qon xonligi tomonidan Turkiston shahrining egallanishi ikki qo'shni

xonlikning o'rtasidagi dushmanlikning kuchayishiga sabab bo'ladi. Xullas, Amir Haydar o'z hukmronlik davrini to'xtovsiz harbiy yurishlar va jang-u jadallarda o'tkazadi.

Amir Haydar vafot etgach taxtga uning o'g'li Husayn o'tiradi. Lekin u ikki oy o'tar-o'tmas vafot etadi. Keyin ma'lum bo'lishicha, Husayn zaharlab o'ldirilgan ekan. Husayndan so'ng Buxoroning zodagon va a'yonlari uning boshqa bir og'asi Umarni amirlikka ko'taradilar. Yangi amirni naymanlar qo'llab-quvvatladilar. Ammo Haydarning yana bir o'g'li Nasrullo bu ishga rozi bo'lmadi va xitoy-qipchoqlarini o'z tomoniga tortib Buxoroni qamal qiladi va hokimiyatni qo'lga kiritadi. U naymanlar urug' aslzodalarining hammasini qatl ettirdi, bir qismini shahardagi baland minoralardan tashlattiradi, ularning uy-joylarini va oilalarini talash va haqoratlashni qo'shinlariga topshirdi. Nasrullo dastlab Umarga rahm qilib uni omon qoldirdi. Ularga Qo'qon xoni boshpana beradi. Lekin o'z va'dasiga vafo qilmagan Nasrullo jigarining orqasidan odam yubortirib o'ldirtiradi. O'sha paytda Umar 21 yoshga endigina to'lgandi. O'taketgan shuhratparast Nasrullo hamma narsadan shubhalanar va hech kimga ishonmasdi. U endi hali hayot bo'lgan uchta ukasidan xavotirlanar va shubhalanardi. Shu bois, Nasrullo ulardan qutulish uchun har uchchalasini ham qopga solib Amudaryoga cho'ktirib yuboradi. Nasrullo qonxo'rliigi bilan nom chiqargan edi. Shu sababdan unga «qassobning botiri» deb laqab qo'yishgan.

Amir Nasrullo o'z hukmronligi davri (1826–1860) da 1837-yilda muntazam qo'shin tuzadi¹. Mavjud qo'shin nomuntazam bo'lib, «qoracherik» deb atalgan. Bu qo'shin zarurat tug'ilganda viloyat-

¹ Tarix fanlari doktori Qahramon Rajabovning «Nasrullohxon» nomli risolasi (– T.: «ABU MATBUOT KONSALT» 2011, 48 bet) 35–42-sahifalarida Buxoro amiri Nasrullohxon haqidagi Sadridin Ayniy, Abdurauf Fitrat, professorlar – Poyon Ravshanov, Sharif Yusupov, Anatoliy Sagdullayev, Rustambek Shamsutdinov, O'ktam Mavlonov, Bahodir Aminov, fan nomzodlari, dotsentlar Naim Norqulov, Shodi Karimov, O'ktamjon Ubaydullayevlarning to'g'ri qarashlariga nisbatan bildirgan tanqidiy, salbiy fikrlarini asossiz deb bilamiz va ularni rad etamiz. Ayni vaqtda Qahramon Rajabov «Nasrullohxon» haqidagi kitobni yozishda taniqli olim Shodmon Vohidov tomonidan fors-tojik tilidan tarjima qilinib nashr etilgan Muhammadhakimxon To'raning «Muntaxab at-tavorix (Xo'qand va Buxoro tarixi: sayohat va xotiralar)» («Yangi asr avlodi» – T., 2010, 717-bet): Xudoyorxon zodaning «Andjum at-tavarix» («Yangi asr avlodi» – T., 2011, 210-bet) asarlarida Nasrullohxon haqidagi fikrlarni ham e'tiborga olishni Qahramon Rajabovga tavsiya qilamiz. Shuningdek, Qahramon Rajabovning «O'zbekiston Milliy ensiklopediyasi» (6-jild) da Amir Nasrullohxon haqidagi maqolasi bir tomonlama yuzaki, noxolis yozilganligini ham ta'kidlaymiz.

lardan to'plangan. Amir Nasrullo qoracherik o'rniga muntazam qo'shin – «navkariya»ni tuzgan. 1837-yilda o'tkazgan harbiy islohotga ko'ra, dastlab, 800 kishilik sarbozlar (piyoda askarlar) va 250 kishilik to'pchilardan iborat muntazam qo'shin tuzilgan. Ularning yashashlari uchun maxsus uy-joylar qurilgan. Sarbozlar maxsus kiyim (qizil kamzul, oq shalvar va qalpoq), nayzali miltiq, qilich va to'pponcha bilan ta'minlangan. To'pchilar qismini shakllantirishda chetdan to'p quyuvchi va to'pdan otish ilmini o'rgatuvchi mutaxassislar jalb etilgan. Navkariya tarkibida otliq qo'shin (navkar) ham bo'lgan.

Amir Nasrullo amirlikka qarashli barcha viloyat va tumanlarni Buxoro atrofida mustahkam birlashtirish uchun shafqatsiz kurash olib boradi. Amirlikning barcha mulklari orasida yarim mustaqillikka ega bo'lgan eng kuchli beklik – Shahrisabz bekligi edi. Shahrisabz kenagaslari mang'it amirlarining o'zaro og'a-inilar kurashib bir-birlarini o'ldirish bilan band bo'lganliklaridan foydalanib, o'zlarini Buxorodan mustaqil deb e'lon qiladilar. Darg'azab bo'lgan Nasrullo «o'zboshimcha» kenagaslarni jazolash maqsadida Shahrisabz ustiga 30 yil mobaynida 32 marta yurish qiladi. Faqat 1856-yilga kelgandagina kenagaslar qarshiligini yengib Shahrisabz va Kitobni o'ziga bo'ysundira oladi.

Nasrullo askarlari Shahrisabz va Kitob aholisini talab ko'p nom-qulchilik ishlarini amalga oshiradilar. Amirning o'zi esa Shahrisabz begining qizi – Kenagasoyimni zo'rlik bilan Buxoroga olib kelib o'ziga xotinlikka oladi.

Xonliklarga elchi bo'lib kelgan ingliz elchilari Konolli va Stoddartlarni amir Nasrullo buyrug'iga binoan 1842-yilda qatl etiladi.

Nasrullo bilan Qo'qon xonligi o'rtasidagi munosabatlar yuqorida ta'kidlaganimizdek tobora o'tkirlashib bordi. U Qo'qon xonligini bosib olish niyati bilan nafas olardi. Nasrulloning 1840-yilda Qo'qonga qilgan birinchi yurishi natija bermadi. Qo'qon xonligidagi ichki o'zaro nizo-janjallardan foydalangan amir 1842-yilda ikkinchi marta bu yerga lashkar tortib keldi. U ishni dastlab Shahrisabzda turgan Nodirabegimning kichik o'g'li Sulton Mahmudxonni o'zi bilan birga olib kelib O'ratepaga hokim qilib tayinlashdan boshladi. O'sha davrda O'ratepa Buxoro amirligi ixtiyoridagi shahar edi. Mamlakat hayoti uchun yaqinlashib kelayotgan xavfni sezgan Nodirabegim darhol o'g'illari o'rtasidagi ziddiyatlarni bartaraf qilish uchun amaliy

chora-tadbirlar ko'radi. U Xo'jand shahriga borib ikki o'g'lini murosayi madoraga keltiradi. 1841-yil noyabr oyida Muhammad Alixon taxtdan voz kechib Sulton Mahmudni o'z o'rniga o'tqazadi. Ammo bu ko'rilgan chora-tadbirlar amir Nasrulloni 1842-yilda Qo'qonga ikkinchi marta lashkar tortib borishiga to'sqinlik qila olmaydi. Nasrullo xon o'rdasiga kirib aka-uka Muhammad Ali va Sulton Mahmudxonni so'ydiradi. Amir Nasrulloning qonxo'r jallod sifatida nom qozonishining eng yuksak cho'qqisi shu bo'ldikim, u o'limi oldidan o'z xotinini – Kenagashoyimni o'ldiradi, og'asi va uning barcha bolalarini ham qatl etadi. Xullas, amir Nasrullo o'zidan so'ng xalqning qonxo'r jallodi sifatida tarixda dahshatli iz qoldiradi.

Buxoro amirligi taxti Nasrullodan so'ng uning o'g'li **Amir Muzaffarxon (1860–1885)** ga o'tadi. Bu ham o'z avlod-ajdodlari izidan borib amirlik hududlarini kengaytirish maqsadida qonli urushlar olib boradi. Butun Farg'ona vodiysini zabt etib Qashqar hududlarigacha yetadi. 1865-yilda Muzaffarxon ikkinchi marta Qo'qonni o'ziga tobe etib Xudoyorxonni Qo'qon taxtiga tiklaydi. Muzaffarxonning amirlik davri Buxoro tarixining eng og'ir va dahshatli qora davrlariga to'g'ri keladi.

Buxoro amiri Olimxon (birinchi qator o'rtada) o'z saroy amaldorlari bilan.

Amir Muzaffarxon otasi davrida mansabda bo'lgan amaldorlarni bo'shatadi, mol-mulkklarini musodara qiladi, Karmanaga surgun qilingan kishilar yana poytaxtga keltirilib, ularga mansablar beradi. U shu yo'l bilan o'z mavqeyini mustahkamlamoqchi bo'lgan. Bu esa aslida kishi bilmas davlat va sulola qudratiga berilgan zarba edi. Ahmad Donishning fikricha, Karmanadan qaytarib yuqori davlat vazifalariga tayinlangan mansabdorlar o'z faoliyatlarida «xalqning

qonini so'rganlar». Amir Muzaffar Hisor va Qo'qonga harbiy yurishlar (1863–1865) olib boradi. Uning davrida lashkar ham zaiflashadi, otasi davrida harbiy yurishlarda chiniqqan sarkardalar qatl qilinadi. Ular o'rniga «tagi past kishilar va g'ulomlar» tayinlanadi. «Rusiya o'lkaga bostirib kirganda esa, – deb yozadi Ahmad Donish, – tagi past, nodon va g'ayratsiz sarkardalar juftakni rostlab qoladilar, to shu vaqtgacha ulardan ozor chekib kelgan askarlar g'ulomlarga xizmat qilishni or bilib ketdilar. Natijada barcha viloyatlar Rusiya qo'liga tushdi».¹

O'ziga qaraganda bir necha barobar kuchli bosqinchi chor Ros-siyasi mustamlakachilariga qarshi teng bo'lmagan janglar olib bor-gan va yengilgan Amir Muzaffarxhon 1868-yilda sharmandali sulh bitimini imzolashga majbur bo'ladi. Bu bitimga asosan, Buxoro amirligi o'z mustaqilligini yo'qotadi va Rossiyaning vassaliga ay-lanadi.

Amir Muzaffarxondan o'g'li **Amir Abdulahad (1885–1910)**ga yarim mustamlaka va batamom Rossiyaga qaram bo'lgan Buxoro taxti meros bo'lib o'tadi. U biror ishini mustaqil hal qila olmas edi. Amir Abdulahadga qarshi bir qator hududlarda norozilik harakatlari bo'ladi. Jumladan, 1909-yil hijriy yangi yil sayli vaqtida Shahri-sabz va Qarshida xalq amirlikka qarshi bosh ko'taradi. Xalqning bu chiqishlari shafqatsizlik bilan bostiriladi. Biroq shuni aytish kerakki, 1886–1887-yillarga oid hujjatlarning guvohlik berishi-cha, amir Abdulahadxon qul va cho'rilarga rasman ozodlik berish to'g'risida farmon chiqargan. U 1910-yilda vafot etgach, taxt voris o'g'li **Olimxon (1910–1920)**ga nasib etadi. Olimxon 1881-yilda tavallud topgan. 1893–1896-yillarda Sankt-Peterburgda o'qigan. 1898-yilda Qarshi viloyatiga hokimlikka yuboriladi. O'n ikki yil hokimligi davrida Olimxon bir qator qurilishlar qiladi. Jumladan, Qarshi shahrida Qashqadaryo ustida uzunligi 122 m, eni 8,2 m daryo tubidan balandligi 5,35 m bo'lgan, ustunlari g'isht va tosh ohakdan ko'priq qurdiradi. Ko'priq ustida to'rtta ravoq (qorovulxona) bunyod etadi. Olimxonning o'zi «Buxoro xalqining hasrati tarixi» kitobida bu haqda shunday hikoya qiladi: «Mazkur viloyatga yaqin joyda Qashqa degan sho'x daryo oqardi. Undan kambag'al beva-bechora-larning kechib o'tishida rohati buzilib, doimo g'am-tashvishda edi-

¹ Azamat Ziyov. O'zbek davlatchiligi tarixi... 283–284-betlar.

lar. Aholining osoyishtaligini ko'zlab mazkur daryoga tosh-u temirdan bir ko'prik qurdirdim, ko'prikni esa o'z nomim bilan atadim. Shoyad faqir-u fuqarolar suv kechish tashvishidan qutulib, tinchosuda yashasalar, deb o'yladim. Shu bilan yana boshqa bir qancha madrasa va ibodatxonalar qurib, bu borada anchagina yumushlarni yuzaga keltirdim»¹. Qarshi qo'rg'onining yonidagi bog'da katta ko'l, madrasa va ibodatxonalar shu davrda qurilgan edi.

Amir Olimxon o'z hukmronligi davrida xalq manfaati nuqtayi nazaridan bir qator foydali ishlarni ham amalga oshirgan. Uning o'zi bu haqda quyidagicha yozadi: «Taxtg'a o'tirganimdan so'ng bu band dargohi oliyda mamlakatimning bir yillik xiroj to'lashdan ozod qilish farmoyishini berdim.

Buxoroyi Sharif arkining yaqinida, Boloyi hovuz deyilgan joyda o'z nomimga bir ibodatga masjid bino qildirdim. Buxoro minorasining past tomonida – bozorning ichki tomonida o'z nomimdan Dor ul-ulum – Bilim uyi bo'lgan bir madrasa qurdirdim: har xil ilmdan dars beruvchi muallimlar tayin etirdim. Mazkur madrasada istiqomat qiladigan talabalar sarf-xarajatlari, maosh va kiyim-kechagi ham o'z tarafimdan belgilanib, unga bir nafar nozir tayin etdim: ularning yemak-ichmak, maosh va kiyim-kechaklarini muayyan bir vaqtda yetkazdirardim. Bozor va yo'l obodligiga ko'p harakat qilardim, uch yil ichida Buxoro mamlakati ancha obod bo'ldi...»²

Albatta, amir Olimxonning o'z o'tmish tarixi to'g'risida bildirgan bu fikr-mulohazalari uning hukmronligi yillarida xalqqa o'tkazgan zulmkorlik siyosatini, davlatni boshqarish va idora etishda yo'l qo'ygan juda ko'plab qo'pol xato va kamchiliklarini aslo oqlay olmaydi. Olimxon amirligi davrida mamlakatdagi iqtisodiy, ijtimoiy-siyosiy turmush yanada og'irlashadi. Xalq ommasining yashash, turmush tarzi yomonlashadi, zulmkorlik, ekspluatatsiya kuchayadi. Xalq gardaniga tushadigan soliqlar miqdori oshdi. 1913-yildagi ma'lumotlarga qaraganda, amirning yillik daromadi oltin hisobida 30 millionga teng bo'lgan. Ana shu boylikning kattagina qismi shaxsan, amirning aysh-u ishrati va be'mani noaxloqiy tadbirlariga sarflangan. Amir Olimxon o'z davlati hududida xalqning umumiy manfaatlariga javob beraoladigan siyosat yurgizmadi. Ilg'or fikrli jadidlar harakatining faollari bilan umumiy til topib, amirlikda tinchlik, osoyishtalik.

¹ *Amir Olimxon. Buxoro xalqining hasrati tarixi.* – T.: «Fan», 1991. 7-bet

² *Amir Olimxon. Buxoro xalqining hasrati tarixi*, 8-bet.

hamfikirlik va birlikni shakllantira olmadi, aksincha, ularni quvg'in qildi, qattiq jazoladi va bu bilan xalq ommasi ko'pchiligining naf-rat va nadomatiga uchradi. Oqibatda, bunday siyosatdan birinchi navbatda amir Olimxonning o'zi pand yedi va zarar ko'rdi. Qizil saltanat bosqini davrida xalq amirni qo'llab-quvvatlamaydi. Amir-dan g'oyat zada bo'lgan jadidlarning katta bir qismi esa bolshovoy-larning yolg'on va'dalari, tashviqot-targ'ibotlariga ko'r-ko'rona ishonib, ular tomoniga o'tib ketadilar. Oqibat natijada, Buxoro amirligi hududida yashagan xalqlar uzoq yillar mobaynida qizil sal-tanat bo'yinturug'ini o'z bo'ynida ko'tarib yurishga majbur bo'ladi.

3. XIVA XONLIGI

1505-yilda Xorazmni Shayboniyxon bosib oldi. Eron shohi Ismoil Safaviy Shayboniyxonni mag'lub etgach, Xorazm Eron dav-latiga qaram bo'lib qoldi. Biroq qizilbosh eroniylar hukmronligi uzoq davom etmadi. Bir yil o'tar-o'tmas 1511-yilda Xorazm o'zbek xonlari hukmronligida o'z mustaqilligini tiklab oldi. Xorazm aholisi orasida eroniylarga qarshi fitna uyushtirildi. Ular dashti qipchoqlik Berka Sultonning o'g'li Elbarsni chaqiradilar. Dashti qipchoqlik El-barsxon 1511-yilda taxtga ko'tariladi. Shundan so'ng Eron askarlari Xiva, Hazorasp va Qiyotni tashlab chiqib ketdilar. Ana shu tariqa 1512-yilda Elbarsxon boshchiligida Hiva xonligiga asos solindi. El-barsxon tufayli Dashti Qipchoqdan juda ko'plab ko'chmanchi o'zbek qabilalarining kela boshlashi va 1524-yilda Shoh Ismoilning vafot etishi O'zbek sultonlarining Urganchda mustahkamlanib olishlariga imkoniyat yaratib berdi. Ular hatto Shimoliy Xurosonning anchagina qismini (hozirgi Turkmanistonning janubiy qismi), Saraxs tumani va uning shimoliy qismi bilan birga, Balxon va Mang'ishloqdagi turk-manlarni ham bo'ysundirib oldilar.

Elbarsxon 1518-yilda vafot etgandan so'ng xonlar tez-tez al-mashib turadigan bo'lib qoldi. Xiva xonlari o'z qo'l ostilaridagi xalqlarni itoatda saqlash uchun qabilalar o'rtasida nizolarni ku-chaytirdilar, ular o'rtasida urushlar keltirib chiqardilar. Bu xalqni xonavayron qiladi.

Elbarsxonning beshinchi vorisi bo'lgan Avaneshton davrida Shayboniylardan bo'lgan Ubaydullaxon Xivani bosib olishga urinib

ko'rdi (1538). Hatto Avaneshtonni o'ldirib Xorazm taxtiga o'z o'g'li Abdulazizni tayinladi ham. O'zbek oilalari Xorazmdan Buxoro xonligini hududiga ko'chirildi. Biroq o'ldirilgan Avaneshtonning Shayboniylardan qutulib qolgan urug'doshlari Din Muhammad avlodiga mansub Durun huzuriga qochib bordilar. Durun turkmanning adak (adakli) qabilasi yordamida Xorazmga bostirib kirdi va Xivani egallab Shayboniylar hokimini o'ldirdi. Abdulaziz zo'rg'a qochib qolishga ulgurdi. Din Muhammad Xorazmga Ubaydullaxon yuborgan qo'shinlarni tor-mor keltirdi.

1575-yilda Shayboniylardan bo'lgan Abdullaxon Xorazmga yana qo'shin tortib bordi. Bu davrda Xorazm xoni **Hoji Muhammad (1560–1602)** Xurosonga qarshi qo'shin tortib ketgan edi.

Hoji Muhammadxonning yo'lda kelayotganidan xabar topgan Abdullaxon uning ukalari bilan sulh bitimi tuzdi va Buxoroga qaytib ketdi. 1593-yilda Abdullaxon II Xorazmni nihoyat bosib oldi. Xorazm xoni o'z o'g'illari bilan Eron shohi Abbos panohiga qochib borishga majbur bo'ladi. 1595-yilda Xiva sultonlari turkmanlar yordamida Xivani qaytarib oldilar. Lekin shu yili Abdullaxon II Xorazm ustiga yana qo'shin tortib keldi. Hazorasgni egallab, qo'zg'olonchilarni qatl ettirdi. Hoji Muhammadxon yana Eronga yo'l oldi. Mamlakatda toj-u taxt uchun boshlanib ketgan urush, janjal va nizolar oqibatida Shayboniylar urug'i batamom qirilib bitadi va inqirozga yuz tutadi. Bu qulay vaziyatdan foydalangan Xorazm yana o'z mustaqilligini qaytadan tikladi va Hoji Muhammadxon o'z taxtini egalladi. Ana shu tariqa o'zbek sulolasining Elbarsxon asos solgan Xorazm davlati taxti hukmronligiga mustahkam zamin yaratildi.

Arab Muhammadxon davri (1602–1621)da xonlikning markazi Urganchdan Xivaga ko'chirildi. Buning asosiy sababi Amudaryoning qurib borishi natijasi edi. Ana shu davrdan boshlab xonlik Xiva xonligi nomi bilan yuritiladigan bo'ldi. Bu davrda xonlikdagi umumiy aholi soni 800 ming kishiga borardi. Shundan 67 % o'troq o'zbeklar, 26 % turkmanlar va qolganlari qozoqlar va qoraqalpoqlar bo'lgan. Aholisining asosiy ko'pchiligini tashkil etgan o'zbeklar qabila-qabila, urug'-urug' bo'lib vohaning shimoliy qismiga, asosan Amudaryo tarmoq yoygan yerlarda joylashgan edilar. Bu o'zbek aholisi jami 20 ta qabiladan iborat bo'lib, ular orasida mang'itlar, nayman, qipchoq, qiyotlar, qo'ng'irotlar kuchli va ustun mavqega ega bo'lganlar.

Hozirgi xorazmliklarning rivojlanishi va shakllanishida tarixan ildizi va tomiri bir bo'lgan hamda voha hududida va uning chekkalarida ilgaridan yashab kelgan qardosh turkmanlarning ta'siri va o'rni katta bo'lgan. Qadimgi o'g'uzlarning avlodlari bo'lgan turkmanlar mahalliy xalqlar va Dashti Qipchoqdan ko'chib kelgan turkiy xalqlar bilan qorishib, qo'shib ketganlar. Xorazm shevasining turkman tiliga yaqinligi ham albatta ana shundadir.

Bir vaqtlar Xorazmshohlar hukmronligi davrida saltanat darajasiga ko'tarilgan va «... O'tuz darvozasi bor...» bo'lgan¹ Xorazm XVII asrga kelib o'zaro qirg'inbarot urushlar oqibatida taraqqiyotda orqada qoladi. XVII asr boshlarida Amudaryo o'zanining o'zgarganligi ham voha taraqqiyotiga salbiy ta'sir ko'rsatdi. Urganch shahrini xonlikning janubiyroq hududiga ko'chirishga to'g'ri keldi. Biroq yangi Urganch ham Ko'hna Urganchning nafaqat nomini, balki ayni zamonda tarixiy an'alarini va savdo markazi sifati-dagi o'rnini ham o'zida saqlab qoldi. Amudaryo o'zanining siljishi Xorazmdagi boshqa qadimiy va tarixiy: Hazorasp, Kot, Xonqa, Shohobod kabi shaharlarning ham siljishiga sabab bo'ldi, ammo ularning barchasining eski nomlari saqlanib qoldi.

Hoji Muhammadxon vafotidan so'ng 19 yil taxtda o'tirgan Arab Muhammadxon davrida xonlikdagi toj-u taxt uchun o'zaro urushlar ayniqsa keskin tus oladi. 1616-yilda Arab Muhammadxonning o'g'illari Habash Sulton bilan Elbars Sulton, nayman va uyg'ur qabilalarining boshliqlariga tayanib (onalari Nayman urug'iga mansub edi), o'z otasiga qarshi isyon ko'tardi. Arab Muhammadxonning yetti o'g'li bo'lgan: ular Asfandiyorxon, Habash Sulton, Elbars Sulton, Abulg'ozixon, Sharif Muhammad Sulton, Xorazmshoh Sulton, Avg'on sultonlardir. Arab Muhammadxon andisha yuzasidan yon bosib, isyonkor o'g'illariga Vazir shahrini (Ustyurtda, Ko'hna Urganchdan 60 chaqirim yiroqda; XV asr o'rtalarida o'zbek xonlaridan Mustafoxon qurdirgan) ham qo'shib berdi. O'rtada besh yil o'tar-o'tmas oralari buzilib, ota-bolalar o'rtasida urush boshlanib ketdi. 1621-yilda Toshli yormish qudug'i yonida ikki orada bir tarafda Arab Muhammadxon, to'ng'ich o'g'li Asfandiyor Sulton va Abulg'oziy Sulton, ikkinchi tomonda esa Habash Sulton bilan Elbars Sulton orasida qattiq jang bo'ldi. Oqibatda ota tomon yengildi.

¹ Mullo Olim Mahmud Hoji. Tarixi Turkiston. Qarshi, «Nasaf», 1992. 125-bet.

Nobakor farzandlar buyrug'i bilan asir olingan xonning ko'zlariga mil tortildi va Xivaga olib keltirilib qamab qo'yildi. Ko'p o'tmay Arab Muhammadxon shu yerda qatl etildi. Oqpadar farzandlar otaga qo'shib Xorazmshoh inisi va akasi Asfandiyorxonning ikki o'g'lini ham o'ldirdilar.

Abulg'ozixon qochib avval Kotga, Qo'ng'irotga, so'ngra Buxoroga, Imomqulixon (1611–1642) huzuriga bordi. Xonning boshqa o'g'illari: Asfandiyorxon Sulton va Sharif Muhammadxon Sulton Hazoraspga bordilar va u yerda yashirindilar. Shaharni qirq kun qamal qilgan Habash va Elbars og'asi Asfandiyorxon sulton va inisi Sharif Muhammad Sulton bilan yarashdilar, hamda Asfandiyorxon Sulton Makka ziyoratiga ketishiga ijozat berdilar, Sharif Muhammad Sultonga Kotni in'om qiladilar.

Biroq Asfandiyorxon Sulton Makkaga bormadi. U to'g'ri Shoh Abbos I (1587–1629) huzuriga yo'l oladi va uning yordami bilan 1623-yilda Xiva taxtini egallaydi. Bu voqeadan xabar topgan Abulg'ozixon Xorazmga qaytdi. Og'asi Asfandiyorxon Sulton unga Urganchni beradi. Lekin oradan to'rt yil o'tib akasi bilan oralari buzilib 1627-yilda Abulg'ozixon Turkistonga Eshimxon (1629-yilda vafot etgan) qarorgohiga qochib bordi. Ko'p o'tmay Toshkent hokimi Tursunxon uni o'z huzuriga olib ketdi. Tursunxon vafotidan so'ng 1629-yilda Abulg'ozixon Buxoroga Imomqulixon huzuriga borishdan boshqa chora topaolmadi. Buxoroda uzoq qolishning iloji bo'lmadi. Chunki xondan norozi bo'lgan turkmanlarning chaqirig'i bilan yana Xorazmga qaytib bordi. Asfandiyorxon (u o'sha paytda Hazoraspga turardi) unga Xivani topshirishga majbur bo'ldi. Ammo olti oydan so'ng payt poylab Asfandiyorxon Abulg'ozini Eron tassarufiga tushib qolgan Niso bilan Dorunga (Ashxobod bilan Qizil Arvot o'rtasida joylashgan manzilgoh) hujum qilganlikda ayblab hibsga oldi va Eronga Shoh Safi' I (1629–1642) huzuriga omonat tarzida jo'natib yubordi.

Abulg'ozini bu yerda qariyb 10 yil (1630–1639) maxsus nazoratchilar qo'li ostida Isfahonga yaqin joylashgan Taborak qal'asida tutqunlikda tirikchilik o'tkazdi. 1639-yilda bu yerdan qochib, ikki yil deganda – 1642-yilda Orol o'zbeklari huzuriga keldi. Orollik o'zbeklar 1643-yilda uni xonlikka ko'tardilar. Oradan bir yil o'tgach, u ko'pchilik raqiblarini yengib Xiva taxtini egalladi. U jami bo'lib yigirma yil xonlikni boshqardi. Ammo u xon sifatida boshqa-

lar singari huzur-halovat ko'rgan emas. Ko'proq umri jang-u jadal-lar va urushlarda o'tdi. U 1646–1653-yillarda Tajan, Bomibaurma (Qizil Arvotning sharqiy-janubiy tarafidagi manzilgohlar), Atrok va Jurjon turkmanlari bilan urushlar olib bordi. 1655–1662-yillari o'lka-ga vaqti-vaqti bilan hujum qilib turgan yoyiqlik (Ural) rus kazaklari, qalmoqlar va qozoq ko'chmanchilari bilan kurashdi. 1663–1664-yil-larda bir necha marta Buxoro ustiga yurishlar uyushtirdi.

1664-yilda Abulg'ozir Bahodirxon og'ir dardga chalinib ka-sal bo'lib qolgach, toj-u taxtni o'g'li **Anushaxon (1664–1687)**ga topshirdi. Oradan ko'p vaqt o'tmay Xorazmning bu ma'rifatparvar hukmdori 1664-yil aprel oyida vafot etdi. Xiva bilan Buxoro o'r-tasida urush mojarolari Anushaxon davrida ham davom etdi. Xiva qo'shinlari Buxorogacha yetib bordilar, hatto Jo'yborni talon-taroj qiladilar. Xivaliklarning Buxoroga eng katta hujumlari 1685-yilda bo'ladi. Ular Samarqandni egalladilar. Samarqandliklar Anushaxonni o'z xonlari deb e'lon qiladilar. Ammo Buxoro qo'shinlari G'ijduvon yonida xivaliklarni tor-mor keltirishga muvaffaq bo'ldilar. Bu g'ala-badan so'ng Anushaxonda Samarqandni tashlab chiqishdan boshqa iloji qolmadi.

Xivaliklarning Buxoroga to'xtovsiz qilib turgan yurishlari Bu-xoro xoni va uning hukumatini Xiva xonligiga nisbatan makr va hiylalar yo'lini ishlatib kurashishga majbur etdi. Buxoro xoni Subhonqulixon Xivada maxsus guruh tashkil qiladi va guruh orqali Anushaxonning o'g'li Irnoqni qo'lga oldi. Irnoq o'z otasining (1687) ko'zini ko'r qiladi, lekin o'zi ham uzoq yashamadi. Chunki xivalik-larning Buxoroga uyushtirgan navbatdagi hujumlaridan keyin zahar-lab o'ldirildi. Bu dalil Buxoro manbalarida beriladi. Lekin tarixchi Munisning ma'lumotlariga ko'ra, bu soxta Irnoq bo'lgan, haqiqiy Irnoq esa ancha ilgari Orolida to'plangan ko'chmanchi o'zbeklar bi-lan bo'lgan jangda o'ldirilgan. Xivada tashkil etilgan Subhonqulixon guruhi shu darajada puxta ish olib bordiki, 1688-yilda Xivadan Buxoroga maxsus vakil yuborilib Subhonqulixonidan Xivani Buxoro fuqaroligiga olish iltimos qilindi. Subhonqulixon Xiva taxtni boshqarishni Shohniyoza topshirdi va uni «eshik og'a» unvoni bi-lan taqdirladi. U keyichalik Xiva xoni unvoniga ega bo'ldi.

Xonlikni boshqarish va idora qilishni uddasidan chiqishga ko'zi yetmagan va o'z o'zligini sezgan Shohniyoza Subhonqulixoniga xiyo-nat qiladi va shimoldagi rus podshosining soyasida o'z hokimiyatini

saqlab qolmoqchi bo'ldi. U 1700-yilda Subhonqulixonon yashirinchaga Pyotr I ga elchi yuborib Xivani Rossiya fuqaroligiga qabul qilishni so'radi. Bu hol aslida turkiy millatlarning milliy manfaatlariga dastlabki va hech kechirib bo'lmaydigan xiyonat bo'lib, rus mustamlakachilarining o'lkamiz hududlarini bosib olishi va asoratga solishi uchun yo'l ochib berishdan iborat edi.

Xullas, bu davrda Xiva xonligi ziddiyat, qarama-qarshiliklar va g'ul'g'ulalarning o'rta tuguniga aylangan edi. Shimolda Rossiya, Janubda Eron va Janubiy-Sharqda Xivaga yon qo'shni bo'lgan Buxoro chigal tugunni o'z foydasiga hal qilishga intilar edi. Bu hol, ayniqsa **Sherg'ozixon davrida (1714–1728)** g'oyatda kuchaydi. Birinchi bo'lib Xivaga o'zining bosqinchilik hamlasini Rus podshosi Pyotr I boshlab berdi. U 1714–1717-yillarda Knyaz Bekovich-Cherkasskiy boshchiligidagi Xiva xonligiga 6655 kishilik qo'shin jo'natdi. Sherg'ozixon Shohniyoxtonga qaraganda millatparvarlik, vatanparvarlik his-tuyg'usi o'lmagan xon bo'lib chiqdi va u ayyorlik ishlatib bosqinchi rus askarlarini bo'lib-bo'lib batamom qirib tashladi. Sherg'ozixon Shohniyoxton tufayli Xiva bilan Buxoro o'rtasidagi keskinlashgan vaziyatni yumshatish maqsadida bosqinchi rus zobiti knyaz Bekovich-Cherkasskiyning boshini shamshir bilan olib Buxoro xonligiga yubordi. Ammo bundan hech qanday foyda chiqmadi. Bu voqeadan so'ng Rossiyaning Xiva xonligiga qarshi urush boshlash xavfi kuchaydi. Ana shunday og'ir va murakkab bir sharoitda Xiva va Buxoro xonliklari o'zaro til topib xorijiy mamlakatlarning xavfli hujumiga qarshi yagona jabha tashkil qilish o'rniga bir-birlariga qarshi raqobatni avjiga mindirdilar. Jumladan, Buxoro xoni Abulfayzxon Sherg'ozixonga qarshi orolliklarni qayradi. Orolliklar Buxoroda yashovchi shahzoda Temur Sultonni o'zlariga xon qilib ko'tardilar. Xivada o'zaro urush-janjallar va nizolar avjiga mindi. Bu hol Sherg'ozixon vafotiga qadar ham tinmadi. Temur Sulton esa butun xonlikni o'ziga bo'ysundira olmadi. Sherg'ozixonon so'ng xonlikning qozoq-chingiziylar avlodidan **Elbarsxonni (1728–1739)** taklif qiladilar. Ana shu davrdan boshlab qozoq-chingiziy xonlarni dashtdan muayyan muddatga olib kelib qo'yish, keyin zarurat qolmagach, uni bo'shatib, boshqasini olib kelish odat tusiga kirib qoldi. Bu tarixga «xonlar o'yini» nomi bilan kirdi. Lekin ahvol ijobiylikka tomon o'zgarmadi. Elbarsxon vaziyatni yanada chigallashtirdi. Nodirshohning Eronda yo'qligidan foydalanib (Nodirshoh Afg'oniston va Hindistonga qo'shin

tortib ketgan edi) Elbarsxonning Buxoro tomonida turib Nodirshoh qo'shinlariga qarshi urushga kirishi, Eronga qaramlikdan bosh tortishi Xivani og'ir ahvolga solib qo'ydi. Nodirshoh Buxoroni tobe etgach, 1740-yilda Xiva xonligini ham batamom o'ziga tobe etdi. U Xivada «Xonlar o'yini»ni bartaraf qilishga har qancha urinmasin, bu ishning uddasidan chiqa olmadi. Xonlikda vaziyat shunday bebosh bir tus olgan ediki, go'yo amalda Xiva yo'q qilingandek bir manzara kasb etgandi. Bu manzara 1770-yilgacha hokimiyat tepasiga qo'ng'irotlar urug'ining yo'l boshchisi Amin kelgunga qadar davom etdi. U xonlikda turkmanlarning qarshiligini yengib, qattiq yo'l siyosat orqali mamlakatda tinchlik va osoyishtalikni o'rnatdi.

Qo'ng'irotlar sulolasi rasmiy ravishda 1804-yildan e'tiboran boshlangan. Shu yili Muhammad Aminning nabirasi inoq Eltuzar xon unvonini qabul qiladi. Yangi xon 1806-yilda Buxoroga qarshi olib borilgan urushda halok bo'ladi. Uning o'rniga ukasi va vorisi **Muhammad Rahim (1806–1825)** xonlikning unvoniga egalik qiladi. Muhammad Rahimxon 1811-yilda orolliklarni o'ziga taslim qiladi. 1822-yilda esa Marv va undagi turkmanlar ustidan hukmronlik o'rnatadi. Xiva xonligi, ayniqsa Muhammad Rahimning o'g'li **Olloqulixon (1825–1846)** davrida o'z hududlarini ancha kengaytiradi. Xonlikning hududlari Sirdaryoning Orol dengiziga quyiladigan joyidan Turkmaniston hududidagi Kushkagacha cho'zilib ketgandi. **1846–1855-yillarda xonlik qilgan Muhammad Amin (Madamin)** va **Abdullaxon (1855–1864)** o'z xonlikning faoliyatlarini turkmanlarga qarshi to'xtovsiz kurashlarda o'tkazdilar va shu urushlarda halokatga uchradilar. **Sayid Muhammad Rahimxon (Feruz) davri (1864–1910)**da Xiva xonligi Rossiya bosqinchi to'dalariga qarshi kurash olib borolmadi va g'oyatda kuchli dushman bilan Gandimiyon – sharmandali sulh bitimiga imzo chekishga majbur bo'ldi. Xiva o'z mustaqilligini yo'qotdi va Rossiyaga qaram bir mamlakatga aylandi. Ayniqsa Xivaning so'nggi ikki xoni **Isfandiyorxon (1910–1918)** va **Sayid Abdullaxon (1918–1920)** davrida xalq ommasi g'oyatda og'ir qismatli va nihoyatda bir-biriga qarama-qarshi onlarni o'z boshidan kechirmoqda edi. Eng muhimi ana shu ziddiyatli davr va zamon fojiasini tushunib yeta oladigan va unga monand yo'l tanlaydigan siyosiy va g'oyaviy yetuk xalq hali shakllanmagan edi. Bu esa o'lkaning tarixiy fojiasi edi. Bundan suronli va bo'ronli milliy-ozodlik kurashi yillarida qizil saltanat iihomchilari – bolshevoylar foydalanib qoladilar.

4. QO'QON XONLIGI

Minglar urug'idan bo'lgan yirik zodagon Shohruxbiy Chodak xo'jalari yordamida Farg'ona vodiysida Buxoro amirligidan mustaqil bo'lgan mavqeni egallab, 1709-yilda Qo'qon xonligiga asos soladi. Ayrim adabiyotlarda Qo'qon xonligining hukmdorlari mahalliy yuqori tabaqa vakillari, ruhoniylar va mashhur Xo'ja Ahror Valiy avlodlaridan bo'lgan deb hisoblaydilar.

Tarixchi Haydarbek Bobobekovning ta'kidlashicha, barcha musulmon tarixchilari va ayrim rus mualliflari Qo'qon xonlari sulolasini **Oltin Beshik** bilan, u orqali Bobur bilan bog'laydilar.¹ Qo'qon xonlarining nasabnomalarini Oltin Beshik rivoyati bilan bog'liqligi Niyozmuhammadning «Tarixi Shohruxiya», Mirzo Olim Mushrifning «Ansabu savalotin va tavorixul havoqin», Muhammad Solih Toshkandiyning «Tarixi jadidai Toshkand», Fozilbek Otabek o'g'lining «Mukammali tarixi Farg'ona», V.Nalivkinning XIX asr 80-yillari o'rtalarida Qozonda chop etilgan «Qo'qon xonligining qisqacha tarixi» («Kratkaya istoriya Kokandskogo xanstva»), Ibratning «Farg'ona tarixi», Mulla Shamsiddin Shavqiyning «Shohnoma» dostonida, Muhammad Aminbek Xudoyorxon o'g'lining «Turkiston viloyatining gazetisi»da 1894-yil sonlarida o'zbek va rus tillarida e'lon qilingan «Farg'ona viloyati xonlarining xususidagi voqeotlar» nomli asarlarida, adabiyotshunos, professor Sharif Yusupovning maqolalarida² va boshqa ko'plab manbalarda o'z ifodasini topgan. Prof. Sharif Yusupov Qo'qon xonlari nasabnomasi tuziladigan bo'lsa, ularning beistisno hammasi, jumladan, so'nggi xon Sayid Muhammad Xudoyorxon va uning avlodlari ham Bobur Sultonga, u orqali esa sohibqiron Amir Temurga borib bog'lanadi, degan xulosa-ga keladi.

Amir Temur va uning o'g'li Mironshohdan boshlangan sulola Qo'qon xoni Xudoyorxongacha davom etib kelgan. Sh.Yusupov shunday xulosa qiladi: «Qo'qon xonligining so'nggi hukmdori Sayid Muhammad Xudoyorxon sohibqiron Amir Temurning yigirma uchinchi avlodi, xonning ikkinchi o'g'li Sayid Muhammad Aminbek yigirma to'rtinchi hamda Muhammad Aminbekning o'g'li Sayid

¹ Bobobekov Haydarbek. Qo'qon tarixi. – T.: «Fan», 1996. 20–21-betlar.

² Sharif Yusupov. Buni umr derlar... «Jamiyat va boshqaruv». 2002-yil, 1-son. 18–25-betlar.

Islombek sohibqironning yigirma beshinchi avlodi bo'lib chiqadi».¹

Temurshunos, Boburshunos fransuz olimi O'zbekistonning xalqlar do'stligi ordeni bilan taqdirlangan professor Lyus'en Keren o'zining «Shahzoda Islombek» maqolasida Qo'qon xonlari temuriy Mironshohga borib taqaladi, degan g'oyani ilgari surgan. Bu ishni o'zbek olimi Sh.Yusupov davom ettirib Islombekning hayoti, taqdiri haqida tadqiqot ishi olib borgandi. Xonlikda tojiklar va qirg'izlar ham katta mavqeyiga ega edilar. Xon qo'shinlarida ular katta kuch bo'lganlar. 92 o'zbek qabilalaridan biri deb o'zlarini hisoblovchi qipchoqlarning o'rni ham Qo'qon² xonligida ancha katta bo'lgan. Ular xonlikning Shahrixon, Baliqchi hududlari, Qoradaryo bilan Norin daryosi oralig'idagi yerlarda yashaganlar. Qirg'izlar esa asosan Farg'ona atrofidagi tog'larda va Ketmontepa, Oloy singari tog' havzalarida ko'chib yurib chorvachilik bilan shug'ullanganlar.

Sayid Islombek

Xiva xonligi va Buxoro amirligidagi singari Qo'qon xonligida ham davlatni boshqarishda ruhoniylarning o'rni va ta'siri katta bo'lgan. Jumladan, ruhoniylar Hazrati Sohib, Naqshbandiylar jamoasining xalifasi sifatida 1844–1869-yillar mobaynida amalda davlat ahamiyatiga ega bo'lgan ayrim masalalarni hal qilishda asosiy rol o'ynagan. Hatto Xudoyorxonning o'zi ham u vafot etgach dafn marosimida oldingi safda borgan. Xo'ja Kalon 1852–1863-yillarda Andijonda hokim lavozimini ado etadi. Odatda xonlikning adolat yuritish ishlarida ruhoniylar vakillari qozilar bo'lib xizmat qilardilar.

Qo'qon xonligida yuqori hukmron tabaqaning ijtimoiy va etnik jihatdan xilma-xil bo'lishligi turli guruhlar o'rtasida muttasil davom etadigan hokimiyat talash kurashining asosiy sababidir. Xonlikning hukmronlik qilgan xonlardan ko'pi saroy to'ntarilishi oqibatida o'ldirilganlar, o'nlab shahzodalar, amaldor va sarkardalar saroy

¹ O'sha manba, 20-bet.

² «Xo'qand» – shaharning kelib chiqishi «Xo'p-qand» so'zlaridan tuzilgan bo'lib uning binosini 1709-yilgi voqeaga bog'lashgan. Vaholanki, «Xo'qand» shahri X asrda ham shu nom bilan mashhur bo'lgan. Ma'nosi esa «yaxshi», «latif» so'zlariga to'g'ri keladi. Haydarbek Bobobekov. Qo'qon tarixi. – T.: «Fan», 1996. 268-bet.

to'ntarishining qurboni bo'lib qatl etilganlar. Bunday qarama-qarshi turishliklar va o'zaro kurashlar Qo'qon xonligini oxir-oqibatda inqirozga uchrab, chor Rossiyasi mustamlakasiga aylanishiga sabab bo'lgan bosh omillardandir.

Qo'qon xonligi Shohruxbiyning o'g'li **Muhammad Abdulrahimbiy** hukmronligi (1721–1733) davrida o'z hududlarini kengaytira bordi. U Xo'jand, Andijon, Samarqand, Jizzax va boshqa yerlarni egallab oldi. Shohruxbiyning ikkinchi o'g'li **Abdulkarimbiy** (1733–1750) davrida tarixchi Abdulkarim Buxoriyning yozganiga ko'ra, xonlikning hududidagi Qo'qon, Andijon, Namanagan va Marg'ilon shaharlarida savdo va hunarmandchilik taraqqiy etadi. U yangi davlatni mustahkamlash va kuchaytirish maqsadida mahalliy hukmdorlar o'zboshimchaligiga chek qo'yishga qaratilgan siyosat olib bordi. Shundan keyin to 1770-yilga qadar navbat bilan Abdurahmon, Erdonaxon, Bobobek, Erdonaxon va Sulaymonbek Qo'qon xonligi taxtini boshqaradilar. Faqat **Norbo'tabiy** (1763–1798) yurgizgan qattiqqo'l siyosat tufayli ma'lum darajada bek va biylarning o'zboshimchaligiga chek qo'yiladi. Chust, Namangan va Xo'jand beklari qarshiligi qattiqqo'llik bilan bostiriladi. Norbo'tabek davrida ko'pgina tarixchilar o'zlarining qo'lyozma asarlarida xalq farovon yashaganligi, narx-navo arzon bo'lganligini ta'kidlaydilar. Biroq Norbo'tabiy vafot etgach zodagonlarning hokimiyat va davlat talash kurashlari yangi kuch bilan avj oldi. Qo'qon taxtini egallagan uning o'g'li **Olimxon** (1798–1810) o'zboshimcha beklarga nisbatan qattiqqo'l siyosat yurgizish va ularning qarshiligini kuch bilan bostirishga majbur bo'ldi. Xonlik tarixida muntazam qo'shin tuzgan dastlabki hukmdor hisoblanadi. U Ohangaron vohasini, Toshkent, Chimkent va Sayramni, Rossiyaga boruvchi karvon savdo yo'llarini bo'ysundiradi. Shu tariqa Olimxon davrida xonlik Rossiya bilan birinchi marta savdo aloqalarini o'rnatgan. Olimxon harbiy islohot ham o'tkazgan. Unga ko'ra «askariya» deb ataluvchi muntazam qo'shin tuzgan. Bu qo'shin sipoh (otliq), sarboz (piyoda) va to'pchi kabi qismlardan iborat bo'lgan. Ayni paytda xonlikdagi avvalgi mavjud «qilquyruq» deb ataluvchi nomuntazam qo'shından ham foydalangan. Qo'qon xonligida qo'shin 60 ming bo'lib, 12 ming aravada oziq-ovqat g'amlangan. U o'z qo'shini tayanib, Buxoro amirligi bilan bermalol raqobatlashishga o'zini qodir deb hisoblab. 1805-yilda Qo'qon xonlari orasida birinchi bo'lib xon unvonini

qabul qiladi. Undan boshlab taxt egalariga odatdagidek «biy» emas, balki «xon» unvoni beriladigan bo'ladi. U harbiy islohotlar o'tkazdi va o'z davlatining qudratini oshiradi.

Qo'qon va Toshkent munosabatlari. Toshkent Qo'qon xonligi tarkibida bo'lgan. Toshkent o'z tarixida turli davrlarda yurtimizda hukmronlik qilgan turli davlatlar tarkibida bo'lgan. Jumladan, 1503-yilda esa Shayboniylar davlati tarkibiga kiritiladi. XVI asrda shaharda katta bunyodkorlik ishlari amalga oshiriladi. Chunonchi, Baroqxon, Ko'kaldosh madrasalari quriladi. 1723-yilda Toshkentni ko'chmanchi Jung'orlar egallab olganlar. Jung'orlarga qaramlik 1758-yilgacha davom etgan. Shundan so'ng shaharda 4 ta mustaqil hokimlik qaror topgan. Bular, Shayxontohur, Beshyog'och, Ko'kcha va Sebzor. 1784-yilda 4 hokimlik tugatilib, mustaqil Toshkent bekligi vujudga kelgan. Toshkentda mustaqil davlat vujudga kelishi, u bilan Qo'qon o'rtasida to'qnashuvlarga sabab bo'lgan va o'rtada turli yillarda to'qnashuvlar yuz bergan.

1800-yilgi ma'lumotlarga qaraganda, Toshkent yirik shahar bo'lgan, devor quyi qismining qalinligi 1,8 metr, ustki qismi 0,9 metr atrofida bo'lib, aylanma uzunligi 18 chaqirimdan ortiq, shahar devorining balandligi esa, 7,9 metrga teng bo'lgan. Shaharning 12 ta darvozasi bo'lgan. Ularning 12 ta oltin kaliti bo'lib, hozir milliy bankda saqlanmoqda. Shaharda o'sha paytda 10 mingta xonadon, 80 ming aholi yashagan.

Yunusxo'ja tarixiy yozma manbalarga qaraganda, 6 ming kishilik qo'shin tuzgan. Uning askarlari asosan pilta miltiq, qilich, nayza, qalqon va to'plar bilan qurollangan edilar. Qo'shin tarkibi asosan turli shaharlardan kelgan musofirlar va asirlardan iborat bo'lib, «qo-raqazon» deb atalgan.

Yunusxo'ja davlatni boshqarishni ham tartibga soldi. U yakka-hokim tarzida ish yuritdi. Rus tog' muhandislari (aslida Rossiyaning O'rta Osiyodagi ayg'oqchilari) A.S.Beznosikov va T.S.Burnashevlarining qaydnomalarida quyidagilarni o'qiymiz: «Toshkent hukmdori (Yunusxo'ja) o'z fuqarolari ustidan cheksiz hokimiyatga ega. Ammo u o'z atrofidagi eng yaxshi amaldorlar bilan maslahatlashgan holda hokimiyatni boshqaradi. Bu kengashda Yunusxo'jaga eng sodiq va ishonchli xo'jalar qatnashadi. Shaharni Bosh xo'ja mansabidagi amaldorlar boshqarib, u tartib-intizom va obodonchilikka doir masalalar bilan shug'ullanadi. Bosh xo'ja aybdorlarni jazolash

huquqiga ega. Ammo kimki uning hukmidan norozi bo'lsa, bevosita Yunusxo'jaga murojaat qila oladi. Bosh xo'ja aholiga Yunusxo'janing ko'rsatmasi asosida soliqlar soladi. U hukmdor yo'qligida viloyatni boshqarish huquqiga egadir». Hukumat amaldorlariga maosh berilmagan. Bosh xo'ja Yunusxo'jadan keyingi ikkinchi shaxs hisoblangan. Ular faoliyati Yunusxo'ja nazorati ostida bo'lgan. Toshkent davlatining tartibiga ko'ra har bir jondan bir oyda daromadiga qarab 5 tangadan 10 tangagacha, yerdan olinadigan hosilning 40 dan bir qismi undirib olingan. Qoraqazonlar har qanday soliqlardan ozod qilinganlar.

Yunusxo'ja hukmronligi davrida Toshkentda hayot ilgarigiga qaraganda nisbatan yaxshilangan, dehqonchilik, hunarmandchilik, chorvachilik va sadvo-sotiq izga tushgan. Bu davrga kelib Toshkent Qo'qon, Buxoro, Xo'jand, Chimkent, Turkiston, Samarqand, Andijon va boshqa Turonzamin shaharlari, Hindiston, Xitoy, Qashqar, Tibet, Rossiya va boshqa bir qator xorijiy mamlakatlar bilan tijorat-savdo aloqalari o'rnatgan.

Yunusxo'ja Toshkent davlati hududlarini ancha kengaytiradi. U 1794-yilda Chimkent va Sayramni 1799-yilda esa Turkistonni bosib oladi. 1800-yilda Yunusxo'ja Chirchiq daryosining chap qirg'og'ini va Qurama mavzeyini egallaydi. Ayni paytda Parkent, Namdanog', Adanaq, To'ytepa, Kirovchi, Ohangaron daryosi qirg'og'idagi Matin va Qaxronqal'a, Chordara, Niyozbek, Durmancha va Turbat kabi hududlar ham Toshkent davlati tarkibida bo'lgan.

1790-yillarning o'rtalariga kelib toshkentliklarning savdo-hunarmandchilik faoliyati yuksalib, ular Pyetropavlovsk Ust-Kamenogorsk va Sibirning boshqa yerlarida yetakchilik mavqega erishadilar. Ish shu darajaga borib yetdiki, Sibir va Rossiyaning boshqa chekka o'lkalarida rus savdogarlarining o'rni bilinmay qoladi. Ular savdo karvonlarining qaroqchilar tomonidan yo'llarda talanishini hisobga olib, Turkiston va Qashqarga juda kamdan kam kelganlar. Shu boisdan Rus hukumati bu yurtlarda savdoni olib borishda, asosan toshkentlik tijoratchilardan vositachi sifatida foydalanganlar, ularga imtiyozlar berib Sibirda doimiy yashashlari uchun sharoitlar yaratib berganlar. Natijada Sibirda toshkentliklarning qator mahallalari vujudga kelgan.

Yunusxo'ja Rossiyada tog' sanoati yaxshi rivojlanganligini yaxshi bilardi. Shu bois, u Rossiya yordamida Toshkentda tabiiy

boyliklardan foydalanishga qattiq kirishdi. Yunusxo'janing bundan ko'zlagan bosh maqsadi qo'shinni zamonaviy qurol bilan qurollantirish va davlat xazinasini mustahkamlashdan iborat edi. Buni biz Toshkent hokimining 1794-yilda savdo karvoni orqali Sibir yo'nalishi mahalliy hokimiyatiga maxsus xat bilan murojaat qilib, o'zaro savdo aloqalarini rivojlantirish va tog' konlari bo'yicha mutaxassislarini Toshkentga yuborishni so'raganidan bilib olamiz.

Omskka yetib kelgan toshkentlik vakillar rus ma'muriyatiga Yunusxo'janing og'zaki so'rovini ham yetkazadilar. Unda Toshkent atrofida oltin koni topilgani va tog' koni bo'yicha yaxshi mutaxassis yuborish bayon etilgandi. Rus hukumati Yunusxo'janing xatiga javob yozishni Sibir yo'nalishi boshlig'i general-mayor Shtardmandga topshiradi. U esa o'z navbatida Toshkentga A.S.Beznosikov va tog' koni bo'yicha muhandis T.S.Burnashev boshchiligidagi elchilarni yuborishga qaror qiladi. Elchilar Omskdan Troitsk qal'asiga keladilar. Bu yerda ularga 80 tuyadan iborat tatar savdogarlarining karvoni qo'shiladi. Karvon 1795-yilning 25-yanvarida Buxoroga yetib keladi. Chunki karvonga Toshkentga Buxoro orqali borish buyurilgan edi. Rus elchilari bilan dastlabki suhbatni Buxoro amirining ko'rsatmasiga asosan to'pchiboshi va yasovullar olib boradilar. Rus elchilari general-gubernator Shtardmand tomonidan Buxoro amiri Shohmurodxonga, Toshkent hokimi Yunusxo'jaga, Xo'jand begi Xudoyorbekka va Turkiston shahri atrofidagi qozoq sultoni Bo'kayga xat bilan murojaat qilinganini aytadilar. Bu xabardan so'ng rus elchilariga nisbatan amir saroyida munosabat og'ir kechdi. Chunki amirlikning hukmron doiralari Sibir yo'nalishi boshlig'i Shtardmand nomidan Buxoro amirligiga yuborilgan xatni mensimaslik ma'nosida qabul qilinadi. Odatda rus elchilari rus imperatori nomidan maxsus yorliq bilan kelar edilar. Rus elchilarini Buxoro amiri qabul qilmaydi, ularni qushbegi qabul qiladi. Rus elchilariga Toshkentga borishga ruxsat etilmaydi, sabab tariqasida olis yo'lda rus elchilarining hayoti xavf ostida qolishi mumkinligi qayd etiladi. Rus elchilarining kelganligi haqidagi qabarni savdogarlar orqali eshitgan Yunusxo'ja maxsus odamdan xat jo'natib rus savdo karvonini o'tkazib yuborishni so'raydi. Ammo elchilarga ruxsat berilmaydi, ular Oryenburg orqali qaytib ketadilar.

Sibir general-gubernatori Shtardmand 1796-yilda ikkinchi marta Toshkentga rus elchilari D.Telyatnikov va A.S.Beznosikovni jo'na-

tadi. Ular O'rta juz qozoq yerlari bo'ylab 27-avgustda Toshkentga yetib keladilar. Elchilar Toshkentda yaxshi kutib olinadilar. Biroq ular 1797-yilning 1-iyunida Yunusxo'janing Mullajon Oxun va mingboshi Ashirmat Botir singari elchilari bilan birga o'z vatandariga qaytadilar. Rus elchilari Toshkent atrofidagi tog'larda oltin topa olmaganlari, lekin temir jinslari borligini, texnikaning yo'qligi tufayli ularni ishga solinmaganligini qayd etadilar.

Toshkentlik elchilar Omskka kelgach, Shtarmandga Petrogradga borish, shaxsan rus imperatori bilan uchrashajaklarini ma'lum qiladilar. Shtarmand rus hukumatidan bunga ruxsat olgach Yunusxo'ja elchilari Omsk Yekaterinburg, Perm, Qozon, Moskva orqali Peterburgga borishadi va Toshkent hokimining nomasini imperatorga taqdim etadilar. Maktubda Yunusxo'ja rus elchilari Toshkentda o'z vazifalarini bajargani va o'zining javob elchilarini yuborganligini ma'lum qiladi. Yunusxo'ja rus imperatoridan tog' konlari bo'yicha bilimdon mutaxassislar yuborishni iltimos qiladi. Toshkentlik elchilar Yunusxo'ja topshirig'iga binoan rus hukumati vakillari bilan savdo-sotiq masalalari va siyosiy sohaga oid ba'zi bir muammolar to'g'risida ham muzokaralar olib borganlar.

Tarixiy yozma manbalarning xabar berishicha, Yunusxo'janing iltimosiga muvofiq Rossiya hukumati M.Pospelov va T.Burnashev singari tog' konlari injenerlarini Toshkentga yuborgan va ular bu yerda bir qator qidiruv ishlarini olib borganlar, ammo oltin yoki boshqa qimmatbaho jinslar topa olmaganlar.

Toshkent hokimi Yunusxo'ja nima sababdan ushbu masalada Rossiya hukumatiga yordam so'rab murojaat qiladi?, degan qonuniy savol tug'iladi. Tog' konlarini ishga solish harakati Yunusxo'ja boshliq mustaqil Toshkent davlatining Qo'qon xonligi bilan Buxoro amirligining, ya'ni ikki o't orasiga tushib qolganligi bilan izohlanadi. Toshkent masalasida Qo'qon va Buxoro o'zaro raqobatlashayotgan edi. Buni yaxshi tushungan Yunusxo'ja o'z qo'shinini qurol-yarog' bilan ta'minlash va mustahkamlashni asosiy vazifa deb biladi. Buning uchun metallga bo'lgan ehtiyojni sezgan Toshkent hokimi o'z tog'-kon sanoatini yo'lga qo'yishni rejalagan edi. Ammo bu reja amalga oshmadi. Masalaning salbiy tomoni shundaki, Toshkent hokimi Janubdagi o'ziga yon qo'shni va qardosh davlatlar Qo'qon xonligi va Buxoro amirligi xavfidan shubhalandi-yu, shimoldagi yanada dahshatliroq ajdar komiga yem bo'lish xavfiga yetarli da-

rajada baho beraolmadi. Natijada elchi-muhandis qiyofasida Toshkentga tashrif buyurgan ayg'oqchilar Toshkent va uning atrof-joylari to'g'risida g'oyatda zarur ma'lumotlarni qo'lga kiritdilar. Bu ma'lumotlar o'lkamiz taqdiri uchun g'oyatda achinarli oqibatlar keltirgani ma'lum.

Yunusxo'janing tashqi siyosatida Qo'qon xonligi alohida o'rin egallaydi. XVIII asrning 80-yillarida Qo'qon xoni Norbo'tabiy o'z davlati hududlarini kengaytira borib, Xo'jand, O'ratepa va Jizzaxni o'ziga qaratish uchun urush harakatlarini olib bordi. Albatta, Toshkent Qo'qonga qarshi kuchlar tomonida bo'ladi. Natijada 1794-yilda Qo'qon xoni Norbo'tabiy Toshkentni bosib olish niyatida urush harakatlarini boshlab yubordi. Biroq Chirchiq daryosi bo'yidagi jangda Yunusxo'ja qo'shinlari unga qaqshatqich zarba beradilar. Sirdaryoning o'ng qirg'og'idagi yerlar Toshkentga qo'shib olinadi. 1799-yilda Qo'qon qo'shinlari Toshkentga yana hujum uyushtiradi va Chirchiq daryosidan o'tadi. Qorasuv arig'i bo'yida har ikkala tomon o'rtasida qattiq jang bo'ladi. Bu jangda Yunusxo'ja yana o'z raqibini mag'lubiyatga uchratadi va Qo'qon lashkarboshisi Xonxo'jani, 70 nafar nufuzli harbiylar va askarlarni asir qilib oladi.

Yunusxo'ja Qo'qon xonligi ustidan ikki marta g'alaba qozonganligiga mahliyo bo'lib, endi uning o'zi harbiy tashabbus ko'rsatib Qo'qonga qarshi yurish qilishga zo'r tayyorgarlikni boshlab yuboradi.

Bu paytda Qo'qon taxtiga Norbo'tabiyning o'g'li Olimxon kelgan edi. U O'ratepa, Jizzax va Xo'jandni Buxoro amirligidan tortib olib xonlikning hududlarini ancha kengaytirgan edi. Shu boisdan mahalliy ulamolar Yunusxo'jaga Qo'qonga qarshi harakat qilmaslikni maslahat berdilar. Ammo Yunusxo'jaga bu maslahat kor qilmaydi. U 1800-yilda 7-8 ming kishilik qo'shin bilan yo'lga chiqadi va Qo'qonga yaqin bo'lgan «Pungon» degan joyga keladi. Bundan xabar topgan Qo'qon xoni Olimxon Yunusxo'jaga nopisandlik bildirib «o'zidan past kishi bilan teng kelish»ni or bilib unga qarshi («G'urum») «Haramsaroy» mavzeyining hokimi So'fi Alixo'ja Mirasad boshchiligidagi qo'shin jo'natadi. Bu jangda Yunusxo'ja askarlari talafotga uchrab yengiladi. Qo'qonliklar Yunusxo'ja kuchlarini quvlab Toshkent davlati hududiga qarashli «Kirovchi» qal'asini egallaydilar. Shundan so'ng Qurama mavzeyi Qo'qon xonligi qo'li ostiga o'tadi.

Yunusxo'ja biroz vaqt o'tgach dardga chalinib vafot etadi. Uning o'rniga Sultonxo'ja taxtga o'tiradi. Yunusxo'ja vafotidan xabar topgan Olimxon ukasi Umarxon boshchiligida Toshkentga qo'shin jo'natadi. Toshkent va uning atrofidagi yerlar 1810-yilda Qo'qon xonligi tomonidan bosib olinadi. 1809–1810-yillarda Chimkent, Sayram, Turkiston hududlari ham harbiy kuch vositasi bilan Qo'qon xonligiga qo'shib olindi. Olimxonning markazlashgan davlatni barpo etish yo'lidagi qattiqqo'l siyosati ba'zi bir bek va biylarning noroziliklariga sabab bo'ladi. Ular xonga qarshi fitna uyushtirdilar. Olimxon o'ldi deb mish-mish tarqatishdi va ukasi Umarxonni Qo'qon xoni deb e'lon qilishdi. Olimxon bundan xabar topib Qo'qonga shoshiladi. Ammo yo'lda otib o'ldiriladi.

Toshkentning qo'lga kiritilishi Qo'qon xonligining kuch-qudratini va salohiyatini oshirish uchun katta imkoniyatlar yaratadi. Chunki u mintaqaning eng yirik shahari edi. Undan boshlab taxt egalari odatdagidek «biy» emas, balki «xon» unvoni beriladigan bo'ladi. Ayrim mahalliy manbalarga ko'ra, Olimxon nihoyatda qattiqqo'l va shafqatsiz kishi hisoblangan. «Bu Olimxonning laqabi, deyiladi manbada, – Zolimxon edi. U o'z amakisi Hojibekni qatl qilib ko'p zulmlar chiqargan ediki, buni g'azabindan va zulmindan Zolimxon ismi mashhur edi...»¹

Umarxon xonlikning qilgan davr (1810–1822)da Qo'qon xonligi hududlari yanada kengaytiriladi. Turkiston shahri va qozoq dashtlarining kattagina qismini egallab oldi. Toshkent, Buxoro va Xivadan Orenburgga boradigan karvon yo'llari tutashgan joyda Oqmachit (hozirgi Qizil O'rda), Cho'loq va So'zak qal'alari quriladi. Umarxon 1817-yilda O'ratepani egallaydi. 1818-yili u «amir al-muslimin» unvonini oladi.

Umarxon hukmronligi davrida Qo'qon xonligida bir qator ijobiy va foydali ishlar amalga oshiriladi. Davlat ishlari tartibga solinadi. Qishloq xo'jaligi, hunarmandchilik va savdo bir qadar rivojlanadi. Umarxon fan, maorif va madaniyatga katta e'tibor beradi. Uning o'zi shoirlik qobiliyatiga ega edi. Shu bois, xonlikning saroyida ijod ahlining yetuk namoyandalari makon topgan edilar. Xalq maorifi ham ancha taraqqiy etadi. Bir qancha madrasa va maktablar, shu jumladan, qiz bolalar uchun alohida maktablar ochiladi.

¹ *Ibrat. «Farg'ona tarixi». Meros. – T., «Kamalak», 1991-yil, 287-bet.*

Bunday oliyjanob ishlarni amalga oshirishda Umarxonning umr yo'ldoshi, o'z davrining oqila va dono mutafakkiri, ijodkor shoira Komila – Mohlaroyimning ta'siri va xizmati beqiyos kattadir. U o'zbek adabiyotida Nodira taxallusi bilan nom chiqargan.

Umuman, Umarxon hukmdorligi vaqti qo'qonliklarning eng kuchaygan davri bo'ldi. Bunday hol uning o'g'li Madalixon davrida ham ko'zga tashlanadi.

Qo'qon–Buxoro munosabatlari. Umarxon vafot etgach, taxtga uning 12 yashar o'g'li **Muhammad Alixon (Madali) (1822–1842)** o'tiradi. Muhammad Alixon davrida dahshatli bosqinchilik urushlari davom etadi. 1834-yilda Qo'qon askarlari Qorategin, Ko'lob va Darvozni egallaydilar. 1826–1829-yillarda Qashg'arga qarshi bir necha bor yurishlar uyushtiriladi. Qo'qon–Buxoro munosabatlari keskinlashib, dushmanlik kuchayadi. Xonlikning dushmanlari, ya'ni ayrim mahalliy bek va ruhoniylar oshkora bosh ko'tarib chiqishga botina olmay, yordam so'rab Buxoro amiri Nasrulloxonga murojaat etadilar. Ular Muhammad Alixonni o'z o'gay onasiga uylangan, kofir deb e'lon qiladilar. 1840-yilda Qo'qon bilan Buxoro o'rtasidagi urush Muhammad Alixonning mag'lubiyati bilan yakunlanadi. Qo'qon xoni o'zini Buxoro amiriga tobe deb tan olishga, Xo'jand shahrini Buxoroga topshirishga majbur bo'ladi. U ukasi Sulton Mahmud foydasiga 1842-yili taxtdan voz kechadi. 1842-yil amir Nasrulloxon yana Qo'qon ustiga lashkar tortib keladi. U shaharni egallab yondiradi, xalqni talaydi. Atoqli o'zbek yozuvchisi Abdulla Qodiriy o'zining «Mehrobdan chayon» romanida Nasrulloning islom shariatini himoya qilish bahonasida Qo'qon xonligiga vahshiy-larcha yurish qilib, shahar va qishloqlarni yondirib, xonavayron qilgani va ming-minglab begunoh oddiy odamlarning qonlarini to'kkanligini juda ko'plab dalillar asosida va badiiy bo'yo'qlarda yoritadi. (Nasrullo xon o'rdasiga kirib, aka-uka Muhammad Ali va Sulton Mahmudxonni so'ydiradi. Har ikkala tomondan ko'plab odam qiriladi. Shular qatorida Muhammad Alining onasi, mashhur o'zbek shoirasi Mohlaroyim (Nodirabegim), uning eng yaqinlari Xushxolbib, Norbib va boshqalar ham o'ldiriladi. Nasrulloxon Qo'qon xonligini Buxoro amirligiga qo'shib olinganligini e'lon qiladi. Qo'qonga Ibrohim dodxohni noiblikka va boshqa shaharlarga o'ziga sodiq beklarni tayinlab Nasrulloxon Buxoroga qaytib ketadi. Ammo oradan uch oy o'tgach 1842-yilning yozida Qo'qon-

da Ibrohim dodxohga qarshi qo'zg'olon ko'tariladi va Nasrulloxon hokimiyati ag'darib tashlandi. Qo'zg'olonda asosiy rol o'ynagan qipchoqlar Qo'qon xonligida yetakchi mavqeyiga chiqib oladilar. Norbo'tabiyning ukasi **Sherali (1842–1844)** xon qilib ko'tariladi. Ibrohim dodxoh Xo'jandga qochib ketadi. Xonlikning taxtiga Sherali o'tirgan bo'lsa-da, lekin amalda barcha davlat ishlarini mingboshi etib tayinlangan qipchoq qabilalarining boshlig'i Musulmonqul olib borardi. Qo'shin ham uning ixtiyorida edi. Chunki qo'shin garnizoni asosan qipchoqlardan tuzilgandi. Eng mas'uliyatli lavozimlarga qipchoq beklari tayinlangan edilar. Amir Nasrulloxon o'z mavqeyini tiklash maqsadida 1842-yilda Qo'qonga yana qo'shin tortib keladi va shaharni 40 kun qamal qiladi. Biroq Xiva xoni Olloqulixon Buxoroga hujum qilganligi to'g'risida xabar yetib kelgach, Nasrulloxon qaytib ketishga majbur bo'ladi. Xo'jand va Toshkent yana Qo'qon xonligiga o'tadi. Qo'qon xonligi o'zining Umarxon davridagi chegaralarini tiklashga muvaffaq bo'ladi.

Sheralixon davrida xalqni ezish kuchayadi, buning ustiga qipchoqlar muhim lavozimlarni egallab olib o'zbek, qirg'iz, tojiklar ustidan o'z hukmronligini o'tkazmoqchi bo'ladilar. Shu sabab xonlikning qipchoqlarga nisbatan norozilik kuchaya boradi. Buni Sheralixon ham tushunadi va Musulmonquldan qutulish yo'lini izlay boshlaydi. Bundan xabardor bo'lgan Musulmonqul nayrang ishlatishni rejalashtiradi. U qipchoq boshliqlarini maxfiy yig'inga chaqirib, Sheralixon o'rniga yangi xon qo'yishni taklif etadi. Shu bilan bir qatorda qipchoqlarga va shaxsan Musulmonqulga qarshi bo'lganlarni ham yo'q qilishni rejalashtirishadi. Buni amalga oshirish uchun juda qulay vaziyat mavjud edi.

Soliqlar haddan tashqari oshib ketishidan norozi bo'lgan o'shliklar qo'zg'olon ko'taradilar. Bu vaziyatdan foydalanmoqchi bo'lgan Musulmonqul Qo'qondagi mavjud qo'shin bilan O'shga borib qo'zg'olonni bostirmoqchi bo'ladi. Uning yo'qlik vaqtida Isfara hokimi Samarqandga borib marhum Qo'qon xoni Olimxonning o'g'li Murodxonni Qo'qonga olib kelib taxtga o'tkazishlari lozim edi. Yangi xon taxtga o'tirgandan so'ng qipchoqlarga qarshi bo'lganlar shubhasiz Murodxonni qo'llab-quvvatlashlari lozim edi. Musulmonqul esa qo'shinlar bilan kelib Qo'qonni «ozod» qilib, «fitnachi»larni jazolashi lozim edi.

Rejaga muvofiq Musulmonqul Qo'qon qo'shinlari bilan qo'zg'olonni bostirgani O'shga ketadi. Isfara hokimi Sotiboldibek esa Samarqandga jo'naydi. Ammo, Musulmonqulning rejasini bilmagan Shahrixon hokimi o'zining qo'shinlari bilan O'shga borib qo'zg'olonni bostiradi. Musulmonqul bu xabarni olgach, orqaga qaytmaydi va O'shga kelib yana ko'plab odamlarni qiradi. Shu payt Murodxon Qo'qonga keladi. Sheralexon vaziyatni tushunib Murodxonni o'zi taxtga o'tkaztiradi va uni ko'pchilik oldida tabriklaydi. Ko'plab zodagonlar yangi xonni tabriklash uchun salomga keladi. Murodxonning buyrug'i bilan kechasi Sheralexon o'ldiriladi. So'ngra Musulmonqul o'z lavozimida qolganligi haqida farmon chiqarilib O'shga yuboriladi. Musulmonqul «mamnunlik» bilan farmonni qabul qiladi va Qo'qon tomonga qarab salom beradi. Qo'shinlari bilan Namanganga kelib o'zining 12 yashar qizini Sheralexonning o'g'li Xudoyorga nikoh qilib beradi. So'ngra Qo'qonga kelib Murodxonni va unga salom bergani kelganlarni fitnachilar sifatida qatl etadi. Shunday qilib, Musulmonqul Sheralexondan va o'zining raqiblarining ko'pchiligidan qutuladi. Yosh Xudoyorni Qo'qon xoni deb e'lon qiladi. Xon yosh bo'lganligi tufayli xonlikni boshqarishni o'z qo'liga oladi. Xonlikda qipchoqlar hukmronlik davri boshlanadi.

Qipchoqlarga, ayniqsa Musulmonqulga nisbatan norozilik kuchaya boradi. Vaziyatni yumshatish uchun qipchoqlarning boshliqlari Musulmonqulni mingboshilik lavozimidan bo'shatadilar.

Shu davrda Rossiya qo'shinlari Qo'qon xonligining shimolida joylashgan Oqmachit qal'asini bosib olgan edilar. Musulmonqul rus qo'mondonining rasmiy vakili V.V.Velyaminov-Zernov bilan maxfiy ravishda uchrashadi. Musulmonqulning raqiblari bundan xabardor bo'lib, u fitna uyushtirishga tayyorgarlik ko'rishda gumonsiralib, ulg'ayib qolgan Xudoyorxon bilan kelishilgan holda 1853-yili qipchoqlar qirg'inini uyushtirishadi. Natijada 20 ming qipchoq qirib yuboriladi, Musulmonqul dorga osiladi.

Ana shu davrdan e'tiboran Xudoyorxon o'zi mustaqil davlatni boshqara boshladi. Uning davrida zulm-zo'ravonlik kuchayadi. Xudoyorxon Qo'qon taxtiga oraliq tanaffus bilan uch marta o'tiradi. Birinchi marta 1845-yildan 1858-yilgacha bo'lib, 1853-yilgacha taxtni asosan Musulmonqul boshqaradi, Xudoyorxon esa uning

qo'lida qo'g'irchoq edi. Biroq Xudoyorxon ham Qo'qon taxtida uzoq qola olmadi. Xalq ommasining noroziligidan foydalangan Xudoyorxonning akasi Mallaxon ukasiga qarshi isyon ko'taradi va 1858-yilda Qo'qon taxtini egallaydi. Xudoyorxon Buxoroga qochib ketadi. Mallaxonni qipchoqlar, qirg'izlar qo'llab-quvvatladilar va yana hokimiyat tepasiga keladilar. **Mallaxon** o'z hukmronligi davrida (1858–1862) Qorateginni o'ziga tobe qilib oladi. Bu davrda Buxoro amiri Qo'qon xonligining Xo'jandgacha bo'lgan hududlarini egallab olgan edi. Endi u Qo'qondagi ichki o'zaro nizolaridan foydalanib Qorateginni qo'lga kirish maqsadida bu yerga Xudoyorxon boshchiligida qo'shin yuboradi. Mallaxon vaziyatning og'ir ekanligini tushunib Marg'ilon hokimi Qanoatshoh rahbarligida Qorateginga qo'shin jo'natadi. Qorategin hokimi Muzaffarxon va Xudoyorxon tor-mor qilinadi.

1860-yilda Mallaxon chor askarlariga qarshi himoyalaniş maqsadida Toshkentga keladi. Bu yerdan u Rustambek va Nurmuhammad boshchiligida qo'shin tuzib ruslarga qarshi yuboradi. Ular ruslarning kichik bir otryadi bilan jang qilib, bir necha asirlarni olib orqaga qaytadilar. Shundan so'ng rus qo'shinlari To'qmoq va Pishpakka hujum qiladilar, bu joylarni vayron qilib xalqni taladilar. Mallaxon yana qo'shin to'plab himoya choralarni ko'rishga majbur bo'ladi. Bo'lgan voqealarni o'z ko'zi bilan ko'rgan Mulla Niyoz Muhammadning bergan ma'lumotlariga qaraganda, Andijon hokimi Olimbek dodxoh va yo'lda unga qo'shilgan Toshkent hokimi Qanoatshoh rahbarligida 19 ming kishilik Qo'qon qo'shinlari yo'lga chiqdilar. Ular Olmaota, To'qmoq va Ashtakni egallab ilgari intilayotgan rus qo'shinlarining harakatini to'xtatishlari kerak edi. Qo'qon qo'shinlari rus askarlarini o'rab oldilar. Shu paytda qo'shinga qo'mondonlik masalasida Qanoatshoh bilan Olimbek o'rtasida kelishmovchilik chiqadi. Olimbek sotqinlarcha orqaga chekinadi. Qozoqlar ham jang maydonini tashlab chiqdilar. Jang davom etadi. Qanoatshoh Pishpek qal'asini egallaydi. U Olmaota, Ashtak hududlarida yashovchi aholining bir qismini Pishpek, Marka, Avliyoota tomanlariga ko'chiradi va qolgan kuchlarni orqaga qaytaradi. O'zi esa Pishpekni himoya qilish maqsadida bu yerda qoladi.¹ Mulla Niyoz Muhammadning hikoya qilishicha, Qanoatshoh ruslarga qarshi

¹ *Набиев Р. Н. «Из истории Кокандского ханства». Т., «Фан», 1973. 58-стр.*

kurash choralari kuchaytirish o'rniga qozoqlarni talash bilan ovora bo'ladi. Qozoqlarning qabila boshliqlaridan biri Tursunboy sovg'a-salomlar bilan Qanoatshoh oldiga kelib: biz, musulmonlar sizning zulmingiz va siquvingiz tufayli kofir-ruslarga qo'shildik degan.

Mallaxon ham Qo'qon taxtida uzoq qolaolmadi. U 1862-yilda uyushtirilgan saroy to'ntarishi oqibatida hokimiyatdan mahrum bo'ladi va boshi tanasidan judo qilinadi. Taxtga Sarimsoqbekning o'g'li, Sheralixonning nabirasi **Shohmurod o'tiradi**. Bu hodisa Qo'qon xonligida va uning tashqarisida ziddiyatli vaziyatning kuchayishiga sabab bo'ladi. Toshkent hokimi Qanoatshoh Mallaxonning qotili hisoblab Shohmurodga qarshi chiqadi va Xudoyorxonni taxtga taklif qiladi. Qo'qon xonligining dushmanlaridan biri, Sangzor qal'asini egallab turgan sobiq O'ratepa hokimi Abdulg'afforbek Buxoro amirligi nomidan Yom, Zomin, O'ratepani egalaydi. Bu voqealardan ustalik bilan foydalangan Xudoyorxon tez orada amir Muzaffar yordamida deyarlik jangsiz dastlab Xo'jandni, so'ngra Qo'qonni egallaydi va 1862–1863-yillarda xonlik qiladi. Ammo Farg'ona vodiysining sharqiy hududlarida o'zining to'la hukmronligini o'rnatolmadi. Mullo Alimqul boshchiligidagi qipchoqlar 1863-yilda Xudoyorxon va amir Muzaffar qo'shinlarini Qo'qonni qoldirib Buxoroga ketishga majbur qiladilar. 1863-yil iyuldan 1865-yil iyulgacha taxt vorisligini Mallaxonning o'g'li Sulton Saidxon suradi. Bu davrda hokimiyatni amalda Mulla Alimqul boshqaradi. Buning natijasida Qo'qon xonligida qipchoqlarning ta'sir kuchi tag'in ham ortadi. Yuqori martabali lavozimlardan o'zbeklar chetlashtirilib, ularning o'rniga qipchoq va qirg'izlar qo'yiladi.

1865-yilda Toshkent uchun Rossiya qo'shinlari bilan bo'lgan jangda Mulla Alimqul qahramonlarcha halok bo'ladi. Sarkardasiz qolgan Qo'qon qo'shini chekinishga majbur bo'ladi, bir qismi esa Toshkent shahriga kirib berkinadi. Rus qo'shinlari qattiq janglardan so'ng Toshkentni bosib olishga erishadi. Amir Muzaffar yordamida Xudoyorxon uchinchi marta hokimiyat tepasiga keladi va u 1865–1875-yillarda, to ruslar Qo'qon xonligini batamom bosib olgunga qadar hukmronlik qiladi.

Shunday qilib, «**Tarixi jahonnamoyi**» muallifining yozganlariga ko'ra, Qo'qon xonligida so'nggi 27 yil mobaynida bo'lgan voqealar amirlar, xonlar, sultonlar, beklar va hokimlar o'rtasidagi o'zaro mantiqsiz urushlar va kurashlar xalqni xonavayron qiladi, xonlikning

inqiroz va uzlat uzra yuz tutishiga sabab bo'ldi. Bundan dushmanlar, Rossiya bosqinchilari foydalandilar va Qo'qon xonligini o'z mustamlakalariga aylantirib, xalq ommasi boshi uzra istibdod va zulmni kuchaytiradilar.

Atoqli o'zbek yozuvchisi Abdulla Qodiriy o'zining «O'tkan kunlar» romanida Qo'qon xonligining so'nggi yillaridagi ijtimoiy-siyosiy voqealarini badiiy ravishda quyidagicha tasvirlaydi: «— Maqsadlari juda ochiq!» — deydi hoji. Bittasi mingboshi bo'lmoqchi, ikkinchisi Normuhammadning o'rniga minmoqchi, uchinchisi yana bir shaharni o'ziga qaram qilmoqchi... Ittifoqni nima ekanini bilmagani, yolg'iz o'z manfaati shaxsiyati yo'lida, bir-birini yeb, ichgan mansabparast, dunyoparast va shuhratparast muttahamlar Turkiston tuprog'idan yo'qolmay turib, bizning odam bo'lishimizga aqlim yetmay qoldi... Biz shu holda ketadigan, bir-birimizning tagimizga suv quyadigan bo'lsak yaqindirki, chor istibdodi Turkistonimizni egallar va biz bo'lsak o'z qo'limiz bilan kelgusimizni rus qo'liga qoldirgan bo'larmiz».¹

5. XVI ASR – XIX ASRNING BIRINCHI YARMIDA QORAQALPOQLAR²

«Qoraqalpog'iston ASSR tarixi ocherklari» («Очерки Истории Каракалпакской АССР», Изд-во «Наука» Узбекской ССР, Toshkent, 1964) kitobida berilgan ma'lumotlarga qaraganda, qoraqalpoqlarning alohida bir xalq bo'lganligi haqidagi yozma manbalar XVI asrning oxirlariga to'g'ri keladi (125-bet). 1598-yilda Buxoro xoni Abdullaxon tomonidan Sig'noq shahridagi Ziyovuddin maqbarasiga berilgan darxon yorlig'ida qoraqalpoqlar to'g'risida dastlabki ma'lumotlar bitilgan. Unda yozilishicha, qoraqalpoqlar Sirdaryo yaqinida Sig'noq shahri va uning atrofidagi hududlarda yashaganlar, yarim o'troq holda hayot kechirib kelganlar. Bu manbada qoraqalpoqlar qozoqlar bilan birga «aymoqlar»ga kiritiladi.

Qoraqalpoqlar tarixi bo'yicha ilmiy ish olib borgan ko'pgina olimlarning fikrlariga ko'ra, qoraqalpoqlarning avlod-ajdodlari

¹ Abdulla Qodiriy. O'tkan kunlar. — T., 1974. 301-bet.

² Mazkur masala bo'yicha ko'pdan ko'p ma'lumotlar «История Узбекистана». Том III (XVI — первая половина XIX века — Т., «Fan», 1993, стр. 291–316) nomli kitobida berilgan.

Orol dengizi atroflarida yashaganlar va ular shu yerda xalq sifatida shakllanganlar. Ular O'rta Osiyoning turkiy tilda so'zlashuvchi xalqlarining tarkibiy qismiga kiradilar. Grek-yunon mualliflarining ma'lumotlariga ko'ra, qoraqalpoqlarning eng qadimgi avlod-ajdodlari massagetlar hamda pecheneglardan oldin o'tgan appasioqlar bo'lgan deb taxmin qilinadi va ular botqoqlik yerlarda va orollarda yashaganlar. Keyichalik ular og'uzlar va pecheneglar bilan yaqin aloqada bo'lganlar.

P.P.Ivanovning tarixchi Abulfayz Bayhaqiy bergan ma'lumotlarni tahlil qilib chiqargan xulosalariga ko'ra, «qalpoq» degan etnik tushuncha XI asrdayoq Xorazmga chegaradosh tumanlarda bo'lgan.

Pecheneglar qabilalari X–XI asrlarda bo'linib ketdi: bir qismi (turkiy guruh) Orol bo'yida qoldi, bir qismi esa g'arbga Janubiy Rus yerlari tomon surilib boradi. Ular Dnepr daryosining irmog'i — Ros daryosi bo'ylarida joylashdilar.

Rus yilnomalarida «Chorno'y klobuki» («Qora kuloh», «qora qalpoq») nomi bilan ataluvchi bu xalqning ruscha etnik ma'nosi «qora qalpoq» so'ziga to'g'ri keladi. XIX asrning birinchi yarmidagi mashhur sharqshunos olim Dossan «Mo'g'ullar tarixi» kitobida bunday yozadi: «Ular (mo'g'ullar) ruslar va qoraqalpoqlar mamlakatini bosib oldilar». Ularga janubiy rus chegara hududlarini himoya qilish vazifasi yuklatilgan. Bu etnik guruh Kiyev Rossiyasining ijtimoiy-siyosiy hayotida faol ishtirok etgan.

Orolbo'yi atroflarida qolgan pecheneglarni XII asrda Irtish daryosi atroflaridan kelgan qipchoq qabilalari zabt etganlar. Ana shu tariqa ular qipchoqlar tarkibiga kirib aralash-quralash bo'lib ketganlar, ularning tillarini qabul qilganlar. Qoraqalpoqlarning xalq sifatida shakllanish etnogenizi XV asrda no'g'oylar ittifoqi tarkibida tugallangan. Ularning bir qismi no'g'aylar bilan birga Yoyiq (O'rol) va Volga daryolari havzasida yashab kun kechirganlar. Buni tarixiy manbalar, xalq og'zaki ijodi durdonalari va qoraqalpoqlar madaniyatidagi ba'zi bir elementlar isbotlaydi. Hatto qoraqalpoq tilining no'g'aylar va qozoqlar tiliga yaqinligi ham fikrimizga yorqin dalil-asos bo'laoladi.

Biz yuqoriroqda qoraqalpoqlarning yarim ko'chmanchi hayot kechirganliklarini ta'kidlagan edik. Ular ana shu turmush tarzidan kelib chiqqan holda chorvachilik, dehqonchilik va baliq ovlash bilan ham mashg'ul bo'lganlar. XVI asrda va XVII asrning bosh-

larida qoraqalpoqlar Buxoro xonligi tarkibiga kirgan Sirdaryoning quyi oqimlarini, taxminan Turkiston bilan hozirgi Marka qishlog'i va Qoratorov o'rtalaridagi yerlarni egallab olganlar. Shu bois, ular xonlikning ijtimoiy-siyosiy hayotida faol ishtirok eta boshlaganlar. Jumladan, yozma manbalarda qayd etilishcha, 1611-yilda Buxoro xoni Imomqulixon o'z askarlari bilan Sirdaryo, Turkiston shahri va Qoratorov tog'lari etaklarigacha kirib borgan va Buxoroga qarshi bosh ko'targan qozoqlar, qoraqalpoqlar va qalmiqlarni bostirgan, ko'p mol va o'ljalar hamda asirlar olib qaytgan.

Qoraqalpoqlar XVI–XVII asrlarda Xorazm xonligi bilan ham o'zaro aloqada bo'lganlar, savdo-sotiq qilganlar. Tarixchi Abulg'azi Bahodirxonning ma'lumotlariga ko'ra, Xorazm taxti uchun kurashda akasi Asfandiyor (1627–1643)dan yengilgan Habash Sulton Sirdaryo bo'ylari – qoraqalpoqlar huzuriga borgan. Qoraqalpoqlar bilan mang'it o'zbeklari yaqin qo'shni va aloqada bo'lganlar. Mang'itlar Habash Sultonni Xiva xoniga ushlab berganlar va u qatl etilgan.

XVII asrning oxiri va XVIII asr boshlarida Sirdaryo bo'ylarida yashagan qoraqalpoqlar qozoq xonlariga bo'ysunganlar. Bu davrda qoraqalpoqlar boshqa hududlarda ham yashaganligi manbalardan ma'lum. Jumladan, XVII asrning 70-yillarida qoraqalpoqlar boshqirdlar qo'zg'olonida qatnashganlar va ular bilan yaqin do'stlik aloqasida bo'lganlar. Ayni zamonda boshqirdlar ham qoraqalpoqlar yerlariga ko'chib kelib birga yashaganlar. Qoraqalpoqlar ko'p hollarda qozoqlar, boshqirdlar bilan birgalikda Sibir yerlariga hujumlar uyushtirib borganlar.

Qoraqalpoqlar XVIII asrda Rossiya bilan ma'lum darajada aloqada bo'lganlar. 1720-yillarda Jungarlar bosqini xavfi bilan qozoqlarning Kichik Juz xoni Abulxayr Rossiyaga fuqarolik so'rab murojaat qiladi. 1731-yilda qozoqlarning Kichik Juz hududlari Rossiya tomonidan egallangandan so'ng Kichik Juzga qaram bo'lgan quyi qoraqalpoqlar ham chor ma'murlari hukmronligiga o'tib ketadi. Bu voqea 1743-yilda rus podshosi Yelizaveta Petrovna hukmronligi davrida bo'ladi.

Rossiya hukmronligini qabul qilgan qoraqalpoqlar soliqlarni endi Abulxayrxonga to'lamaydigan bo'ldilar. Natijada o'rtada dushmanlik kuchaydi. Abulxayr kutilmaganda qoraqalpoqlar yashaydigan qishloq va ovullarga hujum qilib ularning chorva mollari va boyliklarini olib keta boshladi. Qoraqalpoqlar Janubiy-G'arb tomon-

ga — Xiva xonligi chegaralari tomon boshpana izlashga majbur bo'ldilar. 1750-yillarda Sirdaryo havzalari atrofida hammasi bo'lib 6 mingga yaqin oila qolgan edi. Qoraqalpoqlarning yangi o'rnashgan makoni Yangidaryo havzasi deb atalib XVIII asr va XIX asrning boshlarida bu hudud qoraqalpoqlar mulki hisoblangan.

Qoraqalpoqlar yangi o'zlashtirilgan joyda tez ko'nikib-o'troqlashib oldilar. Dehqonchilik madaniyatini yo'lga qo'ydilar, irrigatsiya va melioratsiya ishlarini olib bordilar, qo'rg'on va qal'alar qurdirdilar.

Qoraqalpoqlar bilan Xiva xonligi o'rtasida ham doimiy suratda ziddiyat kuchayib bordi, bir necha marta qo'shinlar to'qnashuvi yuz berdi. Faqat 1811-yilda Xiva xonligi Muhammad Rahimxon davrida qoraqalpoqlar ustidan uzil-kesil o'z hukmronligini o'rnatadi.

Xiva xonligi hukmronligi davrida ham mehnatsevar qoraqalpoq xalqi xo'jalik va ijtimoiy foydali mehnat bilan shug'ullanadi, doimiy suratda boylar, zodagonlarning qattiq zulmi va ekspluatatsiyasi ostida yashadi. Zulm va adolatsizlikka qarshi kurashdi.

Aholining asosiy ishlab chiqarish tarmog'i dehqonchilik bo'lsa-da chorvachilik sohasi ham aholi ehtiyoji uchun g'oyatda zarur soha bo'lgan.

Qoraqalpoqlarning xo'jalik hayotida baliq ovlash katta o'rin tutgan. Chunki ko'plab baliq iste'mol qilish qoraqalpoqlarda qadim-qadimdan muhim rusum hisoblangan.

Hunarmandchilik kam taraqqiy etgandi. Hatto, XIX asrning ikkinchi yarmida ham bu yerda faqat oila ehtiyoji uchun zarur bo'lgan buyumlar ishlab chiqarilgan, xolos. Arzimagan ba'zi bir tovarlarga bozorga olib chiqilgan. Hunarmandchilik buyumlaridan alacha, gilam, arava, qayiq, paxta ipidan ashyolar va boshqalar ishlab chiqarilgan.

Qoraqalpoqlar diyorining markazi Chimboy XIX asr o'rtalarida katta savdo va madaniyat markaziga aylangan edi. Shahar jug'rofiy jihatdan juda qulay joyda joylashgan bo'lib, u quruqlik yo'llari va Amudaryo orqali Xiva xonligi, Rossiya mulklari bilan aloqa bog'lashga imkon berar edi.

Qoraqalpoqlarda patriarxal-urug'chilik qoldiqlari kuchli edi. Bu ijtimoiy-xo'jalik davlat ishlarida o'z ta'sir kuchini ko'rsatdi. Ijtimoiy hayotda tengsizlik kuchaydi, o'zaro ziddiyatlar va kurashlar avj oldi. Masalan, 1871–1872-yilgi ma'lumotlarga qaraganda, 15 ming

tanobga qadar yerga egalik qilgan mulkdorlar bilan bir qatorda, 1-2 tanobdan oshmagan yerli oddiy oilalar ham bor edi. Bunday adolatsiz holni chorva xo'jaliklarida ham ko'rish mumkin edi. Umuman chorva moliga ega bo'lmagan oilalar bilan bir qatorda ba'zi boy-lar 1000 boshqacha shoxli qoramollar va 1500 ga qadar qo'ylarga egalik qilganlar. Boy xo'jayinlar va hokimlar Xiva xonlarining katta ishonchiga ega bo'lib, oddiy xalq oldida ularning aytgani aytgan, degani degan edi.

Qoraqalpoqlar jamoasida ruhoniylar katta hurmat va alohida o'ringa ega bo'lgan. Ular qozi-sud'yalar sifatida katta mansablarni egallab olgan edilar. Ruhoniylar asosan katta yer va mulk egalari-
dan iborat bo'lardi. Ularning asosiy vazifasi Islom dini g'oyalari asosi-
da xonlikning hokimiyatini mustahkamlashga xizmat qilishdan ibo-
rat edi.

Qoraqalpoq xalqi Xiva xonligi xazinasiga to'lanadigan zakot solig'idan tashqari, yana juda ko'plab to'lovlar berishga majbur edi. Undan tashqari, aholi ariqlarni, kanallarni tozalash va boshqa irri-gatsiya qurilishiga tekin ishlab berishga safarbar qilinardi.

Majburiy harbiy xizmat ham qoraqalpoq xalqining Xiva xonligi oldidagi asosiy va bosh burchlaridan biri bo'lgan. Mabodo urush bo'lib qolgudek bo'lsa, qoraqalpoqlar 1000 tadan 2000 kishiga qadar navkarlar berishlari lozim edi. Bu askarlarni boqish va ta'minlash xalqning gardaniga tushgan og'ir yuk edi. XIX asrning o'rtalarida bu xarajat har doim 100–140 ming tillo tangaga teng bo'lgan.

Og'ir, dahshatli zulm va ekspluatatsiya qoraqalpoq xalqining Xiva xonlariga qarshi bir necha bor qo'zg'olonlar ko'tarishlariga sabab bo'ldi. Ana shunday qo'zg'olonlardan biri 1827–1828-yil-da Oq Yoqish tumani atrofida ko'tarildi. Qo'zg'olonga Oydo'stbiy boshchilik qiladi. Xiva xoni Olloqulixon qo'zg'olonni bostirish uchun jazo otryadini yuboradi. Oydo'stbiy sotqinlik qilib qo'zg'o-lon ko'targan xalqni mol-mulki, bola-chaqa oilasi bilan Qo'qon xonligiga olib ketmoqchi va u yerda obro' topmoqchi bo'ldi. Ammo xalq unga ergashmadi. Olloqulixon yuborgan qo'shin Oydo'stbiyga Chirchiq ravot degan joyda quvib yetdi va unga ergashgan kuch-larni shafqatsizlarcha bostirdi. Oydo'stning o'zi esa Xivaga keltirilib qatl etiladi. Qoraqalpoq xalqining bunga qaraganda ham kuchli qo'zg'oloni XIX asrning o'rtalarida Xiva xoni Muhammad Amin

davri (1845–1855)da bo'ladi. Xonlikning qo'shni davlatlar bilan to'xtovsiz davom etgan urushlari xalq ommasini xonavayron qiladi va tinka-madorini quritdi. Bunga javoban dastlab turkmanlar, so'ngra qoraqalpoqlar, o'zbeklar va qozoqlar bosh ko'taradilar. Qo'zg'olon butun Xiva xonligiga tarqaladi. Bu ommaviy qo'zg'olonning boshida qoraqalpoq biylaridan Alako'z laqabli Ernazar degan shaxs turardi. U tabiatan o'ylovsiz va haddan tashqari ichi qora shaxs bo'lib, Xiva xonligiga qarshi bo'lgan biylarni o'z tomoniga og'dirib uyushtiradi. Qo'zg'olonchilar Xiva xonligidan ajralib qozoqlar bilan qo'shilishga qaror qiladilar. Ammo xonga sodiq bo'lgan qoraqalpoqlarning oqsoqollari boshchiligidagi kuchlar Ernazarga qarshi kurashga o'tlanadilar. Ularga yasovulboshi Muhammad Niyoz boshchiligidagi o'zbek qo'shinlari ham kelib qo'shildilar. Ernazar Qozoqdaryo yonida o'zi qurgan qal'ada qarshilik ko'rsatishni davom ettiradi. Muhammad Niyoz qal'ani qamal qiladi. Qo'zg'olonchilarning o'zlari Muhammad Niyoz bilan til biriktirib Ernazarni otib o'ldirdilar. Qo'zg'olon qattiqqo'llik bilan bostiriladi. Qo'zg'olonchilarning bir qismi Buxoro yerlari tomon, yana bir qismi esa Sirdaryo yo'nalishi bo'ylab, ruslar himoyasiga o'zlarini uradilar.

1858–1859-yillarda ham Qo'ng'irotda katta qo'zg'olon ko'tarildi. Bu qo'zg'olon ham Xiva xonligi tomonidan shafqatsizlik bilan bostiriladi.

Xullas, xonlar, amir-u sultonlar va biylarning nodonlarcha va siyosiy ko'rlarcha davlat va xalqni boshqarishlari el va yurt boshiga bitmas-tuganmas vayronalik va kulfatlar keltiradi. Xalq hukmdorlarga qarshi, zulm va zo'ravonlikka qarshi o'tlanadi. Hokimlar va to'ralarning o'z xalqiga nisbatan tutgan siyosati va qarama-qarshi turishi mamlakatni inqirozga olib keladi. Bundan Vatan dushmanlari ham foydalandilar.

6. XONLIKLARNING DAVRIDA TA'LIM, FAN VA MADANIYAT

XVI–XIX asrning birinchi yarmida O'rta Osiyo xonliklari va Buxoro amirligining xalq ta'limi, fan va madaniyati haqida gap bog'anda, shu narsani alohida ta'kidlash kerakki, ijtimoiy-siyosiy hayotning hamma sohalarida va birinchi navbatda madaniyat va

mafkurada islom dini g'oyasi Markaziy o'rinni egallar edi. O'z boshlang'ich nuqtasini X–XII asrlardan e'tiboran olgan so'fiylik tariqati naqshbandiylik g'oyasi bilan uyg'unligi negizida XV asrga kelib eng yuksak cho'qqiga ko'tariladi, u to XX asrdagi siyosiy to'liqin va larzalar davriga qadar jamiyat taraqqiyotining borishida jiddiy rol o'ynaydi. XVI asrning ikkinchi yarmidan e'tiboran Jo'ybor shayxlar nomi bilan tarixga kirgan din peshvolari yuqori mavqega ega bo'ladilar. Bu davrning nomdor Jo'ybor shayxlaridan Xo'ja Muhammad Islom (1493-yil atroflari – 1563), Xo'ja Jaloliddin Kosoniy (1542-yilda vafot etgan), u tarixda Mahdumi A'zam nomi bilan mashhur edi; Xo'ja Sa'ad (1531 (32)–1589); Xo'ja Tojiddin Hasan (1547–1646); Xo'ja Abdurahim (1575–1628 (29) va boshqalar naqshbandiylik tariqatining atoqli namoyandalari bo'lganlar. Davlatni boshqarish ishlarida ruhoniylar faol qatnashganlar, hukmdorlar din arboblarga katta mansablar va huquqlar berganlar. Buxoro hukmdorlari hatto o'zlarini «Musulmon amirlari» deb e'lon qilganlar. Mamlakat va davlat ahamiyatiga molik barcha ishlar, o'zga mamlakatlarga qarshi olib borilgan urushlar ruhoniylarning maslahati va fatvosi bilan e'lon qilingan. Ayni zamonda din ham xonlarni qo'llab-quvvatlagan, Olloh va Qur'on nomidan ularga katta va cheklanmagan huquqlar bergan. Masalan, Amir Nasrullo (1826–1860) ning Qo'qon xonligini 1842-yili bosib olishi bunga dalil bo'la oladi. Yoki amir Shohmurod Olloh irodasini baho keltirishni qizg'in namoyish qilgani va davlatda Islomning ravnaq topishiga g'amxo'rlik ko'rsatgani uchun «begunoh amir» nomini olgan. Darvoqe, Shohmurod naqshbandiydar darvesh jamoasining a'zosi va o'sha davrda shu jamoaning boshlig'i bo'lgan Shayx Safarning muridi bo'lgan.

Ruhoniylarning ta'siri va rahnamoligida o'z davrining mulkdorlari va xudojo'y kishilari mablag'lari hisobiga qabristonlar obod qilinlar, u yerlarga boradigan yo'llar, ko'priklar ta'mirlanar va qabristonlarga yaqin joylarda masjidlar va madrasalar qurilardi. Naqshbandiydar ta'limotining asoschisi Bahouddin Naqshbandning Buxorodan 12 kilometr narida joylashgan qabri to oktabr to'ntarishiga qadar ham musulmon dunyosi xalqlari o'rtasida mashhur qadamjoy bo'lgan. Bu yerda har chorshanba kuni Buxoro shahridan va boshqa uzoq-uzoq yurtlardan musulmonlar bozorga va an'anaga aylanib qolgan «gul bayrami»ga to'planganlar. Qur'oni karimdan

tilovatlar qilib namozlar o'qiganlar. Qabr atrofida katta sayil bo'lar, odamlar qo'shiq aytib raqsga tushardilar.

Amirlar bu qadamgohni haftada bir marta albatta ziyorat qilishni odat tusiga kiritganlar, hojilar, jamoa arboblari sovg'a-salomlar va tangalar hadya qilganlar.

O'rta Osiyodagi har uchala xonlikningda ham ruhoniylar qozikalon sifatida barcha sud ishlarini o'z qo'llari ostida markazlashtirib olganlar. Qozikalonlarni amir va xonlar tayinlar edilar. Ma'rifat, fan va maorifda ham Islom mafkurasi asosiy va yetakchi yo'nalish bo'lib xizmat qilgan.

XVI–XIX asrning birinchi yarmida O'rta Osiyodagi har uchala amirlik va xonliklarning madaniy taraqqiyotiga xos bo'lgan umumiy o'xshashliklar diqqatga loyiqdir. Bu o'xshashliklarning sabablari ham bir-biriga juda o'xshashdirlar. **Birinchidan**, O'rta Osiyo hududi davlatlari XIV–XV asrlarda madaniy taraqqiyotda dunyoda eng yetakchi o'rinlarda turgan bo'lsa, XVI–XVII asrlardan e'tiboran bu hududda tushkunlik boshlanadi. **Ikkinchidan**, har uchala davlat birliklari o'zlari alohida mustaqil faoliyat ko'rsatsalar-da, davlat idora ishlari o'zbek va fors tilida olib borilardi. Buxoroda fors, Qo'qonda fors-o'zbek, Xivada o'zbek tili rasman davlat tili bo'lib hisoblanardi. Turmushda, adabiy ijodda o'zbek va fors tillari keng qo'llanilar edi. **Uchinchidan**, an'anaga ko'ra fanda, adabiyot va maktabda arab va fors tilining obro'si saqlanib qolgandi.

Buxoro amirligi, Qo'qon va Xiva xonliklarida xalq ta'limining tuzilishi va faoliyati deyarli bir xil bo'lgan. Ularda madrasalar, maktablar va qorixonalar mavjud edi. Madrasalar musulmon oliy o'quv yurtlari hisoblangan. Maktablar masjidlar qoshida va xususiy uylarda tashkil etilgan. Xonlar o'rtasida xonzoda va zodagonlarning bolalarini o'qitish uchun maxsus maktab bor edi. Masalan, «Ansob as-salotin va tavorixi al-havoqin» nomli asarda yozilishicha, «Musulmonqul mingboshining buyrug'i bilan yosh Xudoyorxon va qipchoqlar bolalarini o'qitish uchun o'rdada maktab qurilib, unga maktabdor etib Mullo Sodiqlik tayinlangan»¹.

Lekin bu maktab hozir Qo'qonda mavjud bo'lgan Xudoyorxon o'rdasida emas, balki 1845-yilda bo'lgan xon o'rdasida joylashgan edi. Keyinchalik, bu o'rda buzilib ketgan.

¹ «Ansob as-salotin va tavorixi al-havoqin», 78-bet.

Odatda, maktablarda asosan o'qish va yozish, arifmetika va adabiyot o'qitilar edi. Qorixonalarda esa asosan ko'zi ojizlar o'qib, Qur'on, doston va she'r-u g'azallar yodlar edilar. Maktablar qizlar uchun alohida, o'g'il bolalar uchun alohida bo'lgan. Masalan, mashhur shoira Dilshod Qo'qonda maktab ochgan. U o'zining pedagogik faoliyati haqida bunday deb yozgan edi: «Mening suhbatdoshlarim va dugonalarim aqlli qizlar va iste'dodli shoirlar edi. Ellik bir yil davomida men maktabdorlik qildim va yiliga o'r-tacha 20 tadan 30 tagacha o'quvchilarim bo'lib, sakkiz yuz to'qson-ta qizlarning savodini chiqardim, bulardan deyarli chorak qismi she'riyatga qobiliyatli bo'lib, shoira va o'z davrining aqlli va dono odamlari edi».¹

Qo'qon shahrida boshqa shaharlarga nisbatan maktablar soni ko'proq bo'lgan. Bu esa qo'qonliklarning aksariyat ko'pchiligi savodli bo'lib, o'qish va yozishga usta bo'lganligidan dalolat beradi.

O'qituvchilar o'z uylarida ochgan xususiy maktablaridan tashqari barcha o'quv yurtlari, turli shaxs va tashkilotlar tomonidan xayriya qilingan vaqflardan tushadigan daromad hisobiga ishlar edi. Ularning odatida masjidlar birinchi o'rinda turardi, chunki deyarli barcha masjidlarda maktablar ochilgan.

1841-yilgi ma'lumotlarga qaraganda, Qo'qon shahridagi xonning asosiy madrasasida 1000 ta mulla o'qigan. Bu madrasani ikkita bosh mudarris boshqargan: Eshon Mavloniy va Mahzumi Buxoriy. Bular hurmatli insonlar bo'lib, katta ilmga ega edilar.

Madrasalar Qo'qon xonligining boshqa shaharlarida ham bor edi, ammo ular Qo'qondagidek salobatli va katta emasdi. O'qishni bitirganlarning ayrimlari bilimini takomillashtirish va oshirish uchun Buxoro va Samarqand madrasalariga ham borib o'qishar edi.

Har bir maktabdor domlaning ham o'zicha o'qitish usullari bo'lgan. Ularning ba'zilar bolalarning yosh xususiyatlariga alohida e'tibor bergan holda kichik yoshdagi o'quvchilarga husnixat va og'-zaki hisobni o'rgatsa, katta yoshdagi o'quvchilarga esa Qur'onning oyat va suralaridan tashqari fors, arab, turkiy tillarda yozilgan o'nlab hayotiy kitoblarni ham o'qishni o'rgatar edi.

Demak, dastlabki boshlang'ich ta'limdan so'ng Qur'on xatm qilinib, «Chor kitob», keyin esa «So'fi Olloyor» ibtido qilingan.

¹ Мухторов А. Дилшод и его место в истории общественной мысли таджикского народа в XIX–начале XX вв., 301-стр.

So'ngra «Kalila va Dimna», «Qobusnoma» singari donishmandlik ruhidagi kitoblar o'qitilgan. O'quvchilarga «Odobnoma» dasturlari asosida dars berilgan. Xalq og'zida yurgan axloqiy, falsafiy ruhda maqollar, masallar, majmualar, rivoyatlar, hikoyatlardan esa tarbiya vositasi sifatida foydalanilgan.

Madrasalarda o'quv dasturi asosan uch bosqichda: boshlang'ich (adno), o'rta (avsat) va yuqori (a'lo) bosqichlarda olib borilib, unda uchta til (arab, fors va turkiy) mukammal o'rganilgan. Madrasalarda Qur'on ilmi (o'qish usullari, qiroat, tavsif), fiqh (shariat qonunlari), handasa, ilmi nujum, axloq, falsafa, mantiq, adabiyot, jo'g'rofiya, tarix, tabobat fanlari o'qitilgan. Talabalari arab va fors tillari orqali Fariduddin Attorning «Mantiq ut-tayr», Hofiz Sheroziy devoni, Mirzo Abduqodir Bedil devoni, Mir Alisher Navoiyning «Chor devon»i, Fuzuliy g'azaliyoti hamda sharqda milliy ta'lim sohasida darslik va qo'llanma sifatida foydalanib kelinayotgan «Maslak ul-muttaqin», «Avvali ilm», «Mu'zi Vazanjoni», «Avomil», «Harakat», «Kifoya», «Sharhi muloyi Jomiy», «Risolayi Shamsiya» kabi risolalar bilan tanishish imkoniga ham ega bo'lganlar. Bu esa madrasalarda ta'lim jarayonida badiiy adabiyotning mumtoz namunalari keng o'rin olganligini, dunyoni bilish, tafakkurni shakllantirish borasida badiiy asarlarga alohida ahamiyat berilganligini ko'rsatadi.

Madrasalarda bilim olish mumkinligi, bu yerda ham diniy, ham dunyoviy fanlar bo'yicha dunyoga tanilgan mudarrislar, olimlar bor bo'lganligi uchun ham Turkistonda turli mamlakatlardan ko'plab talabalar kelib o'qiganlar.¹

Qo'qon xonlari davrida turli mansablarda xizmat qilgan Mu-xiddinxo'ja 1861-yili Qo'qondagi madrasalardan birida o'qigan. Keyinchalik u N.Likoshinga so'zlab berganligiga qaraganda, mudarrislar talabalarining madrasadan tashqariga chiqib maishat qilganlarini yoqtirmagan. Talabalar vaqtlarini ertalabdan kechgacha domlalarining tushuntirishlarini eshitib, kitob o'qish va xattotlik mashqlari bilan o'tkazardilar.

Payshanba kunlari domlalar uylariga ketganlar, talabalar esa bo'sh vaqtlarini o'yinlar bilan band etganlar. Juma kunlari o'qish bo'lmagan. Talabalar ba'zan bozorga borib maddohlarning hikoya va diniy rivoyatlarini eshitar edilar. Talabalarining ko'pchiligi esa

¹ Yuldashev J., Hasanov S. Jadid tarbiyashunosligi asoslari. – T., 1994. 5–6-betlar.

Qo'qon xoni boradigan va olimlar yig'iladigan Jome' masjidiga borishni orzu qilganlar. Bu yerda juma namozidan keyin olimlar bilan birgalikda Qur'on va shariat haqida munozaralar o'tkazilgan. Bunda ko'plab mashhur din arboblari, olimlar, yosh mutaxassislar ham madaniyat taraqqiyotida bir oz tushkunlik yuz bergan bo'lsa-da, ajdodlarimiz: falsafa, tabiiy fanlar, tibbiyotshunoslik jo'g'rofiya, tarix, badiiy ijod va adabiyotning barcha sohalarida qalam tebratdilar.

Xiva xonligida XVII asrda ro'y bergan madaniy hayotdagi tushkunlik Buxoro xonligidagiga qaraganda kuchliroq bo'lgan. Bu shunda yaqqol ko'rinadiki, Xorazmda Abulg'ozzi Bahodirxon xon bo'lgan davr (1644–1663)da Xorazm tarixini yozib qoldirish masalasi ko'tarilganda, bu ishni eplayoladigan bir kimsa topilmagan. Bu haqda Abulg'ozzi Bahodir xonning o'zi quyidagicha hikoya qiladi: «Ammo bizning ota va aqolarimizning beparvoyiliqi va Xorazm xalqining beuquvligi, bu ikki sababdin, bizning jamoatimizni Abdullaxonning otalari birlan bizning otalarimizning ayrilgan yeridin to bizga kelguncha tarixlarni bitmay erdilar. Bu tarixni bir kishiga taklif qilali teb fikr qilduk. Hech munosib kishi topmaduk. Zarur bo'ldi. Ul sababdin o'zimiz aytduk. Turkning masali turur: «O'ksuz o'z kindigini o'zi kesar», degan».¹

XVII asrda yashab ijod qilgan Abulg'ozzi Bahodirxon oliy nasab. toj-taxt sohibi, o'z sulolasining shon-u shuhrati uchun kurash olib borgan, ayni choqda parchalanib ketayotgan Xiva xonligini kuchli markazlashgan davlatga aylantirish uchun ham qurol bilan, ham qalam bilan kurash olib borib, nisbiy osoyishtalik o'rnatishga erisha olgan hukmdor ham edi. U qoloqlashib qolgan Xorazmni ham iqtisodiy, ham madaniy jihatdan yuqori ko'tarishga intildi. Hukmdor sifatida bekliklar o'rtasidagi ziddiyatlar, o'zaro qirg'in urushlarga barham berishga qaratilgan tadbirlar ko'rgan bo'lsa, ijodkor sifatida «Shajarayi turk», «Shajarayi tarokima» va «Manofe' ul-inson» («Inson uchun foydali tadbirlar») kabi tarixiy-badiiy hamda tabiblikka oid nodir kitoblar yozdi. Abulg'ozzi Bahodirxonning birinchi yodgorliklar asari «Shajarayi tarokima» yarim afsonaviy xususiyatga ega bo'lsa-da, u mahalliy xalqlarning kelib chiqishi va ularning qadimiy tarixiga oid ma'lumotlar beradi.

¹ *Abulg'ozzi Bahodirxon. Shajarayi turk.* – T., «Cho'lpon», 1992. 2-bet.

Abulg'ozī Bahodirxonning ikkinchi qimmatli asari «Shajarayi turk» bo'lib, uni oxiriga qadar yozib tugata olmadi. Bu asarni Abulg'ozī vafotidan so'ng o'g'li Anushaxonning topshirig'iga ko'ra urganchlik mulla va Abulg'ozining qarindoshi Mahmud ibn Muhammad Urganjiy yozib poyoniga yetkazadi. Bu taxminan 21 sahifani tashkil etgan qo'shimcha edi, xolos.

«Shajarayi turk» asari qisqa muqaddima va to'qqiz bobdan iborat bo'lib, Odam Atodan to turklarning qadimgi xonlaridan Mo'g'ulxon-gacha kechgan hodisalar va, shuningdek, Shaybon avlodidan Xorazm mamlakatida podsholik qilganlar zikrini o'z ichiga oladi.

Abulg'ozining «Shajarayi turk» asari o'sha davrning eng noyob asarlar jumlasidandir. Shu bois mojar sharqshunosi G.Vamperi: «Jahon uning «Shajarayi turk» nomli tarixiy asari uchun undan minnatdordir¹ degan bo'lsa, taniqli adabiyotshunos Olim Sharofiddinov: «Abulg'ozī Bahodirxon binni Arabmuhammad o'zbek xonlari ishida Boburidan keyingi muhim shaxsdir. Uning madaniyat tarixida qilgan ishlari ulug'»² deb yuksak baho bergan. Abulg'ozī Bahodirxonning «Shajarayi turk» va boshqa asarlari nafaqat Sharq tarixchilari, balki butun dunyo ilmiy jamoatchiligining ham diqqat-e'tiborini o'ziga tortgan, juda ko'plab jahon xalqlarining tillariga tarjima qilingan. Jumladan, «Shajarayi turk» asari rus tilida 1825, 1854 va 1871-yilda Qozon shahrida, «Shajarayi tarokima» asari esa 1898 va 1906-yilda bir necha marotaba nashr etilgan. 1871–1874-yillar orasida P.N. Demezov «Shajarayi turk»ni fransuz tiliga ag'daradi. Bu asar Angliya va Amerika xalqlari orasida ham keng tarqalgan.

Abulg'ozī Bahodirxon o'zining «Shajarayi turk» asari bilan Xorazm tarixchilik maktabiga asos soladi. Xorazm xalqining buyuk farzandi Abulg'ozī boshlagan g'oyatda ulug' va mo'tabar ishni undan keyingi avlodlar, Munis Xorazmiy va Muhammad Rizo Ogahiyar davom ettiradi.

Munis Xorazmiy Shermuhammad Avazboy o'g'li (1778–1829) – o'zbek shoiri, tarixchi, tarjimon, xattot, ma'rifatparvar inson. Boshlang'ich ta'limni Kotda olgan, Xiva madrasalarida o'qigan. 1800-yilda otasi vafot etgach, Xiva xoni Avaz Inoq saroyida farmonnavis kotib lavozimida ishlagan. 1804-yilda Munis o'zining

¹ Вампери Г. «История Бухары или Мавераннахр». М., 1964, стр. 115.

² Olim Sharofiddinov. O'zbek adabiyoti tarixi xrestomatiyasi. – T., II-jild, 1945, 531-bet.

«Devoni Munis»ini yaratadi. 1806-yilda Xiva xoni Eltuzarxon unga Xiva xonlari tarixini yozishni topshiradi. O'sha yili xon fojiali halok bo'ladi. Ammo Munis kitob yozishni davom ettiradi. 1819-yilda u Mirxondning «Ravsat us-safo» («Soflik bog'i») kitobini tarjima qilishni boshlaydi. Bu kitobning faqat birinchi jildini yozib tamomlashga ulguradi, xolos. Xiva tarixini yozib tugata olmay vafot etadi. Uning «Firdavs ul-iqbol» asarini va «Ravzat us-safo» tarjimasini shogirdi va jiyani Ogahiy oxiriga yetkazadi. Munis Xorazmiyning «Ornalar» («Orna» – anhor, kanal demakdir) asarida sug'orish inshootlari va yer-suv munosabatlariga doir masalalar aks etgan. Bu risola XVII asr oxiri va XIX asr boshlaridagi dehqonchilik ijtimoiy munosabatlarni o'rganishda g'oyat ahamiyatlidir. Munis Xorazmiyning asosiy adabiy merosi 1815–1820-yillarda tuzilgan «Munis ul-ushshoq» («Oshiqlar do'sti») devoni g'azal, ruboiy, qit'a va boshqa janrlardan iborat bo'lib, 20. 000 dan ziyod misrani o'z ichiga oladi. U bir necha marta nashr qilingan. Munis Xorazmiy she'riyatida xalqchilik taraqqiyparvarlik g'oyalari keng o'rin olgan. U «So'z» va «Shuaro» kabi she'rlarida ilm-fan, san'at, adabiyotni targ'ib qiladi, olimlar va san'atkorlarni yuksak qadrlaydi, ularni xo'rlagan reaksion guruh va to'ralarni qoralaydi.

Munis Xorazmiyning 1804-yilda yozilgan «Savodi ta'lim» she'riy risolasida savod chiqarishni yengillatish va husnixat san'atini rivojlantirish muammolari ko'tariladi.

Muhammad Rizo Ogahiy (1809–1874) yetuk shoir, bilimdon tarixchi va mohir tarjimon sifatida fan va tarixda nom qoldiradi. Uning she'riy asarlari «Ta'viz ul-oshiqin» («Oshiqlar tumori») devonida to'plangan. Devon Xivada bir necha marta (1905, 1909) tosh bosma (litografiya) usulida nashr qilinadi. Hajmi 18 ming misradan ortiq bo'lgan bu devonda she'riy (nazm) janrining deyarlik hamma turi o'z ifodasini topgan. Ogahiyning she'rlarida xalqparvarlik ma'rifatparvarlik, buyuk va oliyjanob insoniy fazilatlar ulug'lanadi, xon va to'ralarning adolatsizligi va xalqqa o'tkazgan jabrazulmlari, chala mulla ruhoniylarning makr-hiylalari ayovsiz tanqid qilinadi. Shu ma'noda shoirning «Qish» radifli g'azali diqqatga molikdir. Bunda qish fasli tasviri orqali kambag'al, bechora, kulbasiz va yupun oddiy mehnatkash xalqning ahvoliga achinadi, beva-bechoralarga nisbatan himmatsiz, e'tiborsiz va shafqatsiz bo'lgan boylar va davlatmandlardan nafratlanadi.

*Ne bilursan kechalar faqr ahlidin ne o'tkanin,
Bistari zarrin¹ uza, ey kim qilursan xob² qish.
Ey g'ani³, boqq'il yalanglar holig'a, shukr uchun,
Kim kiyarsan tax-batax qoqim⁴ ila sinjob qish.*

Ogahiy tarixchi olim sifatida ham o'zidan keyin katta meros qoldirgan. «Ta'viz ul-oshiqin» devoni debochasining oxirida u quyi-dagi tarixiy kitoblarni yozganligini aytadi: «Riyoz ud-davla» (1844), «Zubdat ut-tavorih» (1846), «Jome' ul-vaqeoti Sultoni» (1857), «Gulshani davlat» (1865), «Iqbol-i Feruziy» (1872). Bu asarlarida Olloqulixon (1825–1842) dan to Muhammad Rahim II (1865–1872) gacha bo'lgan tarixiy jarayon o'z aksini topgan.

Ogahiy mashhur tarjimon ham bo'lgan. U 19 asarni fors-tojik va bir asarni Usmonli turk tilidan o'zbek tiliga tarjima qilib, madaniyatimiz boyligiga ulkan hissa qo'shdi. Nizomiyning «Haft paykar» («Yetti go'zal») dostoni, shayx Sa'diyning «Guliston» va «Bo'ston» kitoblari, Jomiyning «Yusuf va Zulayho» dostoni, Hiloliyning «Shoh va gado» dostoni ana shular jumlasidandir.

Muhammad Rizo Ogahiy o'zbek adabiyoti va madaniyati taraqqiyotiga barakali ulush qo'shgan vatanparvar ulug' bir zot sifati-da o'z o'rniga ega bo'lgan siymodir.

Komil Xorazmiy (1825–1899). Xorazm farzandi, ma'rifatparvar shoir, ajoyib san'atkor, musiqashunos, mohir xattot, tarjimon va davlat arbobidir. Asli xivalik bo'lgan Komil kuchli qobiliyatga ega edi, u arab, fors-tojik tillarini puxta bilgan. Xattotlik va musiqa san'atini yaxshi egallagan Komil Xorazmiyni Xiva xonligi saroyiga ishga taklif etganlar. Dastlab u Sayid Muhammadxon, so'ngra uning o'g'li Muhammad Rahimxon II (Feruz) saroyida avvaliga xattot, so'ngra mirzaboshilik vazifalarini bajaradi. Xattotlik san'atini yoshlarga o'rgatgan Komil Xorazmiy 50 dan ortiq shogirdlarga ustozlik qilgan. Muhammad Panoh, Xudoybergan Muhrkan devon, Muhammad Sharif Tarro devon (atoqli bastakor va musiqachi – Matyusuf Xarrotovning otasi), Muhammad Rasul va boshqalar ana shular jumlasidandir. Rossiya Xorazmni zabt etgach, Komil Xorazmiy Feruzshoh saroyida devonbegi lavozimiga tayinlanadi.

¹ *Bistari zarrin* – zar bilan to'qilgan to'shak.

² *Xob* – uyqu uxlamok.

³ *G'ani* – boy, davlatmand.

⁴ *Qoqim* – olmaxonga o'xshagan hayvon terisidan tikilgan po'stin.

Komil Xorazmiy bosmaxona tashkil etishning asoschilaridan biridir. Uning sa'y-harakati va tashkilotchiligida 1870-yilda Muhammad Rahimxonning g'amxo'rligida Xivada bosmaxona tashkil etilgan. Bu bosmaxonada Navoiyning «Xamsa»si birinchi marta nashri qilingan edi.

Komil Xorazmiy badiiy ijod bobida ham katta qobiliyat egasi bo'lgan. Uning g'azallari, muxammas, musaddas, masnaviy, ruboiy, qasida va boshqa janrlarda bitgan asarlari 3680 baytdan iborat bo'lib, maxsus devon shaklida tuzilgan edi. Lekin bu devondan shoirning «Bahri tavil» asari o'rin olmay qolgan.

Komil Xorazmiy musiqa ilmining katta bilimdoni va bastakor sifatida Xorazm maqomlariga notalar bitib qog'ozga tushirgan, sozanda va ijrochi ham edi. U kuy bastalagan Xorazmning «Rost» maqomi, «Murabbayi Komil», «Peshravi Feruz» va boshqa kuylar hamon musiqa shinavandalarining qalblarini to'ldirantiradi.

Komil Xorazmiy mohir tarjimon sifatida ham nom qozongan. U Husayn Voiz Koshifiyning «Latoif uz-zaroif» asarini fors-tojik tilidan o'zbek tiliga tarjima qilgan.

Komil Xorazmiy insonlar hayotida o'zga xalqlarning tili va madaniyatini o'rganish katta ahamiyatga ega ekanligini alohida qayd etgan. Uning tashkilotchiligida 1884-yilda Xorazmda birinchi rus-tuzem maktabi tashkil etilgan.

Komil Xorazmiy ijodiyotini ko'zdan kechirar ekanmiz, uning asarlarida insonparvarlik, ma'rifatparvarlik ta'lim va tarbiyaning boshqa bir qator g'oya va masalalari bosh mavzu bo'lganligini ko'ramiz. Jumladan, shoir o'zining «Kamol» g'azalida ilm-ma'rifatni ulug'lab, ilmli, ma'rifatli va hunarli kishi hamisha el hurmati va ardog'ida bo'lishligini yozadi:

*Emas kishiga bu dunyoda mulk-mol kamol,
Husulu ilm-u hunar keldi bezavol, kamol.
Kamol bergusidir so'zga shuhrat-u ta'sir,
Bu qushga qilg'ali parvoz parrubol kamol.*

Komil Xorazmiy odamlar orasiga yaxshilik urug'larini sochadi. mansabga, boylikka berilib kekkaymaslikka chaqiradi, ularni insonimonli va diyonatli bo'lishga da'vat etadi. U o'zining «Ey ko'ngil» g'azalida dunyo adolatsizligi, nohaqligi va teskari ishlaridan faryod chekadi. Agar dunyo pastkash bo'lmasa, nega nokas-u nodonmi

ulug'lab, shod etib, dononi xor-zor-u xafa qiladi, deb xulosa chiqaradi shoir:

*Bo'lmasa gardun-u sufla do'sti gardun, ey ko'ngil,
Nega dunni shod etar, dononi mahzun, ey ko'ngul.*

Ilm-ma'rifat kuychisi bo'lgan Komil o'z zamonasida ilm qadriga yetmagan falakni la'natlaydi, u ilm olamida Aflotun bo'lsa-da qadrlanmagan ilm-ma'rifat kishisiga alam bilan achinadi:

*Shun falak nodon navoz-u hasm donodur, ne sud,
Donish iqlimida bo'lsang gar Falotun, ey ko'ngul.*

Xullas, Komil Xorazmiy ijodida bosh mavzu inson va insoniylik, uning qadr-qimmatidir. Shoirning hayot va ijod yo'li yosh avlod kamolotida o'rnak va namunadir.

Maxtumquli Firog'iy (1733–1793) Xiva xonligi hududida yashab ijod qilgan qardosh turkman xalqining ulug' shoiri va mutafakkiridir. U Turkmanistonning Hojigavsxon degan joyida tug'ilgan. Otasi Davlatmamed Ozodiy o'z davrining mashhur shoirlaridan bo'lgan. Otasi ta'sirida ijodiy ong-shuuri erta yaproq yozgan Maxtumquli dastlab ovul maktabida, keyinchalik esa Xiva, Buxoro, Andijon madrasalarida ta'lim oladi. Turli fanlar bilan bir qatorda zargarlik hunarini ham puxta egallaydi. Maxtumquli Ozarbayjon, Eron, Afg'oniston, Hindiston kabi mamlakatlarni kezib chiqadi. O'rta Osiyo, Eron, Ozar o'lkalari folklorini, adabiyotini zo'r ishtiyoq bilan o'rganadi. Nizomiy Ganjaviy, Alisher Navoiy, Firdavsiylar yaratgan badiiy so'z durdonalaridan bahramand bo'lgan Maxtumquli kelajak avlodlarga katta adabiy-badiiy meros qoldiradi. Maxtumqulining ijodiy merosi 20 ming misrani tashkil etadi. U sof muhabbatni, mardlig-u matonatni, ezgulikni, adolat, insof-u diyonatni, imon-u e'tiqodni kuylagan xalqparvar shoirdir.

Shoir o'sha davr o'zaro qirg'in-barot urushlardan faryod qiladi. U xalqlarni birlik, birodarlik, tinchlik, osoyishtalikka, insof-u diyonatga chorlaydi. Buni Maxtumqulining «Tursa kerakdir» she'ridan quyida keltirilgan bir necha satrlarda ochiq-oydin ko'ramiz:

*Qardoshlar, kun-kundan battar bo'lmoqda,
Yil-yildan balolar kelsa kerakdir.
Sharob ichgan, zino qilgan jahonda,
Shunday mashhur bo'lib tursa kerakdir.*

*Musulmon qardoshlar, do'nmang bu yo'ldan,
Kecharsiz sirotdan – ul nozik qildan,
Dajjol kelar derlar bir necha yildan,
Olamga bir g'avg'o solsa kerakdir.*

Maxtumquli xalq ruhiyati yo'g'rilgan shunday go'zal ohanglar yaratadiki, bu she'riy ohanglar umumturkiy adabiyotning betakror namunasi sifatida e'zozlanmoqda. «U nimadir», «Boshladi», «Go'zalsan», «Turkmaning», «Ko'zim tushdi», «Elingni», «Ayrilma» kabi yuzlab she'rlar shular jumlasidandir. Xullas, Maxtumquli o'zining o'tkir satirik nafasi, xalqchil asarlari, qimmatli nasihatnomalari bilan yillar osha avlodlar, xalqning sevimli shoiri bo'lib kelmoqda.

XVIII asr va XIX asrning birinchi yarmida Buxoro amirligi hududida ham fan, adabiyot va madaniyatga munosib hissa qo'shgan allomalar o'tgan.

Abdurahmon Tole' XVIII asrda yashagan buxorolik munajjim va tarixchi olimdir. U Abulfayzxon davri (1711–1747)da yashab ko'pgina tarixiy voqealarni o'z ko'zi bilan ko'rgan va «Tarixi Abulfayzxon» asarini yozgan. Bu asar XVIII asrning birinchi yarmidagi O'rta Osiyoning siyosiy ahvoliga oid qimmatli manba bo'lib. Ashtarxoniylar davlatining o'zaro urushlar kuchayib ketgan va Eron shohi Nodirshohning bosqinchilik yurishi natijasida inqirozga yuz tutgan davri haqida hikoya qiladi. Asarda bundan tashqari, Rajabxon boshchiligida mustaqil Samarqand bekligining tashkil topishi. Zarafshon vohasi va Shahrisabz vodiysida bo'lib o'tgan g'alayon hamda qo'zg'olonlar va ularning sabablari haqida ham qimmatli ma'lumotlar bor.

Muhammad Ya'qub Kenja Ali Mirzo Buxoriy (taxminan 1771–1831) o'z davrining yirik tarixchi olimlaridan bo'lgan. U mang'itlar sulolasining ikkinchi hukmdori Doniyolbiy otaliq (1758–1785)ning o'g'lidir. Muhammad Ya'qub «Gulshan ul-Muluk» («Podsholar gulshani») asarini yozgan. Asarning birinchi qismida Buxoroning qadimiy tarixi, uning hukmdorlari shajarasi bayon qilingan. Ikkinchi qismida esa, O'rta Osiyoning XVIII asr va XIX asr boshlaridagi davri tarixi o'z aksini topgan. Shu asrning oxirlarida Muhammad Ya'qub tomonidan tuzilgan va tarixiy voqealar solnomalarini o'zida aks ettiruvchi «Toj-at-tavorix» asari qimmatli dalillarga boy kitobdir.

Kitobda voqealar rivoji Shayboniylardan boshlanib, XVIII asrning so'nggi davrlari bilan yakunlanadi. XIX asrning birinchi yarmida yozilgan Muhammad Ya'qub Kenja Ali Mirzo Buxoriyning «Fathnomayi sultoniyy» tarixiy asarida soliqlar islohotlari, xitoy-qipchoqlarning qo'zg'olonlari va 1826-yildagi siyosiy voqealar haqida qiziqarli ma'lumotlar berilgan.

«Muntahab ut-tavorix» («Yilnomalar to'plami») 1843-yilda tarixchi olim **Muhammad Hakimxon to'ra Ma'sumxon to'ra o'g'li** tomonidan yozilgan tarixiy asardir. Unda payg'ambarlar haqidagi rivoyatlar, qadimiy Eron, Arab xalifaligi, Somoniylar, Saljuqiylar, Xorazmshohlar, mo'g'ullar, Temuriylar va Boburiylar davri tarixidan qisqacha ma'lumotlar berilgan. Ayni zamonda ushbu kitobda Buxoro va Qo'qon xonliklarining tashkil topishidan boshlab XIX asrning 42-yillarigacha bo'lgan davr tarixi o'z ifodasini topgan. Ma'sumxon to'ra o'g'li asarda o'zining Rossiyaga, arab mamlakatlari va Eronga qilgan sayohatlaridan olgan taassurotlarini ham hikoya qiladi. «Muntahab ut-tavorix» asari XIX asrda O'rta Osiyodagi mavjud ijtimoiy-siyosiy tuzum va madaniyatini o'rganishda g'oyatda muhim manbadir. Asarning o'zbek tiliga tarjima qilingan nusxasi Abu Rayhon Beruniy nomidagi Sharqshunoslik institutida saqlanmoqda (Inv. № 594).

Bu davrda badiiy ijod bobida ham ilg'or va yirik mutafakkirlar qalam tebratganlar. Jumladan, o'zbek va fors-tojik tillarida ijod qilgan Mutribiy «Tazkirot ash-shuaro» kitobida badiiy ijod bilan shug'ullangan 320 dan ortiq shoir va yozuvchilarning nomlarini tilga oladi. Afsuski, ularning bosib o'tgan ijodiy yo'llari to'g'risida yetarli ma'lumotlarga ega emasmiz.

XVIII asrning ikkinchi yarmi va XIX asrda yashab ijod etgan qalam sohiblaridan biri **Voladir**. U taxminan 1786–1793-yillarda Buxoro amirligiga qarashli Yangiqo'rg'on hududida tavallud topgan. Vola ko'zi tug'ma ojiz bo'lsa-da, favqulodda kuchli aql, xotira, qobiliyat va yoqimli ovoz egasi bo'lgan.

Shoir amirlikni larzaga solgan qipchoqlar qo'zg'oloni (1821–1826)ga xayrixohlik bilan qaragan, xalq boshiga tushgan kulfat va mashaqqatlarni u bilan birga kechirib, jabrdiydalar huquqlarini himoya qilgan va ilg'or qarashlari uchun hokimlar tomonidan iskanjaga olingan.

Vola o'zbek va fors-tojik tilida ikki devon tuzgan bo'lsa-da, u hozirgacha topilgan emas. U she'r va g'azallarida ulug' insoniy fazilatlar, haqiqiy va sof sevgi va muhabbatni kuylaydi. Buni biz Navoiy, Mahzun va Hofiz g'azallariga yozgan muxammaslarida yanada yorqinroq ko'ramiz.

Shoir Vola 1872–1873-yillarda qashshoqlik va muhtojlikda vafot etgan.

XIX asrdagi o'zbek va tojik adabiyoti tarixida salmoqli o'ringa ega bo'lgan, ammo ijodi yetarli darajada o'rganilmagan shoir va tabib **Hoziqdir**. O'zbekiston Sharqshunoslik institutida Muhammad Husayn Bulg'oriy tomonidan tuzilgan «Marsad ut-tasonif» nomli («To'plamlarni o'rganish joyi») antologiyada O'rta Osiyo va Eron shoirlaridan katta bir guruhining, shu jumladan shoir Hoziqning ham o'zbek va tojik tillarida yozilgan 354 misra she'ri bor. Bundan tashqari, Hoziqning bir necha g'azal va qasidalari 1820–1821-yillarda namanganlik shoir Fazliy tomonidan Qo'qonda tuzilgan «Majmuat ush-shuaro» («Shoirlar anjumani») qo'lyozma asarda ham uchraydi. Uning o'zbek va tojik tillarida yozgan she'rlaridan tuzilgan to'plam Rossiya FAning S.Peterburgdagi Sharqshunoslik institutining bo'limida «№ 470 S» sonli hujjatda saqlanadi.

Hoziqning asli ismi Junaydullo bo'lib, Hirotda tug'ilgan, tug'ilgan va vafot qilgan yillari noma'lum, vafoti 1843-yil deb taxmin qilinadi. Shoir 1799–1800-yillarda Hirotdan Buxoroga kelgan. Buxoroda uzoq yashash imkoniyati bo'lmaganligidan 1820-yilda Qo'qonga, u yerdan Xivaga, so'ng yana Qo'qon–Buxoroda va umrining so'nggi yillarini Shahrisabzda o'tkazgan. Albatta, bunday sarson va sargardon bo'lib yurishlar orzu-havas tufayli emas, balki hayot ehtiyojlari va nochorlikdan edi. Hoziq amir Nasrullo odamlari tomonidan Shahrisabzda qatl etilgan.

Shoirning chuqur insonparvarlik g'oyalari bilan sug'orilgan otashin she'rlari, yurak torlariga larza soluvchi nozik va ohangdor g'azallari uzoq yillardan beri sevib o'qiladi va yoqimli ohanglarda kuylanadi. Ularda mehnatkash xalq qismatiga achinish, ayrim zolim boylar va qonxo'r to'ralarga nafrat jo'shib kuylanadi. Zodagonlar va saroy ahli oltin va zarlar ichida ko'milib yotgan bir paytda asosiy boylukni yaratuvchi mehnatkash xalq: dehqonlar, hunarmand va kosiblar, olim va shoirlar ochlik va qashshoqlikda yashayotgan davrning jirkanch tomonlarini fosh qilgan shoir oltinning hayotda

naqadar katta kuchga ega ekanligini zo'r badiiy mahorat va o'tkir kinoyalar bilan tasvirlaydi.

*Metavon bo zar Xudoro ham zi xud xushnud soxt,
Zar Xudoro chun xush oyad bas chi harfi digar ast.
Gar nadorand ahli dunyo chashm bar zar az chi ro*,
E'tibori Hoziq az eshik og'osi kamtar ast.*

Mazmuni:

*Oltin orqali xudoni o'zingdan ham xursand qilishing mumkin,
Oltin xudoga ham yoqqandan keyin boshqa gapning nima hojati bor.
Agar dunyo ahli oltin orqali qaramaganida ne sababli,
Hoziqning e'tibori eshik og'asinikidan ham past bo'lur edi.*

Hoziqning tojik tilida yozgan yirik epik asari «Yusuf-Zulayxo» dostonining yettita qo'lyozma nusxasi bizgacha yetib kelgan. Bu doston 1905-yilda Toshkent shahrida litografiya usulida bosilib chiqqan. Hoziqning tibbiyotga oid yozgan qo'lyozma asarlari ham mavjud.

Bu davrda tarixiy-badiiy asarlarni o'zbek tiliga tarjima qilish masalasida ham ba'zi bir amaliy ishlar qilingan. XIX asrning 30-yillarida Shahrisabz bekligida shoir **Xiromiy** hind, fors adabiyotida mashhur bo'lgan «Chor darvish» va «To'tinoma» hikoyalarini o'zbek tiliga o'girdi.

Boborahim Mashrab.

O'zbek milliy madaniyati markazlaridan yana biri – bu Qo'qon shahri edi. Bu yerda XVIII–XIX asrning birinchi yarmida ilm-ma'rifat olamida nomi dunyoga mashhur bo'lgan ulug' mutafakkir va shoirlar yetishib chiqadi. Xususan, XIX asrda Qo'qon xoni Umarxon (1810–1822) va uning umr yo'ldoshi shoira Nodiraning sa'y-harakati tufayli Qo'qon shahri ilm-ma'rifat markaziga aylandi, bu yerda Qo'qon adabiy muhiti paydo bo'ldi.

XVII asrning ikkinchi yarmi va XVIII asr boshlarida yashab ijod etgan iste'dodli va isyonkor shoir **Boborahim Mashrab** (1640–1711) dir. U Namanganda tug'ilgan. Yetti yoshidan mashhur shayx Mullo Bozor Oxund qo'lida ta'lim olib xat-savodini chiqargan. 15 yoshlaridan Qashqarda mashhur shayx Ofoqxo'ja qo'lida yetti yil tasavvuf ilmini egallaydi. So'ng kanizaklardan birini sevib qolgani uchun Ofoqxo'ja dargohidan quviladi. Yorkentga, u yerdan Xo'-

tanga, so'ng G'uljaga borgan. Mashrab G'uljadan Qashqarga qaytadi. So'ng Ofoqxo'ja topshirig'i bilan Toshkentga va yana Ofoqxo'ja huzuriga, undan keyin o'z ona yurti Namanganga keladi. Xullas, 18 yil davomida yuqorida nomlari tilga olingan yurtlarni kezgan Boborahim Mashrab Yaman, Hindiston, Dakan (shahar), Isfahon, Hirot, Mashhad, Makka, Madina, Halab, Sheroz, Shom, Rum, so'ng Buxoro, Toshkent, Shohimardon, Afg'onistondagi Shibirg'on, Andxo'y kabi joylarda ham bo'ladi. Buni O'zbekiston FA Sharqshunoslik institutida saqlanayotgan 9968-raqamli qo'lyozma asoslab beradi. Unda Mashrabning «Kimyo» asaridan 16 kimyo (bob) va «Mabdan nur» kitobidan ikkinchi daftari, so'ng shoirning 71 g'azali, 7 muhammasi va bitta musaddasi berilgan.

Shoir Mashrab ijodini o'rganishda yuqorida qayd etilgan 9968-raqamli qo'lyozmadan tashqari, Sharqshunoslik institutida saqlanayotgan boshqa bir qator manbalar, jumladan, «Tazkirayi Fahmiy», «Muntahab at-tavorix» (Muhammad Hakimxon to'ra asari) va Mashrab zamondoshi, u bilan birga bo'lgan Is'hoq Bog'istoniyning «Tazkirayi qalandoron»¹ asari g'oyatda qimmatlidir.

Mashrab she'rilarida o'zi yashagan davr hukmronlarining mehnatkash xalqqa qarshi qaratilgan siyosatini, boylar, amaldor to'ralar va chalasavod mullalarning riyokorliklari, munofiqliklari, o'zboshimchaliklari, xullas, o'rta asrchilik zulmining barcha illatlari fosh etiladi. Xalqning og'ir qismatli ahvoliga achinadi. Shoir «Devon»iga kirgan quyidagi satrlar bunga yorqin misoldir:

*Dili tig'i sitamdin pora bo'lg'on xalqni ko'rdim,
Tani dard-u alamdan yora bo'lg'on xalqni ko'rdim,
Ko'zi vaqti sahar sayyora bo'lg'on xalqni ko'rdim,
Muhabbat dashtida ovora bo'lg'on xalqni ko'rdim,
Junun tug'yon etibdur har birisi bexabar tanho.*

Yoki:

*Qaddi mehnat tog'idin ham bo'lgan ey bechoralar,
Bag'ri vahshat tig'idin yuz pora ham yuz yoralar.
Ko'rmagan umri ichinda bir dami bir yaxshi kun,
Tiya g'amdin dilda dog', ham ko'zlari giryonalar.*

¹ «Sharq yulduzi», 1990-yil, 8-son, 152-bet.

Is'hoq Bog'istoniyning «Tazkirayi qalandaron» asarida berilgan shoir Mashrabning zamondoshi So'fi Olloyor bilan bo'lib o'tgan qisqa suhbat g'oyatda diqqatga loyiqdir.

Salom-alik adosidin so'ng So'fi Olloyor shoh Mashrabg'a yuzlanib demishlarki: «Yo Mashrabi devona, shoirlik shuhratingiz olamni tutibdur. Sizni birla muloqot orzusida erdim, ersa Tangri taolo bu orzumni yetkardi. Xush kelibsiz, safo kelibsiz!» Andin so'ng shoh va eshoni So'fi oralarinda ajib suhbat bo'lib o'tmish. Gap orasida shoh Mashrab deydilarki: «Yo So'fim, Siz butun umringiz mobaniyda pulisirotg'a xushomad qilmishsiz. Huzuriy degoni esa do'zaxga xushomad etmish. Do'zax va pulisirot dahshatlaridin, do'zax azoblaridin avom xalq ruhini larzag'a solmishsizlar. Yo so'fim, insof birla tafakkur qilinsa, do'zax va pulisirot shu yorug' dunyoning o'zida mavjud ermasmu? Farzandi odam umrining ibtidosidin to intihosig'a qadar bosib o'tmish yo'lning o'zi – qil ustida turmoqlik; gardun va zolimlar aning boshiga yog'dirmish azob-u uqubatlar, sonsiz falokatlar do'zax azobidan kammu? Yo So'fim, oyoqlaringiz ostig'a bir nazar tashlang, pulisirot va do'zax anda mavjuddir».

Eshoni So'fi va ahli do'zax ulamo shoh Mashrab javoblaridin tag'yir tortib, istig'for kelturmishlar. Eshoni So'fi shoh Mashrabg'a yuzlanib deydilarki: «Yo Mashrabi majzub, gunohga botmang. Ollo taolo behisht va do'zaxni solih va kofir bandalari uchun yaratmish. G'ofil bandalarni bu haqiqatidan ogoh qilmoq siz va biz uchun ham farz, ham qarzdur». Anda shoh Mashrab deydilarki: «Yo So'fim, agar haqiqat qiling'usi bo'lsa, do'zax aro barcha gunohkorlar to'lub-toshub, anda oyoq bosarg'a joy qolmas, azob maloikalari ersa o'z yumushlarining uddasidin chiqoalmag'aylar. Behisht ersa bo'sh qolur. Keling, to tanda jon mavjud erkan, shu yorug' dunyo tashvishlari borasinda jismijo' qilmog'imiz ma'qulroqdur».

Boborahim Mashrab 1711-yilda dinga shak keltirganlikda ayblanib, Balx hokimi Mahmudxon tomonidan osib o'ldirilgan.

Shoir Maxmur (XVIII asr oxiri – 1844). U o'z davrining yirik satirik shoiri edi. Ziyoli oilasidan bo'lgan Maxmurning otasi Mulla Shermuhammad madrasada mudarrislik qilgan, Akmal taxallusi bilan she'rlar yozib, ijodiy ish bilan ham shug'ullangan. Maxmurning asli ismi Mahmuddir. Maxmur shoirlik taxallusidir. U otasi dars beradigan Mir madrasasida tahsil ko'rdi. O'z zamonasining yetuk namoyandasi bo'lib yetishdi. Mahmud otasi Akmalni o'rab ol-

gan muhit ta'sirida juda yoshlikdan badiiy ijodga berildi. Undagi qobiliyatni sezgan saroy ahlari Maxmurni saroy shoiriga aylantirishga harakat qiladilar. Maxmur saroyda askar bo'lib xizmat qilish bilan birga ijodiy faoliyatni ham davom ettiradi. Saroy shoirlari uni masxaralab, ustidan kular edilar.

Shoir Maxmur amaldorlar va saroy shoirlari bilan kelisholmasdan saroyni tark etadi. U umrining oxiriga qadar qashshoqlik va muhtojlikda Hapalak qishlog'ida yashadi, ijod etdi va shu yerda 1844-yilda xor-zorlikda vafot etadi. Maxmur, yuqorida ta'kidlaganimiz singari, satirik, hajviy she'rlar ijod etgan. Ayniqsa, «Hapalak» she'ri shoir ijodining yuksak pog'onasi bo'lib, unga katta obro' va e'tibor keltiradi. Bu she'rda shoir Qo'qon xoni Umarxonga murojaat qilib, xalqning og'ir iqtisodiy turmush sharoitini yengillatish, ularni ezib qo'ygan soliq va har xil to'lovlardan ozod qilishni iltimos qiladi. «Hapalak» o'zida bir qishloq manzarasini aks ettirsa-da, haqiqatda butun Qo'qon xonligidagi aksariyat xalqning og'ir iqtisodiy turmush sharoitini, kambag'al dehqonlar xonadonining vayrona bo'lish manzarasini badiiy bo'yoqlarda ifodalagan.

Maxmur «Hapalak»dan tashqari yana juda ko'plab hajviy she'rlar ijod qilgan: «Itboqar Qozi», «Hoji Niyoz», «Karimqul Mehtar», «Amakim» («Abdulkarim Fazliy Namangoniy to'g'risida hajv»), «Hakim Turobiy» va boshqalar shular jumlasidandir. «Amakim» she'rida shoir xushomadgo'y saroy shoiri maddoh Fazliyni fosh etsa, «Qozi Muhammad Rajab to'g'risida hajv»da «adolat posbonlari» bo'lgan qozilarning tovlamachiligi, yulg'ichligi, ikki yuzlamaligi va ayyorligini oshib tashlaydi, tanqid qiladi. Shoir qozi Muhammad Rajabning boshiga o'ralgan katta beo'xshov sallasini masxaralab kulib:

*Buzib jumla darvozani sallasi,
Eshiklarni vayron qilur kallasi.*

Maxmur amaldor to'ralar va zodagonlarning noinsoniy, jirkanch qiyofalarini va ularning yaramas kirdikorlarini ochishda badiiy usullardan, xalq hajviyasi va badiiy til vositalaridan foydalanadi. Jumladan, «Hakim Turobiy»da nodon, bilimsiz va tamagir tabiblarni fosh etar ekan, badiiy bo'yoqlar vositasi bilan Hakim Turobiyning razil aft-angorini qish fasli chillasiga o'xshatib:

«Erur rangi qish chillasidan sovuq»

deydi.

Xullas, Shoir Maxmur satira janrlaridan ustalik bilan foydalanish asosida o'zi yashagan davrdagi hayot nuqsonlarini, kamchilik va adolatsizliklarni keskin tanqid qiladi va keyingi avlod yozuvchi-shoirlari ijodiga barakali ta'sir ko'rsatadi.

Gulxaniy. Asli ismi Muhammad Sharif bo'lgan Gulxaniy XVIII asrning oxiri, XIX asrning boshlarida yashab ijod etgan atoqli va xalqchil yozuvchidir. U taxminan 1770-yillarda Darvozda (hozirgi Tojikistonning Tavildara va Qal'ayi Xum tumanlari) kambag'al oilada tavallud topgan. Gulxaniy boshlang'ish ta'limini qishloqda oladi. Unda she'riy ijodga havas juda erta uyg'onadi. U ko'plab yozma badiiy asarlarni mutolaa qiladi, xalq og'zaki ijodini o'rganadi. Gulxaniy og'ir iqtisodiy qiyinchilik sharoitida yashaydi. Muhtojlik uni Farg'ona vodiysiga olib keladi. Namanganda mardikorchilik qiladi va shu yo'l bilan o'qishni davom ettiradi. Bu yerdan xonlikning markazi Qo'qonga o'tadi va shu joyda qo'nim topadi. Moddiy qiyinchilik shoirni Qo'qonda ham tark etmaydi. U, hatto, hammomda o't yoquvchi – go'lax bo'lib ishlaydi. «Gulxaniy» taxallusini shoir ushbu kasbi tufayli tanlagan bo'lsa ham ajab ermas. Biroq «Majmuayi shuaro» tazkirasida yozilishicha, shoir otash qalb, yuragida o'ti bor bo'lgani uchun «Gulxaniy» taxallusini qo'llagan. Gulxaniy Qo'qon xoni Olimxon saroyida bo'lsa-da, og'ir iqtisodiy sharoitda edi. Umarxon hukmronligi davrida ham shoirning hayotida o'zgarish bo'lmaydi. Shu tariqa u XIX asrning birinchi yarmida qashshoqlik va muhtojlikda bu bevafo dunyoni tark etadi.

Katta qalb va qobiliyat egasi bo'lgan Gulxaniydan ajoyib meros qoldi. U o'zbek va tojik tilida ijod etgan. Tojikcha yozgan she'rlarida «Jur'at» taxallusini qo'llagan.

Gulxaniy o'z asarlarida zamona illatlarini, hukmron doiralarning xalqqa o'tkazgan zulmi va og'ir turmush sharoitini badiiy mahorat bilan ochib beradi. Buni shoir o'zining turmush qiyinchiliklari va azoblari timsolida ko'rsatadi. U «Bideh» («Bergil») deb nomlangan tojik tilidagi she'rida o'zining navkar sifatida xizmat qilgan vaqtda kamsitilgan va xo'rlanganini quyidagicha ifodalaydi:

«Hazratim, ochlikdan o'ldim, yegani non ber menga», deb boshlaydi va «Navkaring ochlikdan o'lsa, nega xayfing kelmagay?!» deb Xonga murojaat qiladi.

Gulxaniy saroy muhitidan norozilik kayfiyatini va bu muhit shoirga begona ekanligini mohirona tarannum etadi:

*Hunar har chand metarovad az har angushtam,
Ey baxti noraso kore sadorad bar zor angushtam.*

Ma'nosi:

*Har bir barmog'im uchidan hunar jilolanib tursa ham,
Lekin men shunday baxtsizmanki, barmoqlarim zar (oltin)*

dan juda uzoq turadi.

Gulxaniyga katta hurmat va obro' keltirgan asar so'zsiz «Zarbul-masal»dir. Xalq og'zaki ijodi durdonalarini chuqur o'rganish va mutolaa qilish asosida yuksak mahorat va badiiy uslubda yozilgan ushbu asardagi har bir masal o'zi mustaqil bir asardir, desak mubolag'a bo'lmaydi. «Zarbumasal»dagi «Maymun bilan Najjor», «Tuya bilan Bo'taloq», «Toshbaqa bilan Chayon» masallarida «qissadan hissa» deganlaridek axloqiy-ta'limiy fikr va ma'nolar ibratomuz tarzda yoritilgan. Yozuvchi asardagi Yapaloqqush, Boyo'g'li, Ko'rqush. Hudhud, Kulonkir sulton, Sho'ranul, Malik Shohin va Kordonlarning bir-birlari bilan quda-anda bo'lish jarayonida aytgan gap-so'zlari, masal-maqollari va hikoyalari orqali hayotiy muammo va jumboqlarni yechib beradi, hamda o'zi yashagan davrdagi ijtimoiy-iqtisodiy va siyosiy tuzum manzarasini yorqin badiiy ifoda etadi.

Xullas, Gulxaniy xalqchil, demokratik masalchi yozuvchi sifatida mehnatkash xalqning qalbidan chuqur joy olgan siymodir.

Jahon otin Uvaysiy (1778–1845). XVIII asrning ikkinchi yarmi va XIX asrning birinchi yarmidagi Qo'qon madaniy va adabiy muhitni Jahon otin Uvaysiy va Mohlar oyim – Nodiralalar ijodisiz tasavvur etib bo'lmaydi. Jahon otin Marg'ilon shahrining Childuxtaron mahallasida tavallud topgan. Uning oilasi o'z davrning ilg'or va ma'rifatli oilalaridan bo'lgan. Otasi o'zbek va tojik tillarida she'rlar ijod qilgan. Onasi Chinnibibi maktabdor edi. Akasi Oxunjon Hofiz ham o'z davrining taniqli madaniyat va san'at xodimlaridan hisoblangan. Jahon otin Uvaysiy oilada tahsil olib savod chiqargan. Uning umr yo'ldoshi marg'ilonlik kosib Hojixon juda erta olamdan o'tadi. Beva qolgan Uvaysiy qizi Quyosh va o'g'li Muhammadxonlarni o'zi tarbiyalab voyaga yetkazadi.

Oiladagi muhit tarbiyasi ta'sirida she'riyatga havas Uvaysiyda juda yoshlikdan shakllanadi. U keyichalik Alishyer Navoiy, Lutfiy, Bobur, Fuzuliy, Hofiz, Jomiy ijodlari bilan yaqindan tanishadi va ularni qunt bilan o'rganadi.

Umarxon Marg'ilonga hokim bo'lgan (1806–1807-yillar) kezlarda Uvaysiy el o'rtasida nomdor shoir sifatida tanilgan edi. Undagi nodir qobiliyati Nodirani o'ziga rom etadi. Uvaysiyning Marg'ilonda yaxshi tanigan va bilgan Nodira Umarxon Qo'qonda xon bo'lgach maxsus yorliq bilan uni xonlikning poytaxtiga olib keltiradi. Uvaysiy Umarxon saroyida juda ko'plab yosh ijodkorlarga ustozlik va murabbiylik qiladi. Jahon otin Uvaysiy bilan Nodira o'rtasida mustahkam ijodiy hamkorlik qaror topadi. Mirza Karim o'zining «Mohlaroyim» romanida bu do'stona hamkorlikni quyidagicha ifodalaydi: «Jahon otin beklik dargohiga keldi-yu, Mohlaroyim bilan biri ko'z bilan qosh bo'lib qoldi».¹

Uvaysiy barakali ijod sohibasidir. Ma'lumotlarga qaraganda, undan to'rtta lirik devon meros bo'lib qolgan. Shuningdek, shoir uchta doston ham bitgan. Biroq bu ijod durdonalari bizgacha to'liq yetib kelmagan yoki haligacha topilgan emas. O'zbekiston FANing Sharqshunoslik instituti qo'lyozmalar fondida №1837 raqami bilan Uvaysiyning mukammal qo'lyozma devoni saqlanadi. Shoiraning «Karbonoma» yoki «Shahzoda Hasan», «Shahzoda Husayin haqida doston» va to'la bo'lmagan «Voqeoti Muhammad Alixon» kabi dostonlari ham ana shu devonga qo'shib ko'chirilgan. Devon tarkibida 269 g'azal, 29 muxammas, 55 musaddas va bir murabba jamlangan. Shoiraning hamma asarlari o'zbek tilida yozilgan bo'lib, unda Navoiyning 9 g'azaliga, Fuzuliyning 3 g'azaliga, Amiriyning 5 g'azaliga muxammaslar mavjud.

Uvaysiy ijodi xalqparvarligi bilan ajralib turadi. U xalqqa yaqin turgan ijodkor sifatida umrining oxirigacha yashaydi. Shu bois Uvaysiy asarlarida el-yurt dardi, qismati va hasratlari bosh mavzu bo'ladi. Buni quyidagi satrlarda ham yaqqol ko'ramiz:

*Dunyoni bukun davrila davroni ganimat,
Kelturdi xaloyiqmiki mehmoni g'animat.
To bulbuli mastona suxanrezini bul dam,
Anvoyi jahon bog'-u gulistoni g'animat.*

¹ «Sharq yulduzi», 1992-yil, 11-son, 29-bet.

*Umringni bahorida muhabbatni sug'orgil,
Ko'z mardumining giryai boroni g'animat.
Ochg'il ko'zing, e dil, ko'raqol vaqti tamosho,
Ayyomi jahonning mohi toboni g'animat.*

Zinnat shoir (a), davlat arbobi, dodxoh. V.P.Nalivkin va M.S.Nalivkinlar «Ocherki bo'ta jenshin osedlogo tuzemnogo nase-leniya Fergani» nomli kitobida «Qo'qonda ikkita shoira yashagan, birining taxallusi Zinnat, ikkinchi esa Mahzuna taxallusli. Ishon-tirishib aytishmoqdalarki, ulardan biri ochiq yuz bilan erkaklarcha kiyinib xon saroyiga kelar ekan va uning dodxoh unvoni ham bo'l-gan. Ikkalasining ham g'azallari Umarxonniki singari «Majmuat ush-shuaro» nomli she'rlar to'plamiga kiritilgan»¹ deb yozganlar.

Qo'qon xonligi tarixida hozircha ma'lum bo'lgan ayol dodxoh-lardan faqat Qurbonjon dodxohni (1811–1907) bilamiz. Ammo Umarxon davrida tuzilgan «Majmuat ush-shuaro» nomli to'plamga uning g'azali kiritilganligini e'tiborga olsak u mahalda Qurbonjon yosh qizcha bo'lgan edi. Zinnat kim bo'lishidan qat'i nazar, uning yozgan she'r va g'azallari mazmundor va yetuk bo'lgan. Ushbu satrlar mualliflaridan birining shaxsiy kutubxonasida bir qo'lyoz-ma bayoz kitob bor. Unga Zinnatning «Bahru odobki...» so'zlari bilan boshlangan she'ri kiritilgan. Bunda u insonni ulug'laydi, odob haqida falsafiy fikr yuritadi, hayotda mavjud bo'lgan qarama-qarshiliklar haqida gapirib, ularning biror kun bartaraf bo'lishiga umid qiladi, xalqni esa quyoshga o'xshatadi.

Albatta, bitta she'r bilan bir shoiraga to'la baho berish qiyin. Biz adabiyotshunoslarimiz kelajakda Zinnatning kimligini, uning yangi asarlarini topib, unga munosib baho beradilar deb umid qilamiz.

Mohzoda Begim (XIX asr) – o'zbek shoirasi. Uning yashagan davri va tarjimaiy holiga oid ma'lumotlar kam saqlangan. Mohzoda Begimning «Jahona xitob» deb ataluvchi she'ri qo'qonlik ma'ri-fatparvar shoir Ibrohim Davron (1874–1922) bostirib chiqargan «Ash'ori nisvon» («Ayollarning she'rlari», O'zR FA Sharqshunoslik instituti, inv №16704) kitobiga kiritilgan. Shoira bu she'rida o'z davridagi xotin-qizlarning ayanchli qismati, ularning huquqsizligi

¹ Nalivkinlar. O'sha asar. A.Madaminovning tadqiqoti bo'yicha mazkur tazkirada «Zinnat» taxallusli erkak haqida 16 misradan iborat masnaviy, shoirning bitta tojikcha shoirning bitta o'zbekcha qasidasi va bitta o'zbekcha g'azali berilgan.

va mudhish hayotini tasvirlab, o'zi yashayotgan tuzumning ado-latsizligidan shikoyat qiladi.

Mahzuna. Mehribon mulla Boshmon qizi (XIX asr) – o'zbek shoirasi. Uning hayoti va faoliyati haqida to'la ma'lumot yo'q. Fazliyning «Majmuat ush-shuaro» asarida Mahzuna haqida bunday deyilgan: «U aql-u idrokda Zebunisodek yagona bo'lib, Qo'qonning mashhur shoiralaridandur. Bu oy yuzlining taxallusi Mahzuna bo'lib «Men notovon turli o'y-fikrlar bilan unga qanday g'azallar yubor-mayin-ul pari chehra menga har baytinga gavhardek pok javob-lar qaytarar edi». Mahzunaning devoni haqida ayrim ma'lumotlar mavjud bo'lsa-da, hali bu devon topilmagan. Uning Fazliy bilan mushoirasi shoira qobiliyatini namoyish etib turadi, mazmunan dunyoviy g'azallarga hamohang, erlar bilan ayollar o'rtasidagi har qanday munosabatlar ta'qiqlangan bir davrda shoiraning Fazliy bilan mushoira qilganligi uning ijodiy jasoratidir.

Mahzunaning ayrim g'azallari qo'lyozma bayozlarda uchraydi.

Mushtariy. Saodat (1810, vafoti noma'lum) – o'zbek shoi-rasi, Xudoyorxon saroyida kotiblik – munshiylik qilgan. She'rlari-da kishilarni yaxshilik, kamtarlik, poklik va adolatga chaqiradi. Johil va tuban kishilardan nafratlanadi. Uning ijodida dostonchilik va qissanavislik yetakchi o'rinda turadi. Shoiraning xalq og'zaki dostoni og'zaki adabiyotdagi «Orzigul» dostoniga mazmunan yaqin. O'zRFA Sharqshunoslik instituti fondida (inv № 9922) Mushtariy-ning «Jamilayi Dilorom» dostoni va xalq qo'shiqlari usulida yozil-gan g'azallari mavjud.

Nodira. Mohlaroyim (1792, Andijon – 1842, Qo'qon) – o'zbek shoirasi, ma'rifatparvari, «Komila» va «Mahzuna» taxalluslari bilan ham she'rlar yozgan. Otasi Andijon hokimi Rahmonqulbiy ming qabilasidan, Qo'qon xoni Olimxonning tog'asi.

Olimxon ukasi Umarxonga Marg'ilon hokimligini beradi va 1808-yilda Nodiraga uylantiradi. Nodira shu xonadonda she'r yo-zishni mashq qiladi. Shoira Uvaysiy bilan tanishib, uni yosh bola-lar va kanizaklarni o'qitish uchun muallima sifatida saroyga taklif qiladi.

1822-yilda Umarxon vafot etib, uning 14 yoshli o'g'li Muham-mad Alixon (Ma'dalixon) taxtga o'tiradi. Nodira bor imkoniyatdan foydalangan holda madaniyat va san'atni rivojlantirishga intiladi. Uning zamondoshi, saroy shoiri Hojar shunday deydi: «Umarxon

vafotidan so'ng bu iffat sadafining injusi Farg'ona, Toshkent, Xo'jand, Andijon va boshqa shaharlarda fozillar, olimlar, hattotlar, naqqoshlarni o'z xizmatiga chaqirtirib keldi».

Nodira bir necha kitoblarni ko'chirtiradi va shoirlarni yangi-yangi devonlar, asarlar, dostonlar yozishga tashviq qiladi. Devonlarning chiroyli yozilishi, muqovasining bezatilishini shoironing shaxsan o'zi ko'zdan kechirib turadi. U yaxshi kotiblarga tilla qalam, kumush qalamdon berib, ularni «Zarrin qalam»lik mansabiga ko'taradi.

Nodira bozor va rastalar, masjid va madrasalar, karvonsaroylar qurilishiga e'tibor beradi. Katta go'ristondagi «Madrasayi Chalpak», Taqachilik rastasidagi «Mohlaroyim madrasasi», «Dahmayi shohon»ni ham Nodira qurdirgan.

Amir Nasrullo 1842-yilda Qo'qonga bostirib kirib, uni talon-taroj qiladi. Sulton Mahmudxonni, uning akasi sobiq xon Muhammad Alini, Nodirani va bir necha zodagonlarni fojiali ravishda o'ldiradi.

Nodiraning adabiy merosi g'oyaviy-badiiy ahamiyati nuqtayi nazaridan mumtoz she'riyatining go'zal namunalaridandir.

Nodira she'riyatining asosini lirika tashkil etadi. U muhabbat, sadoqat va vafo kuychisidir. Shoira go'zallik va sadoqatni, Sharq xotin-qizlarining dard-alamlari, ohu-fig'onlarini kuylaydi.

Nodira mumtoz poeziyaning mavjud barcha janrlarida qalam tebratadi. Uning o'zbekcha va tojikcha g'azallari 5, 7, 9, 13, hatto 18 baytli hajm va aruzning turli vaznlarida yaratilgan. Shoira g'azallarining asosiy qismi 7–9 baytlidir. U mumtoz adabiyot an'alarini samimiyat va ixlos bilan davom ettiradi. Navoiy, Fuzuliy, Bedil g'azallariga muxammaslar bog'laydi. O'z g'azallarida ko'proq «mukarrar» (so'zning takrorlanib kelishi) va «qo'sh mukarrar» usullarini qo'llaydi.

Shoironing asarlarida talmeh, majoz, tashbeh, istiora, tazod, tashhis, intiq kabi badiiy vositalar mahorat bilan qo'llanilgan. Uning lirik g'azallari chuqur mazmundorligi, insoniylik mavzulari bilan o'sha zamondagi ilg'or g'oyalarni tarannum etadi.

Nodira tojik tilida ham go'zal, ta'sirchan she'rlar yozadi. Ular ham mazmun, ham badiiy mahorat jihatdan o'zbek tilidagi g'azallaridek yuksak darajada yozilgan bo'lib, shoira ijodini yana ham keng va to'laroq o'rganishda muhim rol o'ynaydi.

7. ME'MORCHILIK VA SAN'AT

O'rta Osiyodagi xonliklarda XVIII–XIX asrlarda xo'jalik tushkunlikka yuz tutib borayotgan va aholi turmushi tobora tubanlashayotgan bo'lsa-da, me'morchilik va san'at taraqqiyotida bir qator ibratli ishlarining amalga oshirilganligiga guvoh bo'lamiz. Bu davrda qurilgan ulkan va go'zal me'morchilik yodgorliklari hozirgi kunda ham har qanday kishining diqqat-e'tiborini o'ziga tortadi. Buxoroda yaxlit yodgorlik tariqasida rejalaniib amalga oshirilgan ajoyib me'morchilik ansambli – Registonning kun botishi tomonida 1712-yilda qurilgan Bolohovuz masjidi o'sha davrning eng yirik inshooti bo'lgan. Hukmdorning saroylari, masjidleri va tanga chiqarish muassasalari makoni bo'lgan Ark qurilish majmuyi ham XVIII–XIX asrlarda barpo etiladi.

XVIII asrning ikkinchi yarmi – XIX asrning birinchi yarmida me'morchilik sohasida xorazmlik ustalar yetakchilik qiladilar. O'sha davr yodgorliklari orasida ajoyib saroy majmualari: Xazoraspdagi Rahmonqul inoq saroyi, Ko'rinishxona, ayniqsa, diqqatga sazovordir. Bu binolar sirti naqshli sopol plita (koshin)lar bilan bezatilgan. Bu sopollardan to'q ko'k rang ustiga yashil va oq gullarning bir-biriga chirmashtirilgan rasmlari chiroyli qilib berilgan. Xonlikning poytaxti Xiva, ayniqsa XVIII–XIX asrlarda gullab-yashnaydi. Shahar ikki qismdan – Ichan (ichkari) qal'a va Dishan (tashqari) qal'adan iborat. Shahar markazida joylashgan Juma masjidi (XVIII asr) – O'rta Osiyoning eng go'zal inshootlaridan hisoblanadi.

Sherg'ozixon (1718–1720), Qutlug' Murod Inoq madrasalari, Pahlavon Mahmud maqbarasi, Olloqulixon, Muhammad Aminxonning katta madrasalari (XIX asr) va Toshhovli saroyi (1830–1838-yillar) o'ziga xos nafis va go'zaldir. Bu qurilish obidalari O'rta Osiyo me'morchiligining ajoyib yodgorliklaridir.

XVIII asrning ikkinchi yarmi va XIX asrning birinchi yarmi-da Qo'qon xonligida ham binokorlik me'morchiligi rivojlanadi. Xonlikning markazi Qo'qon shahrida, Marg'ilon, Andijon, Namangan, Toshkent shaharlarida masjid, madrasalar, kutubxonalar quriladi. Binolarni bezatish uchun gul namunalari keng qo'llanilib, shifrlarga bo'yoqli naqshlar chizish, naqshlarni ganchga o'yib solish odat bo'ladi.

O'sha davrda har uchala xonlikning ham yuqoridagidek inshoot qurilishi va hunarmandchilik san'atining turli yo'nalishlari rivoj topadi. Bulardan tashqari, yog'och va misga o'yib nozik naqshlar solish, sopol va chinni, yarog'-aslahalar yasash va har xil uy-ro'zg'or buyumlari, matolar to'qish keng tarqaladi.

Qo'qon shahri o'ziga xos yodgorliklari bilan ham mashhurdir. Bu borada Qo'qon shu kunga qadar saqlanib qolgan tarixiy me'morchilik yodgorliklari bilan Samarqand, Xiva, Buxorodan keyin to'rtinchi o'rinda turadi. Bu borada, xususan Xudoyorxon o'rdasi, Norbo'tabiy madrasasi, Madrasayi Kamol qozi kabi boshqa o'nlab tarixiy obidalar diqqatga loyiqdir.

Ko'plab tarixiy me'moriy yodgorliklar urush, ob-havo va yer qimirlashlari – zilzilalar tufayli buzilib vayronaga aylanadi, yoki yo'q bo'lib ketadi. Jumladan, 1815-yilda Qo'qon shahrida yuz bergan zilzila oqibatida juda ko'plab odamlar uylar tagida qolib halok bo'ldilar. Ayrim joylarda yerlar yorilib ketadi. Bir necha kishilar u yerga yiqilib halok bo'ladi. Yerdan tutun chiqib suv favvora bo'lib otilgan. Yer olti oy davomida silkinib turgan.¹

Teatr san'atida masxarabozlik, qiziqchilik, dorbozlik, qo'g'irchoqbozlik kabi tomosha ko'rinishlari keng tarqalgandi. Masalan, Buxoro amirligining turli shaharlarida XVIII–XIX asrlarda Sayful-la Masxara, Zokir Masxara, Ergach Masxara kabi artistlar «Rais», «Sudxo'ring o'limi», «Ko'histonlik domla», «Murobboshi» singari asarlarni² sahnalarda mohirlik bilan ijro etganlar.

XIX asrda qo'g'irchoq teatrlarining Shosolihi, G'ofur, Halfarang (Qo'qon), Orifjon Qo'g'irchoqboz, Azim Burun, Doniyor (Toshkent), Shomuhitdin Shoazimov, Tursunboy Abduljabbarov (Marg'ilon), Siddiq Kalon, Jo'ra Qayroq, Hamro Qo'g'irchoqboz (Samarqand), Zarif Misgar, Sharif Sayyoh, Qori Hoji (Buxoro), Qilich (Shahrisabz) va boshqa shular singari ustalar bo'lgan.

Xonliklar hududida raqs san'atining Farg'ona, Buxoro, Xorazm va Tog'li usullari mavjud bo'lib, o'z navbatida ularning har qaysi biri o'ziga xos janr xususiyati va turlariga ega edi. Masalan: Farg'ona o'yin san'ati: «Katta o'yin», «Kema o'yin», «Xonaki o'yin», «Yalla», «Xorazm o'yin san'ati: «Maqom o'yin», «Xonaki o'yin».

¹ O'zR FA sharqshunoslik instituti, qo'lyozma, inv. № 954, 314-varaq.

² История Узбекистана. Т. III, Т.: "Fan", 1993, 412-bet.

«Lazgi», «Yalla», «Zangbozi»larni o'z ichiga olgan va hokazo. «Tog' o'yin» ko'proq O'zbekiston hududidagi janub xalqlari madaniyatiga xos bo'lib, «Besh qarsak», «Uch qarsak», «Dastbozi» kabi usullardan iborat edi.

Xulosa shuki, XVI–XIX asrlarda Vatanimiz hududidagi xalqlar hududiy tarqoqlik xo'jalik va iqtisodiy tushkunlik holatida bo'lsalarda, fan, madaniyat taraqqiyotida bir qator ijobiy yutuqlar va salmoqli muvaffaqiyatlarga erishdilar. Bu bilan ular jahon madaniyati va sivilizatsiyasi taraqqiyotiga munosib ulushlarini qo'shdilar.

Nazorat savollari

1. Ashtarxoniylar davlatining parchalanib ketishi sabablarini ko'rsating?
2. Xonliklar tashkil topishidagi tarixiy sharoit.
3. Buxoro amirligi va Xiva xonligi munosabatlaridagi ziddiyatlarning sabablari nimada?
4. Buxoro amirligi va Qo'qon xonligi o'rtasidagi o'zaro nizolarni sabablari nimada?
5. Mang'itlar sulolasining hokimiyat tepasiga kelishi sabablarini ayting.
6. Qo'ng'irotlar sulolasi davrida Xiva xonligidagi ijtimoiy hayot.
7. Qo'qon xonligida madaniy hayotning gullab-yashnashi.
8. Xonliklar davrida me'morchilik va san'atning rivojlanishi.
9. Xonliklar davrida ta'lim va madaniyatning ahvoli.
10. Qoraqalpoqlarning etnik kelib chiqishi haqida qanday ma'lumotlarni bilasiz?
11. VI asr – XIX asrning 1-yarmida qoraqalpoqlar ijtimoiy hayotiga doir qanday manbalarni bilasiz?
12. Xiva xonligi va Qoraqalpoq o'rtasidagi o'zaro savdo-sotiq munosabatlarining asl mohiyatini ayting.

III BOB. TURKISTONNING CHOR ROSSIYA TOMONIDAN BOSIB OLINISHI

1. TURKISTONNI ZABT ETISHNING BOSHLANISHI

Rossiya hukmron doiralari Turkiston yerlariga g'arazli maqsadlarda ko'z olaytirishlari hali o'lkada shayboniylar hukmronligi davom etayotgan davrlardan boshlangan. Kavkaz, Volgabo'yi, Sibir va O'rta Osiyo ustidan hukmronlik qilish rus podsholarining azaliy va asriy orzusi bo'lgan. «Grozniy» laqabi bilan mashhur bo'lgan Ivan IVning Moskva uchinchi Rim, to'rtinchi Rimning esa bo'lishi mumkin emas, degan so'zlarida ana shu maqsad ro'y-rost aks etgandi. Shu orzuni amalga oshirishni Ivan «Grozniy»ning o'zi boshlab beradi, 1552-yili Qozon va 1556-yilda Ashtarxon xonliklarni bosib oladi. Moskva davlati 1581–1583-yillarda Sibir yerlarini zabt etadi. Xuddi shu davrlardan boshlab, Rus davlati O'rta Osiyo mintaqasiga ko'z olaytirib, bu yerdagi mavjud xonliklar haqida keng ko'lamda josuslik ma'lumotlarini to'play boshlaydi. Bu holat «Moskva savdo kompaniyasi» deb atalgan tashkilotning vakili Antoni Jenkinson boshchiligidagi elchilarning faoliyatida yaqqol namoyon bo'ladi. Ingliz savdogarlari Antoni Jenkinson Richard va Robert Jonsonlar 1558–1559-yillarda, Moskva savdo elchisi Ivan Danilovich Xoxlov 1621-yilda Xiva, Buxoro va Samarqandga asosan o'lkani o'rganish va josuslik ma'lumotlarini to'plash maqsadida kelgan edilar.

Lekin Turkistonni Rossiyaga qaram qilish uchun to'g'ridan to'g'ri amaliy ochiq harakat Pyotr I davridan boshlanadi. U o'zining Sharqqa nisbatan tajovuzkorlik siyosatini, O'rta Osiyo va Hindiston yerlariga suqlanib qarayotganligini yashirib ham o'tirmaydi. «Sharq bilan aloqada Qozog'iston tasarrufi kalit va darvoza hisoblanadi. Shuning uchun millionlab mablag' sarflasa ham Qozog'istonni bo'ysundirish yoki hech bo'lmasa u yerda Rossiya ta'sirini o'rnatish zarurdir»¹, deydi Pyotr I.

¹ V.P. Vejevskiy. L.I. Nepluyev. «Orenburgskiy kray». Qozon, 1897, I-jild 136-bet.

Harbiy tarixchi K. Abaza «Zavoyevaniye Turkestana» (SPb, 1902) asarida yozishicha, Pyotr I Hindiston boyliklariga suqulib qarayotgan edi. U faqat qulay vaziyatni kutardi. Bunday vaziyatni 1714-yilda turkman zodagonlarining vakili Xo'ja Nafas Peterburgga borib, Amudaryoda oltinli qumlarning ko'pligi to'g'risida bergan ma'lumotini tezlashtiradi. Oltin va boylik vasvasasi bilan Pyotr I tajovuzkorlik siyosatini amalga oshirish maqsadida O'rta Osiyoga 1717-yilda biz yuqorida tilga olgan knyaz Bekovich-Cherkasskiyni¹ katta qo'shin bilan yuboradi. Ammo Xiva xoni Sherg'ozixon tomonidan bu qo'shin batamom qirib tashlanadi. Rossiya bilan Xiva xonligi o'rtasida dushmanlik vaziyati kuchaydi. Pyotr I O'rta Osiyo yerlariga bo'lgan o'z tajovuzkorligidan voz kechmadi. U Buxoroga josuslik maqsadlarida elchi qilib italiyalik Florio Benevenini jo'natadi. Bu safar ham muvaffaqiyatsiz chiqadi va Benevenining o'zi zo'rg'a jon saqlab qoladi va faqat Pyotr I o'limidan so'ng 1725-yilda Rossiyaga qaytadi. Florio Beneveni hali Buxoroda bo'lgan chog'i-dayoq josuslik ishlari bilan shug'ullanadi va rus podshosiga yozgan xatlarining chetlarida shifrovka bilan maxfiy xabarlarni yuboradi. Ana shu xildagi xatlardan birida bunday xabar beriladi: «Amudaryo Samarqand tog'laridan boshlanadi va ayniqsa oltinga boy qumlari Badaxshondan Ko'kcha daryosiga oqib keladi. Yerli xalq tog'lardagi yirik oltinlarni qazib oladi. Shuningdek, ular loyqa soy suvlariga qo'y terisini yoyib qo'yib, so'ngra oftobda quritadilar-da, sof oltin zarralarini terib oladilar. Bu tog'larda oltin va kumush izlash man etilgan, ularni maxsus sarbozlar qo'riqlaydi.

Buxoro yerlarida mis, achchiqtosh, ruh va temir ham topiladi. Xivaning Shayxjayli tog'larida kumush ma'danlar mavjud. Mazkur kondan xabar topgan Xiva xoni Arokxon qo'rqib ketib, bir konchini tiriklayin ko'mdirib yuborgan. Chunki xazina daragi qo'shni xonliklarga yetib borsa, yana g'animlik boshlanishi mumkin edi».

Xususan, rus elchisi o'z shohiga shunday maslahat beradi: «Agar Siz o'z xazinangizni yana boyitish niyatini hosil qilsangiz, bu joylarga tadorik ko'ring».

Chor atrofda ko'p xavf tug'ilmasligi ayon. Chunki Xiva, Buxoro o'zbeklari, shuningdek, Paytxon (athoy)lar ham bir-birlari bilan urushib turadilar. Faqat hindlar tinch, ammo ularning ham

¹ Cho'qintirish marosimida Aleksandr Bekovich – Cherkasskiy nomini olgan.

knyazlari o'zaro urushishadi. Toshkentliklar, qirg'izlar, qoraqalpoqlar va qozoqlar hech qachon sizga xalaqit bermaydilar».¹

«Aytishlaricha, – deb yozadi A.S.Pushkin – Pyotr I o'limi oldidan ikki narsani amalga oshira olmagan uchun armon bilan ketayotganini aytgan: Prut yonidagi jangda Turkiyadan yengilganini va Bekovichning o'limi uchun Xivadan o'ch ololmagan uchun qattiq afsus chekkan».²

O'rta Osiyoni bosib olish maqsadida Pyotr I zamonidayoq Qozog'istonning zabt etilgan hududlarida harbiy qal'alar va istehkomlar qurila boshlangan edi. 1717-yilda Omsk, 1718-yilda Semipalatinsk. 1720-yilda Ust-Kamenogorsk, 1742-yilda Orenburg qal'alari quriladi. Faqat XVIII asrning o'zida chor ma'murlari yovuz niyat bilan hozirgi Qozog'iston hududlarida 46 ta katta va 96 ta kichik harbiy qal'a va istehkomlar qurganlar. XVIII asrning boshlarida har uchala Juzning qozoqlari qalmaq (jungar)larning doimiy bosqini ostida og'ir ahvolga tushib qoladi. 1723-yilda ro'y bergan og'ir ocharchilik qozoqlarning o'z mustaqilliklarini saqlab qolishlarini havf ostiga solib qo'yadi. Oqibatda katta Juz jungarlarga siyosiy qaram bo'lib qoladi. O'rta Juz Buxoroga ko'chib borib, Buxoro xonligiga, kichik Juzning bir qismi esa, Xiva xonligiga tobe bo'ladi. Bunday og'ir vaziyat katta va kichik Juzning xoni Abulxayrxonni o'z hokimiyatini saqlab qolish va qalmaqlar xataridan saqlanish ilinjida chor hokimiyati bilan yaqinlashuvga majbur etadi. Ana shu tariqa 1731-yilda kichik Juz, 1731–1740-yillarda esa, katta Juz qozoqlarining aksariyati rus davlatining tobeligiga o'tadi.³

Bu Pyotr I orzu-armonlarining ro'yobga chiqishining boshlanishi edi. Qozoqlarning rus fuqaroligini qabul qilishlari chor mustamlakachi ma'murlarining Turkiston yerlarini egallash borasidagi bosqinchilik harakatlariga qulay shart-sharoitlar yaratadi. Biroq Yevropadagi davlatlar o'rtasidagi vaziyatning tobora taranglashib va chigallashib borishi, rus-turk urushi (1806–1812), rus-shved urushi (1808–1809), rus-fors urushi (1805–1813) va nihoyat Napoleonga qarshi 1805–1812-yillardagi to'qnashuv va urush, qolaversa, chor samoderjaviyasiga qarshi dekabristlar nomini olgan dvoryanlar qo'zg'oloni va uni bostirish chor hukumatining Turkistonga nisba-

¹ «Fan va turmush», 1992-yil, 3–4-sonlari, 27-bet.

² O'sha joyda.

³ «Sharq yulduzi», 1990-yil, 8-son, 184-bet.

tan bosqinchilik siyosatini ma'lum muddatga ortga cho'zilishiga sababchi bo'ladi. Biroq 1830-yillardan ma'lum darajada Yevropadagi janjalli voqealardan qo'li bo'shagan chor hukumati yana o'zining ayg'oqchilik va yovuzlik niyatlarini O'rta Osiyo hududlariga qaratadi. 1839–1840-yillarda podsho Nikolay I ning homiyligi va fatvosi bilan Orenburg harbiy gubernatori V.A.Perovskiy katta qo'shin bilan Xivani bosib olish niyatida yo'lga chiqadi. Maqtanchoq va bosar-tusarini bilmaydigan Perovskiy qo'shini tarkibida 2 ta zambarak, 40 arava, 5325 askar, 10 ming tuya bor edi. Ammo og'ir obi havo sharoiti, yoqilg'ining yo'qligi, oziq-ovqat tanqisligi, kiyim-kechaklarning yaroqsizligi natijasida Perovskiy qo'shinlari yo'l-yo'lakay katta talafotlar berib Xivaga yurishni to'xtatib orqaga qaytadi.

Chor hukumati XIX asrning o'rtalaridan boshlab o'zbek xonliklarining yerlarini bosib olishga astoydil kirishadi. Buning sabablari avvalo shundaki;

Birinchidan, o'zbek xonliklari o'zaro mol-dunyo, davlat va yer talashib bir-birlarining tinka-madorlarini shu darajada quritgan edilarki, ular tashqi dushmanga qarshi birlashib kurashish u yoqda tursin, hatto o'zlarini biror bir darajada himoya qilishga ham qodir emas edilar. Bu hol chor ma'murlariga juda qo'l kelar edi.

Ikkinchidan, chor Rossiyasining harbiy-siyosiy va iqtisodiy ahvoli shuni talab qilar ediki, rivojlanayotgan rus kapitalistlari uchun yangi-yangi bozorlar, foyda manbalari kerak edi. Rossiya sanoat korxonalariga esa tabiiy yerosti boyliklari, xomashyo bazalari; paxta, ipak, qorako'l, teri va boshqalar zarur edi. 1861–1862-yillardagi fuqarolar urushi tufayli Amerikadan keladigan paxtaning kamayib ketishi o'zbek paxtasiga bo'lgan talabni haddan tashqari oshirib yubordi.

Uchinchidan, O'rta Osiyo masalasida ingliz-rus munosabatlarining keskinlashib borishi Rossiya bosqinining tezlashishiga sabab bo'ldi. Rossiya hukmronlik doiralari XIX asrning boshidanoq ingliz josuslarining o'zbek xonliklaridagi xatti-harakatlarini ziyraklik va shubha bilan kuzatib bordilar. Darhaqiqat, Hindistonni Angliyaning mustamlakasiga aylantirgan Ost-Hindiston kompaniyasi oltinga boy, hamda iqtisodiy va strategik ahamiyati katta bo'lgan Turkiston o'lkasidagi voqealarni anchadan beri diqqat bilan kuzatib borar va bu o'lkani o'z tasarrufiga olish uchun qulay paytni poylardi. Buni

Ost-Hindiston kompaniyasining O'rta Osiyoga bir necha marta o'z razvedkachilarini yuborganliklaridan bilsa bo'ladi. Jumladan, 1824-yilda mazkur kompaniya ayg'oqchisi Murkfort Buxoroda bo'ladi, biroq u qaytish chog'ida yo'lda halok bo'ladi. 1831-yilda Buxoroga A.Byorns tashrif buyurdi. 1843-yilda 33 yashar kapitan Ebbot Xivaga yuborildi. O'sha yili Volf Buxoroga kelgan edi. U 1838-yildan buyon Buxoro amiri Nasrulloxon zindonida saqlanayotgan polkovnik Stoddart bilan mayor Konollini (bular 1842-yili qatl etilgan) qutqarish niyatida edi.

Ost-Indiston kompaniyasi Buxoro amirligi va Xiva xonligiga Rossiyaga qarshi ittifoq tuzishni taklif qiladi va birlashib Rossiya tajovuziga qarshi kurashishni tavsiya etadi. Lekin bu takliflar amalga oshmaydi. Inglizlarning O'rta Osiyoni bosib olishdan iborat rejasining amalga oshuviga Hindiston bilan o'zbek xonliklari o'rtasida joylashgan Afg'oniston to'siq bo'ladi. Hatto 1838–1842-yillarda va 1878–1880-yillarda inglizlar bilan Afg'oniston o'rtasida ikki marta urush ham kelib chiqadi. Ammo inglizlar afg'on xalqining qarshiligini bostira olmaydilar. O'z milliy mustaqilligi uchun kurashga otlangan xalqni yengib bo'lmashligini o'sha davr ingliz-afg'on urushlari ochiq-oydin ko'rsatadi. Albatta, Rossiya hukumati inglizlarning ishtahasi karnay bo'lib O'rta Osiyoga intilayotganligiga befarq qaray olmasdi va bu hududlarni tezroq egallash ishtiyoqida yonardi. Chor Rossiyasining Turkistonni bosib olishi podsho Aleksandr II hukumronligi davrida nihoyatda tezlashdi. Chor Rossiyasining Turkistonni bosib olishi to'rt bosqichga bo'linadi. **Birinchi bosqich** 1847-yildan boshlanib 1865-yilga qadar davom etadi. Bu bosqichda Qo'qon xonligiga qarashli hududlar bosib olinadi. **Ikkinchi bosqich** 1865-yildan boshlanib 1868-yilga qadar davom etadi. Bu davrda Toshkent va Buxoro amirligi hududlari bosib olinadi. **Uchinchi bosqich** 1873–1879-yillarni o'z ichiga olib, bu davrda Xiva va Qo'qon xonligi hududlari chor qo'shinlari tomonidan zabt etiladi. **To'rtinchi bosqich** 1880–1885-yillar bu davrda hozirgi Turkmaniston yerlari bosib olinadi. Rossiya davlatining Turkiston yerlarini bosib olishga intilishining yangi to'lqini 1847-yilda boshlandi. Shu yili Sirdaryoning Orol dengiziga quyiladigan joyi – Raim egallanib, Orol harbiy qal'asi barpo qilinadi. Orenburgda «Nikolay» va «Konstantin» degan kemalar qurilib, ular bo'lak-bo'lak holda keltirilib Orol dengiziga tushiriladi. Oqmasjid

(Qizil O'rda), Turkiston, Chimkent, Avliyoota, Pishpek, To'qmoq va boshqa shaharlarda Qo'qon xonligining harbiy istehkomlari mavjud edi. 1852-yilda chor qo'shinlari Oq masjidda hujum qiladilar, lekin uni qo'lga kiritmaydilar. 1853-yilda general Perovskiy boshchiligida ikki ming askardan ortiq qo'shin Oqmasjidda ikkinchi marta hujum uyushtiradi. 20 kunlik qurshov va jangdan so'ng chor askarlari istehkomni egallaganlar. Qal'a himoyachilaridan 74 kishi tirik qolgan, xolos. Chor qo'shinlaridan bor-yo'g'i 25 kishi halok bo'lgan va 46 kishi yarador qilingan. Istehkomga «Perovskiy forti» nomi berilgan. Oqmasjiddagi mag'lubiyat Qo'qon xonligini qattiq tashvishlantirdi. Tezlik bilan Toshkentda kuch to'planib hokim Sabdalxo'ja boshchiligida 8 ming askarlik qo'shin va ko'ngillilar Oq masjidni qaytarib olish uchun yo'lga chiqadi. Lekin ikki o'rtadagi jangda ular yengiladilar. Vatan himoyachilaridan 192 kishi halok bo'ladi. Qo'qon xonligi qo'shinlari yaradorlarni 92 tuyaga ortib orqaga chekinishga majbur bo'ladilar.

1853-yilning dekabr oyida Yoqubbek boshchiligidagi 13 ming kishilik qo'shin Oqmasjidda kelib yana dushman bilan to'qnashdi. Yurt himoyachilaridan bu jangda mingga yaqin kishi o'ldirildi va yarador qilindi. Bosqinchilar faqat 55 askarlarini yo'qotdilar. Bunday ketma-ket mag'lubiyatlar Vatan himoyachilari ruhini tushirmadi. Ular 1855-yilda yana 1500 kishilik qo'shin bilan Oqmasjidda otlandilar. Ammo chor qo'shinlariga yangi kuchlar kelib qo'shilganini eshitib, orqaga qaytdilar.

1854-yilda Olmaota o'rnida Verniy harbiy qal'asining qurilishi Turkistonni egallashda hal qiluvchi o'rin tutgan istehkomlardan bo'ldi.

1855–1857-yillardagi Qrim urushi munosabati bilan chor ma'murlari O'rta Osiyoni zabt etish bo'yicha katta miqyosdagi harbiy harakatlarni olib bormadilar. Qrim urushidagi mag'lubiyat O'rta Osiyoning Rossiya uchun siyosiy va strategik jihatdan qanchalik katta ahamiyatga ega ekanligini ko'rsatdi. Rossiya O'rta Osiyo uchun olib boriladigan raqobatli kurashda Buyuk Britaniya qirolligini nafaqat siyosiy-iqtisodiy va strategik jihatdan, balki harbiy jihatdan ham mag'lubiyatga uchratish va Qrim urushidagi mag'lubiyat tufayli xalqaro maydonda bo'shashib qolgan obro'sini tiklashi ham mumkin edi. Chunki hind xalqining butun mamlakatni qoplab olgan va inglizlar tomonidan zo'rlik bilan bostirilgan 1857-yilgi qo'zg'oloni Buyuk

Britaniyaning Hindistondagi mavqeyi uncha mustahkam emasligini ko'rsatdi. Shu boisdan, Rossiya hukmron doiralari o'rtasida O'rta Osiyo muammosini tezroq hal qilishga chorlovchi xat, da'vat va takliflar 1860-yillarda tez-tez ko'zga tashlanadigan bo'lib qoldi. Jumladan, Orenburg general-gubernatori Katenin tashqi ishlar vaziriga yozgan xatida «O'rta Osiyo mulkiga hukmronligimizni o'rnatishimiz uchun albatta Turkiston va Toshkentni egallashimiz shart» deb ko'rsatdi. Uning fikricha, Toshkentni qo'lga kiritish Buxoro mulklariga qurolli kuchlar bilan borish uchun albatta zarurdir.

1862-yilda «Russkiy vestnik» oynomasi sahifalarida ham Turkiston yerlarini bosib olishga da'vat etuvchi bir qator shovinistik g'oyadagi maqolalar bosilib chiqarildi. «Golos» deb ataluvchi liberal oynoma esa Hindistonni mustamlakaga aylantirgan inglizlardan namuna olishga da'vat qiladi, «Kaspiyni rus dengiziga aylantirish. O'rta Osiyoning ko'chmanchi elatlarini o'troq yashashga o'rgatish. bu sahroyilar bilan pachakilashib o'tirmay, ularni hattoki terror qilishga chaqirdi. Harbiy vazir D.A.Milyutin harbiy yurishlarning doimiy tarafdori edi. Shu bois, u 1864-yil oktabrida tashqi ishlar vazirligi tomonidan podshoh uchun tayyorlangan agressiv xarakterdagi ma'ruza matnini batamom ma'qulladi. Bu matnda Rossiyaning Sharqqa intilishi oqlanadi, «Yarim yovvoyilar» qabilalari bilan to'qnashib qolgan damlarda o'ta tinchliksevar siyosatni saqlab qolishning imkoni yo'qligi xususida, Qo'qon xonligining tabiiy boyliklari bo'lmish paxta, ipaq, qimmatbaho ma'danlar to'g'risida gap boradi. Xullas, oltmishinchi yillar boshlarida Turkistonni bosib olish bo'yicha g'oyaviy tayyorgarlik ko'rildi. Endigi asosiy vazifa bu g'oyani amalga oshirishdan iborat edi.

Polkovnik M.G. Chernyayev

1860-yilda polkovnik Simmerman qo'shini Qo'qon xonligining 5 ming kishilik qo'shinini tor-mor keltirib, To'qmoq va Pishpak qal'alarini egalladi. Iltirot vodiysi Alatov okrugi deb o'zgartirildi. Xuddi shu yili 21-oktabrda polkovnik Kolpakovskiy otryadi Qora Kostek daryosi yonbag'ridagi Uzun yog'och soyidagi jangda Qo'qon xonligining 20 ming qo'shinini batamom qirib tashladi.

1861–1863-yillarda chor qo'shinlari Qo'qon xonligiga bir necha zarbalar berdi. Bu davrda Qo'qon xonligiga qarashli Yangi Qo'rg'on, Din Qo'rg'on, Merka va ikkinchi marta Pishpek egallandi.

1863-yil yozida polkovnik Chernyayev Orenburg general-gubernatori Bezakning roziligi bilan Sirdaryo yoqasidagi So'zoq qal'asini qo'lga kiritdi va uni tevarak-atrofdagi aholisi bilan birga «Rossiyaning mulki» deb e'lon qiladi.

1864-yil boshida Verniy (Olmaota) istehkomidan chiqqan 2500 kishilik Chernyayev boshchiligidagi chor qo'shinlari 4-iyunda Avliyootani egalladi. Shahar ostonasidagi jangda vatanparvar kuchlarning 1500 kishilik qo'shinlari va xalq qasoskorlari mag'lubiyatga uchradilar. Himoyachilardan 307 kishi o'ldiriladi va 390 vatanparvar yarador bo'ladi. Chernyayev bilan izma-iz Perovskiy otryadidan chiqqan polkovnik Veryovkin guruhi esa Turkiston qal'asiga yurish qiladi va uni 12 kunda bosib oldi.

1864-yil 16-iyulga qadar chor armiyasi qo'shinlari ikki yo'nalish bo'yicha mustaqil harakatlarni davom ettiradi. Sibir–Yorkend tomonidan 8-G'arbiy Sibir, 21-Sibir kazak armiyasi batareyasi, Orenburg–Xiva yo'nalishi bo'yicha esa 4-Orenburg liniya batalyoni, 1864-yildan boshlab 2-Orenburg liniya batolonining I- vzvodi; 1865-yildan 6-va 9-Orenburg liniyalari batoloni, 4-G'arbiy Sibir bataloni janub tomondan o'z harakatini davom ettirib, shahar va qishloqlarni birin-ketin egallab bordi.

Avliyoota va Turkistonning dushman tomonidan zabt etilishi butun Qo'qon xonligini oyoqqa turg'azdi. Toshkent shahri chorizm bosqinchilariga qarshi kurashning markaziga aylandi. Bu yerga Marg'ilondan Yusufbek, Xo'janddan Mirza Ahmad Qushbegi qomondonligida qo'shinlar, Andijon, Namangan, O'sh va boshqa joylardan harbiy qismlar keltiriladi. To'plangan qo'shin va xalq qasoskorlariga Qo'qon xonligining lashkarboshisi mulla Alimqul boshchilik qiladi.¹ Vatanparvar kuchlar to'plangan duo-fotiha olib Chimkent tomon ravona bo'ladilar.

Chimkentda bir kecha-kunduz qattiq jang bo'ladi. Muhammad Solih o'zining «Tarixi jadidi Toshkand» asarida yozishicha: «So'ng-ra to'rt tomondan askarlar otdan tushdi va karnay sadolari ostida rus

¹ Qarang: Amir lashkar Alimqul tarixi. Alimqul jangnomasi. Nashrga tayyorladi: M.T.Shamsuddinov, P.Ravshanov. – T., 1998: Habibullo, Rustambek Shamsutdinov. «Yol-qin». Tarixiy roman. – T., «Sharq», 2001.

askarlariga qarshi hujumga o'tiladi. Himoyachilar 2-3 ming qadam yugurgach, dushmanning to'p va miltiqlaridan yomg'irdek yog'ilgan o'qlar ostida qoldilar». Oqibatda, 12 ming kishi halok bo'ladi va yaralanadi. Ammo general Chernyayev boshchiligida chor qo'shinlari urushni davom ettira olmay, Turkistonga qaytishga majbur bo'ladi. Jinay degan joyda bo'lgan jangda ham vatanparvarlarning qo'li baland keladi. Vatan himoyachilari Iqon qal'asi uchun bo'lgan jangda ham g'alabaga erishadilar. Alimqul boshchiligida yurt himoyachilari urushni davom ettirish maqsadida tayyorgarlik ko'rayotgan bir paytda, Buxoro amiri Muzaffarxonning Qo'qonga hujum qilganligi to'g'risida xabar oladi. Natijada, lashkarboshi Alimqul qo'shinning katta bir qismini Chimkentda qoldirib, o'zi Qo'qonga qaytishga majbur bo'ladi. Albatta, bu hol dushmanga qo'l keladi va Chernyayev 1864-yil 21-sentabrda Chimkentni jang bilan egallaydi. Shahar mudofaachilaridan ko'p kishi qirib tashlanadi.

Shu paytga qadar ikki yo'nalishda mustaqil harakat qilib kelgan chor armiyasining ikki qo'shini Chimkent shahrida tutashadi. Istilo qilingan yerlar hisobiga 1865-yilda Orenburg general-gubernatorligi tarkibida Turkiston viloyati tashkil etiladi; uning tepasiga general Chernyayev qo'yiladi.

2. TOSHKENTNING MUDOFAA QILINISHI

General Chernyayev o'zining butun vujudi va nigohini Toshkent shahrini egallashga qaratadi.¹ Holbuki, podsho Aleksandr II bu shaharni olishni man qiluvchi qat'iy buyruq bergan edi. Chernyayev 1864-yil 27-sentabrda yo'lga chiqadi. Bu davrda Toshkent mudofaasi umumxalq harakatiga aylangandi. Shahar mudofaasi uchun Toshkent garnizonida 30 ming himoyalashi, 48 mis va 15 ta cho'yan to'p bor edi. Toshkent shahar aholisi ona yurtini himoya qilish uchun bir tan-u bir jon bo'lib battol dushman bilan tengsiz jangda olishadi.

Tarixchi Muhammad Solihning «Tarixi jadidi Toshkand» asarida yozishicha, Toshkent shahar aholisi battol dushmanga qarshi qahramonlik mo'jizalarini ko'rsatgan. U shunday hikoya qiladi: «Shahar

¹ Mazkur mavzuni yanada bilish uchun qarang: O'zbekistonning yangi tarixi. Birinchi kitob. 69-91-betlar.

g'ariblari, fuqarolari va qariyalari ibodat-u nomozdan ko'ra qo'llaridan kelguncha yordam berish afzalroq, savob deb, askarlarga suv, oziq-ovqat tashib turdilar. O'sha zamonda Toshkent qalin va baland devor bilan o'ralgan bo'lib, 12 ta darvozasi bor edi. Devor ustidan ikki otliq kishi bemalol yurishi mumkin edi. Chor qo'shinlari shahar yaqinidan turib to'plardan o'qqa tutadilar. O'z navbatida javob o'qlari ham otiladi. Bosqinchilarning bir guruhi shahar devori atrofida qazilgan zovurga tushib oladi. Himoyachilarning uyushgan hujumiga chor askarlari dosh bera olmaydi. Dushman 72 kishini yo'qotadi va bu holni ko'rgan general Chernyayev Chimkentga qaytishga majbur bo'ladi. 1865-yilning 28-aprelida Chernyayev Chirchiq yonidagi Niyozbek qal'asini jang bilan ishg'ol etadi. Toshkentlik bir xoinning maslahatiga ko'ra Chernyayev Kaykovus arig'i to'g'onini buzib, uni Chirchiq daryosiga burib yuboradi. Natijada, toshkentliklar suvsiz qolib, og'ir ahvolga tushadilar. Shunga qaramay, aholi mudofaani mustahkamlashga kuch-g'ayratini ayamaydi. Ko'p o'tmay Qo'qondan lashkarboshi Alimqul qo'shini bilan madad bergani keladi. Bu toshkentliklar ruhini ko'tarib yuboradi. Ular qo'qonliklarni zo'r xursandchilik bilan qarshi oladilar. Muhammad Solih ma'lumotiga ko'ra; «Toshkent amaldorlari, sardorlari, ulamo, shayxlar, g'ariblar, gadolar, erkak-ayollar aralash ularning istiqboliga chiqib, shod-xurram kutib oladilar». Dushman bilan jang Solor arig'i (hozirgi «Turkiston» saroyi yonidagi ariq) atrofida davom ettiriladi. Xullas, shahar himoyachilari dushmanni chekinishga majbur qiladilar. Bu g'alaba shahar ahli tomonidan shod-u hurramlik bilan karnay-surnay sadolari ostida qarshi olinadi. Shahar xalqi, Muhammad Solihning yozishicha: «Yetti yoshdan yetmish yoshgacha erkak-xotin, yosh-u qari xizmat kamarini bellariga bog'lab pishgan taomlarni boshlariga ko'tarib, qatiq, sut, sharbat, issiq nonlar, shirin mevalarni savatlarga solib, askarlar turgan joylarga olib kelib iltijo, tavallo va dildorlik qilib, ko'zlaridan hasrat yoshlari oqib, ko'z yoshlari suvi bilan askarlarning yuzlaridan chang-g'uborni yuvib, artib, ko'zgu-day tozalab, ovqatlarni yeb bitirishlarini iltijo qiladilar». G'alabadan ruhlangan Alimqul boshchiligidagi vatan himoyachilari Sho'rtepada joylashgan dushman kuchlariga qarshi hujum uyushtiradilar. Jangda lashkarboshi Alimqul qattiq jarohatlanadi va ko'p o'tmay halok bo'ladi. Bu hol albatta jangchilarimizning ruhiy holatiga salbiy ta'sir qiladi. Buning ustiga qirq ikki kun davomida suvsizlik va tashnalik-

da tish-tirnog'igacha qurollangan dushmanga qarshi olib borilgan mudofaa jangi Toshkent shahri aholisining tinka-madorini quritadi. Ustiga ustak Chernyayev shaharga hujumni janubdan — Temur darvozasi yoqdan boshlab Buxoro va Xorazmdan keladigan yordam yo'lini kesib tashladi. Shaharga chetdan yordam umuman bo'lmadi. Alimqul vafotidan so'ng Chernyayev Toshkent shahrining jangsiz taslim bo'lishini kutadi. Ammo shahar aholisi kurashni davom ettiradi. Toshkent shahriga Buxoro amirligidan yordam kuchlari kelayotganligini eshitgan Chernyayev 9-mayda hal qiluvchi hujumga o'tadi va faqat 14- iyundagina qattiq janglardan so'ng shaharga yorib kiradi. Nihoyat, 1865-yil 17-iyunda qarshilik ko'rsatishning foydasizligini hisobga olgach, shahar himoyachilari shaharni topshirish uchun muzokaralarni boshlaydi. Chunki Chernyayev Shayxontohur, Beshyog'och va boshqa aholi gavjum yashaydigan joylarga to'plarni o'rnatib, agar darhol sulh tuzilmasa shaharni to'plardan o'q uzib kultepaga aylantiraman, deb dag'dag'a qiladi. Chernyayev shaharning Hakim Xo'ja qozikalon, Abulqosim eshon, domullo Solihbek oxun singari nufuzli kishilari bilan sulh muzokaralarini boshlaydi. Sulh ahdnomasiga ko'ra, shahar xalqining o'z dinida qolishi, barcha ishlar «shariat» asosida olib borilishi, hovli, bog' va maydonlar avvalgidek o'z egalari qo'lida qolishigi ko'rsatiladi. Ahdnomaga shaharning har to'rt; Shayxontohur, Beshyog'och, Sebzor va Ko'kcha mavzelarining muhrlari bosiladi.

Toshkent shahrining Chernyayev tomonidan bosib olinishi Peterburgda zo'r mamnuniyat bilan kutib olingan bo'lsa-da, hukumatning ayrim odamlari bundan norozi bo'lib, tahlikaga tushgan edilar. Chunki Toshkentning bosib olinishi munosabati bilan xalqaro matbuotda katta shov-shuvlar ko'tarilmoqda edi. Chernyayev bu holni oldini olish uchun va o'zining bosqinchilikdan iborat vahshiyoona harakatlarini oqlash maqsadida ayyorlik yo'liga o'tib maxsus xat tayyorlattiradi. Toshkent shahri aholisi nomidan tayyorlatilgan bu xatda go'yo shahar general Chernyayevga «o'z ixtiyori» bilan taslim bo'lganligiga asosiy urg'u berilgan edi; «Necha zamonlar va yillardan beri Turkistonda Farg'ona xonlari hukmronlik qilib fuqarolarga ko'p jabr-zulm o'tkazgan. Ular zakot xirojlarini shariat asosida olmasdan ortiqcha olganlar va hech qashon marhamat qilmaganlar. qadimgi urf-odat taomildan voz kechib, ko'p yillar mansab uchun

katta kishilarni o'ldirib, fitna va ig'vogarlar so'ziga amal qilganlar. O'rtada nohaq qonlar to'kilib, ular shariatga va ulamolar so'zlariga amal qilishdan bosh tortadilar. Farg'ona va Turkiston zaminida ko'p vaqtlar va ko'pincha qipchoq, qozoq va qirg'iz avboshlari va beboshlari hukmronlik qilib keldilar. Shuning uchun fuqaro va mamlakat tinchligi uchun ixtiyorimiz va rag'batimiz bilan rus askarlarini olib kelib ularga shaharni topshirdiik».

Bu xat mazmuni o'qib eshittirilgach, hamma hayron bo'lib turgan bir paytda Solihbek oxun so'z olib bunday degan; «Bizlar voqea va hodisalarni bekitmasdan ma'lum qilamizki, Toshkentdan Oqmasjidgacha va bu yerdan G'uljagacha bo'lgan shahar va qal'alar – Toshkentga qarar edi. Bu joylarni rus askarlari urush va talash bilan qo'llariga kirgizdilar. Urush to'satdan muhlatsiz va so'zsiz olib boriladi. Toshkent shahri zulhijja oyining yarmidan boshlab, safar oyining o'n ikkinchisigacha, ya'ni qirq ikki kun davomida suvsiz, ovqatsiz qoldiriladi. Mulla Alimqul lashkarboshi shahid bo'lgandan keyin sardorsiz qoladi. Buxoro, Xorazm va Farg'onaliklar yordam bermaydilar. Toshkent fuqarosi vatanlari va din uchun qattiq turib, urush-talashni davom ettirib, seshanba kuni yarim kecha o'tgandan keyin saharga yaqin rus askarlari xiyobon darvozasi va qal'aning devori ustidan kiradi. Shundan keyin yana kirishib payshanba kuni-gacha ikki kecha-kunduz urushib turadilar. Bu o'rtada ko'p imoratlar, do'konlar va uy-joylarga o't tushib, och-tashna suvsiz yakkamayakka urush bo'lib, oxirida yarash sulhi tuziladi».

Solihbek oxun domlaning bu xaq va adolatli so'zlaridan general Chernyayev g'azabga keladi. U kimda kim ushbu so'zlarga qo'shilsa, bir tomon o'tsin deb buyruq beradi. Shaharning nufuzli kattalaridan yetti kishi; Halimboy, Berdiboy, Azimboy, Fozilboyvachcha, mulla Muzaffarxo'ja va mulla Fayzullalar Solihbek oxun domla qatoridan joy oladilar. Ular shu zahotiyoy hibsga olinib qamoqqa solindilar va keyinchalik Sibirga surgun qilinadilar. Bundan qo'rqib qolgan shaharning boshqa nufuzli a'yonlari Chernyayev ahdnomasiga sotqinlarcha imzo chekishdan boshqa ilojni topa olmadilar. Chernyayev qalbaki ahdnomani Abusaid va Hodixo'ja ismli savdogarlar qo'liga tutqazib Peterburgga eltib, oq podsho hazratlariga topshirishni buyuradi. Rossiya hukumati o'zining Turkistondagi bosqinchilik urushlarini oqlash va haspo'shslash uchun qalbaki

hujjatni ko'paytirib o'z elchilari orqali dunyo mamlakatlariga tarqatdi va xalqaro matbuotda ko'tarilgan shov-shuvlarni shu yo'l bilan oldini olmoqchi bo'ladi. Jumladan, Turkiyadagi rus elchixonasi qalbaki ahdomani Istambuldagi ko'chalarga, bozorlarga, do'konlarga, umuman aholi gavjum to'planadigan joylarga yopishtirib chiqqan.

3. BUXORO AMIRLIGIGA QARSHI OLIB BORILGAN JANGLAR¹

1866-yil yanvar oyining oxirida Chernyayev Jizzaxga yurish boshlaydi. Ammo 8-9 ming kishilik shahar himoyalachilarining ko'rsatgan qarshiligi tufayli u orqaga chekinishga majbur bo'ladi. 1866-yil mart oyida Chernyayev Peterburgga chaqirib olinadi. uning o'rniga general Romanovskiy yuboriladi. Toshkentga yordam uchun yuborilgan Buxoro amirining 100 ming kishilik qo'shini bilan general Romanovskiy qo'mondonligidagi chor Rossiyasi qo'shinlari o'rtasida 8-mayda Erjarda bo'lgan jangda rus qo'shinlari g'alaba qozonadi. 24-mayda rus askarlari Xo'jandda ham g'alabaga erishadilar. Avgust oyida Romanovskiy Toshkent, Xo'jand va Chirchiqorti o'lkasini Rossiyaga qo'shib olish to'g'risida ko'rsatma beradi. Buxoro amiri bilan muzokaralarda kelisha olmagach. Romanovskiy 2-oktabrda Buxoro amirligiga qarashli O'ratepa qal'asini, 18-oktabrda esa Jizzaxni bosib oladi. Jizzax uchun jang g'oyatda dahshatli bo'lgan. Tarixchi olim Hamid Ziyoyevning yozishicha, bu jang davomida «...to'kilgan odam qoni bamisoli ariq suviga o'xshab oqqan». Romanovskiy 1866-yil 19-oktabrda Harbiy vazirga yozgan telegrammasida Buxoro amirining Sirdaryo vodiysidagi so'nggi tayanchi, besh kunlik qamaldan so'ng 18-oktabr soat 12 da zarb bilan egallandi. Himoyachilardan oz qismi qutulib qoladi, xolos. Ko'plari halok bo'ladi yoki asir olinadi. «26 bayroq, 53 qurol va juda ko'p boyliklar qo'lga tushiriladi. Bizning yo'qotishimiz, xudoning irodasi bilan 100 kishidan kamroq bo'ldi, shu jumladan to'rt ofitser yaralandi». General Romanovskiy Jizzax uchun bo'lgan jangda kamida 6 ming kishi o'ldirilganligi

¹ Bu haqda qarang: O'zbekistonning yangi tarixi. Birinchi kitob. 92–138-betlar.

va 2 ming kishining asir olinganligini yozgan edi. Qizig'i shundaki, Buxoro amiri rus qo'shinlariga qarshi birgalikda jang qilishni Qo'qon xoni Xudoyorxonga taklif qilganda u turli vaj-karsonlarni bahona qilib bu ishga bosh qo'shmaydi. Amirlik qo'shinlari Xo'jand va Jizzaxda yengilgach, Xudoyorxon rus bosqinchi generali Romanovskiye tabrik telegrammasi yuboradi. Bu telegrammada biz quyidagi sharmandali jummalarni o'qiydiz: «Oq podsho bilan do'stlikni saqlab, turli bahonalar bilan Qo'qondan chiqmadim va o'z chegaralarimni saqlash uchun 35 ming qo'shinni to'plab Shaytonmuzgarda turdim. Shundan so'ng Xo'jandda turgan amir o'z qo'shini va boshlig'ini olib shaharni mutlaqo bo'sh qoldirganligini eshitdim; bu haqdagi xabarni bilib o'z qo'shim va artilleriyam bilan orqaga qaytdim va agar men oq podsho bilan do'stlikni istamaganimda men qo'shim bilan Shaytonmuzgardan qaytmasdan, Xo'jandga kirar edim va buning oqibatida Buxoro amiri bilan kuchli raqib bo'lur edim. Alloh yordamida Siz Xo'jandni zabt etdingiz, buni eshitib, ilgarigi do'stlikni mustahkamlash uchun Sizni g'alaba bilan tabriklayman».

1867-yil 14-iyunda chor hukumati bosib olgan joylarda favqulodda Turkiston general-gubernatorligi tuziladi. Injener-general K.P.Kaufman bosh qilib tayinlangan bu gubernatorlikning markazi Toshkent bo'lib uning tarkibiga Sirdaryo va Yettisuv viloyatlari ham kirgan edi. K.P.Kaufman podsho Aleksandr II dan katta vakolatlar bitilgan «Oltin yorliq» oladi. U mustaqil ravishda urush e'lon qilish, sulh tuzish va boshqa huquqlarga ega edi. Shu bois, Turkiston xalqi K.P.Kaufmanni «Yarim podsho» deb atagan.

K.P. Kaufman

Turkiston general-gubernatori K.P.Kaufman o'zi hukmronlik qilayotgan hududlarda rus davlati mavqeyini mustahkamlash va Turkiston o'lkasidagi qonli fojialarni niqoblash maqsadida bir guruh mahalliy sotqin tabaqa vakillarini Markaziy hukumat bilan kelishgan holda Peterburgga yuborishga qaror qiladi. Bu vakillar asosan rus

davlatiga sodiq, rus qo'shinlariga har tomonlama yordam bergan kishilardan tashkil topgan edi. Vakillar ro'yxatiga Shayx-ul-Islom Nosir mulla Isoq (Turkiston shahridan), Qozi Mirza Talashpan (Chimkentdan), oqsoqol Amin Suni Shayxov (Iqon qishlog'idan), Duglat qabilasining biyi mayor Xudoybergan (Avliyootadan), qora qirg'iz qabilasining biyi Baytiq Kanap (Avliyootadan), Saidazimboy Muhammadboev (Toshkentdan), Eshonxon Imomxonov (Toshkentdan), qozikalon Yusufxo'ja Abdullaxo'jayev (Xo'janddan), oqsoqol Abduqaffor Sarimsoqov (Jizzaxdan) va boshqalar kiritilgan edilar. 1867-yil mart oyida Peterburgga yetib kelgan Turkiston vakillarini eng oliy darajada izzat-ikrom bilan kutib olinadi. Ular tuzilgan rejaga asosan hukumat nozirliklarida, saltanat saroyida, Ermitajda, xalq kutubxonasida, muzeylarda, Fanlar akademiyasida, zoologiya bog'ida; Petropavlovsk qal'asida, fabrika va zavodlarda, savdo birlasi, magazinlarda, teatr va sirkda, kasalxonalarda, saltanat bog'ida (Sarskoye selo) va boshqa diqqatga sazovor joylarda bo'ladilar. Bunday «mehmondo'stlik» ning bosh maqsadi Rossiya davlatining qudratini namoyish qilishdan iborat edi. Turkiston vakillarini hatto podsho Aleksandr II ning o'zi qabul qiladi. Ular «oliy hazratga» go'yo Turkiston aholisining rus davlati tobeligiga olinganligidan baxtiyorligini, mangu sodiqligini izhor etuvchi maktubni topshirganlar. Bu maktubga Toshkent, Turkiston, Xo'jand, Chimkent va boshqa joylarning kattalaridan 59 kishi imzo chekishga majbur bo'lgan edilar.

Ana shu tariqa chor ma'murlari Turkiston general-gubernatorligi tarkibidagi aholi go'yo o'z ixtiyori va istagi bilan rus davlati fuqaroligiga «o'tgan»ligini jahonga namoyish qilishga uringan edi. Turkistonda esa qonli va qirg'in-barot urushni davom ettiradi. Jumladan, 1867-yil 7-iyunda rus askarlari Jizzax va Samarqand o'rtasida joylashgan Yangiqo'rg'onda 25 ming kishilik Buxoro qo'shini va xalq ko'ngillarini tor-mor keltiradi.

1868-yil 1-mayda Samarqand ostonasidagi Cho'ponota tepaligida shiddatli va beayov jang bo'ladi. 2-mayda Samarqand shahri taslim bo'lishdan o'zga chorani topmaydi. Buxoro amiri Muzaffarxon bu xabarni eshitgach, shu darajada dahshatga tushdiki, jahl ustida bu «shumxabar»ni keltirgan xabarchini osib o'ldirishga farmon beradi. Amirning chorasiz va ilojisiz vasvasasi asta-sekin

yig'iga aylanadi. U «xudo meni Samarqanddan mahkum qilgandan ko'ra jonimni olgani yaxshi edi», deb oh-fig'on chekadi. Chunki Sohibqiron Amir Temurning poytaxtini g'ayridinlar bosib olishi juda katta yo'qotish ediki, bu voqea butun islom dunyosida kuchli aks sado berdi. Amir Muzaffarning xalqi o'rtasida obro'si haddan tashqari tushib ketadi. Xalq g'azabga keladi. Ayniqsa, amirning chor hukumati bilan sulh tuzishga moyilligi vaziyatni juda keskinlashtiradi. Xalq amirdan urushni davom ettirishni talab qilib qo'zg'olon ko'taradi. Qo'zg'olon markazi Cho'li Malik

Said Muzaffarxon

edi. Qo'zg'olonchilar albatta, so'yil, nayza va shuning singari oddiy narsalar bilan qurollangan edilar. Amir Muzaffar qo'zg'olonni butun Zarafshon vodiysiga tarqalib ketishidan qo'rqib uni tezda bostirdida, darhol beklar bilan kengash o'tkazadi. Unda sulh tuzish yoki urushni davom ettirish masalasi muhokama qilinadi. Kengashda birinchi bo'lib so'z olgan lashkarboshi Usmonbek bunday deydi: «Xonlikning xalqi urushni davom ettirishni talab etayotgan bir paytda kofirlarga kontributsiya (tovon) to'lagandan ko'ra bir tomchi qon qolguncha kurashish afzalroqdir». Bu fikrni kengash qatnashchilari yakdillik bilan qo'llab-quvvatladilar. Muzaffar barcha kuchlarini jamlab, Samarqandni qaytarib olishga kirishadi.¹ 15 ming otliq, 6 ming piyoda va 14 ta to'pli Buxoro qo'shini Zirabuloq tepaligiga kelib o'rtnashadi. Qo'shinni ruhlantirish va g'alabaga chorlash niyatida amir Muzaffar ularga quyidagicha murojaat qiladi: «Sodiq musulmon fuqarolari! Sizlarning zahmatlaringiz uchun rahmat, sizlarni ishontiramizki, g'alaba biz tomonda bo'lg'ay. Samarqand va Kattaqo'rg'onning qo'ldan ketishi biz uchun unchalik katta yo'qotish emas. Biz temuriylar avlodimiz, biz o'z yerimizni qanday qilib qaytarib olishni ko'rsatib qo'yamiz. Musulmonlar! Men dinimiz va Vatanimiz uchun musulmon ahlining qahramonona jang qilishini kofirlar ko'z o'ngida namoyon etishingizga umid qilaman. Xalq bizdan g'alaba kutayapti, u jangdan so'ng sizlarni qarshi olganida din

¹ Samarqand uchun janglar, Samarqand fojiasi haqida batafsilroq olish uchun qarang: "O'zbekistonning yangi tarixi". Birinchi kitob... 103-24-betlar.

va Vatan himoyasi uchun kurashgan va yerimizni kofirlardan tozalaganlar, deb aytsin. Zirabuloq jang maydonida halok bo'lganlar sharafiga shonli yodgorlik o'rnatiladi. Musulmonlar! Turkiston general-gubernatori talab qilayotgan 125 ming tilla (500 ming so'm) sovg'a sifatida sizlarga beriladi. Ishonchim komilki, sizlar mening umidlarimni ro'yobga chiqarib, samarqandliklar to'nidagi qora dog'ni yuvasizlar. Musulmonlar! Sizlarga zafar yor bo'lsin!». Ushbu murojaat to'plar ovozi ostida o'qib eshittiriladi. 1868-yil 2-iyunda general K.P.Kaufman qo'mondonligidagi qo'shin va himoyachilar o'rtasida jang boshlanadi. Buxorolik mudofaachilar «Olinglar, olinglar, axir!...» deyishgancha dushmanga qarshi hujum qiladilar. Ammo ko'p talafot ko'rib mag'lubiyatga uchraydilar. Bu xabar xalq g'azabini battar kuchaytiradi. Amir qo'rqib Qizilqum tarafga qochib ketadi. Samarqandda chorizmga qarshi xalq qo'zg'oloni boshlanadi. Yurt himoyasiga shahar atrofidagi qishloq va ovullardan minglab kishilar kelib qo'shiladi. Naymanlar, qoraqalpoqlar, xitoy-qipchoqlar, qirg'uzlar va boshqa qabilalar Jo'rabek va Bobobek boshchiligidan Shahrisabzdan kelayotgan 20 ming kishilik qo'shin qasoskorlarga qo'shib, Samarqanddagi qo'zg'olonchilar safini to'ldiradi. Natijada, Samarqand chorizmga qarshi umumxalq kurashining o'chog'iga aylanadi. Bir necha ming kishilik qo'zg'olonchilar shahar qal'asida o'rtnashgan chor qo'shinini qurshab olib jangga kirishadi. Ammo Shahrisabz beklari chor qo'shinlariga yordamchi kuchlar kelayotganidan xabar topib, Samarqandni tashlab chiqadi.

K.P.Kaufman Zirabuloq yaqinida Buxoro amirligi qo'shinlarini tor-mor keltirib, tezlik bilan Samarqandga qaytadi. 8-iyunda u Samarqandni to'plardan yoppasiga o'qqa tutishga va shaharni batamom yoqib yuborishga buyruq beradi. 9-iyunda Samarqandda fojiali qirg'in boshlanadi. Qirg'in uch kun davom etadi. Yuzlab odamlar hech qanday so'roqsiz, tergovsiz otib tashlanadi.

Samarqanddagi qo'zg'olon yakunlariga ko'ra uning boshliqlaridan 19 kishi o'limga va 19 kishi Sibirga umrbod surgunga hukm qilinadi. Buning ustiga, qo'zg'olonchilarning aksariyati esa jang-u jadalning o'zidayoq qirilib ketadi. Chor qo'shinlaridan 275 kishi o'ldiriladi va yarador bo'ladi. Boshqa joylarda bosqinchilar bunalchilik ko'p talafot ko'rmagan edi. Shuning uchun general K.P.Kaufman «Samarqand qal'asidagi talafotni juda katta yo'qotish», deb baholaydi. Bu vaqtda amir Muzaffarning obro' va mavqeyi tobo-

ra tushib, taxtda zo'rg'a ilinib turardi. Amir Karmanaga kelib, o'z amaldorlari ishtirokidagi kengashda chor hukumat bilan sulh tuzishdan bo'lak chora qolmaganini ma'lum qilib: «Endilikda barcha qo'shin va qurol-aslahalarni, to'plarni oq podshohga topshirib, menga Makkaga hajga borishga ruxsat berilishini undan so'rayman. Sezib turibmanki, mening o'limim yaqin, taqdirim va hayotim xalqning qo'lida» deb aytishni o'ziga ep ko'rgandi.

1868-yilning 23-iyunida amir Muzaffarning elchilari Samarqandga K.P.Kaufman huzuriga kelib, sulh tuzishga rozilik bildiradi. Sulhga ko'ra, Samarqand, Kattaqo'rg'on va Zarafshon daryosining yuqori qismi xonlikdan ajratib olinib, Rossiya tarkibiga kiritiladi. Amir tovon sifatida 500 ming so'm tilla pul to'lashga va xorijiy mamlakatlar bilan mustaqil ravishda aloqa o'rnatmaslikka rozilik beradi. Shuningdek, Rusiya savdogarlariga xonlikning tasarrufida bema'lol savdo-sotiq ishlari bilan shug'ullanishga hamda karvonsaroylar qurishga ijozat etiladi. Ular to'laydigan boj miqdori buxoroliklar to'laydigandan oshmasligi kerak edi. Xullas, shartnoma tuzilganidan so'ng Buxoro amiri urushni rasman to'xtatib, o'ris davlatiga tobeligini tan oldi. Bu esa vatanparvar, hur fikrli odamlarning qattiq noroziligiga sabab bo'ladi. Hatto amirning o'g'li Abdumalik Katta to'ra va bir necha nufuzli beklar birlashib, Muzaffarxon va chorizm istilochilariga qarshi kurashni davom ettiradi. Ular amirning taxtdan mahrum etilganini e'lon qilib, Shahrisabz va Kitobda katta kuch to'playdi. Kitob va Shahrisabz beklari Jo'rabek va Bobobek Katta to'rani xon deb e'lon qiladilar. Natijada amir Muzaffarxonning ahvoli nihoyatda og'irlashadi. Ota-bola qo'shinlari o'rtasida Samarqand yaqinidagi Jom qishlog'ida sodir bo'lgan jangda amir sarbozlari yengiladi.

1868-yilning kuzida Buxoro amiri Muzaffar o'ziga qarshi ko'tarilgan qo'zg'olonni bostirish uchun general-gubernator nomiga maktub yo'llaydi. Kaufman bu maktubdan shuni angladiki, amirning o'g'li Abdumalik otasiga qarshi qo'zg'olon ko'tarib, Qarshi atrofiga katta kuch to'plagan. Kitob begi Jo'rabek Shahrisabz hokimi Bobobek va Sulton Sodiq Kenisarov otryadlari shahzoda armiyasi tayanchlari ekan.

O'shanda Samarqand okrugi boshlig'i, general-mayor Abramov bu uch otryad boshliqlaridan eng xavfli Sodiq Kenisarov ekanini aytgan.

**Kitob hokimi
Jo'rabek**

**Shahrizabz hokimi
Bobobek**

Chor qo'shinlariga qarshi ilgarilari ham bir necha bor qahramonlik mo'jizalarini ko'rsatib jang qilgan Sulton Sodiql Kenisarov 1868-yilda Buxoro amiri qo'shini safida Kaufmanga qarshi kurashadi. Zirabuloqdagi jangda amir qo'shinlari bilan qochganida, Sodiql o'z yigitlari bilan jang maydonida qoladi. Keyin u Kaufman bilan sulh tuzgan amirga qarshi ko'tarilgan qo'zg'olonga qo'shilib, Kitob begi Jo'rabek va Shahrizabz begi Bobobek sarbozlari safidan joy oladi.

Kaufman bunday xavfli dushmanlarga qarshi tajribali generali Abramovni yuboradi. Qo'zg'olonchilar Qarshi ostonasida o'ris qo'shidan yengilib, turli tomonlarga tarqab ketadi. Jo'rabek va Bobobek Shahrizabz va Kitobga qochadi.

1870-yil 14-avgustda Kitob shahri shiddat bilan qo'lga olingach, Jo'rabek va Bobobek Qashqar tomon yo'l oladilar. Ular Mahram ostonalaridagi Qo'qon sarbozlari tomonidan hibsga olinadi va Xudoyorxon amri bilan Kaufmanga topshiriladi. General Kaufman esa ularni o'z xizmatiga olib o'ris qo'shini zobitlari unvonini beradi.

Sulton Sodiql esa Qizilqum orqali Xiva xonligi hududiga o'tib ketadi. Buxoro amiri Kaufman bilan tuzilgan sulh shartnomasiga ko'ra Samarqand hamda Kattaqo'rg'ondan ajrabgina qolmay, o'zining siyosiy mustaqilligidan ham mahrum bo'ladi. Buxoro amiri rus saltanatining vassaliga aylanib, mamlakat Rossiya saltanati qaramligidagi yurtga – yarim mustamlaka ahvoriga tushib qoladi.

4. XIVA XONLIGINING ZABT ETILISHI

Rossiyaning hukmron doiralari Turkiston general-gubernatorligini o'zining O'rta Osiyodagi harbiy rejalarini amalga oshirish uchun tayanch markaziga aylantirib, bu safar istilo tig'ini Xiva xonligini to'la bo'ysundirishga qaratdilar. Ular Pyotr I vasiyatini sira

unutmagan edilar. 1717-yilgi Bekovich-Cherkasskiy qo'shinining halokati va 1839-yilda Perovski yurishining barbod bo'lganligi rus generallarining xotirasidan chiqmagan edi. Pyotl ning bosqinchilik rejasini to'la amalga oshirish uchun tayyorgarlik ishlarini poyoniga yetkazishgach, istilochilar Xiva xonligiga ko'z tika boshlaydilar.

Fon Kaufman yurish oldidan Xivani siyosiy tarafdin ham yak-kalab qo'yish choralarini ko'radi. U Buxoro amiri va Qo'qon xoni-ga tahdidli maktublar yo'llab, ularni Xivaga yordam bermaslikka chaqiradi. Masalan, uning 1873-yil 4-martda Qo'qon xoni Xudo-yorxonga yo'llagan xatida shunday deyilgan edi: «O'zimga ishonib topshirilgan qo'shinlar bilan Jizzax ustidan, Buxoroning shimoliy hududlari orqali o'taman. Sizning dono harakatlaringizdan o'rnak olmay, Rossiya bilan do'stona munosabatlar o'rnatilishiga qarshi turgan Xiva xonini jazolash uchun yo'lga tushmoqdaman».

Buxoro amiri Muzaffarning Kaufmanga yozgan javob xatida ruslarga sodiqlik ruhi o'rmalab turadi: «Elchingiz, statmaslahatchi Struve Rossiyaning Xiva bilan aloqasini batafsil gapirdi. Men bun-day do'stlikni ifodalovchi xabarning ma'lum qilinishidan nihoyat-da xursand bo'ldim. Albatta, o'rtamizdagi do'stona munosabatlar sizning do'stingiz – bizning do'stimiz va sizning dushmaningiz – bizning dushmanimiz bo'lishini taqozo qiladi. Men yaxshi tushu-namanki, agar Xiva Rossiya bilan to'g'ri munosabatda bo'lmasa, u vaqtda unga qarshi qurol ishlatishiga to'g'ri keladi. Bunday hol yuz bersa, men imkoni boricha o'z yordamimni amalda ko'rsatishga tayyorman.

Sizning elchingiz bizga shuni tushuntirdiki, Oq podshoning yer-laridan Xivaga uch tarafdin yo'l boradi: ulardan biri Kaspiy dengizi-dan, ikkinchisi – Qozilidan, uchinchisi Oq podshoning ixtiyoridagi bizning yerimiz Amudaryodan o'tadi. Sizga batafsil javobni stat-maslahatchi Struve orqali yuborayotirman. Sodiq do'st va qo'shni si-fatida sizdan iltimos qilamanki, menga o'z fikringiz va Harbiy yurish vaqtini oldinroq ma'lum qilingki, fuqarolarimizni xotirjam qilish va sizga ishonchli kishilarimni yuborish imkoni tug'lsin».

Shunga qaramay, harbiy ta'lim olgan, bosh shtab akademiyasini bitirib, boy nazariy va jangovor malaka hosil qilgan rus generallari va zobitlari ixtiyorida eng zamonaviy to'p, raketa otuvchi moslama-lar, pulemyotlar bo'lsa ham, ular erksevar va ikki bor rus qo'shin-larini mag'lub qilgan Xivadan baribir hayiqishgan.

Chor hukumati Knyaz Bekovish-Cherkasskiy alamini olish va podsho Pyotr I armonlarini ro'yobga chiqarish maqsadi bilan Xiva xonligiga qarshi urushga alohida tayyorgarlik ko'radi.

Chor hukumati Xivaga qarshi yurish uchun turli xildagi ig'vogarlik va bahonalarni izlaydi. 1870-yil 18-yanvarda general Kaufman Xiva xoniga bunday xat yozadi: «Men sizga uch marta xat yozib birortasiga ham javob olmadim. Buning ustiga mening so'nggi elchilarimni ham ushlab qolgansiz. Bunday harakatlarga ortiqcha chidab bo'lmaydi. Ikkitadan bittasiga yoki aytganlarimga ko'nasiz do'st bo'lib qolamiz yoki aytganlarimizga ko'nmasangiz dushman bo'lib qolamiz».

1872-yil oxirlarida harbiy vazir boshchiligidagi Peterburgda Turkiston Orenburg general-gubernatorlari va Kavkazdagi podsho noiblari ishtirokidagi maxfiy kengashda Xiva xonligini bosib olishga qaror qilinadi. Generallar rejasiga ko'ra, Turkiston general-gubernatorligiga qarashli kuchlar sharqdan, Orenburg gubernatori va Kavkaz noibligi ixtiyoridagi harbiy kuchlar esa g'arbdan va shimoliy g'arbdan Xiva ustiga yurishlari kerak edi. Rossiyaning tajovuzkorona niyati Xiva xoni va uning oliy mansabdorlariga sir emas edi. **Sayid Muhammad Rahimxon II (1864–1910)** 1872-yilda Hindiston vitse qiroli huzuriga elchi jo'natib ruslar tahdidiga qarshi Angliyadan madad so'ragan edi. Xonning elchisi Aminboy Muhammad o'g'li Kalkutta shahrida Lord Norsbruk bilan muzokaralar olib boradi. Ammo Angliya Xivaga yordam ko'rsata olmaydi, u Rusiya bilan aloqani buzishni xohlamasdi.

Xiva endi o'z kuchi va imkoniyatiga qarab ish ko'rishi lozim edi. Xonlikning qo'shinida hammasi bo'lib 27 eski zambarak, 2 ming otliq askar, 4 ming navkardan iborat qo'shin, ular ham asosan poytaxtda jamlangan edi.

Xiva xoni masalani tinch yo'l bilan hal qilishga urinishlari behuda ketgach, harbiy kengash chaqirib, mudofaa rejalarini tuzadi va dushman istilochilarga qarshi o'zining lashkarboshilarini safarbar qiladi.

Matmurod devonbegi, Mahmud yasovulboshi, Yoqubbek qalmoq, Eltuzar inoq va Bobomehtar rahbarligidagi o'zbek va turkman (yovmat) yigitlari rus qo'shinlari hujumini qaytarish uchun ikki guruhga bo'linib yo'lga tushadilar.

Xivaga yurish 1873-yil may oyida boshlanadi. Muhammad Yusufbek Bayoniy «Shajarayi Xorazmshohiy» asarida bunday yozadi:

«...Rossiya davlati mundin burun besh marotaba Xorazm yo'li-da tashnalikdan qirilib, ba'zilar Xorazmga borib urushib qirilib, hanuzgacha aslo zafar topa olg'onlari yo'q erdi. Bas, imperator a'zam bu bobda tamom arqoni davlati bilan maslahat etib, ul tarafga bormoqqa qaysi yo'l yaxshiroq ekanini ham bilmay, lojaram (chorasiz-mualliflar) Xorazm ustiga to'rt tarafdan askar yubormoqni iltimos etadilar (lozim ko'rmoq-mualliflar)».

General Kaufman Turkiston lashkari bilan ikkinchisi Kavkaz qo'shinlari, uchinchisi general Verevkin boshliq Orenburg lashkari va to'rtinchisi Lomakin rahbarligidagi jami 12 ming kishidan iborat yaxshi qurollangan qo'shin Xorazm ustiga yuradi. Kaufman-ga umumiy qo'mondonlik topshiriladi. Rus qo'shini Turkiston qo'shinlariga (22 rota, 1800 kazak va 18 to'p) general Kaufman, Orenburg otryadiga polkovnik Lomakin (12 rota, 800 kazaq 8 to'p) qo'mondondan bo'lib, Orol flotiliyasi ham ular ixtiyoriga berilgan edi. Imperator Aleksandr II Xiva yurishiga katta e'tibor beradi. Xatto, aytish joizki, imperator oilasining a'zolari – buyuk knyazlar Xiva sari yurishda bevosita qatnashadilar. Nikolay, Konstantin, Yevgeniy Romanovlar va Gertsog Leytenbergskiy kabi oliy zotlarning harbiy qismlarga qo'mondon qilib tayinlangani ham Rossiyaning Xiva istilosiga katta e'tibor berganini ko'rsatadi.

Amudaryodan o'tib, Muhammad Rahimxon II (FeruZ) boshliq xonlikning shahar va qishloqlarini birin-кетин egallay boshlaydi. Turkiston xalqlarining qonxo'r jallodi chor generali

M.D.Skobelev 1864-yilda bosh ko'targan polyak vatanparvarlarining isyonini bostirishda ko'rsatgan xizmatlari uchun 4-darajali nishoni bilan taqdirlangan bo'lib, Xiva yurishi boshlanishidan oldin: «Bu gal albatta Georgiy Kresti olaman!» deb o'rtoqlariga maqtangan ekan. Rus qo'shinlariga qarshilik ko'rsatgan Xo'jayli shahri, Mang'it qishlog'i kultepaga aylantiriladi. Janglarda ruslardan bir kapitan, sakkiz

M.D.Skobelev

askar o'lgani, o'n kishi turli darajada jarohatlangani qayd etilgan. «Dushman nihoyatda katta talafot ko'radi» – deb yozilgan rus qarorgohi hujjatlarida.

«Xotunlar ham chap qo'lida bolasi va ung qo'lida tig' bilan Rusiya otliqlariga hamla qilur edilar. Bir miqdor urush bo'lgandan so'ng Rusiya askari g'olib kelib, ularning ham hammalarini tig'-u tufong bila qirib tamom etdilar. Ba'zi zahmdorlar o'luklarning oralarida o'zlarini o'lukdek etib yotmish erdilar. Rusiya askari ularni ko'rib, miltiq o'ki bilan ularni urub qatl etdilar. Ul holda to'rt kazak otli bir yavmutning izidan yetib, o'rta olib har tarafdin tig' urmoq boshladilar. U yavmutning qo'lida hech yarog' yo'k erdi. Onga ko'p zahm urdilar. Qo'llaridan va tamomi badanidan qon oqib borur erdi. Yavmut ko'rdi, bular oni o'lturmoqchidurlar, g'ayratga kirib bir hamla qilib, ul kazaklarning biridan qilichini qontirib, qo'lidan olib, ul qilich bila hamul to'rt kazak otliqni qatl etdi. Chun zahmlaridan qon ko'p oqib erdi, behol bo'lub yiqilib qoldi. Ul holda ikki kazak otli bu ahvolda ko'rub kelib, otib va tig' bilan shahid etdilar».¹

1873-yil 29-may oyida chor qo'shinlari Xiva ostonalariga yetib keladi. Rossiya qo'shini hujumini qaytarishga uringan Muhammad RahimxonII qo'shinlari yengiladi. Muhammad RahimxonII bosqinchilarga asir tushishni sharmandali bir hol deb bilib, o'ziga sodiq bir to'p yigitlari bilan yovmut turkmanlari yashaydigan tomon Badirkentga – Ismomut ota qabristoniga chekinadi. Muhammad Yusufbek Bayoniyning ma'lumotiga ko'ra, bu davrda xonning inilari Amir va Otaxon to'ra Muhammad RahimxonII yonida turib umumiy dushmanga qarshi xalqni birlashtirib jang qilish o'rniga taxt talashmoq bilan ovora edilar. Xonning qochganligidan foydalanib inilari Amir va Otaxon to'ra sotqin mahramlar bilan til birlashtirib Kaufman huzuriga non-tuz ko'tarib boradilar. O'ris general mag'lublarni juda iliq qabul qiladi-yu, biroq ularni Xiva xoni qiyofasida ko'rmaydi. General Kaufman xonning o'zini kelishini talab qiladi. Xonga yozgan maktubida u: «Agar uch kun muddatda o'zing kelib, biz bilan sulh olib bormasang, o'rningga inilaringdan birini xon qilib ko'tarib qaytib ketaman» deydi.

Muhammad Rahimxon general Kaufmanga chopar yo'llab, taslim bo'lganini bildirgach, harbiy harakatlar to'xtatiladi. Ammo

¹ Muhammad Yusuf Bayoniy «Shajarayi Xorazmshohiy» asaridan.

Chor Rossiyasi qo'shinlari Xivada

olchoq va johil polkovnik Skobelev va graf Shuvalov boshchiligidagi mingga yaqin rus qo'shini Shohobod darvozasini portlatib, yo'lda duch kelgan odamni qirib, xon o'rdasiga bostirib boradilar. Ularning asli maqsad-muddaosi ko'proq o'lja-boyliklarni qo'lga olish, oliy martaba va nishonga ega bo'lish edi. Lekin general Kaufman bu «zafarli hujum»ni o'zboshimchalik sifatida qoralaydi va ayniqsa, o'zini qo'yarga joy topolmay yurgan Skobelevni jiddiy ogohlantiradi. Ayyor general vaziyatdan silliq chiqish maqsadida hali rus qo'shini qadami yetmagan noma'lum sahro yo'llarini xaritaga chizib keladi. General Kaufmanga bu harakat yoqqan bo'lsa-da, tullaklik qilib yosh zobitni taltaytirib yubormaslik uchun qurriqina qilib: «Siz ko'z o'ngimda avvalgi xatoingizni to'g'riladingiz, lekin hali hurmatimni qozonganingiz yo'q», – deydi.

Gandimiyon sulhi. 1873-yil 12-avgustda Xiva xoni Muhammad Rahimxon bilan general Kaufman o'rtasida Gandimiyonda sharmandali o'zaro sulh bitimi imzolandi. 18 moddadan iborat bu bitim imzolanishi tufayli Xiva xonligi o'zining siyosiy mustaqilligini yo'qotadi: «Men kim, Xiva xoni Muhammad Rahimxon Soniy Bahodirxon o'zimni ulug' rus saltanatining quli deb tan olaman, – deyilgan edi o'sha bitimda.

Turkiston general-gubernatori fon Kaufman bilan Xiva xoni o'rtasida muzokaralar boshlanadi. General Xivani idora qilish-

ga oid yangi nizomni xon diqqatiga havola etadi. Rus davlatchiligi rusumlarini joriy etishga qaratilgan bu hujjatga binoan xonlikning boshqaruv tizimi bo'lgan devon tuzish lozim edi. Devon a'zoli-ga Xiva xoni tomonidan ruslarga xayrixoh amaldorlardan Matniyoz devonbegi, Eltuzar inoq va mehtar Abdullabiy, ruslar tarafidan esa bosh shtab podpolkovnigi Pojarov, artilleriya polkovnigi Ivanov, podpolkovnik Horoshikin va savdogar Oltinboyev tayinlanishi lozim edi. Ruslarga qarshi janglarda shijoati va vatanparvarligi bilan tanil-gan Muhammad Murodbegi va Rahmatilla Yasovul boshilar esa Xivadan surgun qilinishi lozimligi ko'zda tutilgan edi. General fon Kaufman muzokaralar bilan bir vaqtda, erksevar turkmanlarni jazo-lash uchun general Golavachyov qo'mondonligidagi katta kuchni sa-farbar qiladi. Piyodalar, otliqlar, to'p va raketalar bilan qurollangan Golavachyov jazo korpusining «Bekovich huni uchun» deya qilgan vahshiyliklari rus harbiy idoralari hujjatlari va mahalliy muarrixlar bitiklarida saqlanib qolgan».¹

Sulh bitimida Amudaryo va Orol dengizi suvliklarida o'ris ke-malari boj to'lamasdan bemalol va emin-erkin yurishi, Buxoro va Xiva kemalariga esa bunday huquqlar rus hukmdorlari ruxsati bi-lan berilishi qonunlashtirildi. Yana xonlikning hududida ular bir necha o'rinda bandargoh port ko'rish huquqini oldilar. Rus savdo-garlari xonlikning hududida hech qanday boj to'lamasdan erkin ha-rakat qilish, savdo-sotiq ishlarini olib borish huquqiga ega bo'ldilar. ular boj to'lovlarisiz Xiva xonligi hududi orqali boshqa davlatlar-ga ham o'tish huquqiga ega bo'ldilar. Bitimga ko'ra, o'ris fuqaro-larining arznomalarini paysalga solmasdan xonlikning o'zi hal qiladi deb ko'rsatildi, xivaliklarning arzlarini esa mahalliy o'ris boshliq-lari tekshiradi, deyiladi. Ayni vaqtda xonlikning 20 yil davomida Rossiyaga 2.200 ming so'm tillo hajmida urush tovonini to'lashi shart qilib qo'yiladi. Amudaryoning o'ng qirg'og'iga, xonlikning taxtiga yaqin joyda Petro Aleksandrovskiy qo'rg'oni (hozirgi To'rt-ko'l) quriladi.

Shunday qilib, O'rta Osiyodagi Buxoro amirligi va Xiva xonli-gi o'z mustaqilliklarini qo'ldan boy berib, o'zi mustaqil harakat qila olmaydigan, chor Rossiyasi tarkibidagi qaram bir davlatga aylanadi.

¹ O'zbekistonning yangi tarixi. Birinchi kitob... 143-bet.

5. QO'QON XONLIGIGA QARSHI YURISHLAR VA UNING TUGATILISHI¹

Bu davrda xonlik o'z boshidan og'ir vaziyatni kechirayotgan edi. Bu davlatga shimoldan Rossiya, janubdan Xitoyning hujumi xavf tug'dirayotgan edi. 1865-yili Sharqiy Turkistonda xitoyliklarga qarshi yangi milliy isyon boshlangan edi. Qo'qon xonligida bu isyonga xayrixohlik bildiriladi. Yoqubbek boshchiligidagi harbiy qo'shin Sharqiy Turkistonliklarga yordamga keladi va xitoyliklar bu mintaqadan quvib chiqariladi. Mustaqil Sharqiy Turkiston davlati vujudga keldi. Bu davlat Qo'qon xonligi va Turkiya davlatlari bilan yaqin aloqa o'rnatishga harakat qiladi. Ammo Yoqubbek tashkil etgan mustaqil Sharqiy Turkiston davlati Xitoy tomonidan 1875-yili bosib olinadi.²

Ayni shu vaqtda chor istilochilari Qo'qon xonligini tugatishga kirishadilar. Ular Turkiston, Chimkent, Toshkent va boshqa joylarni bosib olib Qo'qon xonligiga qattiq zarba bergan edilar. Qo'qon xoni Xudoyorxon qo'rqoq va tadbirsiz bo'lganligi uchun vatan himoyasi yo'lida biron arzigulik ish qilmaydi. Aksincha, chor hukumati panohida o'z taxtida o'tirishni o'ylardi, xolos. U 1868-yili chorizm bilan sulh tuzadi va amalda Rossiyaga qaram bo'lib qoladi, uning itoatkorligini taqdirlagan chor hukumati Xudoyorxonni Rossiya davlati ordeni bilan mukofotlaydi va unga «Aslzoda» degan faxriy unvon beriladi. Xudoyorxonning bu siyosati aholining g'azabini toshirib yuboradi. Buning ustiga xonning zulmi tobora kuchayib boradi. Natijada 1872-yili xalq qo'zg'oloni ko'tariladi.

1876-yilgacha davom etgan bu qo'zg'olonga marg'ilonlik Is'hoq Mulla Hasan o'g'li boshchilik qiladi. 1872-yilda bir guruh norozi zodagonlar Xudoyorning qarindoshlaridan bo'lgan Po'latbekni taxtga ko'tarmoqchi bo'ladilar. U taxtdan voz kechgach, fitnachilar roziligi bilan, Po'latbek ismini olgan Is'hoq mulla g'azovotning boshida turadi.

1873-yilda unga Abdurahmon Oftobachi (Qo'qonning sobiq hukmdori Musulmonqulning o'g'li), bundan tashqari Xudoyorxonning to'ng'ich o'g'li Nasriddin (Andijon hokimi) va akasi Murod-

¹ Mazkur mavzu batafsilroq quyidagi asarlarda aks ettirilgan: O'zbekistonning yangi tarixi. Birinchi kitob... 146–178-betlar: H. Bobobekov. Po'latxon qo'zg'oloni. – T., 1996.

² Yusuf Alptekin. Sharqiy Turkiston Xitoy da'vosi. Istanbul, 1973, 126–127-betlar.

**Xudoyorxon surgundan
qochish arafasida.
Orenburg shahri
1877-yil**

bek (Marg'ilon hokimi) kelib qo'shiladilar. Qo'zg'olonni bostirishga o'jizligini payqagan Xudoyorxon «pushti panoh imperator hazrati oliylari»ning qudratiga suyanadi va fon Kaufmanga «do'stona» murojaat qilib, iloji boricha tezlik bilan Qo'qonga o'rus qo'shini va zambaraklarini yuborishni so'raydi. Yurtni sotganligi uchun Xudoyorxon va yaqinlariga qarshi g'azovat e'lon qilindi. Xudoyorxon 1875-yil 2-iyul kuni o'z oilasi bilan Toshkentga, o'ris elchixonasi panohiga qochib boradi. Tarixchi olim X. Bobekovning yozishicha, 1875-yil yozida, Qo'qon xoni Xudoyorxon 70 kishilik ahli ayoli, 500 ga yaqin hamrohlari, 40 arava xazina bilan Toshkentga Turkiston general-

gubernatori fon Kaufman huzuriga panoh tortib kelgan. Kaufman 40 arava xalq boyligini olib Xudoyorxonning o'zini Orenburgga surgun qilgan. Keyinchalik xon Orenburg tutqinligidan qochgan.¹

Toshkentdan chiqqan rus qo'shinlari bilan qo'qonliklar o'rtasidagi birinchi jang (kichik janglarni hisobga olmaganida) Mahram qal'asida bo'ladi. Bu qal'ada 60 ming atrofida sarboz bor edi. (ba'zi manbalarda 30 ming va 50 ming raqami qayd etiladi.) Qal'a zambarak o'qlari ostida 10 minutda vayron bo'ladi. Jang qanday o'tgani va qancha odam nobud bo'lgani haqida yaxshisi hujjatlar tili bilan gapirgan ma'qul.

«Mahram atrofida dushman (o'zbeklar-mualliflar) qancha talafot ko'rganini aniq raqamlarda ifodalash qiyin. To'siqlar orqasida va Mahram qal'asi ichida 100 dan ortiq murda topilib, dafn etildi. Mahram orqasidagi maydonda kazaklarning qilichi bilan chopilgan 1000 dan ortiq murdani otryaddagi yigitlar yig'ishtirib olishib, ko'mishdi; general fon Kaufmanning qo'riqchi bo'linmasi daryo yoqalab qochayotganlarni quvib, 100 kishini qilichdan o'tkazdi. Tog'dan tushib kelib otryadlarimizga qo'shilgan chavandozlar ham ko'p qurbon berishdi. Ulardan qanchasi o'lib, qanchasi yarador bo'lgani noma'lum. Juda ko'p qo'qonliklar Sirdaryoga cho'kib ketdi.

¹ H. Bobekov. Qo'qon xazinasi qayerda? «Xalq so'zi», 1991-yil, 20-fevral.

Ochig'ini aytganda, shafqatsiz qirg'in ro'y berdi. Chegaramizni buzishga jur'at etib, yerlarimizga bostirib kirishgani va bizga tobe odamlarning osoyishtaligini buzgani uchun munosib intiqom olindi»¹

«Rayimxo'janing hikoya qilishicha, Mahramni olish chog'i-da general Kaufman o'zini juda xotirjam tutgan. Rus qarorgohi yaqiniga o'qlar uchib kelib, to'p o'qlari yorilib, bir askar va bir yigit yarador bo'lgan. Shundan keyingina Kaufman general Golo-vachovga qal'ani to'pga tutishni buyurgan. Ikki zambarak qulay marrani egallab, yaqin masofadan qal'ani yakson qilishga kirishadi. O'n minutdan keyin qal'a vayron bo'lgan va rus askarlari hujumga o'tdi. Yerlilarning juda ko'pi o'ldirildi, qo'rquvdan o'zini daryoga tashlab g'arq bo'lganlarning son-sanog'i yo'q edi. Hujum tamom bo'lib hammayoq tinchigandan keyin nihoyatda dimog'i chog' Kaufman Rayimxo'janing oldiga kelib: «Rus askarlari qanday urushar ekan», – deb so'radi. Yaxshi urushdilar, a'lo hazratlari», – deb javob berdi Rayimxo'ja. General Kaufman bunga javoban: «Xudo xohlasa, butun Farg'onani mana shunday jangovar harakatlar bilan bo'ysundiramiz va qo'shib olamiz», deb aytdi.²

Skobelevning ma'lumotnomasiga ko'ra, jang maydonidan 2000 salla yig'ib olingan; Vereshchagin buni ikkiga bo'ladi, ammo «jang chakki bo'lmadi» deb qo'shib qo'ydi».³

«Biz 39 zambarak (daryoga tushib ketgan to'p bu hisobga kir-maydi), 1500 miltiq, behisob nayza, qilish, cho'qmor, 50 dan ortiq tug', bayroq, nishonlarni o'lja qilib oldik. Qal'ada o'q-dori, snaryad-lar va qo'rg'oshin hamda 1910 pud un, 837 pud guruch, 320 pud jo'xori saqlanayotgan katta omborxonalar topildi, 224 ta ot qo'lga olindi.

Ko'rgan talafotlarimiz; 6 kishi o'ldirildi (1 qarorgoh zobiti, 4 od-diy askar va bir yigit), 8 kishi yarador (bir qarorgoh zobiti va 7 quyi amaldagilar) bo'ldi. Dushman talafotini 1200 kishi deyish mumkin. 149 zambarak o'qi, 29 raketa va 9.387 patron ishlatildi.

¹ *Серебрянников А. Военные действия против кокандцев (на основе официальных данных) «Военный сборник», 1876, 2-son. 194–195-betlar.*

² *Константин Петрович фон Кауфман – ускоритель Туркестанского края. Личные воспоминания Н. П. Остроумова (1877–1881гг). Т., 1899. стр. 211.*

³ *М.Д.Скобелев. СПб., 1984, стр. 17.*

Jangdan keyin Kaufman Toshkent orqali Oliy hazrat janobi oliylari nomiga g'alaba, qo'lga tushgan o'ljalari va qurbonlar soni ma'lum qilingan telegramma yubordi; «...dushman to'la mag'lub etildi. Uning xonlikning aholisiga ta'siri nihoyatda katta bo'ldi, ammo Mahram jangining oqibatlari haqida oldindan bir narsa deyish qiyin. Xo'janddan kutilayotgan qo'shimcha ulov kelishi bilan Qo'qon sari harakatni davom ettiraman. Sizga tobe ulug' imperator qo'shinlari o'z shuhratiga munosib mardona jang qiladi. Vazifa a'lo darajada bajarildi».¹

Nasriddinbek surgunda.
Vladimir shahri. 1877-yil.

A.I.Terentev yana quyidagi ma'lumotini beradi; Aderkas (chor zobiti) Qashqar qishlog'ida dushmanning ot-aravallari bilan kelayotgan to'dalariga duch kelib qoldi. Ko'cha butunlay chang-to'zon bilan qoplangandi. Kazaklar chang to'dasiga qarata multiqlardan o'q uzib, so'ng hujumga o'tishdi. Oqibatda, to'rt bayroq, 25 multiq, behisob qilich va nayza, bir qancha ot va yuk ortilgan 10 arava o'lja olindi. Biz talafot ko'rmadik. 40 ga yaqin dushman o'ldirildi». «Dushman (Namangandagi jang tafsiloti) Skobelevning

hisobiga ko'ra (musulmonlar uchun qog'oz ham hayf) 3800 kishini yo'qotdi. Uch kun ishida bizning talafotimiz; quyi amaldagilardan olti kishi o'ldi, 29 kishi yarador bo'ldi, 3 zobit yaralandi».²

Xullas, 29-avgustda general K.P.Kaufman boshliq rus qo'shini Qo'qon shahriga g'olib sifatida kirib keldi. Qo'qon a'yonlari Xudoyorxonning o'g'li Nasriddinbek boshchiligidan undan kechirim so'raydilar. 1875-yil 22-sentabrda Nasriddinbek bilan Kaufman o'rtasida olib borilgan muzokaralardan so'ng tengsiz va sharmandali bitim imzolandi. Bu bitimga ko'ra, Qo'qon xoni o'zini Rossiya saltanatining quli deb tan oladi, qo'shni xonliklar bilan hech qanday aloqalar va munosabatlar qilmaslikka va'da beradi. Sirdaryoning o'ng qirg'og'idagi barcha yerlar Rossiya ixtiyoriga o'tadigan bo'ladi. Qo'qon xonligiga qarshi olib borilgan urushda rus armiyasi ko'rgan

¹ И.А.Терентьев. «История завоеваний Азии» — Т., 2, СПб, 1906.

² O'sha joyda.

olti yuz ming so'm hajmdagi zararni to'lash Qo'qon xonligi yelkasiga yuklatiladi. Ayni chog'da shartnomada 1876-yil 1-noyabrdan boshlab Qo'qon xonligi Rossiya xazinasiga har yili 500 ming so'mdan to'lab borishi shart qilib qo'yiladi. Bu summa besh yil davomida foiz haqini to'lash hisobidan kuchga kiradigan bo'ladi.

Qo'zg'olonning asosiy aybdori Abdurahmon Oftobachini qo'l-lab-quvvatlaganliklari uchun marg'ilonliklarga 125 ming tillo hajmida tovon to'lash majburiyati belgilandi. Xalqning og'ir ahvolda yashayotganligini e'tiborga olib 60 ming tilloni 1875-yil 21-oktabrgacha, qolgan 65 minggini esa 1876-yil 21-oktabrgacha to'lashga ruxsat beriladi. Agar Marg'ilon guberniyasi aholisi ushbu tovonni belgilangan muddatda to'lamasa bu oltinlar Qo'qon xonligi xazinasidan to'lattirib olinadi, deb qayd qilindi, bitimda.

Shunday qilib, Qo'qon zodagonlari mamlakatning erkini berib, faqat o'z jonlarini saqlab qoldilar, xolos.

Qo'qon xoni Xudoyorxonning qochishi, Nasriddinbek bilan Kaufman o'rtasidagi tengsiz va sharmandali bitim xalq ommasining yangidan katta kuch bilan qo'zg'olon ko'tarishiga sababchi bo'ladi. Bu galgi qo'zg'olon markazi Andijon edi. Qo'zg'olonchilar Po'latxon nomi bilan yurgan Is'hoq mullani Bo'taqara qishlog'ida xon deb e'lon qiladilar. Po'latxonga qarshi jo'natilgan Kaufman otryadi Andijon ostonasida mag'lubiyatga uchraydi. 1875-yil 7-oktabrda qo'zg'olonchilar xon qo'shinini tor-mor keltirib Qo'qonni egallaydilar. Nasriddinxon Xo'jandga, o'rislar panohiga qochadi. 11-noyabrda Skobelev qo'mondonligidagi o'ris askarlari qo'zg'olonchilarni Baliqchi yaqinida zarbaga uchratdilar. Terentev bu haqda shunday xabar beradi:

«...Baliqchi shahriga yorib kirib, dushman lageri va kuchini egal-ladilar. Tong otgandan keyin artilliyeriya kechuvdan o'tib, shahar-ga o'q ota boshladi, Shu zahoti Skobelev 2-yondosh batolonga qarashli 2-rota va ellikta kazak otliq o'qchilari bilan hujumga o'tadi, dushmanning chekinishiga yo'l qo'ymaslik uchun butun otliq askar-larni zambaraklar bilan shaharning orqa tomoniga yuboradi. Jangga kirgan bo'linmalar uchta istehkomni majaqlagandan keyin bozorni ishg'ol qiladilar va shu yerda tor ko'chadan kelayotgan qipchoq-larning katta otliq olomoniga duch kelib qoldilar... Dahshatli ur-yiqit ishida merganlarimiz do'ldek yog'dirayotgan o'qqa uchgan qipchoq-lar bor-yo'g'i 20 qadam narida to'da-to'da bo'lib yiqilar, ko'cha yuzi

ularning o'ligiga to'lib ketgan edi. Bu dahshatli jahannamdan bir amallab qutulib chiqqanlar narigi yonboshda poylab turgan kazaklarning changaliga tushar edi. Ularni ikki chaqirim joygacha quvib borib, hech qanday rahm-shafqat qilmay qilishdan o'tkazishdi.

Biz tomondan bir quyi amaldagi kishi o'lib, 8 ta yarador (shundan uchtasi og'ir), uch kishi kantuziya olgan edi. Skobelev dushmanning talafotini 2000 kishi deb hisoblaydi».

Skobelev yo'l-yo'lakay barcha qishloqlarga shafqatsizlarcha o't qo'yib yakson qilib olg'a siljib bordi. Ayniqsa, u Andijon shahrining kulini ko'kka sovurdi. Uni yovuzlarcha to'pga tutib, bombardimon qildirdi. Terentev bunday yozadi:

«Skobelev yo'lda kelar ekan, sanasini ko'rsatmay, Kolpakovskiyga telegramma jo'natdi, u 7-fevralda egasiga kelib tegdi. Unda Andijonda hamma narsa joyida ekanligi, aniq ma'lumotlarga qaraganda, shahar to'pga tutilgan paytda xarobalar orasida 20000 kishi halok bo'lganligi aytilgan edi».

1907-yilda Toshkentda chop ettilgan «M.D.Skobelev xotirasi»da quyidagilarni o'qiymiz: «Andijonliklar qattiq qarshilik ko'rsatdilar: ular har bir to'siqdan foydalanar edilar, tomlar ustidan turib o'q otishar, ko'chalar, hovlilar, uylar, masjidlar ishida yuzma-yuz olishardilar. Ularning qarshilik ko'rsatishlari oldinda hujum qilib borayotganlarni g'azablantirar, tobora junbushga keltirardi. Bozor maydonida Skobelev kolonnasi yirik xarilardan qilingan to'siqqa duch kelib qoldi. Zambaraklarimiz oldinga o'tkazildi va bir necha o'q uzilgandan keyin dushman tumtaraqay bo'lib ketdi. Turkistonliklar beshta istehkomdan tashqari, mustahkam qo'rg'onchaga aylangan uylarni ham jang bilan qo'lga kiritdilar. Nihoyat, har uchala kolonna o'rtdaga yetib keldi va saroyini isyonchilardan tozaladi. Qisqa muddatli hordiqdan so'ng manzilgohga qaytildi, darvoqe, yo'l yoqasidagi imoratlarining hammasiga o't qo'yib borildi. Old qismlar qayerda ketayotganini yong'inga qarab bilib olish mumkin edi. Otishmalar hali tinmagan, andijonliklarning harbiy suroni – «Ur!», «Ur!» sado-lari eshitilib turardi. Andijonni butunlay vayron qilish uchun general Troitskiy Skobelevga oltita zambarak berib, shaharni to'pga tutishga, bozor va yong'in bo'layotgan tomonlarni nishonga olishga buyruq berdi»¹.

¹ O'zbekistonning yangi tarixi. Birinchi kitob... 170-bet.

1876-yil 9-yanvarda Skobelev vayrona va kultepaga aylangan Andijonga kirib bordi. Po'latxon qolgan-qutgan kuchlari bilan Uchqo'rg'onga chekinishga ulgurgandi. 1876-yil 28-yanvarga o'tar kechasi Skobelev tomonidan yuborilgan jazo otryadi Uchqo'rg'onni egalladi, barcha himoyachilar o'ldiriladi. Po'latxon bu yerdan qochib ulgurdi, biroq tez orada Marg'ilonda qo'lga olindi. Po'latxon qo'zg'olonini tor-mor keltirishda qirg'iz Shabdon Jontoyev rus zobitlariga o'z yigitlari bilan yordam beradi.

Rus qo'shinlarining Qo'qon xonligiga qarshi olib borgan urush harakatlarida Xudoyorxon tomonidan general fon Kaufmanga asir sifatida ushlab berilgan Kitob va Shahrisabz beklari Jo'rabek va Bobobek faol qatnashdilar va Xudoyorxondan «o'ch» oladilar.

K.P.Kaufman Qo'qonda ko'tarilgan xalq harakatini bostirish bahonasida Qo'qon xonligini mustaqil davlat sifatida tugatadi. 1876-yilning 19-fevralida Qo'qon xonligi bekor qilindi va uning o'miga Farg'ona viloyati tashkil qilinadi. Turkiston xalqlarining jallodi, Farg'ona vodiysida vahshiylarcha faoliyat ko'rsatgan jazo ekspeditsiyasining boshlig'i general Skobelev Farg'ona viloyatining harbiy gubernatori etib tayinlandi. Xulosa shuki, o'zbek xalqi mustaqillik uchun kurashining Po'latxon rahbarligidagi qo'zg'oloni mag'lubiyati bilan uchala o'zbek xonligi ham rus podsholigiga to'la qaram bo'lib qoladi. Ammo bu Farg'ona vodiysida chor Rossiya bosqinchilariga qarshi kurash barham topadi, degan ma'noni anglatmaydi. Erk, ozodlik va mustaqillik kurashida boy tarixiy an'analarga ega bo'lgan o'zbeklar, qirg'izlar va tojiklar bosqini va kelgindi battol dushmanga qarshi kurashni davom ettirdilar, vatan tuyg'usi, nomus va or tuyg'usi ularga hech orom bermaydi. Chor Rossiya-si bosqiniga qarshi kurash markazi endi Oloy tog'lari hududlariga ko'chadi. Bu yerda To'maris ulug' an'alarining davomchisi jasur turk malikasi qirg'iz ayo-li Qurbonjon dodxoh o'z o'g'illari bilan son va qurol-lanish bo'yicha tengsiz chor askarlariga qarshi kurash-da afsonaviy qahromonlik-

Qo'zg'olonchilarni jazolash

lar ko'rsatadi. Qurbonjon dodxoh ayol holiga qaramasdan Turkiston xalqlarining jallodi maqtanchoq va alchoq chor generali Skobelevni u bilan sulh muzokaralari boshlashga majbur qiladi.

Qurbonjon dodxoh

Chunki Skobelev nopisandlik bilan tinchlik bitimini tuzish uchun Qurbonjon dodxoh huzuriga mayor Ionovni yuborgan edi. Mag'rur qirg'iz vatanparvar ayoli Ionovni qabul qilmadi va mavqeyi o'zi bilan teng bo'lgan qo'mondon bilan muzokara boshlashga rozi ekanligini ma'lum qiladi. Natijada, general Skobelevning o'zi Qurbonjon dodxoh bilan sulh muzokaralari olib borishga majbur bo'ladi va uning talablarini inobatga olishdan boshqa chora topa olmaydi. Bu qonxo'r ustidan Qurbonjon dodxohning qo'lga kiritgan katta ma'naviy g'alabasi edi. Turkiston general-gubernatori fon Kaufman faqat 1877-yil yanvaridagina Sank-Peterburgga axborot yuborib, Farg'ona vodiysida tinchlik o'rnatilganligidan oq podsho hazratlarini voqif etib, ko'nglini tinchlantirgan edi.

Ammo bu tinchlik nisbiy xarakterda edi, xolos. Amalda esa vatanparvarlik dushmanga qarshi kurashni davom ettirib, chekinib bordilar. Bu holni biz qirg'iz va o'zbek urug'lariga mansub turli qabilalarning 1877-yil davomida ham Xudoyqul, Abdullabek Umarbek Sulaymon udaychi, Taniqul, Valixon to'ra, Abdukarimbek va boshqalar bosh bo'lgan guruhlarining chor Rossiyasi qo'shinlariga qarshi kurashni davom ettirganliklarida yaqqol ko'ramiz.

6. TURKISTONNI BOSIB OLIISHNING TUGALLANISHI

Turkiston general-gubernatorligi tuzib bo'lingach, Rossiya hukumati o'zining asosiy diqqat-e'tiborini Turkmaniston hududlarini istilo qilishga qaratadi. Ana shu maqsadni ko'zda tutib 1869-yilda Krasnovodsk qal'asi qurilgan edi. Shu davrdan boshlab turkman yerlarini bosib olish uchun faol harakatlar boshlanib ketadi. 1877-yilda Axaltaka vohasidagi birinchi yirik manzilgoh – Qizil Arvat egalalanadi. Shundan so'ng general Lazarev qo'mondonligidagi rus qo'

shinlari Ko'ktepa (hozirgi Ashxobod) ga hujum qiladilar va 200 askarni qurbon berib chekinishga majbur bo'ldilar. Ko'ktepa faqat 1881-yilga kelib turkistonliklarni qirishda «shuhurat» topgan Skobelev tomonidan bo'ysundiriladi. Taniqli rus olimi akademik V.V. Bartold «Ko'ktepa» («Geok-tepe») maqolasida tarixiy voqeani qanday sodir bo'lgan bo'lsa xuddi shunday bo'yamasdan to'g'ri yozgandi; «Rus qo'shini 8000 kichidan iborat bo'lib, 70 dan ortiq zambarakka ega edi. Yigirma kunlik qamaldan so'ng 1881-yilning 12(24)-yanvarida Ko'ktepa qal'asi shturm bilan ishg'ol qilindi, so'ng talon-taroj qilish uchun askarlar ixtiyoriga to'rt kungacha tashlab qo'yildi. Qal'ani qamal qilish va zabt etish chog'ida 6000–8000 kishi halok bo'ldi. O'rta Osiyodagi boshqa janglarga qiyoslasak ruslar katta qurbonlar evaziga g'alaba qozonganini ko'ramiz, ular o'lgan va yaradorlarni birga hisoblaganda 1000 dan ortiq odamini yo'qotdi. Bundan tashqari, Ko'ktepa jangida Turkistonda birinchi marta ruslarning bayrog'i va zambaragi o'lja olingandi».¹

Axaltakada bo'lgan urushning bevosita qatnashchisi, rus zobiti K. Geans Ko'ktepadagi dahshatli manzaralarni yanada oydinroq ko'z o'ngimizda gavdalanitiradi; «Qirg'in boshlandi... Charchash nimaligini bilmaydigan dragunlar birinchi uzun hovlini turkmanlar qoniga g'arq qiladilar. Olishuv uzoq cho'zilmadi, dushman jasurona kurashsa-da, oxiri bardosh beraolmadi; qarama-qarshi tomonga, baland devor yoqalab ichki qal'aga qarab chekindi, ammo fursat boy berilgandi. Otryadimizda mardligi bilan nom chiqargan knyaz Golitsinning kazaklari va poruchik Naxichevanskiyning I-eskadroni dragunlari jarlikdan chiqib, ularning yo'lini to'sdilar. Chorasiz ahvolda qolganlarini sezgan taka-turkmanlar qo'llaridagi yatog'onlarini o'ynatib... raqibga tashlandilar. Ammo devor orqasidan deyarli yonma-yon turib otilayotgan miltiq o'qiga uchib, ketma-ket qulay boshladilar. Qal'a bilan paxsa devor orasi murdaga to'lib ketdi».² Rad etib bo'lmaydigan dalil va hujjatlar oq general Skobelevning qardosh turkman og'alarimizning jallodi ekanligi va qonxo'r zobit bo'lganligini yana bir marta isbotlaydi. Vahshiy zobitning yaqin heshlaridan bo'lgan Adam Juletta Lamber quyidagicha hikoya qiladi: «Janob Marvin bilan suhbat chog'ida general Skobelev O'rta

¹ Бартольд В.В. «Гёк-тепе». Соч. Т.3. М. 1965, стр. 399.

² «Военный сборник» журнаli, 1882-yil, 6-son, 27-bet.

Osiyoni bo'ysundirish haqida o'z qarashlarini ochiqdan ochiq quydagicha ifodaladi:

Gap shunday, janob Marvin, faqat bularni gazetangizda bosib chiqara ko'rmang. Jahon ligasi nazarida g'irt yovvoyiga aylanib qolishni istamayman. Mening aqidam shunday; Osiyoda osoyishtalik o'rnatish masalasi to'g'ridan to'g'ri odamlarning qancha ko'p qirilishiga bog'liq. Zarba qanchalik kuchli bo'lsa, dushman shunchalik tez bo'ysunadi. Biz Ko'ktepada 20000 turkmanni o'ldirdik. Tirik qolganlar bu saboqni bir umr unutmaydigan bo'ldi. – Umid qilamanki, bu aqidalaringizni bosib chiqarishimga ruhsat berasiz. Rasmiy axborotingizda siz hujum va ta'qib paytida har ikki jinsga mansub 8000 dushman o'ldirildi, deb yozgansiz. Shu to'g'rimi?

– To'ppa-to'g'ri. Ularni sanashganda roppa-rosa 8000 odam chiqdi.

Bu ma'lumotlar Angliyada juda ko'p shov-shuvga sabab bo'ldi. sababi, sizning askarlaringiz erkaklar bilan bir qatorda ayollarni ham o'ldirishgan ekan.

Bu xususda shuni aytish lozimki, Skobelev men bilan suhbat chog'ida «Ko'plab ayollar o'ldirildi, askarlar duch kelgan odamni qilish bilan chopib tashlayverishdi», deb tan olgan edi. Skobelev o'z diviziyasiga ayollar va bolalarga tegilmasin deb buyurgan edi, uning oldida ularni o'ldirishmadi. Ammo boshqa diviziyadagilar hech kimga shafqat qilishmadi; askarlar xuddi mashinadek ishlab xaloyiqni rosa qilich bilan burdalashdi. Kapitan Maslov buni ochiqchasiga e'tirof etadi. U «Axaltakaning bo'ysundirilishi» nomli asarida hujum bo'ladigan kuni – erta tongda hech kimni asir olmaslik haqida buyruq bo'lgan edi deb, guvohlik berganlar orasida ko'plab ayollar bor edi. Yolg'on gapirish tabiatimga to'g'ri kelmaydi. Shuning uchun axborotimda har ikki jinsga mansub deb ochiq yozganman».¹

Kapitan Maslov A. rus askarlarining yovuzliklarini «detallash-tirib» ko'rsatadi. Ular qarshilik ko'rsatayotgan yoki jonini asrash uchun qochib ketayotganlarning qovurg'asiga, qorniga nayza sanchishar, tikkasiga otishar, yo boshiga qo'ndog' bilan tushirishar ekan. Hatto ko'pchiligining qo'ndog'i yorilib ketgan ekan...

¹ *Adam Julietta Lamber. General Skobelev. 1886, 16–17-betlar.*

Skobelev dahshatli qirg'in bo'lishini oldindan yaxshi bilgan va bunga puxta tayyorgarlik ko'rgandi. Yurishga otlar ekan, u bosh qo'mondonlik oldiga; «Bironta jurnalist safarda qatnashmasligi shart», – degan talabni qat'iy qo'yadi va bunga to'la erishadi.

Ortiqboy Abdullayev Ko'ktepa qirg'in manzarasi dahshatlarini yanada yorqinroq chizish maqsadida rus zobitlari askarlaridagi ba'zi bir manzaralarni beradi; A.N.Kuropatkin yozadi: «Qal'a ichiga qarash dahshatli edi. Behisob o'liklar bir necha kundan beri uyilib yotardi. Ba'zi kulbalar murdaga to'lib ketgandi».

Turkman xalqini «yer yuzidagi qora dog'» deb hisoblagan kalondimog' zobit N.I.Grodekov qo'shimcha qiladi: «Dushman qamal paytida miltiq va zambarak o'qlaridan qay darajada dahshatli talafot ko'rganini qal'ani egallaganimizdan keyin bildik. Qal'a ichidagi ba'zi uylarda hatto o'n beshtagacha o'lik bor edi...»

Jang arafasida Skobelev: «To'kilgan har tomchi rus qoni uchun dushman qonini daryodek oqizaman», – deb maqtangan ekan. U Ko'ktepada o'z vaqtida jon berayotgan mullaning «8000 begunoh odamni o'ldirganing uchun vijdon azobida qolmaysanmi?! – deb bergan savoliga yuzsizlik bilan: «Yo'q! 80000 bo'lmaganiga achinaman!» – deb javob bergan edi.

1884-yilda rus qo'shinlari Marv vohasi ustidan hukmronlikni o'rnatdilar va shu bilan amalda Turkiston hududining chor Rossiya tomonidan bosib olinishi asosan yakunlandi. Biroq to 1895-yilga qadar ham Turkistonning janubiy hududlarida bosqinchilik urushlarini olib boriladi, bir necha bor Afg'oniston qo'shinlari bilan chegara mojarolari kelib chiqadi. Faqat 1895-yillardagi tuzilgan bitimlardan so'ng bu muammolarga chek qo'yiladi. Tojiklar yashaydigan hududlarning Panj daryosining o'ng qirg'og'igacha bo'lgan qismi, Turkmanistonning Kushka daryosigacha Pende vohasidagi Kushka, Murg'ob va Tajanning quyi oqimidagi yerlar Rossiya ixtiyoriga o'tadi.

Shunday qilib, chor Rossiya davlatining Turkiston hududida olib borgan 1864–1895-yillardagi bosqinchilik, qonli va dahshatli qirg'inbarot urushlari natijasida Vatanimiz xalqlari o'z gardanlariga og'ir va sharmandali mustamlakachilik bo'yinturug'ini ilishga majbur bo'ladilar. Bu bosqinchilikdan iborat urushlar oqibatida Rossiya 1533255 kvadrat kilometrdan iborat yoki Fransiya, Ger-

maniya, Avstriya–Vengriya hududlarini birga qo‘shib hisoblaganda teng keladigan yerlarni egallab oladi.

O‘rta Osiyo va Qozog‘istonni bosib olishda, o‘lkani vayron qilishda alohida xizmat ko‘rsatganliklari uchun oq podsho Aleksandr II tomonidan 150 dan ortiq rus generallari, zobitlari yuksak darajadagi nishonlar, oltin qurollar, Georgiy ordenlari, Qizil Xoch krestlari va boshqa qimmatbaho sovg‘alar bilan mukofotlanadilar. Bu bosqinchi «qahramonlar»dan 50 kishi «Georgiy Kresti kavalyeri» nishoni bilan taqdirlangan.¹ «Toshkentni olgani uchun», «Samarqandni olgani uchun», «Qo‘qonni olgani uchun», «Andijonni olgani uchun» kabi nishonli medallar ham zarb qilinib, bosqinchilar taqdirlanganliklari xalq xotirasida hamon saqlanmoqda.

Tub yerli aholi vakillaridan ham ba‘zi millat sotqinlari «alohida xizmatlari» uchun podsho hazratlari tomonidan taqdirlangan. Rossiya qo‘shinlariga Qozog‘iston, Turkistonga kelish yo‘llarini ko‘rsatib, bu bosqinni amalga oshirilishiga xizmat qilganlardan Boytursun O‘razaliyev «o‘z mehnati» evaziga Georgiy Xochining barcha darajalariga ega bo‘ldi va u keksayganda podsho hukumati tomonidan shaxsiy nafaqa bilan ta‘minlangan. Shahar oqsoqoli Orzuqulbek ham chor ma‘murlari tomonidan siylangan.

Ana shu tariqa Turkiston o‘lkasida chorizmning mustamlakachilik zulmi davri boshlandi. Biroq hech mubolag‘asiz aytish mumkinki, nasl-nasabi yo‘q bo‘lib ketishi muqarrar bo‘lgan bir sharoitda ham baribir, qator yo‘qotishlar bilan bo‘lsa ham o‘zbek millatimiz o‘zligini saqlab qolaoldi. Mustamlakachilarining og‘ir zulmi sharoitida ham xalqimiz o‘zligini, milliy qadriyatlarini, ma‘naviyatini, madaniyati, urf-odatlarini va turmush tarzini saqlab qolaoldi. Mustabid tuzum sharoitida ham o‘lka xalqlarining erkinlikka, taraqqiyotga va istiqbolga bo‘lgan azaliy intiqiligi va intilishi so‘nmadi. Xalqimizning qalbiga teran o‘rnashgan istiqbol va ozodlik tuyg‘usi tobora qudratli kuchga aylana bordi.

¹ «Turkiston», 1996-yil, 20-aprel.

Nazorat savollari

1. Chor Rossiyasi tomonidan O‘rta Osiyoni bosib olinishining asosiy sabablarini ayting.
2. O‘rta Osiyo masalasida ingliz-rus munosabatlari qanday bo‘lgan?
3. Chor hukumati tomonidan Toshkentni bosib olinishi haqida muarrix Muhammad Solih qanday ma‘lumotlar bergan?
4. Buxoro amirligining ruslarga qarshi olib borgan janglari haqida nimalarni bilasiz?
5. Buxoro amirligida Jo‘rabek va Bobobeklarning ruslarga qarshi olib borgan janglari haqida gapirib bering.
6. Nima uchun rus hukumati Xiva xonligini «Bo‘ysunmagan O‘rta Osiyo Jazoiri» deb ta‘riflagan?
7. Qo‘qon xonligida Po‘latbek boshchiligidagi qo‘zg‘olon sabablari va uni tarixiy ahamiyati nimada?
8. Qo‘qon xonligi va chor Rossiyasi o‘rtasida tuzilgan shartnomada nimalar belgilangan edi?
9. Turkiston general gubernatorligi tashkil etilishi va uning faoliyati nima maqsadga qaratilgan edi?
10. Rus hukumatining Turkmaniston hududlarida olib borgan istilochilik harakatlarining oqibati qanday bo‘lgan?

IV BOB. TURKISTONDA CHORIZMNING MUSTAMLAKA HUKMRONLIGI

1. O'LKADA MUSTAMLAKACHILIK SIYOSATI

Chor ma'murlari Turkiston o'lkasida dahshatli mustamlakachilik siyosatini olib boradilar. Turkiston XIX asrning oxirlarida, V.I.Lenin iborasi bilan aytganda, «Xalqlar qamoqxonasi»ga aylangan, Rossiyaning «tipik mustamlakasi» edi.

Rossiya saltanati jahonning qudratli davlatlari Angliya, Fransiya, Germaniya imperiyalari qatori ulkan mustamlakachi davlat edi. Rossiya o'z mustamlakalari hududi jihatidan Buyuk Britaniya, Fransiya va Germaniyani orqada qoldirib ketgandi. Angliya mustamlakalari 13 million kvadrat kilometr, Fransiyani 11 million kvadrat kilometrni tashkil qilsa, Rossiyaning birgina Sibir mustamlakasi hududi 13 million kvadrat kilometrni tashkil qilardi. Rossiyaning Turkiston general-gubernatorligi hududi esa kengligi jihatidan Fransiya, Germaniya va Avstro-Vengriya imperiyalari maydoniga teng bo'lgan.

Chor Rossiyasining O'rta Osiyodagi mustamlakachilik siyosati va amaliyoti uning bu o'lkada o'z davlatchiligini joriy etish orqali olib borildi. Butun bir boshliq mustaqil Qo'qon xonligi davlati yo'q qilinib bir viloyatga aylantirildi, Turkistonda milliy davlatchilikka barham berildi. Chor Rossiyasi o'zining boshqaruv tizimini joriy etdi. Ammo imperiyaning bu o'lkada o'rnatgan ma'muriyati uning tasarrufidagi boshqa o'lkalar boshqaruvidan o'zining keskin harbiy-mirshablik ruhi bilan ajralib turgan. Mustamlakachi hukumat Turkistonni boshqaruviga oid ko'plab qonunlar loyihalarini (1865, 1867, 1873, 1884, 1886, 1908, 1912, 1916) ishlab chiqdi va ularni tasdiqladi, hayotga tadbiiq etdi. Bu qonunning moddalariga adliya, moliya, harbiy, ichki ishlar va boshqa vazirliklar kiritgan o'zgartirishlarda Turkistonni boshqaruvidagi harbiy-mirshablik ruhi aniq o'z ifodasini topgan.

Rus zodagonlaridan A.B.Vrevskiy «Turkiston xalqlari o'zlarini boshqaruvchi va sud qiluvchi yagona hokimiyatga o'rgangan» deb, o'lkada qattiqqo'l mustabid idora zarurligiga ishora qilgan edi.¹

Turkistonda imperiyachilik boshqaruvining mustamlakachilik xarakteri birinchi general-gubernator Rossiya imperatorining general-adyudanti Konstantin fon Kaufman tomonidan ifodalangan. U 1868-yil 22-yanvarda Toshkent shahar aholisi bilan bo'lgan uchrashuvdagi nutqida ruslarni O'rta Osiyo xalqlarining katta og'asi deb atagan, Turkistonda rus hokimiyatining mustahkam va doimiy o'r-nashganligini alohida uqtirib o'tgan edi. Fon Kaufman asli xorijlik nemis dvoryanlariga mansub edi, podshohlik ishonchini qozongan, sinalgan, barcha lavozimlarda podsho siyosatini ko'ngildagidek amalga oshirganlardan biri edi. Unga kuchli va qudratli hokimiyat podsho Alyeksandr II tomonidan oltin yorliq tarzida in'om etilgan edi.

Kaufman 1868–1876-yillarda o'lkadagi harbiy yurishlarga bosh-qosh bo'ldi va bu yurishlar uning nomini Turkiston o'lkasining omadli zobiti va istilochisi sifatida mashhur qiladi.

Kaufmanning hukmronligi davrida Turkiston general-guber-natorlik boshqaruvi uning shaxsiy istibdodi asosida amalga oshiril-gan. Maxfiy maslahatchi F.Girs qayd etganidek «general-guber-natorning hokimiyati, qonun bo'yicha ish ko'rilishini taqozo etgan bo'lsa-da, amalda o'zi xohlagancha amalga oshirildi. General-guber-nator o'lkadagi hokimiyatning yagona boshqaruvchisiga aylangan edi. Hokimiyatni bunday tartibda markazlashtirish oqibatida ishlar qonun asosida emas, aksincha, general-gubernatorning ko'rsatmasi asosida amalga oshirila boshladi.²

1865-yilda Toshkent shahri qo'lga olinganidan keyin, mustam-laka sharoitidan kelib chiqqan holda, Sirdaryo hududi hamda 1864 va 1865-yillarda yangidan qo'lga olingan yerlar hisobiga Orenburg general-gubernatoriga bo'ysundirilgan Turkiston viloyati tashkil etil-gan edi.

1867-yil 14-iyulda imperator Aleksandr II Turkiston harbiy okrugini ta'sis etdi va O'rta Osiyoda bosib olingan va saltanat tarki-biga kiritilgan hududlar hisobidan Tukrsiton general-gubernatorligini tashkil qilish to'g'risida farmon e'lon qiladi.

¹ O'zbekistonning yangi tarixi. Birinchi kitob... 191-bet.

² O'zbekistonning yangi tarixi. Birinchi kitob... 191-bet.

Viloyatlarning harbiy gubernatorlari va uyezd boshliqlari ham o'z ixtiyorlaridagi harbiy qismlarning qo'mondonlari bo'lishgan. Shu tariqa, «harbiy xalq boshqaruvi»dagi harbiy hokimiyat chor zobitlari va generallari qo'lida jamlangan edi. «Xalq boshqaruvi» – volost boshqaruvlari, yuzboshi – oqsoqollar, «xalq sudyalari» – qozilar aholi tomonidan «saylangan».

General-gubernatorlik Markaziy o'lka boshqaruvida Turkistonda mutlaq hokim bo'lgan. Markaziy o'lka boshqaruvi general-gubernator hamda uning kengashi va mahkamasidan iborat edi.

Markaziy o'lka boshqaruvida Turkistonda general-gubernatorligi mutlaq hokim bo'lgan. Markaziy o'lka boshqaruvi general-gubernator hamda uning kengashi va mahkamasidan iborat edi.

Turkiston general-gubernatori o'z qo'lida harbiy va fuqaro hokimiyatini birlashtirgan. Bir vaqtning o'zida u podsho noibi, harbiy okrug qo'shinlari qo'mondoni, Yettisuv kazak qo'shinlari qo'mondoni, bosh mirshab, bosh prokuror vazifalarini ham o'tagan. Unga Buxoro amiri va Xiva xoni ham bo'ysungan.

Bosh boshqarmaning ijroiya organi bo'lgan general-gubernator mahkamasi dastlab to'rt bo'limdan iborat edi. Birinchi bo'lim ma'muriy va nazorat ishlarini boshqargan. Ikkinchisi bosh boshqarmaning moliyaviy-xo'jalik ishlariga qaragan. Uchinchi bo'lim soliq-lar, shaharlar mablag'lari hamda boshqaruvga doir nizomlar loyiha-larini tayyorlash bilan shug'ullangan.

To'rtinchi bo'lim esa maxsus bo'lim hisoblanib, uning faoliyat doirasi g'oyat keng va serqirra bo'lgan. 1886-yilgacha mustaqil ish ko'rgan bu bo'lim harbiy va adliya vazirlari ko'rsatmalaridan mustasno ravishda sud qarorlarini ham qayta ko'rish huquqiga ega bo'lgan.¹

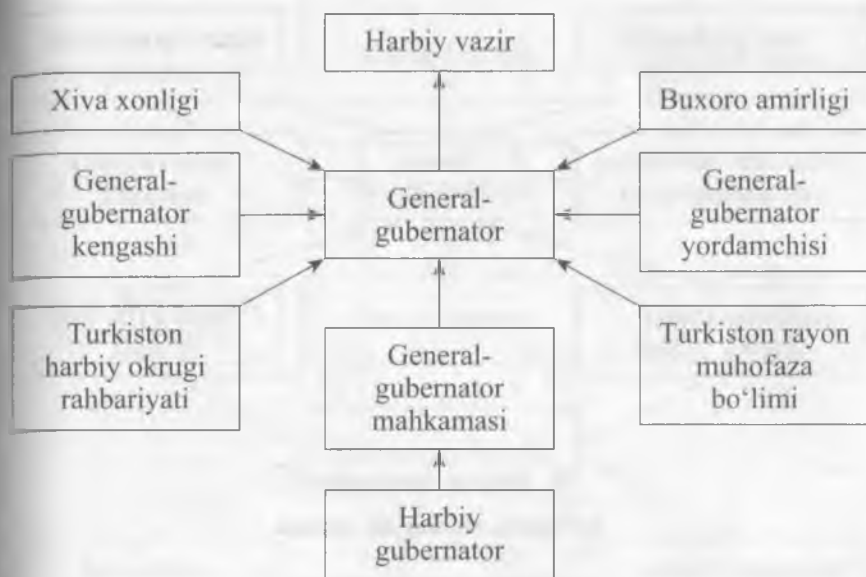
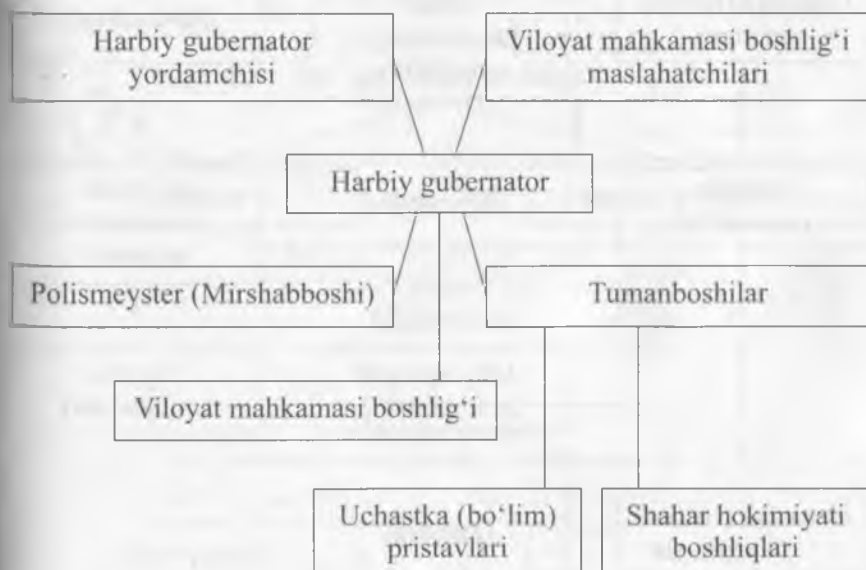
Turkiston o'lkasi markaziy bosh boshqarmasi tarkibida general-gubernatorga bo'ysunmaydigan markaz vakillari – adliya, moliya va davlat mulklari vazirliklari ham bo'lgan.

Turkiston general-gubernatorligi 90-yillarga kelib besh viloyatga (Sirdaryo, Farg'ona, Samarqand, Yettisuv va Kaspiyorti) bo'linadi.

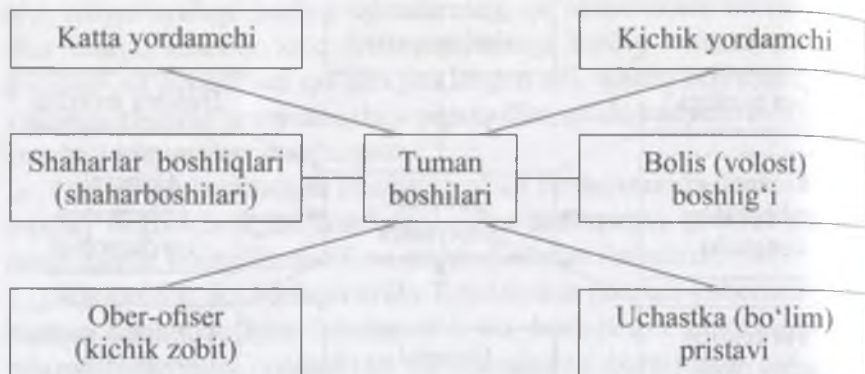
Turkistonda amalga oshirgan hukmronlik boshqaruv tizimi quyida ilova qilinayotgan maxsus jadvalda o'z ifodasini topgan.²

¹ O'zbekistonning yangi tarixi. Birinchi kitob... 143-bet.

² Mazkur jadval «O'zbekistonning yangi tarixi. Birinchi kitob. Turkiston chor Rossiyasi mustamlakachiligi davrida» kitobidan olingan.

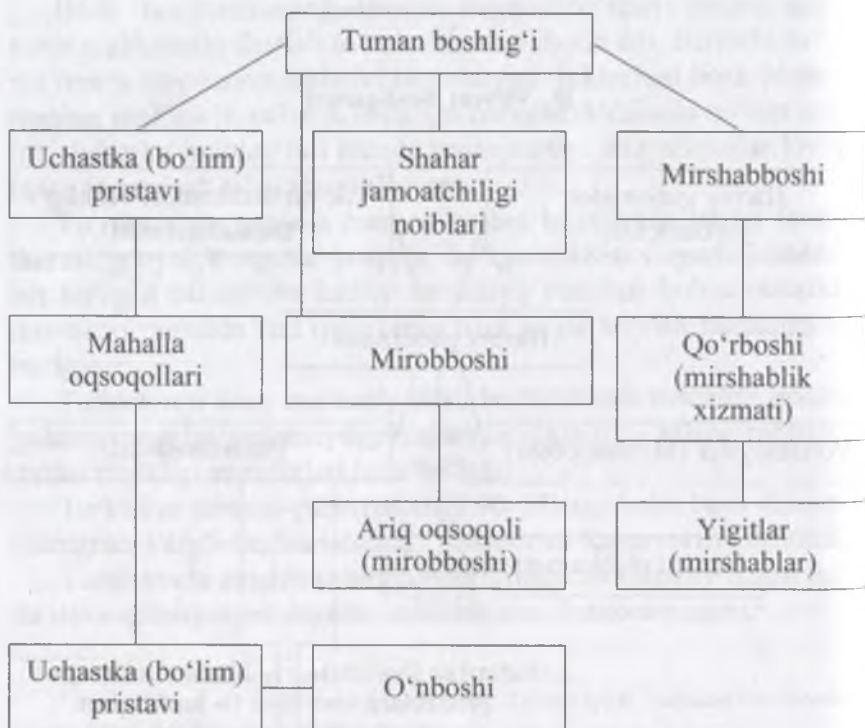
I. Markaziy boshqaruv**II. Viloyat boshqaruvi**

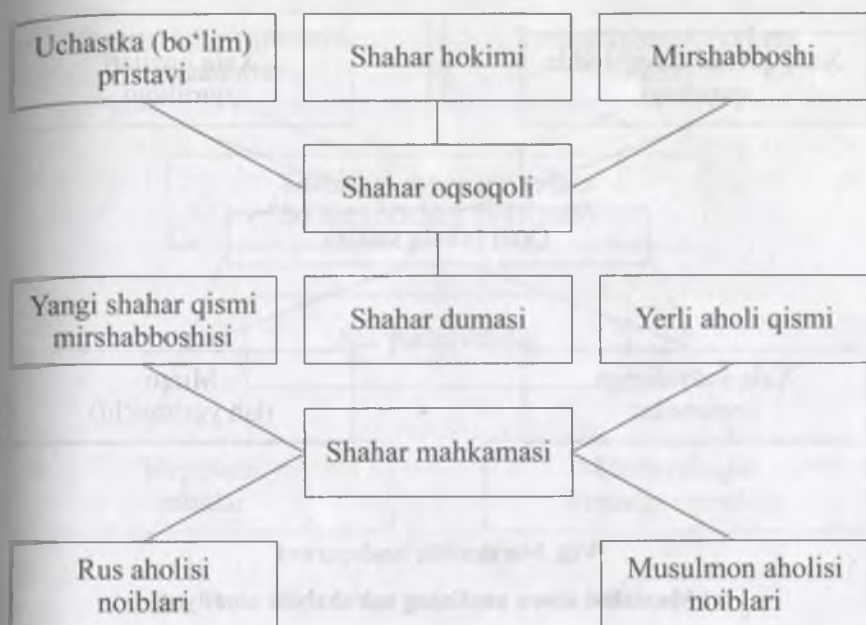
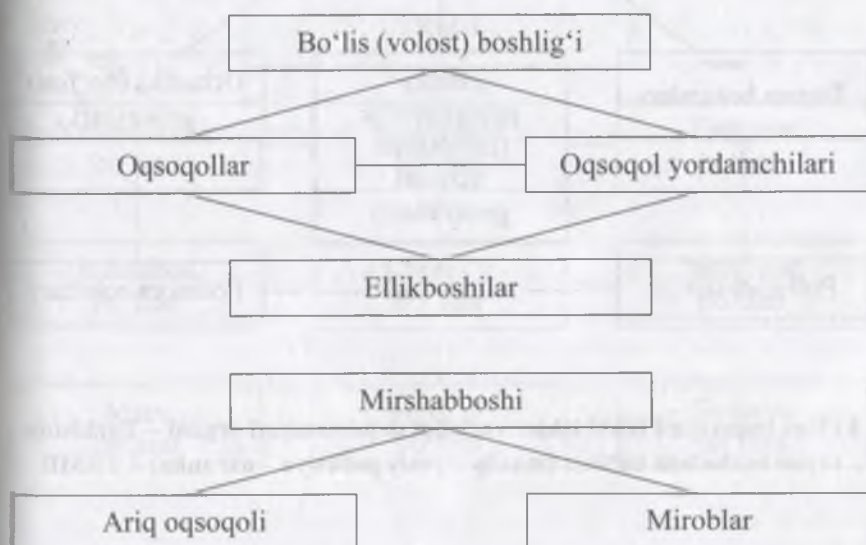
III. Tuman boshqaruvi

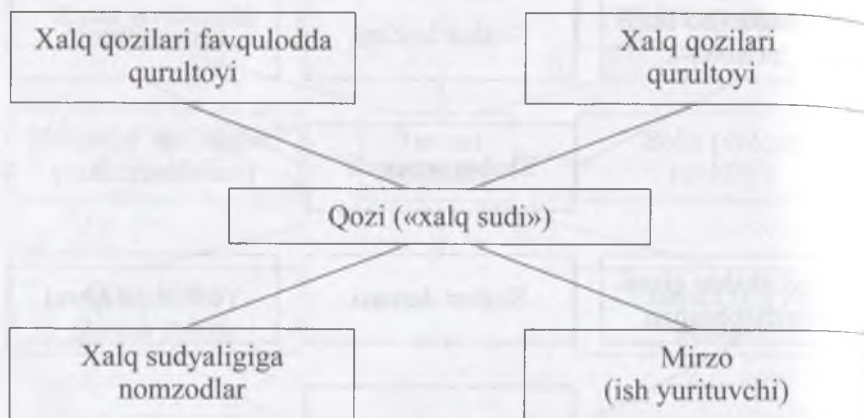
IV. Shahar boshqaruvi

a) Tuman shaharlari idorasi

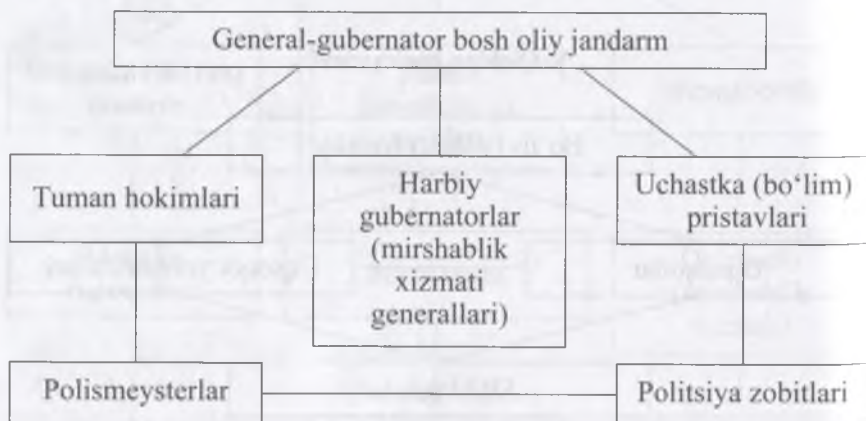
b) Toshkent shahri idorasi**V. Qishloq boshqaruvi**

VI. Shariat qozisi («xalq sudi»)

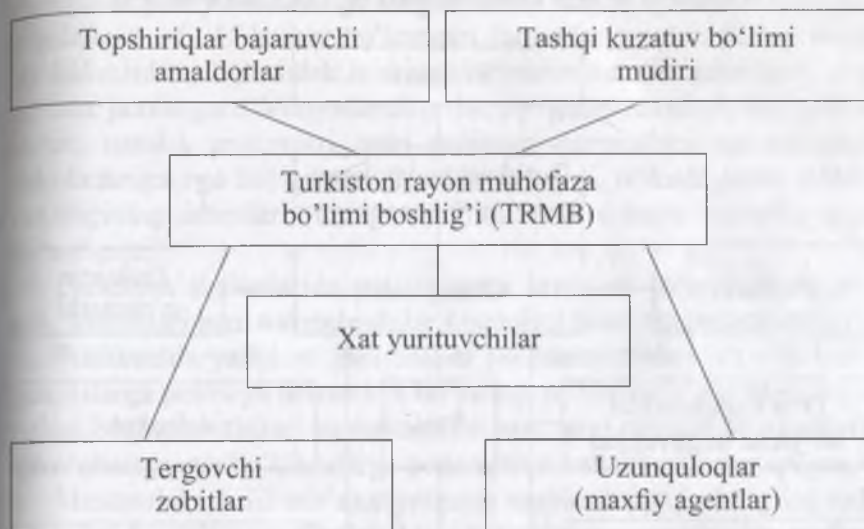
VII. Mirshablik boshqaruvi

a) Mustabid idora usulining mirshablik amaliyoti

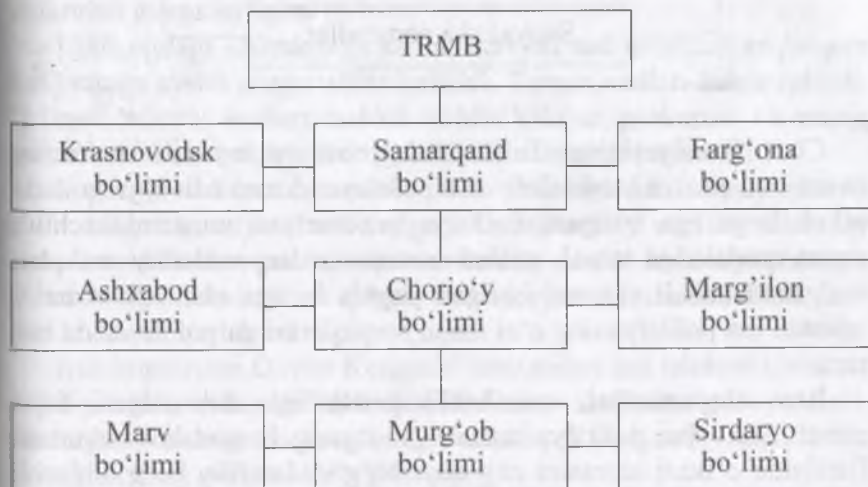

b) Rus imperiyasi Ichki ishlar vazirligi departamenti organi – Turkiston rayon muhofaza bo'limi (maxfiy siyosiy politsiya – oxranka) – TRMB

1. Shaxsiy tarkib

2. Turkiston o'lkasi TRMB ga bo'ysunuvchi politsiya – jandarm boshqarmasi bo'limi

VIII. Aleksandr II tomonidan 1864-yilda sud nizomlarining joriy etilishidan so'nggi umumsaltanat sudi (XX asr boshlari)

Chor Rossiyasining Turkistondagi asosiy tayanch ma'muriy va majbur qiluvchi tashkiloti – bu politsiya idorasi edi. U juda katta vakolatlarga ega bo'lgan. Politsiya ma'muriyati mustamlakachilik qonun-qoidalariga amal etishni nazorat qilar, mahalliy xalqdan istalgan shubhali shaxsni istalgan paytda hibsga olar edi. Amaliy hayotda esa politsiyaning o'zi inson huquqlarini qo'pol ravishda buzardi.

Rus xalqparvarlari, «mirshablik podsholigi» deb atagani bejiz emas. Ana shu politsiya tuzumiga suyangan podsho hukumati Turkiston o'lkasi idorasini eng quyi bo'g'inidan oliy bo'g'inigacha o'z qo'lida tutgan. General-gubernatorning o'zi bosh mirshab vazifasini o'tagan. Hokimi mutlaq general-gubernator o'lkadagi istagan

odamini, xoh o'zbek, xoh rus bo'lishidan qat'i nazar, imperiyaning chekkalariga 5 yil muddatga surgun qilish huquqi qonunan mustahkamlangan edi. U harbiy bo'lmagan fuqarolar ustidan harbiy sudlar hukmini tasdiqlashdek ichki ishlar vaziri vakolatlarini ham o'z qo'lida jamlangan. Viloyatlarning harbiy gubernatorlari, tumanboshilar, qasaba pristavlari ham politsiya generallari va zobitlari vakolatlariga ega bo'lganlar. Bundan tashqari, o'lkada ichki ishlar vazirligining idoralari, uning vakillari ham shunga muvofiq ush ko'rishgan.

Turkiston shaharlarida polismeyster lavozimi joriy etilib, ularning huquqlari ham tumanboshilar huquqlari bilan tenglashtiriladi.

Toshkentda yangi va eski shahar politsmeysterlari ish olib borgan. Ularga politsiya pristavlari bo'ysungan. Mahalliy ma'muriyat – volost boshqaruvchilari va oqsoqollar ham quyi mirshablik zobitlari vakolatlariga ega bo'lib, ularga yollangan mirshablar xizmat qilgan.¹

Mustamlakachilik ma'muriyatining muhim huquqiy bo'g'ini sud organlari hisoblangan. Sudlar ikki xil ko'rinishga ega bo'lib, sudlar va xalq sudlaridan tashkil topgan. Ularning birinchisi sof mustamlakachilik shaklida bo'lsa, xalq sudlari shariat asosida ish yurituvchi qozilik idorasi edi. Sudlar hududiy bo'linishga ko'ra, tuman sudlari, xalq palatasi huquqidagi viloyatlar boshqarmalari, dunyoviy masalalar bo'yicha ish yurituvchi sudlar qurultoylari, harbiy sud komissiyalaridan iborat bo'lgan.

1886-yildagi «Nizom»ga ko'ra, mavjud sud tartiblari saqlangan holda unga ayrim o'zgarishlar kiritildi. Tuman sudlari bekor qilindi. O'lkada viloyat sudlari tashkil etildi. Viloyat prokurori va uning yordamchisi muovini, sud tergovchisi lavozimlari joriy etiladi.

Imperiya sudida mustamlakachilik tuzumiga qarshi maqsadlarda sodir etilgan «jinoyat»lar ko'rilgan. Uning asosiy vazifasi mahalliy xalq orasidan chiqqan vatanparvarlarning davlat hokimiyatini ag'darish maqsadida harakat qilgan siyosiy «jinoyat»chilik ishlari ustdan hukm chiqarish edi.

Rus imperiyasi Davlat Kengashi tomonidan sud islohoti tizimlari 1893-yil 2-iyunda tasdiqlandi. Toshkent shahrida sud palatasi, Sirdaryo, Samarqand, Farg'ona, Yettisuv, Kaspiyorti viloyatlarida bittadan okrug sudlari ta'sis qilinadi.

¹ O'zbekistonning yangi tarixi. Birinchi kitob. Turkiston chor Rossiyasi mustamlakachiligi davrida... 207-bet.

1899-yil 14-mayda Toshkent sud palatasining tantanali ochilish marosimi bo'ldi. U o'lkaning barcha sud organlari faoliyatini boshqarar va nazorat qilar edi.

Chor hukumatining siyosiy tusga ega bo'lmagan barcha fuqarolik ishlari shariat va biy sudlariga topshirilgan edi. Mustamlakachilar shariat qonun-qoidalaridan istibdod negiziga qurilgan o'z tuzumlarini o'lkada barqaror qilishda unumli foydalanganlar. Shu maqsadda uni uch xil qilib tuzishgan. Sirdaryo, Samarqand, Farg'ona va Yettisuv viloyatlarining o'troq aholisi uchun qozilar sudi, shu viloyatlarning ko'chmanchi aholisi uchun biy sudlari hamda Kaspiyorti viloyati uchun maxsus xalq sudlari faoliyat ko'rsatgan.¹

Avval Toshkentda, so'ngra boshqa shaharlarda shahar dumlari tashkil etiladi. 1877-yilda maxsus Muvaqqat komissiya tuzilib, saylovlar, saylovchilar mulkdorlik darajasiga qarab uch toifaga ajratiladi. Bunda shahar ziyolilari, ishchilar va hunarmandlar yetarli miqdorda mulki bo'lmaganligi uchun saylov huquqidan mahrum etiladi.

2400 saylovchi ishtirokida o'tgan yig'inda shahar dumasi va boshqarmasi saylanadi. Ruslar uchun noiblarning uchdan ikki qismi miqdorida o'rin ajratiladi.

Shahar boshqaruvi faoliyatini nazorat qiluvchi viloyat idorasi tuziladi. Uning raisi Sirdaryo harbiy gubernatori edi. 1888-yilda rus imperatori Toshkentni boshqarish ishini ma'qullagani holda uni nazorat qilishni general-gubernatorga topshiradi.

Ichki ishlar vaziri huquqi harbiy okrug qo'mondoni zimmasiga yuklanadi. Duma oqsoqoli harbiy vazir tomonidan tayinlanadi.

Toshkent shahar dumasining oqsoqoli vazifasini 1877-yildan 1907-yilgacha shahar boshlig'i – hokim to'raning o'zi boshqargani ham mustamlaka ma'muriyatining qiyofasini ko'rsatib turibdi. Sirdaryo viloyati harbiy gubernatori 1885-yil 15-sentabrda podshoga yo'llagan maktubida yana ham kengroq huquq berilishini so'rab yozadi: «Shaharning ma'muriy-politsiya hokimiyatiga... to'la itoatkorligini hisobga olib, ana shu itoatkorlik qonunlashtirib qo'yilsa, ya'ni shahar oqsoqoli lavozimi shahar boshlig'i lavozimi bilan qo'shib yuborilsa...» Amalda shunday bo'lganini ziyrak zamon-doshlardan biri bunday e'tirof etgan: «Saylanadigan shahar oqsoqoli

¹ Bobobekov H. Karimov Sh, Sodikov M, Usmonov Q, Xolboyev S, Shamsutdinov R. O'zbekiston tarixi. Qisqacha ma'lumotnoma. T.: «Sharq», 2000, 182–184-betlar.

mahalliy aholi ko'z o'ngida doimo boy, savdogar qiyofasida gavdalansa, shahar boshlig'i esa hokim to'radir».¹

Rossiya imperiyasida amalda bo'lgan shaharga oid ikkita nizom (1870, 1892 yilgi) Turkistonda faqat Toshkent va Yettisuvdagi Verniy (hozirgi Almati) shaharlarida qo'llanilib, boshqa shaharlarda joriy etilmadi. Rus ma'muriyati Toshkent tajribasi «bu chorani Turkiston o'lkasidagi boshqa shaharlarga qo'llashning foydasi haqida fikr yuritishga erta» degan taqbiromuz xulosaga kelgan edi. Shahar ma'muriy-politsiya tartib qoidalari asosida boshqarildi.

Ma'lumotlarga qaraganda, 1870-yilda Toshkentda 80 mingga yaqin aholi yashagan. Ulardan 7 mingga yaqin kishi dehqon, 6 ming kishi hunarmand, 4 ming kishi savdogar, 4 ming kishi mardikor bo'lgan.

XIX asr oxirlarida Toshkentda 20 ta mahalla, 310 ta masjid, 17 ta madrasa, 11 ta hammom, 15 ta karvonsaroy, 11 mingta loy suvoqli paxsa uylar bo'lib, shahar aholisining soni tobora oshib borgan.

Turkiston general-gubernatorligining siyosiy-ma'muriy markazi bo'lgan Toshkent shahri o'lka madaniy hayotining asosiy o'chog'i hisoblangan.

Chor mustamlakachilari qishloqlarni boshqarishda 1867-yilgi Turkiston general-gubernatorligining viloyatlarni boshqarish haqidagi «Vaqtli Nizom-loyihasi» deb atalgan hujjatlar majmuasiga amal qiladilar. Unga ko'ra, ko'chmanchi aholiga ikki bosqichli (volost va ovullar), o'troq aholiga esa bir bosqichli (oqsoqollar) boshqaruv tizimi joriy etiladi.

Volost asosini ming xonadondan ikki ming xonadongacha, ovul jamoalarini esa yuz o'tovdan ikki yuz o'tovga qadar aholi tashkil etgan. Chorizm bu o'zgarishlar bilan ko'chmanchi aholining urug'-chilik asosidagi tarixiy bo'linishini bekor qiladi.

1886-yilda kuchga kirgan «Turkiston o'lkasini boshqarish haqidagi Nizom» bo'yicha o'troq aholining bir bosqichli boshqaruvi ikki bosqichga aylantirilib, oqsoqollar volostlarga birlashtiriladi. Ovul jamoalari va oqsoqollar vakillari yig'ini barcha saylovchilar yig'ilishi bilan almashtiriladi.

Shaharlar o'zlarining tutgan mavqeyiga ko'ra siyosiy, harbiy, iqtisodiy va madaniy markazlar vazifasini bajarar edi. Toshkent,

¹ O'zbekistonning yangi tarixi. Birinchi kitob... 207-bet.

Samarqand, Qo'qon, Andijon, Marg'ilon, Namangan, Ashxobod (hozirgi Ashgobod) o'lkaning yirik shaharlari edi. Bundan tashqari, mahalliy ahamiyatga ega bo'lgan Chimkent, Jizzax, Qarshi, Termiz va Kattag'o'rg'on kabi shaharlarda iqtisodiy hayot rivojlana boradi.

Bosqinchilarning O'rta Osiyoni mustamlakaga aylantirishlari natijasida yangi shaharlar ham paydo bo'ladi. Jumladan, Kazalinsk, Petro-Alekandrovsk, Skobelev, Chernyayevka kabi shahardar shu tariqa vujudga keladi. Bosib olingan shaharlarda ruslar uchun maxsus ajratilgan manzilgohlar paydo bo'ladi. Shaharlar ikki qismga bo'linib, biri eski shahar (mahalliy aholi yashaydigan qism) va ikkinchisi yangi shahar (ruslar yashaydigan qism) deb ataladigan bo'ldi. Masalan, Toshkentning rus qismini tashkil qilish uchun maxsus qo'mita tuziladi. Rejaga kirgan joylardan mahalliy aholiga mansub yuzlab oilalar zo'ravonlik bilan ko'chiriladi. Ularga yangi hovli, yer olish uchun yordam berilmaydi. Hovlilar buzib tashlanib. Yevropa va rus muhitidagi toifalar bo'yicha zobit va amaldorlar uchun uylar, oromgohlar, keng ko'chalar quriladi. Eski shaharning ya'ni o'zbeklar yashaydigan qism aholisining mustamlakachilar yashaydigan shahar qismiga o'tishi qat'iyon taqiqlanadi. Toshkentning yangi shaharini bunyod etish uchun katta mablag' talab qilinardi. Bu mablag'lar ko'proq eski shahar aholisi daromadi hisobidan qoplanardi.

Toshkent, Xo'jand, Turkiston, Chimkent, Avliyoota, Petrovsk Kazalinsk kabi shaharlarda savdo-sotiq, sanoat va hunarmandchilik bilan shug'ullanuvchi rus fuqarolariga juda ko'p imtiyozlar beriladi. Ayni choqda musulmonlarning ulardan har tomonlama kuchayib ketmasligi choralari ko'rib boriladi.

Chor mustamlakachilari yer egaligi va suvdan foydalanish masalalarini hal etishga dastlabki davrda to'g'ridan to'g'ri yordamlashmadilar. Chorizm istilo qilgan vaqtda o'lkadagi yer-suv davlat mulki, vaqf va xususiy mulkdan iborat bo'lgan. Dehqonchilik va chorvachilik xo'jalik yuritishning asosiy tarmoqlari hisoblangan. Sun'iy sug'oriladigan yerlar dehqonchilik rivojlanishida asosiy negiz edi. Shuning uchun dehqonchilikni rivojlantirishda irrigatsiyaning ahamiyati juda katta bo'lgan. Irrigatsiya rivojlanishida miroblar alohida o'rin tutganlar.

1873-yilda general fon Kaufman rus podshosiga Turkistonda yerga egalik tuzilishini o'zgartirish loyihasini taqdim etadi. Loyiha-

ga ko'ra, amlok yerlar uni ishlatib turgan odamlar tasarrufiga o'tishi lozim edi. Bu qoidani vaqf yerlariga ham joriy qilish to'g'risidagi loyiha taklifi esa rad etildi.

Ammo fon Kaufman o'z so'zida qat'iy turib oldi. U mas'uliyatni o'z zimmasiga olib, yer masalasiga doir bir qancha tadbirlarni amalga oshiradi. Jumladan, yer haqiqatda kimning qo'lida ekanligini e'tiborga olish to'g'risida farmoyish beradi. Shunga muvofiq juda ko'p yerlar davlat hisobiga o'tkaziladi. Ayni choqda mulkiy yerlarga va hatto vaqf yerlariga ham soliq joriy etiladi. 1886-yilda Turkiston o'lkasini boshqarish to'g'risidagi yangi Nizomga muvofiq yer munosabatlariga doir bir qancha tadbirlar amalga oshiriladi. Bundan kuzatilgan asosiy maqsad mahalliy boy-zodagonlarni zaiflashtirish va mustamlakachilar hokimiyatini kuchaytirish edi.

Rossiya imperiyasining Turkistondagi agrar siyosatidan ko'zlangan bosh maqsad va asosiy yo'nalishlarini Davlat mulklari va zirotchilik vaziri A.V.Krivoshein shunday ifodalagan; «Bu O'rta Osiyo masalasida uch lavha mavjud. Agar birinchisiga yarqirab turgan yozuv «Paxta» bo'lsa, ikkinchisida «Sug'orish» va nihoyat, uchinchisida soyalanib turgan bo'lsa ham aslida hammasidan muhimi «Ruslarni keltirib o'rnatish» yozuvi turibdi».

Chor ma'murlari Turkiston o'lkasida olib borgan mustamlakachilik siyosatlarida o'z oldilariga bosh maqsad qilib ruslashtirish siyosatini qo'yidilar. Bu boradagi eng muhim va boshlang'ich qadam Rossiya hududlaridagi xalqlarni Turkiston yerlariga ko'chirishdan iborat bo'ladi. Chorizmning ko'chirish siyosatining mohiyatiga shundan iborat ediki, ko'chirma xo'jaliklar uchun yer fondi mahalliy xalqning yerga bo'lgan huquqlarini o'taketgan darajada buzish yo'li bilan tuzilgan Rossiyadan dehqonlarni u yerga ko'chirish esa chekka o'lkalarni ruslashtirish maqsadini ko'zlab millatchilik tamoyili asosida amalga oshirilgan.

1869-yildayoq Yettisuvdagi dehqonlar manzilgohlari to'g'risidagi qoidalar ishlab chiqilgan bo'lib, bu qoidalar ruslarning turkistonliklar yurtiga ko'plab ko'chib kelishlari uchun qulay sharoitlar yaratib berardi. 1868–1882-yillarda Yettisuvda har birida 250 aholi bo'lgan 29 rus qishlog'i tuziladi. Shu davrda Sirdaryo viloyatida bunday qishloqlar 19 ta bo'lib 1300 aholini o'z qamroviga olardi. Xususan, 1891-yildagi Russiyada ro'y bergan ochlikdan so'ng O'rta Osiyoga bamisoli vabodek yopirilib kelayotgan rus oilalari oqimi ku-

chaydi. 1906-yilda o'lkani besh viloyatida 451 ming tanob yerga ega bo'lgan 136 rus posyolkalari paydo bo'ladi. Har bir xo'jalikning tomorqasi 34,5 tanobdan iborat edi. Turkistondagi eng yaxshi yerlarga egalik qilgan bunday rus xonadonlari 1916-yilga kelganda 2.659 ming desyatina yerni o'zini qilib olgan 336 ming oiladan iborat edi. Bu o'lka umumiy aholisining 4,5 foizini tashkil etardi. Bundan tashqari, 14 million desyatina yer bevosita davlat xazinasini ixtiyoriga olinadi. 190 ming desyatina yerni esa rus plantatorlari va pomeshchiklari o'zlariniki qilib oldilar. Eng katta yer egasi bo'lgan podsho Nikolay II ning birgina Murg'ob vohasidagi yerlari 104 desyatina teng edi.

1886-yilda chor hukumati yer islohoti o'tkazadi. Mustamlakachilik xarakteridagi bu yer islohoti natijasida barcha serunum va sug'oriladigan yerlar boylar va zamindorlar qo'liga o'tib ketadi. kambag'al dehqon xo'jaliklari yanada qashshoqlashdi va xonavayron bo'ladi. 1889–1893-yillarda bunday xonavayron bo'lgan dehqonlar o'z bisotlaridagi 15.588 desyatina yerni sotib yuboradilar.

AQSHdan paxta olishdan deyarli mahrum bo'lgan Rossiya hukumati bu qimmatli xomashyoga nisbatan o'sib borayotgan ehtiyojini asoratga solingan Turkiston hisobidan qondirishga asosiy diqqat-e'tiborini qaratadi. 1869-yili «Rus sanoati va savdosi o'sishiga yordam berish jamiyati» kengashida I.N.Rayevskiy «Rossiya va unga qo'shni sharq mamlakatlarida paxtachilikni rivojlantirish» mavzuyida ma'ruza qiladi. Ma'ruzachi Rossiyaga O'rta Osiyo va boshqa paxtakor joylardan xomashyo keltirilishi har jihatdan foydali va qulayligini isbotlab beradi. Uning ta'kidlashicha, Rossiyaga jami 3 088 285 pud (42 710 136 so'mlik) paxta keltirilgan bo'lib, shundan 639 192 pud (5972491 so'mlik) paxta sharq o'lkalaridan olib kelingan ekan. Bu Rossiyaga keltirilgan paxtaning 21 foizini tashkil etgan.¹ Albatta, ko'p miqdordagi paxtani xarid qilish uchun millionlab so'm mablag' sarflangan. Rossiyada savdo floti bo'lmaganidan paxta Yevropa mamlakatlari floti va temir yo'llarida olib kelingan. natijada ulovidan tushovi qimmatga tushgan.

O'rta Osiyoda paxtachilikni rivojlantirish Rossiya uchun katta foyda ekanini I.N.Rayevskiy alohida uqtirib o'tadi. U mahalliy g'o-

¹ Ziyoyev H. Tarix o'tmish va kelajak ko'zgusi. G'.G'ulom nomidagi adabiyot va san'at nashriyoti. – T., 2000, 140–141-betlar.

za navlarining nuqsonlarini gapirib, uni Amerika navlari bilan almashtirishni tavsiya qiladi.

1871-yili I.V.Rayevskiyning shaxsan o'zi Toshkentga kelib Amerika paxtasini iqlimlashtirish borasida katta ishlarni amalga oshiradi. Samarqandda Amerika paxtasi navini ekadi.

Toshkentda Amerika paxtasini 1875-yili birinchi bo'lib ekkan kishi Mulla Yo'lchi To'ychiboyevdir. Xorijiy paxta navi urug'i Buxoro xonligida, shuningdek 1878-yilda Andijon, Namangan, Qo'qon va Marg'ilonda ham qadalgan.

XIX asrning 80-yillariga kelib, Amerika paxtasi urug'lari orasida «Upland» navi mahalliy sharoitda sifatli va ko'p hosilli bo'lib chiqdi. To'qimachilik sanoati talablariga har jihatdan mos tushadi. Vaqt o'tishi bilan dehqonlar Amerika paxtasi navi ekilgan maydonlarni oshira borganlar. 1884-yili xorijiy navlar 300 desyatina yerga ekilgan bo'lsa, 1890-yilga kelib 58859 desyatini tashkil etgan.

Amerika va «malla g'o'za» navidan olingan tola 1890-yilda 2 million pudga, 1896-yilda 2 665 337 pudga yetadi. Tolaning asosiy qismi Amerika paxtasidan olingan. Paxta, asosan Farg'ona vodiysida yetishtirilgan. Sirdaryo, Samarqand viloyatlarida ham bu qimmatbaho xomashyo navlari ekilgan. 1900-yilga kelib paxta ekilgan maydon 257 501 gektarni tashkil qilgan.

Turkiston o'lkasida Amerika paxtasining muvaffaqiyatli iqlimlashtirib borilishi va sanoat talablariga mos tushishi rus sanoati korxonalari egalarini, savdo ahlini, harbiy xizmatchilarni, qo'yingki, puli bor barcha korshalonlarni hayajonlantirib va shoshirib yuboradi. Ular o'lkaga kelib, bevosita paxtachilik bilan shug'ullanishga va paxta zavodlari ochishga kirishadilar. Ular shu tariqa mo'may daromad ketidan quvib, boyligiga boylik qo'shishga mukkasidan tushadilar. Puldor odamlardan Turkiston ma'muriyati nomiga paxta maydonlarini kengaytirish, paxta zavodlarini ochishga ruxsat so'rab yozilgan arizalar birin-ketin tusha boshlaydi. Rossiyada «Paxta vasvasasi» avjga minadi. Natijada, o'lkada rus paxta maydonlari va paxtachilikka bog'liq zavodlar miqdori ortib boradi.

XIX asr oxirida, Toshkent shahri atrofida ruslarga qarashli paxtazorlar 4000 desyatina yerni egallab, bu umumiy maydonning 20 foizining tashkil etardi. Masalan, savdogar Belyakov 620, Yaraslavldagi katta to'qimachilik korxonasi 400, tijoratchi Tarsin 200 desyatina yerda dehqonchilik qilgan. Farg'ona vodiysida rus

paxta maydonlari 500 desyatina yerni tashkil etgan. 1890-yilda Samarqand viloyatining Xo'jand uyezdida Kudrin firmasi va boshqa kishiga tegishli 300 desyatina yerda Amerika paxtasi yetishtirilgan. Hatto o'lkani bosib olishda jonbozlik ko'rsatgan general-mayor Abramovning Samarqandda shaxsiy paxta maydoni bor edi.

Paxta maydonlarida mardikor va chorikorlar ishlatilgan. Qarabsizki, o'lkani bosib olgan ruslar endi yerli xalqni xo'jayin sifatida o'z yerida ekspluatatsiya qila boshlagan.

Paxtachilik rivoji chor hokimiyati xazinasini boyita bordi. Hatto adolatsizlik haqida o'lkada rus tilida chiqadigan «Okraina» ro'znomasining 1896-yilgi sonlaridan birida shunday yozilgan edi: «Rus sanoati ehtiyojini qondirish maqsadida paxtachilik rivojlanishidan sanoat egalariidan o'zga hech kim foyda ko'rmadi. Paxta arzon bahoda olinib, Rossiyaga yuborildi. Shu paxtadan ishlangan tayyor mahsulotlarni u yoqdan o'lkaga keltirib sotishadi va katta foyda ko'rishadi. Mavjud paxta maydonlarini qisqartirib me'yorida ekish haqida jo'shib gapiraladi-yu, lekin uni ekishaveradi».

XIX asr oxirida boshlangan paxta yakkahokimligi keyingi yillarda tobora mustahkamlana bordi. «Turkestanskiy xlopok» kitobining muallifi I. Slutskiy paxtachilikning umumrossiya hayotidagi ahamiyatini quyidagicha izohlagan edi: «Paxta butun Turkiston o'lkasi hayotining asosiy tarmog'idir. Farg'ona, Sirdaryo, Samarqand va Kaspiyorti viloyatlari, Buxoro va Xiva xonliklarida yashovchi tub aholi va ruslar turmushi ko'p jihatdan xiyla foydali ekin-paxtaga bog'liqdir. O'rta Rossiyada istiqomat qiladigan yuz minglab kishilar, fabrika-zavod egalari, temir yo'l ishchilarining hayoti Turkiston paxtasiga chambarchas aloqadordir. Turkiston o'lkasi va Rossiyaning O'rta qismida savdo-sotiq rivojlanib, bundan chor hukumati ancha manfaat ko'rmoqda. Agar chor harbiylari Turkiston o'lkasini bosib olib, chinakam javohirotni qo'lga kiritgan bo'lsa, xaqli ravishda aytish mumkinki, bu javohirning biri – paxta edi va u Turkiston o'lkasini Rossiyaga butkul bog'lab qo'ydi. Shuningdek, O'rta Osiyo temir yo'lining Andijonga yetkazilishi, Toshkent-Orenburg temir yo'li qurilishiga ham shu bebaho boylik sabab bo'lgan».

Chor hukumati yerning izdan chiqishiga qaramay, paxtachilikni kuchaytirishni o'z vakillaridan talab qilaverdi. Bu xususda Rossiya dehqonchilik noziri Krivoshein shunday degan edi: «Turkistonning

har bir pud g'allasi Rossiyaga, rus va Sibir g'allasiga raqobatdir, ortiqcha har bir pud Turkiston paxtasi esa Amerika paxtasiga raqobatdir. Shuning uchun o'lkaga qimmatga tushsa ham g'alla keltirib berish lozimdir». Paxta yakkahokimligini o'rnatish haqidagi bunday g'oyani Turkiston general-gubernatori qo'llab-quvvatlab, bu tadbir hukmatga yiliga 70 million oltin rublni tejashga imkoniyat yaratishini uqtiradi. Uning fikriga ko'ra «ko'p millionli vatan paxta tolasini qayta ishlash sanoatini xonavayron bo'lishdan saqlovchi kafolat rolini o'ynashi – mana shu Turkistonning Rossiyaga ko'rsatadigan buyuk iqtisodiy xizmatidir».

Bundan chiqqan ma'no shuki, agar Turkiston diyoriga g'alla ko'p ekilsa, Rossiyadan keltirilayotgan g'allaga nisbatan talab kamayib, ziyon ko'riladi. Demak, qancha ko'p paxta ekilsa, Rossiya g'allasiga ehtiyoj shuncha oshib boraveradi. O'z navbatida bu Rossiyaning ulovidan tushovi qimmatga tushayotgan Amerika paxtasiga bog'liq muammolarni ham bartaraf etardi. Nozirning fikricha, paxtachilik rivojlanaversa, ikki tarafga foydadir. Turkiston aholisining ahvoli nima kechsa-kechsin-u, lekin Rossiya manfaatlari to'la saqlansin – bu chor ma'murlari yuritgan yakkay-u yagona siyosatdir. Chor Rossiyasi Turkiston xalqlariga taraqqiyot, baxt-saodat va istiqbol olib keladi, deb o'zimizni-o'zimiz nodonlarcha aldamaylik.

Mabodo Rossiya hukumati Turkiston o'lkasida sanoat korxonalari qurgan bo'lsa, u hech qachon og'ir industriya tarmoqlarini yaratishga intilgan emas. U asosan o'z manfaati nuqtayi nazarini o'ylab xomashyo mahsulotlariga birinchi ishlov beradigan yengil-sanoat korxonalarini qurishga e'tiborni qaratgan. Paxta tozalash, yog' ishlab chiqarish, vino, pivo zavodlari, pilla quritish korxonasi, tegirmon, bosmaxona va hokazolar ana shunday korxonalardir. Agar 1880-yilgacha bunday korxonalar 21 ta bo'lsa, 1900-yilda ularning soni 195 taga yetadi. O'lkada qurilgan birinchi temir yo'l ham chor Rossiyasining bosqinchilik manfaatlarini ko'zlagan. 1880-yilda boshlangan chor ma'murlari uchun g'oyatda og'ir bo'lgan Axaltaka urushi Rossiyani Kaspiyorti temir yo'lini qurishga majbur etadi. Mixaylovskiy bo'g'ozidan to Qizil Arvatgacha bo'lgan temiryo'l qurilishining birinchi navbati 1881-yil 1-sentabrgacha qurib bitkazildi va 20-sentabrdan doimiy ravishda poyezdlar qatnovi boshlanadi. Keyinchalik temir yo'l qurilishi davom ettirilib, Ashxobodga, so'ng Samarqandga keltiriladi. 1888-yil 15-mayda birinchi poyezd

Samarqandga keladi. 1889-yilda temir yo'l aloqalari Mari-Kushka orqali Toshkent va Andijon bilan bog'lanadi. 1890-yilda Rossiya hukumati yuqori mansabdorlari o'rtasidagi uzoq fikr almashuvlardan so'ng yangi – Orenburg-Toshkent temir yo'l qurilishi boshlab yuboriladi va 1905-yil 1-iyulda bu yo'ldan birinchi poyezd o'tadi. Chunki Kaspiyorti temir yo'li orqali Turkiston bilan aloqa o'rnatish masofaning uzoqligi tufayli Rossiyaga iqtisodiy jihatdan qimmatga tushayotgan edi. Endi yangi temir yo'li qurilishi munosabati bilan Toshkentdan Orenburggacha bo'lgan masofa ilgarigiga qaraganda ancha qisqa muddatda – ikki kecha-kunduzda, Moskvagacha esa to'rt kecha-kunduzda bosib o'tiladigan bo'ladi. Har ikkala temir yo'l ham Turkiston xalqlarining manfaatlarini ko'zlab, yoki Turkistonni jahon mamlakatlari bilan bog'lash maqsadida qurilgan emas. Agar Rossiya bosqinchilari qalbida bunday oliyjanob niyat bo'lganda bunday temir yo'llarni u avvalo turkiy xalqlar etnik madaniy, diniy-hududiy tomondan yaqin bo'lgan va Turkiston bilan chegaradosh Afg'oniston, Pokiston, Eron, Turkiya kabi davlatlar tomon ham qurgan bo'lur edi. Yo'q. Rossiya ma'muriyati bu temir yo'llarni birinchi navbatda va asosan Turkiston o'lkasidagi xalq boyliklarini tezroq, ko'proq va mo'lroq tashib ketish maqsadi bilan quradi. Bu borada raqamlar tiliga quloq soladigan bo'lsak masala yanada oydinlashadi. 1888-yilda Turkistondan O'rta Osiyo temir yo'li orqali 873093 pud paxta jo'natilgan bo'lsa, 1890-yilda 2673267 pud va 1893 yilda esa 3 588 025 pud paxta Rossiyaga yuborilgan. Yoki 1888–1893-yillarda, ya'ni olti yilda Turkiston o'lkasidan 14 257 515 pud qimmatbaho paxta xomashyosi Rossiyaga tashib ketilgan. Bu jarayon yil sayin oshib boravergan. Faqat 1900-yilning o'zida O'rta Osiyo temir yo'li orqali Rossiyaga tashib olib ketilgan boyliklar hajmi 5 million pudni tashkil etadi. Shundan 60 foizi paxta bo'lib, qolganlari quruq meva, ipak tolasi, paxta yog'i, jun, teri va boshqa mahsulotlar edi. 1895-yilning o'zida birgina Farg'onadan Rossiyaga 3399371 pud paxta, 452 ming 740 so'mlik teri, 192 ming so'mlik pilla tashib ketildi. Temir yo'l qurilishi bilan bu sohaning ishchilari ham o'sib bordi. 1890-yilda temir yo'llarda 2778 ishchi ishlagan bo'lsa, 1894-yilda 3222 va 1898-yilda 5044 ishchi ishlagan. Shundan mahalliy millat vakillari 1890-yilda 728 kishini, 1894-yilda 863 va 1898-yilda esa 948 kishini tashkil etgan.

Ulug' Shoir Abdulhamid Cho'lponning:

*Kulgan boshqalardir,
Yig'lagan mendir.
O'ynagan boshqalardir,
Ingragan mendir.
Erk ertaklarini eshitgan boshqa,
Qullik qo'shig'ini tinglagan mendir.
Erkin boshqalardir, qamalgan mendir
Hayvon qatorida sanalgan mendir,*

degan misralarida XIX asrda rus istilosi va uning natijasida butun g'arib Turkiston mustamlaka kishanlari halqasida ingrangani o'z aksadosini topgan. Shu bois, Turkiston xalqlari erk va ozodlik uchun chor Rossiya bosqinchilariga qarshi mustamlakachilikning dastlabki kunidan boshlab muqaddas kurashga otlanadilar.

2. MUSTAMLAKACHILIK ZULMIGA QARSHI KURASH

Chor Rossiyasining Turkiston xalqlariga nisbatan yurgizgan mustamlakachilik, ulug' davlatchilik va shovinistik siyosati albatda qonuniy suratda mahalliy aholining o'z milliy ozodligi, erki va insoniy haq-huquqlarini himoya qilish uchun muqaddas jangga otlantiradi. Chorizm tomonidan asoratga solingan, mustamlaka qilingan xalqlar dastlabki kunlardan boshlab o'z milliy mustaqilliklari, ozodliklari va erklari uchun muqaddas kurashib keldilar. Mana e'tibor bering:

1. 1856-yilda Sirdaryoda Jonxo'ja Nurmuhammad qo'zg'oloni.
2. 1868-yilda Samarqand mudofaasi va Buxoro amirligi Buxoro shahri, Shahrisabz bekligidagi harakatlar.
3. 1870-yilda Mang'ishloq qirg'izlarining isyonlari.
4. 1871-yilda Eshon Eshmuhammad boshchiligida Sirdaryo viloyatidagi chiqishlar.
5. 1871-yildagi Farg'onada Yetimxon qo'zg'oloni.
6. 1872-yildagi Chirchiqdagi isyonlar.
7. 1872–1876-yildagi Po'latxon boshchiligida Qo'qondagi qo'zg'olon.
8. 1885-yillardagi Darveshxon boshchiligidagi qo'zg'olon.
9. 1892-yildagi Toshkent qo'zg'oloni.

10. 1898-yilda Andijondagi Dukchi Eshon qo'zg'oloni.

11. 1899-yilda Sirdaryo viloyatidagi harakatlar.

12. 1916-yil Jizzax qo'zg'oloni va boshqalar.

Chor Rossiyasi hukumatining o'tkazgan siyosatiga qarshi milliy ozodlik kurashlari juda ko'p bo'lgan. Biz yuqorida ularning ba'zilarinigina sanab o'tdik. 1887–1897-yillar mobaynida Farg'ona, Samarqand va Sirdaryoda, mustamlakachilar idoralariga qarshi 668 marta hujum bo'lgan. 1897–1917-yillar orasida Turkistonda Rossiya bosqinchilariga qarshi 4922 marta isyon bo'lgan.¹ Ana shu qo'zg'olonlar va milliy ozodlik kurashlaridan ba'zilarini eslash joizdir.

3. DARVISHXON BOSHCHILIGIDAGI QO'ZG'OLON

1885-yilda Farg'ona vodiysida mustamlakachi hukumatga qarshi umumxalq qo'zg'oloniga tayyorgarlik ko'rilayotgani haqida gaplar aholi o'rtasida keng tarqaladi.

Vodiyning bir qator joylarida qo'zg'olonga tayyorgarlik ko'rish masalalari yashirin yig'ilishlarda ko'rilayotganidan mustamlakachi ma'murlar xabar topgan edilar. Shunday yig'ilishlardan biri 1885-yil 16-avgustida Asaka qishlog'ida Mullaxo'ja Nazirmirza uyida bo'lib o'tadi. Vodiyning turli joylaridan kelgan 20 dan ortiq nufuzli kishilar qatnashgan bu yig'ilishda yurtni chet el bosqinchilaridan ozod qilish, o'lkada milliy davlatni tiklash uchun mustamlakachilarga qarshi birlashib kurash olib borish vazifasi ilgari suriladi. Yig'ilishda qo'zg'olon rejasi, uning o'tkazish vaqti, qo'zg'olonga rahbarlik qiladigan shaxs kabi masalalar hal etiladi. Qo'zg'olonga rahbarlik qilishga Darvishxon Eshon To'ra ko'rsatiladi. Bunga sabab bu vaqtda aholining norozilik harakatida faol ishtirok etib el-yurtga ancha tanilib qolgan edi. U Andijon uyezdi Qo'rg'ontepa volostiga qarashli Chekto'ra qishlog'i fuqarosi, qo'zg'olonga rahbarlik qilgan paytda 45 yoshda bo'lib, Andijon va Qo'qon uyezdlarida ancha katta yer mulkka ega bo'lgan. Ammo shunga qaramasdan Darvishxon o'z manfaatidan xalq, vatan manfaatlarini ustun qo'yib milliy-ozodlik harakatiga boshchilik qiladi. U qisqa vaqt ichida O'sh, Andijon

¹ *Misir o'g'li Qodir*. Moskva zulmi, II-jild, Istanbul, 1972, 537-bet.

uyezdlari volost va qishloqlarida ko'plab aholini qo'zg'olonga jalb eta oladi.

Darvishxon boshliq qo'zg'olonchilar yangi Marg'ilon shahrini Andijon va Qo'qon bilan bog'lovchi aloqa simlarini uzib tashlaydi. Bu hodisa to'g'risida keyinchalik mustamlakachi hukumat vakillaridan biri «bu hodisa qo'zg'olon bo'lishi muqarrar ekanligini ko'rsatgan edi» deb xotirlagan.¹ Darvishxon boshchiligidagi qo'zg'olonchilar ko'lamini tobora kengayib boradi. Asaka, Qo'rg'ontepa, Shahrixon, Oltinko'l, Jalolquduq, O'sh uyezdining Novqat, Tutlik qishloqlari, Oqbo'yra volosti, Marg'ilon kabi joylar ham qo'zg'olon girdobiga tortilgandi.

Qo'zg'olon shunchalik keskin tus oldiki, uni bostirish uchun mustamlakachi hukumat viloyatni turli joylariga, jumladan, Andijon, O'sh va Marg'ilon uyezdlariga harbiy kuchlarni yuborishga majbur bo'ladi. Vodiy bo'ylab borgan sayin avj olayotgan Darvishxon rahbarligidagi qo'zg'olonnini bostirish va uning rahbarlarini qo'lga olish vazifasi Andijon uyezdi boshlig'i kapitan Bryanovga topshirilgandi. Uning ixtiyoriga O'sh uyezdining boshlig'i podpolkovnik Deybner, uning yordamchisi kapitan Glisanovskiylar boshchiligidagi harbiy kuchlar yuboriladi.

Qo'zg'olonchilar bilan Bryanov boshchiligidagi harbiy kuchlar birinchi bor 17-avgust kuni kechqurun to'qnashadi. Kutilmaganda qilingan hujumdan Darvishxon boshchiligidagi qo'zg'olonchilar har tomonga chekinishga majbur bo'ladilar. Shundan so'ng Darvishxon Namangan tog'lari tomonida o'z atrofiga 800 ga yaqin odam to'plashga erishadi.

Darvishxon boshchiligidagi qo'zg'olon to'g'risida Turkiston general-gubernatori O.Rozyenbax Rossiya harbiy vaziri P.S. Vannovskiyni yozgan xatida «qo'zg'olon viloyatning turli joylarida bir vaqtda boshlanishi va qo'zg'olonchilarning o'g'rilik va talonchilik qilmasdan, barcha aholini bu harakatga chaqirilishi, bu harakatning to'liq ma'noda amaldagi hukumatga qarshi qaratilganligini ko'rsatadi... ular yomon qurollangan, oz sonli bo'lishlariga qaramasdan jiddiy tartibsizliklarni keltirib chiqarishlari..., ayniqsa soliqlar to'lanishiga salbiy ta'sir ko'rsatadi.»²

¹ Tillaboyev S. Mustamlakachilarga qarshi Darvishxon boshchiligidagi qo'zg'olon. «O'zbekiston tarixi», 2002, 1-son. 12–13-betlar.

² Tillaboyev S. Ko'rsatilgan adabiyot, 22-bet.

Chorizm ma'murlari kuch bilan qo'zg'olonni shafqatsizlarcha bostirdilar. Qo'zg'olonchilardan shunchalik darajada ko'p qamoqqa olindiki, hatto ularni qamash uchun joy masalasi muammo bo'lib qolgandi, qo'zg'olon rahbari Darvishxon 1886-yil 22-fevralda Samarqand viloyatining Sutxona qishlog'i yaqinida qo'lga olinadi, lekin u Jizzax yaqinida qochib qutulib ketadi. Darvishxon akasi Iskandarning bergan ma'lumotiga ko'ra, 1889-yili Afg'onistonda vafot etgan. Uning boshchiligidagi qo'zg'olon garchand bostirilsa-da, biroq u bundan keyingi milliy-ozodlik harakatlariga zamin hozirladi.

4. TOSHKENT QO'ZG'OLONI

1892-yilning yozida Turkiston markazi Toshkentda ham rus mustamlakachilarini talvasaga solgan va tarixga «Vabo isyoni» yoki «Toshotar voqeasi» sifatida kirgan qo'zg'olon boshlanadi. Rasmiy doiralar bu qo'zg'olon vaboga qarshi rus amaldorlari qo'llagan tadbirlardan norozilik tufayli kelib chiqqan, deb talqin etishgan. Shuning uchun ham uni «Vabo isyoni» deb nomlashgan. Shunchaki qaraganda chindan ham shunday bo'lgan.

1892-yilda Turkistonda vabo tarqalgani xususida xabar paydo bo'ladi. May oyida Jizzaxda vabo bilan og'rigan kishilar topiladi. Vaboning Sirdaryo viloyatiga tarqalishiga yo'l qo'ymaslik uchun Chinoz qishlog'ida Sirdaryodan o'tadigan kechuv oldida chor hukumati tomonidan kuzatish manzilgohi ochiladi. O'sha vaqtda Toshkent o'ris do'xtirlari vabo bilan og'rigan o'zbekni topsa, dori berib o'ldirarkan, degan gap tarqaladi. Bu gapning asosli yo asossiz emasligini aniqlash uchun dalillarga murojaat qilamiz.

1892-yili Toshkentning yangi shahar, ya'ni o'rislar yashaydigan qismida 417 kishi, eski shahar qismida esa 1462 kishi, jami 1879 kishi vabo bilan og'rigan. Shulardan, ya'ni 417 yevropalikdan 200 nafari sog'aygan (50 foizi) bo'lsa, 1462 mahalliy aholidan faqat 22 kishi (ya'ni – 1-1,5 foizi) sog'aygan.

1892-yil 7-iyunda Toshkent hokimi uzoq o'ylab o'tirmay qator farmoyishlar chiqardi. Shahardagi 12 mozor yopiladi. Uning o'rniga to'rtta maxsus vabo qabristonlari ochilishi ma'lum qilinadi. Mustamlakachi ma'murlar marhumlarni eski qabristonlarga dafn etishni ta'qiqlab qo'ydi. Vabodan o'layotganlar ko'payib borsa ham yangi

qabristonlardan atigi bittasi ochildi. Marhumlarni yashirincha eski mozorlarga ko'mish boshlandi. Bundan xabar topgan politsiya pristavi «gunohkor» marhumlar qarindoshlarini hibsga olib, ularni to'g'ri bozor orqali haydab ketishadi. Pristav yo'l-yo'lakay ularga dag'dag'a qilib ko'milgan jasadlarni go'rdan qazib olinishini aytadi. Rus ma'murlarining musulmonchilik odatlarini oyoqosti qilishi va shariatni poymol etishdan xalq g'azabga keladi. Olomonning g'azabi anchadan beri xalqqa zulm o'tkazib, ruslarning nog'orasiga o'ynayotgan bosh oqsoqol Muhammad Yoqub Karimberdi o'g'liga qarshi qaratiladi. Qo'zg'olonchilar shahar idorasi tomon yo'l oladilar. Yo'l-yo'lakay qo'zg'olonchilar soni ko'paya boradi. Katta oqsoqol Matyoqub sha'niga tahdid qiluvchi gaplar tobora kuchayib boradi. Oqsoqolning uyiga yaqin qolganda Abulqosim Eshon va bozor oqsoqoli Ziyu Muhammad boshchiligida Shayxontohur dahasidan kelayotgan 500 kishilik to'da asosiy olomonga qo'shildi. Odamlar oqsoqol Shahar boshlig'ining idorasida ekanligini eshitib, shu idora tomon yurish boshlaydilar. Xalqning bostirib kelayotganligidan xabar topgan shahar boshlig'i Putinsev Matyoqub bilan xalq oldiga peshvoz chiqadilar. Ular O'rda bozori yaqinidagi Voronsov xiyobonida uchrashadilar. Matyoqub qamchisini o'ynatib, xalqni so'kaverdi, olomon esa uni toshbo'ron qila boshlaydi. Bunday xatti-harakatdan kapalagi uchgan oqsoqol Sayfulla mirshab bilan shahar boshlig'ining idorasiga otda qochib yashirindi.

Putinsev odamlarni tarqatmoqchi bo'ladi. Lekin olomon oqsoqolni topib berishni talab qiladi. Bu talab rad etiladi. Xaloyiq Putinsevn ham toshbo'ron qiladi va urib yiqitadi, kaltaklashadi. Qo'zg'olonchilar binoning ishiga bostirib kiradilar. Qo'zg'olonchilarning Putinsevdan Matyoqubni ushlab berish, xalqni qiynab kelayotgan chora-tadbirlarni bekor qilish haqidagi talablari qondirilmagach, shahar boshlig'ining idorasini ostin-ustin qilib tashlaydilar.

Qurolsiz xalq askarlar yaqinlashib kelayotganligini eshitib, tarqala boshlaydi. Harbiy gubernator Grodekov unchalik katta bo'lmagan otryad bilan voqea ro'y bergan joyga yetib kelganida «tartibsizlik» ishtirokchilaridan hech kim qolmagan edi. Qo'zg'olonchilar Matyoqubning uyiga bostirib borib, bu uyni ham ostin-ustin qilib tashladilar. Rasmiy ma'lumotlarga qaraganda, shu joyning o'zida o'nga yaqin kishi o'ldirilgan. Ammo qancha kishining o'lganligi haqida

ma'lumot yo'q. Chunki xaloyiq o'ldirilgan va yarador qilinganlarni o'zlari bilan birga olib ketib yashirgan.

Qo'zg'olonchilarning yuzga yaqini oq podsho sarbozlari tomonidan Anhor tomonga qisib boriladi va suvga cho'ktiriladi. Qochganlar ayovsiz qiriladi. Bu yerda shahid ketganlarning soni haqida ma'lumot yo'q. Tarixga «Toshotar voqeasi» deb kirgan bu qo'zg'olon oqibatida g'alayon qatnashchilari bo'lmish 60 kichidan 8 kishi o'lim jazosiga, 3 kishi qamoqqa hukm qilinadi. Qo'zg'olon sodir bo'lgan bu joy Toshkentda «Janggoh» nomi bilan mashhur.

Sirdaryo viloyati harbiy gubernatori N.I.Grodekov 1892-yil 1-iyulda general-gubernatorga yo'llagan raportida qo'zg'olonning tasodifiy bo'lganini ta'kidlab, uning asosiy tashkilotchilarini topgani va hibsga olganini bayon etgan: «...shaharning osiyoliklar yashaydigan qismi oqsoqoli In'omxo'ja Umarxo'jayevni 24-iyun voqealariga olib kelgan harakatning asosiy rahbari va haqiqiy sababchisi deb hisoblash kerak. U shaxsan o'zi va eng yaqin xodimlari orqali nodon xalq ommasi orasida tashviqot olib borgan, ma'muriyatimizning vaboga qarshi farmonlari va xatti-harakatlari xususida tashvish tug'diradigan xabarlar hamda mish-mishlar tarqatgan. Mazkur yerlik kishining eng yaqin sheriklari unga qarindosh bo'lgan yuzboshi Ahmadxo'ja va qudasi Usmonxo'jadan tashqari Shayxontohur dahasining qozisi Sharifxo'ja, so'ngra, Beshyog'och dahasining yerlik fuqarolari Badalmuhammad Xolmuhammedov va Boqijon Dadajonboyev bo'lgan. Menga ma'lum bo'lishicha, bu kishilar avvallari ham shaxsan o'zlari va ko'p sonli tarafdorlari orqali olomonga boshchilik qilganlar, olomonni hukumatning tadbirlariga qarshi qo'zg'atganlar. Bu barcha shaxslarning xalq orasidagi zararli tashviqiy ta'sirini hisobga olib, 24-iyun voqealari sodir bo'lgan kunning o'zidayoq barchasini qamoqqa olishga farmoyish berdim».

Turkiston harbiy okrugi sudi yuzboshi lavozimida halol xizmat qilib yurt ahlining mustamlaka istibdodiga qarshi ko'targan qo'zg'oloniga bosh bo'lgan Ahmadxo'ja Abdurashidxo'jayevni 1892-yil 10-dekabrda majlisida osib o'ldirishga hukm qiladi. Ammo jamoatchilik fikrini hisobga olib bu hukm 15 yil surgun bilan almashtiriladi. Sobiq yuzboshi bu muddatni o'tash davomida salomatligini butkul yo'qotib 1907-yili Toshkentga qaytgach, ko'p o'tmay vafot etadi.

N.P.Ostroumov bu qo'zg'olonning asosiy sababi to'g'risida 1892-yil 29-iyunda bir do'stiga yozgan xatida bunday degandi: «Ko'p jihatdan ayb o'zimizda, albatta: ularning fe'l-atvorlarini va qonun-qoidalarini o'rganganimiz yo'q va hali ham o'rganmayapmiz. Bunda ayb faqat vaboning o'zida emas: sabr kosasini to'ldirib-toshirib yuborgan so'nggi tomchidir. Norozilik allaqachondan beri kuchayib, yig'ilib kelmoqda edi, keyin esa boshqa noroziliklar qo'shilishi bilan birdaniga qo'zg'olon boshlanib ketadi».

5. 1898-YILGI ANDIJON QO'ZG'OLONI

Mustamlakachi chor ma'murlarini dahshat va vahimaga solgan xalq qo'zg'olonlaridan biri 1898-yilda Andijonda bo'ladi. Bu qo'zg'olonga Andijondagi poytug'lik Eshon Sultonxon to'raning muridi, «Dukchi Eshon» nomi bilan mashhur bo'lgan 42 yasharlik Muhammadali Xalfa – Madali Eshon boshchilik qiladi. Muhammad Ali Halfa Sobir o'g'li Dukchi Eshon 1856-yilda Farg'ona shahridan 25 chaqirim janubi-g'arbdagi Chimyon qishlog'ida tug'ilgan.¹ Uning avlodlari asli qashqarlik bo'lishgan. Muhammadali juda aqli va odobli bola bo'lgan. Oilasining nochor hayoti tufayli maktabda o'qiy olmagan. Lekin mustaqil o'qib savodxon bo'lgan. Otasi yonida yurib beshik, yik tayyorlash, keyinchalik esa paxsa urish kasblarini egallagan. Shu bois uni «usta» ham deyishgan. Oilasi bilan 10 yoshida Mingtepadagi Tojik qishloqqa ko'chib ketgan. Muhammadali shu atrof yaqinda nom chiqargan va hatto Qo'qon xonligida ham hurmati bo'lgan mashhur Sultonxon to'ra xizmatiga kiradi va o'zining mehnatsevarligi, aqli, odobi va taqvodorligi bilan Eshonning o'g'illari qatoridan joy oladi. Sultonxon to'raning Qoradaryoning o'ng sohilida – Poytug'da ham yerlari bo'lgan. U shu yerga ko'chib borib 3–4 yil yashaganda Muhammadalini ham o'zi

¹ 1898-yilgi Andijon qo'zg'olonining kengroq tafsiloti Fozilbek Otabek o'g'li qalami ga mansub «Dukchi Eshon voqeasi» (Samarqand, 1927-yil) asarida ancha xolisona, to'g'ri bayon qilingan. Fozilbek Otabek o'g'li 1886-yili Andijonning «Devonaboy» dahasida tug'ilgan, ruscha, musulmoncha ma'lumotga ega bo'lgan, jurnalist sifatida yaxshi tanilgan, jadidchilik, istiqlolchilik yo'lida faol kurashgan, 1938-yili qatag'on qilingan. «O'zbekistonning yangi tarixi. Birinchi kitob. Turkiston chor Rossiyasi mustamlakachiligi davrida» kitobida Hamid Ziyoyevning asarlarida ham yoritilgan.

bilan bu yerga olib keladi. 1882-yilda Sultonxon to'ra vafot etadi. Vafoti oldidan u o'z shogirdi Muhammadaliga «Eshonlik» to'g'risida xati irshodni (yo'llanma xatni) yozib imzo qo'yib muhrlab bergan edi. 1886-yilda 30 yoshida Muhammadali Makkayi Mukarramaga borib kelgach, o'zini Eshon deb e'lon qiladi. Uning o'zi iqrar bo'lib aytgan so'zlariga qaraganda, Madinayi Munavvarada Muhammad payg'ambar qabrini ziyorat qilib qaytgach, pirini tushida ko'radi. U Muhammadaliga yurtingga borgach, o'n yil eshonlik qilgin, och-yalang'ochlarga ovqat, boshpana bergin, keyin esa kofirlarga qarshi g'azovat e'lon qilgin, deydi.

O'zini Eshon deb e'lon qilgan Muhammadali xalfa har kuni katta qozonda ovqat pishirib och-yalang'och, yetim-yesirlarni boqa boshlaydi. U dastlab bu ishni qarz olib amalga oshiradi. So'ng Eshonning obro'-e'tibori shu darajada ko'tarilib ketadiki, u qarzlarini ham uzadi va har kuni doshqozonda ovqat tayyorlab 150–200, ba'zan esa 400–500 kishini ovqatlantira boshlaydi. Muhammadali xalfa Eshon bo'lish bilan birga tabiblikdan xabari bor edi. Eshonning xalq orasida obro'-e'tibori juda tez o'sib boradi. Uning muridlari faqat Farg'ona vodiysidagina emas, Toshkent, Samarqand, Buxoro va boshqa olis-olis joylarda ham bo'lgan.

Chor Rossiyasining xalqqa qarshi mustamlakachilik, zo'rlik va adolatsiz siyosati Muhammadali xalfaning xalq kurashiga rahbarlik qilishining bosh sababidir. Qo'zg'olon boshlanishidan bir yil oldin Eshon turk sultoniga maktub yozadi. Maktubda Eshon ruslar Qo'qon xonligini bosib olganlaridan keyin musulmonlar o'rtasida axloqan buzilish kuchayganligini, shariat qoidalaridan chekinish ro'y berib, buzuqlik, ichkilikbozlik, nashaxo'rlik avjiga chiqa boshlaganligini yozgan. Bundan tashqari, Eshon ruslar kambag'allar uchun zakot yig'ishni, hajga borishga taqiqlaganliklarini, eski vaqflarni man qilib, yangilarni joriy etmayotganliklarini ta'kidlar ekan, turk sultonidan xalqning shariat qonun-qoidalari bo'yicha turmush kechirishi uchun sharoit yaratishni oq podshodan talab qilishni so'raydi. «Rus hukumatining shariatni nazar-pisand qilmaganligini Allohning qahrini keltirmasmikin, deb qo'rqaman», deydi Eshon ushbu maktubi so'ngida.

Qo'zg'olon boshlanishidan bir necha kun avval Eshon huzuriga ba'zi bir mahalliy mansabdor shaxslar kelib, Eshon tayyorlagan

murojaatnoma yoki qasamyodga o'z muhrlarini bosishadi. Bu murojaatnomada shunday deyilgan edi:

«Alloh yo'q joydan o'n sakkiz ming olamni yaratib, insonga mukammal bir qiyofa baxsh etib, uni barcha jonzotlarning sohibi, Odam atoni esa xalifa qilib ko'taradi. Butun olamni Alloh payg'ambarimiz uchun yaratib, uni eng yaqin kishisiga aylantiradi va ul hazratni taxtga o'tqazdi-da, shunday murojaat qiladi: «Ey payg'ambar! G'ayriddinlar va imon-e'tiqodidan qaytganlar bilan jang bo'lg'usidir». Bunda o'ziga sodiq qolgan va eng yaqin bo'lganlarga jannat va'da qiladi. Choryorlar xalqqa pand-u nasihat qilib deydi-larki, «Kimki g'azovat yo'lida o'z mulki va hayotini Alloh va payg'ambar uchun qurbon qilsa, bundaylar biz singari bo'lg'usidir». Ular nomunosib bandalarni tiyish uchun kitob bitdilar va bizga esdalik sifatida qoldiradilar. Shunday ekan, o'zimizni Allohning qullari va payg'ambarning ummatlari hisoblaydigan bizlar albatta g'azovot e'lon qilishimiz joizdir. Birinchidan, Alloh va payg'ambar yo'lida bu muqaddas urushda biz g'olib chiqishimiz, ikkinchidan, hayotimizni qurbon qilishimiz lozim.

Biz quyidagi o'z muhrimizni bosganlar, oldimizga Kalomullohni qo'yib, Alloh va payg'ambarga qasamyod qilib, xalifamiz bilan shartnoma tuzdik. Shundan keyin, agar o'zimizga bino qo'yganimizdan shaytonning vasvasasiga uchib yoki shirin jonimizni saqlashni o'ylab, qo'rqib, va'damizdan qaytib, uni bajarmasak do'zaxga tushaylik, ikki dunyoda yuzimiz qora bo'lsin, qiyomat kuni sharmanda-yu sharmisor bo'laylik.

Bu so'zlarning tasdig'i uchun muhrimizni qo'ydik».

Mazkur qasamyodga mahalliy amaldorlar va obro'-e'tiborli kishilardan o'n ikki kishi muhrini bosgan.

14-may kechqurun Muhammadali xalfa uyida kengash bo'lib, unda Farg'ona viloyatining turli bo'limlaridan kelgan kishilar qatnashadi. Dukchi Eshon ma'lum qilgan rejaga binoan vodiydagi uch shahar – Andijon, Marg'ilon va O'shdagi harbiy lagerga bir kunda hujum qilinishi kerak edi. Bu hujum muvaffaqiyatli tuga-sa, Qo'qonni ham olib, vodiya xonlik tuzumi tiklanardi. So'ngra mustamlakachilar Samarqand, Toshkent va Chimkentdan ham haydab chiqarilardi.

16-may kuni kechqurun yana Eshon xonadonida kengash bo'lib, unda mingga yaqin odam qatnashadi. Shu kengashda Eshonning o'n

to'rt yoshli jiyani Abdulaziz (Musulmonqul) xon qilib ko'tarilajagi, qo'zg'olon qachon boshlanishi aytiladi.

17-may kuni shom namozida Tojik qishlog'idagi masjidga juda ko'p odam to'planadi. Namoz paytida Eshon xalqqa murojaat qiladi.

«Ey muhtaram musulmonlar! Ey birodarlar! Hammangizga ma'lumdirki, yurtimiz musulmon yurti, el musulmon, xalq musulmon, xon musulmon, shariatning hukmi joriy, amri nofiz edi. Hukumatni Alloh taolo o'zi biladur, kofirlarni musallat qiladi, yurtimizga o'ris keldi. Xudoyorxon o'rniga Kaufman, Umarxon taxtiga Chernayuf o'ltirdi. Farg'ona xonligi yerida Moskva xonligi – oq podsho hukmron bo'ldi.

O'ris vatanimizga istilo etdi. So'ngra tilimizga istilo qiladi. Sekin-asta dinimizga istilo qilmoqqa boshladi, bilasizlarki, musulmonlarning axloqi buzildi. O'risning kelg'oniga o'ttiz yil to'lmay, musulmonlar riboga odatlandi, halol-haromni farq qilmas bo'ldi. Qozilarimiz bo'yniga but taqadig'on bo'ldi. Xulosa (shulki), shariatimiz xor, musulmonchilik g'arib bo'ldi. Hurriyatimiz g'oib bo'ldi, istiqbolimiz mahv bo'ldi, o'zimiz o'tmas, so'zimiz kesmas bo'ldik. Ey voh...

Ey musulmonlar, bunga sabab o'zimiz bo'ldik. Bu asorat va mahkumiyatga kimsa rozi emas, ins ham, jins ham rozi emas. Ey birodarlar, tek turaversak bu kofir yana battar qiladur. Voy bizning holimizga.

Tarixda o'tgan muazzam bir saltanat qurg'on qahramon pahlavonlar avlodimiz – bu zillatga hech qanday ziruh chidamas. Qani bizdagi shijoat, qani ajdodlarimizdagi basolat, sizlarga nima bo'ldi?

...400 olimimiz bordir, hammasi musulmon, hammasi turk, hammasining ismi Muhammad. Hammasi hanafiy mazhabdir. Bu ismda, bir mazhabda, bir qabristonda bu qadar olimlari to'plangan Turkistonni dini taqdimda, din odamlarini yetishtirishda na darajada xizmatlari sabqat etganligi o'quvchilar diqqatiga arz o'rindur. Jahon tarixida, yer yuzida, ko'k yuzida bu misli ko'rilmog'ondir. Turkistonliklar har qancha iftixor etsa arziydur, bajodur, ey birodarlar, bizlar shundoq ajdodning nabiralarimiz. O'luk uyqusida uxlaysizmi?!» – deb hazrat Eshonning so'zi bu joyga kelg'onda zori boshlandi. Hozir turg'onlar ho'ng-ho'ng yig'lash bilan Eshonning amriga oshoda ekanliklarini bildirdilar, alarning hayajonlarini bosish uchun hazrat Eshon so'zida davom etdi:

– Ey musulmonlar, ey xudoning bandalari, ey payg'ambar ummati! Chin mo'min bo'lsangizlar, sizlarga jihod lozimdur, jihod. E'tiqod, Alloh yo'lida jihod qilamiz, o'lsak – shahid, o'ldirsak – g'ozi bo'lamiz. Jihod qilmaguncha yelkamizga mingan bu ro'dapo o'rusdan qutulish yo'q.

Ey mo'minlar, ko'zingizni oching! G'aflatdan bedor bo'ling! Kofirlardan huquqimizni olaylik.

Ey birodarlar, hurriyatimizni olaylik o'z vatanimiz, o'z yurtimizda o'zimiz hukumat quraylik. Buning uchun bizdan g'ayrat istaydur, himmat istaydur, jihod istaydur, fiysabilliloh jihod vaqti keldi!

Keyin yaqin qishloqlarga chopar yo'llaydi, hazrat Eshon amrlari bilan jihod fiysabilliloh e'lon qilinadi. Choparlar kimki musulmon bo'lsa, bu oqshomdan qolmay jihodga hozir bo'lsin, deb nido qilishadi».

Xufton namoziga odamlar qurollanib kelishadi. Ammo ularning kamdan kami qilich va miltiq bilan qurollangan, asosiy qismi so'yil, cho'qmor, ketmonsop, panshaxa ko'tarib olishgan edi. Namoz paytida ular qurollarini masjid devoriga suyab qo'yishadi.

Namoz o'qib bo'lingach, hamma baravar «Jihod! Jihod! Jihod!» – deya hayqira boshladi. Qisqa vaqtda bu ovoz butun qishloqni tutib ketadi.

Bir mahal Eshon hovlisining darvozasi ochilib, undan oq otni yetaklab chiqishadi. Muhammadali xalifa: «Bismillohir rahmonir rahim, baniyati jihod!» deb otga minadi. Shundan keyin qo'zg'olonchilar yo'lga tushadilar.

To'plangan odam olti yuz nafarcha edi. Lekin ularning hammasi ham otliq emasdi. Shu boisdan otliqlar piyodalarni mingashtirib olishadi. Qolganlar piyoda yoki aravada yo'lga tushishadi. Yo'lma-yo'l qo'zg'olonchilar safi ortib boradi. Olomon ikki bayroq ostiga uyushgandi, birinchi bayroqqa Mulla Ziyovuddin Maxsum boshchilik qilayotgan edi. Ko'k to'n kiyib, oq salla o'ragan otliq Eshon eng oldinda devona bolalar davrasida borardi. Dukchi Eshon boshchiligidagi qo'zg'olonchilar Andijon shahrida joylashgan harbiy garnizonga hujum qilib, 23 o'rus askarini o'ldirdilar, 24 tasini yarador qiladilar, 30 tacha miltiqni o'lja oladilar. «Eshon to'poloni» tez orada deyarlik butun Farg'ona vodiysiga yoyiladi. Quva, Asaka, Shahrixon, Aravon, O'sh, Marg'ilon, Namangan, Sirdaryo va boshqa joylarda xalq harakatga keladi. Publitsist jurnalist Alinazar Egamna-

zarovning «Siz bilgan Dukchi Eshon»¹ maqolasida bunday hikoya qilinadi: «Qo'zg'olonni faqat Andijon, Marg'ilon va O'sh uyezdlari xalqi emas, Namangan uyezdi, Yettisuv viloyati xalqi ham qo'l-lab-quvvatladi. Avliyootadagi harakatga Shodibek xalfa ismli Eshon boshchilik qiladi. U to'plangan yuzdan ortiq odam dovonlar qordan bir oz tozalangach, Andijonga tomon harakat qiladi. Namangan va Andijondan ularga tomon yurgan harbiylar oradan besh kun o'tgach, Shodibek xalfani 23 nafar sherigi bilan ushladi.

Namanganda uyezd boshlig'ining o'rinbosari Bushen boshliq harbiylar yashirin ravishda tog' so'qmoqlarini kezib, bir necha ovulni tintuv qilishdi va 29 nafar qo'zg'olonchini, shular qatori to'rt boshliqni ham ushlashdi. Ularning yonidan g'azovot boshlash to'g'risidagi Murojaatnoma va Muhammadali xalfaning xati, shuningdek musulmon davlati tuzilajagi, uning poytaxti etib Namangan shahri tanlanganligi haqidagi murojaatnoma ham chiqdi.

Shu kunlarda Prejivalsk va Pishpek uyezdlarida, Sirdaryo viloyatining Xovos temiryo'l bekatida ham mirshablar bilan mahalliy aholi o'rtasida qurolli to'qnashuvlar bo'ldi».

Qo'zg'olon shafqatsizlarcha bostiriladi va qo'zg'olon bahonasida yerli xalq yoppasiga qirg'in qilinadi.

Baron Vrevskiy Sankt-Peterburgga jo'nab ketganligi munosabati bilan Turkiston o'lkasi Bosh harbiy gubernatori vazifasini vaqtincha bajarib turuvchi general-leytenant Korolkovning Rossiya harbiy vazirligining Bosh shtabiga yuborgan telegrammasida bunday deyiladi:

«Farg'ona harbiy gubernatori shuni ma'lum qiladiki, kecha kechqurun Marg'ilon uyezdida Eshon Muhammadali xalfa g'azovot e'lon qiladi va ming kishidan iborat sheriklari bilan Andijonga yo'l oldi. Qo'zg'olonchilar telegraf simni uzib, bugun saharda 20-batalon lageriga hujum qilishdi. Bu hujum chog'ida askarlardan 21 nafari o'ldirildi va 10 nafari yarador qilindi. Qo'zg'olonchilar guruhi to'qnashuv joyida o'lgan 11 nafar va yarador bo'lgan 8 nafar odamlarini qoldirib chekinishdi. Farg'ona harbiy gubernatori Marg'ildan Andijonga temir yo'l orqali 20-batalon rotasini va ovchilar komandasini yubordi, o'zi esa 13 kazak bilan tuproq yo'ldan jo'nab ketdi.

¹ «Sharq yulduzi», 1993, № 10–12.

Ayrim xabarlarga qaraganda, biz tomonimizdan qurbonlar yanada ko'proq va Andijondagi rus aholisi bu yerda ilgari hech bo'lmagan hodisa sababli sarosimaga tushib qolgan. Men qo'shinlarda, shaharlarda ehtiyot choralari ko'rish va tartibsizliklar paytida Farg'ona viloyatining barcha qo'shinlarini harbiy gubernatorga bo'ysundirish, shuningdek Orenburg polkini o'tloqdan qaytarish haqida ko'rsatma berdim. General-leytenant Korolkov».

Harbiy vazir general-leytenant Kuropatkin bu telegrammani darhol oq podsho hazratlariga olib kirgan va qo'zg'olonni bostirish yuzasidan belgilangan tadbirlarni bayon qilgan. Podsho bu tadbirlarni ma'qullagan va shu asosda Korolkovga darhol ko'rsatmalar asosida Turkistonning yangi tayinlangan harbiy qo'shinlari qo'mondoni Duxovskiye telegramma jo'natiladi. Unda quyidagilarni o'qiymiz:

*«Harbiy vazirlik Bosh shtabi Osiyo qismi
1898-yil 21-may, 25724-son*

Turkiston Bosh gubernatori va Turkiston harbiy okrugi qo'shinlari qo'mondoniga general-leytenant Korolkov 18-mayda yuborgan, «Siz janob oliylariga ma'lum bo'lgan oshig'ich telegramma asosida podsho hazratlariga berilgan axborotdan so'ng oliy hazratlari 21-mayda general-leytenant Korolkov ko'rsatmalarini ma'qullab, Siz janobi oliylariga quyidagilarni buyurishimni amr qiladilar:

1) Siz janobi oliylari hoziroq xizmat joyiga jo'nab keting.
2) General-leytenant Korolkov Farg'onaga jo'nab ketsin va rus qo'shinlariga hujum qilishga yo'l qo'ygan shaxslarni tergov qilsin, mahalliy aholi va amaldorlar qay darajada aybdorligini, qo'shinlar o'zlarini qanday tutganliklarini aniqlasin.

3) Farg'ona harbiy gubernatori general-leytenant Povalov Shvikovskiye va Andijon uyezdi boshlig'i egallab turgan vazifalaridan chetlatilsinlar.

4) 1-Turkiston muntazam brigadasi boshlig'i, general-mayor Ionov Farg'onaga yuborilsin va uning zimmasiga viloyatda joylashgan qo'shinlarga vaqtinchalik qo'mondonlik qilish vazifasi yuklatilsin; shuningdek bizning lagerimizga hujum qilishga aybdor bo'lganlarni ushlashga va mabodo yangi guruhlar paydo bo'lgudek bo'lsa, ularga qarshi kurashga jalb etiladigan harbiy qismlarni ham boshqarsin.

5) General Ionov ixtiyoriga Samarqanddan Farg'onaga 2-Ural kazak polkining ikki sotnyasi shu polk komandiri polkovnik Jigalik rahbarligida jo'natilsin.

6) Pomir posti tarkibi mustahkamlansin.

7) Tog'larda va viloyatlarda g'alayonlar bo'lgudek bo'lsa, tadbirlar belgilansin.

8) Tegishli rahbar shaxslarga ko'rsatib o'tilsinki, qo'shinlarimizga hujum qilishda aybdor bo'lganlar namunali tarzda shafqatsizlik bilan jazolansinlar, bunda Turkiston okrugi qo'shinlarining vaqtinchalik qo'mondonligiga dala sudi hukmlarini tasdiqlash huquqi berilsin.

9) Farg'ona harbiy gubernatori lavozimini vaqtinchalik bajarish uchun 2-Kaspiyorti o'qchi brigadasi boshlig'i general-mayor Chaykovskiy Yangi Marg'ilonga yuborilsin. Samarqand shahri uyezdi boshlig'i polkovnik Chernyayevskiy va Toshkent shahar uyezdi boshlig'i podpolkovnik Krilov unga yordamchi etib tayinlansinlar.

10) Generallar Ionov va Chaykovskiyga 600 so'mdan, polkovnik Chernyayevskiy va podpolkovnik Krilovga 300 so'mdan, Farg'onaga jo'natilayotgan ikki sotnya ofitserlari va polk komandirlariga yarim yillik maoshi hajmida yo'l puli berilsin.

Oliy hazratlarining yuqorida bayon qilingan amirlarini Siz Janob oliylariga ijro uchun ma'lum qilarkanman, Sizga yana shuni yetkazish sharafiga muyassarman, yuqorida tayinlangan shaxslarga va Ural polkining ikki sotnyasiga darhol jo'nab ketish haqida ko'rsatma berildi Harbiy vazirlik boshqaruvchisi general-leytenant Kuropatkin».

Podsho Nikolay II qo'zg'olonchilarni «namuna» bo'ladigan darajada qattiq jazolash uchun ko'rsatma berdi. Ana shu ko'rsatma asosida qo'zg'olonchilar ustidan olib borilgan sud jarayoni 3 oy davom etadi. Dastlab 447 kishi sud qilinadi va 800 ga yaqin kishi guvohlikka chaqiriladi. General-mayor Terentev raisligida o'tgan harbiy sud materiallari «Andijanskoye delo» 20 jildni tashkil qilgan. Ushbu sud ishi bo'yicha 380 kishining ustidan sud hukmi chiqarilgan. Sud hukmida quyidagilarni o'qiymiz: «...kuchli muhofaza to'g'risidagi qonunning 17, 18 va 31-moddalari asosida harbiy davr qonunlarini joriy etgan holda, jinoyatchilarni jazolash va axloqini tuzatish to'g'risidagi qonunlar to'plamining 249-moddasiga binoan harbiy sudga berilgan mingtepalik Eshon Muhammadali xalfa Muhammad Sobir o'g'li, 45 yoshda, Kulla bo'lisining sobiq bosh-

lig'i G'oyibnazar Ortiqxo'ja o'g'li (Ortiq so'fi o'g'li deyish ham mumkin), 45 yoshda, turklar: Subxonqul Arabboyev 52 yoshda va Bo'taboy G'aynobo'yev 36 yoshda, sartlar: Rustambek Sotiboldibek o'g'li 33 yoshda va Mirzahamdam Usmonboyev 44 yoshda, ishini ko'rdi. Sud ishini qarab chiqib, sudlanganlarni quyidagi ishlarda aybdor deb topdi: 1) Muhammadali Eshon shunda ayblandiki, u o'lkada rus hokimiyatini ag'darib talashani o'ylab o'lkadagi ko'pgina shaharlar va bo'lislar aholisini qurolli qo'zgon ko'tarishga ko'ndirgan g'azovot (muqaddas urush) e'lon qilgan va o'zining bir guruh

jinoyatchi sheriklari bilan ularga boshchilik qilib shu yil 18 mayga o'tar kechasi qo'lda qurol bilan Andijon shahridagi lagerda turgan 20-Turkiston asosiy-muntazam batalonning 4 va 5 rotalariga hujum qilgan; G'oyibnazar shunda ayblanadiki, u Muhammadali Eshon bilan o'lkadagi rus hokimiyatiga qarshi qo'zg'olon ko'tarish va g'azovot e'lon qilish haqida til biriktirib, Kulla bo'limi boshlig'i lavozimida ishlayotganligidan foydalanib, do'q-po'pisa bilan boshqa mahalliy kishilarni bu ishda ishtirok etishga ko'ndirib, rejaning muvaffaqiyat qozonishiga ko'maklashgan, Andijon garnizoni lageriga hujum chog'ida jinoyatchilar guruhining bir qismiga boshchilik qilgan, guruh Kulla qishlog'idan jo'nashidan avval o'z uyida tunagan meshchan Safron Bishkovni o'ldirib, kallasini kesgan; 3) Subxonqul Arabboyev shunda ayblandiki, u o'lkada rus hokimiyatiga qarshi qo'zg'olon ko'tarish va g'azovot e'lon qilish to'g'risida Muhammadali Eshon bilan til biriktirib, Andijon garnizoni lageriga hujumda ishtirok etgan, bunda guruhning bir qismiga boshchilik qilgan; 4) Rustambek Sotiboldibek o'g'li shunda ayblandiki, u Muhammadali Eshonning fitnasiga ishtirok etib, ko'mak berishni oldindan va'da qilgan va o'z do'konining

Andijon qo'zg'oloni va uning qatnashchilari haqida rasmiy axborot

Andijon garnizoni lageri yaqinida ekanidan foydalanib, lagerda to'satdan hujum qilingan paytda muvaffaqiyatni ta'minlaydigan ma'lumotlarni yetkazib bergan, bu hujumda shaxsan ishtirok etgan va boshqalarga boshchilik qilgan; 5) Mirzahamdami Usmonboyev shunday ayblanadiki, u Muhammadali Eshon bilan til biriktirib, Andijon lageriga hujumda shaxsan ishtirok etgan; 6) Bo'taboy G'aynaboyev shunday ayblanadiki, u o'sha Eshon bilan til biriktirib, Andijon garnizoni lageriga hujum qilishda shaxsan ishtirok etgan.

Sud aybdor deb tan olingan sudlanuvchilar jinoiy xatti-harakatining xususiyatini aniqlashga va qonun bo'yicha jazo belgilashga kirishib, sudlangan olti jinoyatchining barchasi jinoiy xatti-harakati jinoyatchilarni jazolash va axloqini tuzatish Qonunlar to'plamining 244-moddasida ko'zda tutilgan Oliy hokimiyatga qarshi til biriktirib, qo'zg'olon qilishdan iboratdir va shu bois, barcha mol-mulkidan mahrum etilib, o'lim jazosi beriladi. Sudlanganlar kuchli muhofaza to'g'risidagi Qonunning 17-moddasi asosida, harbiy vaqt qonunlarini joriy etgan holda (jinoyatning oldini olish va tugatish to'g'risidagi Ustavning 1-modda, 1-kodeksiga ilova) sudga berilganliklari uchun harbiy qonunlar to'plamining 1869-yildagi 2-nashrining XXII kitob 10-moddasiga binoan sud jami sudlanganlarga o'lim jazosi berib, ularning barchasiga bu jazoning osib o'ldiriladigan turini belgilaydi. Barcha bayon qilinganlar asosida sud qaror qiladi: sudlangan Eshon Muhammadali, G'oyibnazar Ortiqxo'ja o'g'li (Ortiqso'fi o'g'li deyish ham mumkin), Subhonqul Arabboyev, Rustambek Sotiboldibek o'g'li, Bo'taboy G'aynaboyev va Mirzahamdami Usmonboyev Oliy hokimiyatga qarshi qo'zg'olon ko'targanliklari uchun barcha mol-mulkalaridan mahrum etilib, oltovi ham osib o'ldirilsinlar.

Ish bo'yicha ashyoviy dalillar: 1) g'azovotning qon sachragan yashil bayrog'i; 2) tayoqdagi qizil nishon; 3) sudlanganlar va ularning barcha sheriklaridan tortib olingan qurollar musodara qilinsin; qolgan ashyoviy dalillar quyidagilar: muqaddas urush haqidagi shartnoma, Qur'onlar va boshqalar tergov tugagunga qadar ishda qoldirilsin.

Harbiy sud Ustavining 1128–1155-moddalariga binoan, sud xarajatlari barcha sudlanganlardan teng miqdorda undirilsin, mabodo ularning bunga qurbi kelmagan sharoitda xazina hisobidan to'lansin.

20-Turkiston asosiy-muntazam batalonining 22 nafar o'ldirilgan harbiylari oilalari zarari, boquvchisidan ayrilgan har bir oilaga yiliga 200 so'm hajmida, yillik daromaddan 4 foizini kapitalga aylantirib – bir paytda har bir oilaga 5000 so'mdan Harbiy qonunlar to'plamining 1868-yildagi 2-nashrining XXII kitob, 62-modda, I-bandiga asosan sud qilinganlar va ularning merosxo'ridan undirilsin»¹.

Turkiston Bosh harbiy gubernatori Duxovskiy qo'zg'olonning asosiy aybdorlari osib o'ldirilgach, shahar qal'asi ichiga ko'milsin va ustiga hojatxona qurilsin, deb buyruq bergan, oxirgi paytda bu qaror o'zgargan. Dorlar qurilgan maydon ancha notekis edi. Qo'zg'olonchilar shu yerga ko'milib, ustidan so'ndirilmagan ohak, keyin tuproq tortilgan. So'ng qatl etilganlar qayerga ko'milganligi bilinmasligi uchun butun maydon tekislab yuborilgan.

General Duxovskiy Andijonga kelganida uni vokzal maydonida 10 ming kishiga yaqin aholi yer uzra bosh egib kutib olishga majbur bo'lgan. Shunda general uyezd boshlig'idan, nega bu odamlar yuzini yerga qaratib, egilib turibdi, deganida uyezd boshlig'i unga: «Oliy hazratlari, bu avom xalq Rossiya hukumati oldida yuzi qora, gunohlariga iqror bo'lib, qo'l qovushtirib, bosh egib turibdi», deb javob qilgan. Non-tuz bilan turgan bir guruh yahudiy va armanilar bilan salomlashib, general Duxovskiy izvoshga o'tirib qarorgohga qarab yo'l oladi. Bunday xo'rlanish aholining qalbi va ongida kuchli jarohat bo'lib saqlanib qolgan edi. Hatto, 1925-yil O'zbekiston SSR Sovetlarining 1-qurultoyida 1898-yilgi o'sha mudhish xo'rlanishni esga olgan edi:

«...Farg'ona yaqin kunlarda ham nihoyatda og'ir kunlarni boshidan kechirdi. 1898-yilda jafokash Farg'ona xalqi uch kun mobaynida boshini yer qadar egib tiz cho'kib turishga mahkum etildi, sababi, bu yerga oq podshoning amaldorlaridan biri general kelgan edi».²

Sud hukmi bilan 362 kishi otib o'ldirilgan, 341 kishi turli mudat bilan qamalgan. 16 kishi oilasi bilan uzoq va dahshatli Sibirga surgun qilingan. Qo'zg'olon markazi Mingtepa, Tojik, Qashqar qishloqlari uch kun davomida tinimsiz to'pga tutilib kultepaga

¹ *Egamnazarov Alinazar*. Siz bilgan Dukchi Eshon. Hujjatli qissa. «Sharq» nashriyot-matbaa konsernining Bosh tahririyati. – T., 1994. 75–76-betlar.

² *Shamsutdinov Rustam*. «Dukchi Eshon voqeasidan so'ng». – «Sharq yulduzi», 1991, 6-son. 200-bet.

aylantirilgan. Sudsiz, so'roqsiz o'zboshimchalik bilan yondirilgan qishloqlar qirib yuborilgan, gunohsiz fuqarolar bu hisobga kirmaydi.

«Hozir Marhamatda yashayotgan keksalarning hikoya qilishlaricha, deb yozadi Alinazar Egamnazarov o'zining yuqorida tilga olingan maqolasida, – ertasi Andijonga qo'shimcha harbiy kuchlar kelgach, ishga kirishib, O'qchi qishlog'igacha borib, yo'lda uchragan erkakni otishgan. O'qchida bir ayolning voyaga yetgan to'rt o'g'li bo'larkan. Chor askarlari shu to'rt aka-ukaning hammasini otib tashlashgan. Ona sho'rlik bu fojiani ko'tara olmay jinni bo'lib qolgan».¹

Chor ma'murlari qo'zg'olonni bostirishda va isyonchilarni ushlashda xizmat qilgan harbiylar, millat va yurti malaylarga sotgan mahalliy millat vakillarini taqdirlashni ham unutmadilar. Qo'zg'olon bo'lishi haqida O'sh uyezdi boshlig'ini o'z vaqtida ogohlantirgan Qorabek Hasanov Oltin medal va yiliga 300 so'mdan bir umrlik nafaqa bilan taqdirlanadi. Muhammadali xalfani ushlashda jonbozlik ko'rsatgan Izboskan noibi, shtab-kapitan Og'abekov 4-daraja Muqaddas Vladimir ordeni bilan, uning yigitlari Yoqub Ibrohim o'g'li, Musa Masodiy o'g'li «Jasurligi uchun» yozuvi bo'lgan, ko'krakda Georgiy lentasi qadab taqib yuriladigan kumush medal va yuz so'mdan pul bilan, podporuchik Karsheladze 4-daraja Muqaddas Vladimir ordeni va qilich bilan mukofotlandilar. Andijon harbiy garnizoni boshlig'i Mixaylov podpolkovnik edi, polkovnik bo'ldi. Oddiy askarlaridan ham o'n kishi taqdirlanadi.

Ayniqsa, Dukchi Eshonni ushlab berganlarga katta muruvvat ko'rsatiladi. Muhammadali xalfa hozirgi Jalolobod viloyati Bozor-qo'rg'on tumani hududida joylashgan Arslonbob yo'lida Chorbog' qishlog'ida Qodirqul mingboshi va qo'rboshi Matyoqub tomonidan hiyla-nayrang bilan ushlab beriladi.

O'shanda Dukchi Eshon bu millat xoinlariga qarata «Ikkoving o'lar vaqtda jinni bo'lib o'lg'in. Bizni rusga tutib bergan qo'llaring bilan o'zingni tishlab o'lg'in» deb qarg'agan edi. Milliy qahramonning qarg'ishiga qolgan Matyoqub besh oy o'tmasdanoq vafot etgan.

1889-yil 12-iyunda Harbiy gubernator, general mayor Shiklovskiyning raportida shunday deyilgan: «Andijon uyezdining Qo'qon

¹ Egamnazarov Alinazar. Siz bilgan Dukchi Eshon. Hujjatli qissa. «Sharq». – T., 1994. 11-bet.

qishlog'ida yashovchi, o'tgan yili mingtepalik Eshonni qo'lga tushirganligi uchun mazkur uyezdning Mayg'ir bo'limi boshqaruvchisi lavozimiga tayinlangan Matyoqub Madrahimov besh oy xizmat qilgandan keyin, 1898-yil 14-noyabrda qazo qiladi. Uning xotini va ikki bolasi yashash uchun hech narsasi qolmadi. Shuning uchun uning xizmatlarini, oilasining o'ta qashshoqlashib qolganligini inobatga olib, siz janobi oliylariga iltimos qilamanki, o'z tasarrufingizdagi mablag' hisobidan bu bevaga pul nafaqasi tayinlash mumkin, deb hisoblay olasizmi? Yana shuni qo'shimcha qilib aytamanki, men Madrahimovga favqulodda hollar uchun mablag'idan 25 so'm berdim».

Andijon uyezdi boshlig'i ma'lumotiga qaraganda, Matyoqub Madrahimovning bevasi moddiy jihatdan to'la ta'minlangan bo'lib, unga eridan 10 desyatina yer, uy jihozlari, 500 pudga yaqin guruch meros qoldirgani, marhumning ikki bolasi bo'lib, ulardan biri Qo'qon qishloq bo'limi boshqarmasida xizmat qilayotgani, Madrahimovning moddiy muhtojligidan emas, balki marhum erining xizmatlari uchun unga 10 so'm miqdorida nafaqa to'lash zarurligi aytilgan. Andijon uyezdi, Farg'ona viloyati, Turkiston o'lkasi mustamlakachi ma'murlari, amaldorlari, hatto Rossiya saltanati harbiy vaziri shaxsan imperatorning o'zi Matyoqub Madrahimov oilasiga 5 yil muddat bilan har yilda 50 so'mdan nafaqa tayinladi. Bu bilan mustamlakachilar «Farg'ona aholisining ko'z oldida rus ma'muriyati o'ziga sodiq odamlarning xizmatini munosib taqdirlab borishlarini» isbotlamoqchi bo'ladi.¹

Qo'zg'olon shafqatsizlarcha bostirilgach, o'lkaga Rossiyadan ko'plab rus oilalarini ko'chirish siyosati yanada kuchayadi. Turkiston general-gubernatori Duxovskiy podsho Nikolay II ga yo'llagan xatida: «Qo'zg'olonchilar bizning uyquda yotgan 22 soldatimizni o'ldirganliklari uchun buning xuniga isyonshilardan 22000 kishiga o'lim jazosi berilib, 300 kishi qatorgaga hukm etiladi. Qo'zg'olonchilar rahbari yashagan joy tep-tekis qilinib, u yerga 200 oilali rus qishlog'i qurildi», degan edi. Xuddi shuningdek, Andijon shahri atrofida Hakand, Hartum qishloqlaridan ham yerli aholi ko'chirilib, ularning yerlari rus oilalariga beriladi. Bu yerlar faqat 1925–26-yillardagina o'z egalariga qaytarib beriladi.

¹ Shamsutdinov Rustam. «Dukchi Eshon voqeasidan so'ng». – «Sharq yulduzi», 1991, 1-son.

Xullas, ota-bobo, avlod-ajdodlarimiz chor Rossiyasi mustamlakachilik zulmi sharoitida ham erksevar xalqimizning tarixiy an'analari muqaddas saqlab davom ettirdilar va kelgindi bosqinchilarga qarshi qonuniy va adolatli kurash olib borganlar.

Nazorat savollari

1. Chor Rossiyasi bosib olingan yerlarini qanday yo'l bilan boshqargan?
2. Mustamlaka ma'muriyatida sud tizimi va uning faoliyati nima maqsadga qaratilgan edi?
3. Ruslarning Turkistonda agrar siyosat yuritishidan asosiy maqsadlari nima edi?
4. Rus zulmiga qarshi xalq ozodlik harakatlari haqida gapirib bering?
5. Toshkentdagi «Vabo isyoni»ni keltirib chiqargan asosiy sabablar haqida nimalar bilasiz?
6. 1898-yilgi Andijon qo'zgolonining borishi va uning oqibatlari qanday bo'lgan?

V BOB. MUSTAMLAKA TURKISTONDA MADANIY HAYOT

1. MAORIF

Chor Rossiyasi bosqiniga qadar Turkistonda keng tarmoqli xalq maorifi o'choqlari: maktablar va madrasalar mavjud edi. Istilochilar ularning faoliyati bilan tanishib, mustamlakachilikning bundan keyingi taqdiri uchun o'sha maktab va madrasalarning g'oyatda xavfli ekanligini tushunib yetgandilar. Shu bois, chorizm o'lkada ruslashtirish siyosatini ayni shu sohadan boshlab, bu soha bo'yicha o'z dasturini ishlab chiqadi. O'sha ustamon, pixini yorgan siyosatchi K.P.Kaufman bu sohada ayniqsa jon kuydirib faoliyat ko'rsatgandi.

1880-yilda Imperiya Davlat Kengashida Turkistondagi mahalliy aholi bolalarini ruslar bilan birgalikda o'qitish masalasi ko'rilgan-da Turkiston aholisining «savdo-sotiq, dehqonchilikda suyagi qotganligi va yuvosh tabiati» ta'kidlanib, ularning «imperiyadagi boshqa musulmonlardan keskin ajralib turishlari» qayd qilinadi.

Davlat Kengashining bu qarori Kaufman tomonidan qo'llab-quvvatlanadi. Kaufman «ruslar va tuzemetslarning bolalarini birgalikda tarbiyalash» masalasini ko'taradi. U musulmon va rus maktablarining ajralib turishi» iqtisodiy va siyosiy jihatdan zararli deb hisoblaydi. Uning bu g'oyasini keyingi general-gubernatorlar davom ettiradilar. 1884-yilda Toshkentda birinchi rus-tuzem maktabi ochiladi, ularning soni XIX asr oxirida yuzdan oshib ketadi.¹

Chor Rossiyasi ma'murlarining Turkiston o'lkasida yerli xalq vakillarini qorong'ulik, zulmat va zabunlikda saqlashga qaratilgan mustamlakachilik va zo'rlik siyosatiga qaramasdan XIX asrning oxiri XX asr boshlarida o'lkada milliy maorif, fan va madaniyat taraqqiyoti to'xtab qolgan emas. Ammo ushbu masalada ham Sovet hokimiyati yillarida kommunistik mafkura ta'siri ostida manqurtlik va qullarcha tobelik dunyoqarashida shakllangan mahalliy olimlar o'z asarlarida chorizm davrida yuritilgan maorif, fan va madaniyat sohasidagi siyosatni ko'pirtirib maqtadilar. Rossiya bosqiniga qadar o'lkadagi bu sohadagi ahvolni kamsitib yerga urdilar.

¹ O'zbekistonning yangi tarixi. Birinchi kitob. 253-bet.

Ular 1897-yil o'lkada savodli o'zbeklar – 1,6 foizni, qozoqlar – 1 foizni, turkmanlar – 0,7, qirg'izlar – 0,6 foizni tashkil etgan, aholining savodxonligi shundan keyingi yillarda ham oshmagan. O'zbekistonda har 100 kishining 98 tasi savodsiz edi, deb keldilar. «O'rta Osiyo xalqlari inqilobgacha deyarli yoppasiga savodsiz edi. 1897-yili o'zbeklarning atigi 1,9 foizi o'qish va imzo chekishni bilardi. 1897-yilgi Butunrossiya aholi ro'yxatiga ko'ra, savodlilar o'lkada 1,8 foizni tashkil etgan, ya'ni inqilobgacha Turkiston deyarli yoppa savodsiz o'lka edi». «O'zbek xalqi deyarli yalpi savodsiz edi. Savodlilar 1,5–2 protsentsdan oshmasdi» kabi fikrlarni yozadilar, targ'ib qiladilar.

Hatto ayrim olimlar vatanga, o'z xalqiga xiyonat qilgan va bosqinchi Rossiya hukmdorlari tomoniga o'tgan Saidazimboy singari savdogarlarni Toshkentda o'z uyida rus-tuzem maktabi ochdi deb osmonga ko'tarib maqtaydilar. Aslida esa rus-tuzem maktablari asosan tilmochlar-tarjimonlar tayyorlashga mo'ljallab tashkil etilgan edi.

Ammo sovet davrida bu kabi da'volarni inkor etuvchi xolisona tadqiqotlar ham e'lon qilinadi. Tarixchi olim Pyotr Geronovich Kim o'zining «Uydirma va haqiqat» maqolasida o'zimizdan chiqqan «olimlar»ga qonuniy savol bilan murojaat qiladi:

«Xo'sh, savodsiz xalq butun dunyo xalqlarining faxr-u iftixoriga aylangan Samarqand, Buxoro, Xorazm, Toshkent va Xivadagi Go'ri Amir, Shohi Zinda, Bibixonim kabi koshonalarni va boshqa ko'plab asori-atiqalarni qanday qilib bunyod etgan ekan? Savodsiz xalq qay yo'l bilan jahonga Ibn Sino, Al-Xorazmiy, Beruniy kabi olamga mashhur allomalarni yetkazib berdi ekan? Savodsiz xalq Navoiy, Ulug'bek, Forobiy, Jomiy va boshqa ko'plab shoir-u fozil-lari bilan olamga dong taratgannining siri nimada? Furqat, Muqimiy, A.Avloniy, M.Behbudiy kabi minglab ma'rifatparvarlari bo'lgan xalqning savodsizligiga ishonish mumkinmi?

P.G.Kim bu kabi mantiqsiz va kurakda turmaydigan da'volarni inkor etib bo'lmaydigan dalillarni bilan o'z maqolasida fosh etdi. U bunday yozadi:

«Endi manbalarda keltirilgan faktlarga asoslanib, 1897-yili Rossiya, Belorusiya va Turkistonda aholining, maktablarning, ulardagi o'quvchilarining sonlarini kuzatsak bu o'lkalardagi savodxonlikning darajasi oydinlashadi.

Rossiyada aholining umumiy soni – 126,388,800, maktablar soni – 33,401, o'quvchi soni – 2.318.100 – aholining umumiy soniga nisbatan o'quvchilar – 1,8 foizni tashkil etgan holda, aholining savodxonligi – 21 foiz;

Belorussiyada aholining umumiy soni – 6.492.857 – maktablar soni – 2.263, o'quvchilar soni – 125.418, aholining umumiy soniga nisbatan o'quvchilar – 1,9 foizni tashkil etgan holda aholining savodxonligi – 24,7 foiz; Turkistonda aholining umumiy soni – 3.792.774, maktablar soni – 6.027, o'quvchilar soni – 64015, aholining umumiy soniga nisbatan o'quvchilar – 1,7 foizni tashkil etgan holda aholining savodxonligi – 19,55 foiz bo'lgan».¹

Axir, mustamlaka Turkistondagi juda ko'p eski maktablarda oliy ta'lim beradigan o'quv yurtlarida ajdodlarimiz farzandlari ta'lim olganliklari, madrasalarda mudarrislar, mahallalarda savodxon ayollar otinoyilik qilib, shariat (fiqh) qonunchiligidan ta'lim-tarbiya berganlari, o'sha o'quv muassasalarida ko'plab yurtdoshlarimiz o'qib, zamonasining savodli kishilari bo'lib yetishganini unutmaslik kerak. XX asr boshlarida butun o'lka bo'yicha jadid maktablarining necha tarmog'i yuzaga kelganini ham e'tibordan chiqarmaslik lozim.

Ehtimol, shu boisdan, mashhur rus olimlaridan akademik V.V.Bartold, A.D.Middendorf, sayyoh olim A.L.Fedchenko, sharqshunoslardan V.P.Nalivkin, A.L.Kun va boshqalar o'lkadagi maorif taraqqiyotiga yuqori baho berganlar, xalqimizning madaniyatiga hayron qolganlar va uni olqishlaganlar. Tarixchi olim Haydarbek Bobobekov «O'tmishda o'zbeklar savodsizmishlar» maqolasida bu haqda quyidagi dalillarni keltiradi:

«A.Middendorfning 1882-yilda chop etilgan «Ocherki Ferganskoy dolini» kitobida shunday satrlarni o'qiymiz: «Farg'ona viloyatida qadimdan o'troq holda yashashni sevgan mehnatkash qabilalar istiqomat qilishadi, albatta, o'ziga xos betakror sharoiti bo'lgan Farg'ona yuksak madaniyatli mamlakatlar cho'qqisiga ko'tarildi». A.Middendorfning so'ziga qaraganda XIX asrga yevropaliklar yer xo'jaligi ravnaqiga harakat qilib maqsadlariga erisholmayotgan bir paytda Farg'ona vodiysida bu muammo ancha burun hal bo'lgan, u joylarda dalalar sug'orilar, yaylovlar esa o'g'itlantirilarkan».

¹ Kim P.G. Uydirma va haqiqat. «O'zbekiston adabiyoti va san'ati», 1989, 20-oktabr.

Olim o'z fikrini davom ettirib yozadi: «Farg'onada qilingan ishlarga havas qiladi, bu yerdagi zaminga nisbatan yuksak madaniyat boshqa yerlarga qaraganda ko'proq saqlanib qolganligini ko'rdik. Bir qancha yerlarni ko'zdan kechirib shu xulosaga keldikki, Farg'onada yer xo'jaligini ehtiyotkorona va mohirona olib borishar ekan. Bu esa hayratda qoldiradigan haqiqiy madaniy mehnat eng katta zanjirining bir qismi ekaniga ishonch hosil qildik».

«Golos» gazetasi 1874-yil 29-avgust sonida suv xo'jaligi masalasi haqida bunday yozadi:

«... amalda ko'pincha tuzemetslardan (ya'ni mahalliy aholidan-mualliflar) ko'p narsani o'rganishga to'g'ri kelmoqda. Shunday qilib, irrigatsiya haqida bizda (ya'ni Rossiya – mualliflar) oxirgi vaqtgacha o'ylanmagan edi. Osiyoda esa bu soha yuksak darajada rivojlangan va albatta, dalalarni sun'iy sug'orish bo'yicha biz O'rta Osiyoliklarga hech narsa o'rgata olmaymiz. Bizda Janubiy Rossiyada irrigatsiya borasida tortishuvlar davom etayotgan bir davrda Osiyoliklar tog'larda korizlar orqali kanallar qurishmoqda. Uning tubidan o'nlab sajyen yuqori suvlarni chiqarishmoqda, bir qoyadan ikkinchi qoyaga arg'amchi tortib tarnov yordamida suv olishmoqda, bular esa bizdagi donishmandlarning tuchiga ham kirmagan».

Rus olimlari, sayyohlari, savdogarlari Qo'qon xonligidagina emas, balki o'lkaning boshqa joylarida ham sun'iy sug'orish usulini o'z ko'zlari bilan ko'rib yuksak baho berdilar. Masalan, N.Ulyanov yozgan edi: «Bu mahalliy Leonardo da Vinchilar ijodida bir bosh emas, balki bir necha avlodlarning tajribali aqlini ko'rdim».

Turkiston xalqlari madaniyati haqida Turkiston general-gubernatori S.M.Duxovskiyning podshoga sadoqatini izhor etib yozgan dokladida (1899-yil) qiziqarli fikrlar bor. Jumladan, u shunday yozadi: «Uzoq vaqtlar mobaynida Buxoro butun musulmonlar (sunniylar) olamida musulmon huquqshunosligi va ilmining mo'tabar markazi sifatida tan olib kelingan, boz ustiga bu obro'-e'tiborni hanuz yo'qotmay kelayotir.

Bir vaqtlar O'rta Osiyolik ruhoniylar, qonunshunos-u arab tili bilimdonlari faoliyatining ahamiyati naqadar ulug' bo'lganini bugungi kunda butun dunyodagi musulmon-sunniylar qo'llayotgan mashhur va mo'tabar shariat majmualarining ayrimlari O'rta Osiyoda bitilganini eslashning o'zigina kifoya. «Hidoya-i-Sharif»

Marg'ilonda, «Aqoid» Buxoroda, «Hikmat ul-Ayn» Samarqandda yaratildi. Musulmon olamiga shariatning so'nggi talqinini O'rta Osiyo taqdim etdi. Bulardan tashqari, bu o'lka olamga Navoiy, So'fi Olloyor, Ahmad Yassaviy, Mashrab kabi shoir-so'fiylarni berdi».

Xullas, Turkistonda Rossiya bosqiniga qadar aholining savodxonlikning va madaniyati darajasi ba'zi kimsalar ta'kidlagani singari qoloq bo'lmagan. To'g'ri, hozirgi davrga nisbatan oladigan bo'lsaq savodsizlar Turkiston o'lkasida XIX asrda ko'p bo'lgan. Ammo o'tgan o'sha XIX asrda qaysi mamlakatda ahvol bundan ko'ra yaxshiroq edi? Shuning uchun xalqimizning o'tmish tarixini nodonlarcha qora bo'yoqlarda yoritishga istiqloq tufayli barham berilmoqda.¹

2. ADABIY-MA'RIFIY JARAYON. TARIX VA BADIY IJOD

Chor Rossiyasi Turkiston o'lkasini o'z mustamlasiga aylantirgan XIX asrning ikkinchi yarmida o'lkaning ijtimoiy-madaniy hayotida albatta ba'zi bir ijobiy o'zgarish va yangiliklar bo'ldi. Bu o'zgarishlar va yangiliklar mustamlakachilar tomonidan yerli xalqlarning talab va ehtiyojlarini qondirish maqsadida ro'yobga chiqarilgani yo'q. Balki, birinchi navbatda va asosan bosqinchilarning talablari va manfaatlari nuqtayi nazaridan amalga oshirildi. Ana shunday yangilik va o'zgarishlardan biri o'lkada aholiga xizmat qiluvchi madaniy-ma'rifiy muassasalarining paydo bo'lishidir. 1870-yilda Toshkentda kutubxona tashkil qilinadi. Kutubxona uchun Peterburg va Moskvadan 1867-yilda yuborilgan dastlabki kitoblar zo'r qiyinchiliklar bilan 1868-yilda Toshkentga yetib kelgan edi. Bu kitoblar asosan O'rta Osiyoni va unga qo'shni bo'lgan mamlakatlarni o'rganishga va boshqa masalalarga aloqador adabiyotlar edi. Kutubxona fondi mutlaqo rus tilida bo'lib, uning o'quvchilari ham asosan rus ofitserlari, amaldorlari va ularning oilalaridan iborat edi. Dastlabki kitobxonlar to'g'risidagi ma'lumot 1870-yil may oyidan 1871-yil sentabrgacha bo'lgan davrga aloqadordir. Hammasi bo'lib

¹ Bu haqida qarang: O'zbekistonning yangi tarixi. Birinchi kitob. Turkiston chor Rossiyasi mustamlakachiligi davrida. Tuzuvchilar H.Sodiqov, R.Shamsutdinov, P.Ravshanov, Q.Usmonov, «Sharq», – T., 2000. 253–277-betlar. Karimov Sh., Shamsutdinov R. Turkiston Rossiya bosqini davrida. Andijon, 1995. 90–159-betlar.

75 kitobxon bo'lgan, shundan 45 nafari ofitser, 19 nafari amaldor, 4 nafari savdogar, 2 kishi ruhoniylar, bir kishi mahalliy maktab talabasi edi.¹

Shunday bo'lsa-da, kutubxona har holda ma'rifiy ish bilan shug'ullandi va o'lkada XIX asr rus adabiyotining demokratik g'oyalari tarqatishda ma'lum rol o'ynadi. Biroq 70–80-yillarda Rossiyada madaniyat va xalq maorifi 60-yillarda qo'lga kiritgan demokratik huquqlarni yo'q qilishga intilgan reaksiyaning hujumi boshlanib ketdi. Bu hujumdan kutubxona ham chetda qolmadi. 1882-yil dekabrda Turkiston general-gubernatori M.G.Chernyayevning buyrug'i bilan alohida ishlar bo'yicha amaldor, «Peterburg xarobalari» asarining muallifi, reaksiya yozuvchi V.V.Krestovskiy kutubxonani taftish qiladi. U o'zining Chernyayevga yozgan raportida: «Rus mualliflaridan Saltikov, Dobrolyubov, Pisaryev, Nekrasov va Shiller (A.Mixaylov) asarlariga talab eng ko'p ekanligi ma'lum bo'ldi», deb yozadi. Ushbu raportga asosan general Chernyayev 1883-yil 1-yanvardan e'tiboran kutubxona faoliyatini to'xtatish to'g'risida buyruq berdi. Jamoatchilikning talabi bilan 1889-yilda kutubxona yana o'z ish faoliyatini boshlaydi.

O'rta Osiyoni o'rganish bilan shug'ullangan taniqli rus olimlari — arxeolog V.L.Vyatkin, akademik V.V.Bartold va boshqalar kutubxonaga faol yordam berib turishgan, natijada kutubxona qimmatli asarlar va materiallar bilan to'lib borgan.

«Umuman O'rta Osiyoga, ayniqsa, Turkiston o'lkasiga oid asarlar va maqolalarning Turkiston to'plami kutubxona fondlarida to'plangan manbalarning ajoyib majmuasi bo'ldi. Bu to'plam 594 tomdan iborat bo'lib, inqilobgacha bo'lgan Turkiston haqidagi kitoblardan, ro'znoma va oynomalardan olingan maqolalardan tashkil topgan. To'plamning 416 tomi mashhur rus bibliografi V.I.Mejov tomonidan tayyorlangan. Bu tomlarga 1867–1887-yillarga oid materiallar kiritilgan. So'ngra to'plam ustida olib borilayotgan ish to'xtab qolgan va 1907-yildan 1917-yilgacha bo'lgan davrda har xil bibliograflar to'plamning 175 tomini tuzganlar.²

XIX asrning 80–90-yillarida Toshkent va boshqa yirik shaharlarda turli ilmiy jamiyatlar (arxeologiya, jug'rofiya, etnografiya kabilar)

¹ Дмитриевский Н.А. Двадцатипятилетие Туркестанской публичной библиотеки // Туркестанские ведомости, 1895, № 15, 18, 28, 33, 37.

² Qosimova O. O'zbekistonda kutubxonachilik tarixi. — T.: «O'qituvchi», 1992.

tashkil etilgan. 1896-yilda Samarqand «Tarixiy muzey» ish boshladi. Bir qator ilmiy ekspeditsiyalar uyushtirildi. Bu borada rus olimlari I.V.Mushketov, N.A.Severtsov, A.P.Fedchenko, P.P.Semenov-Tyan-Shanskiy, N.M.Prjevalskiy va boshqalar samarali ishlar olib bordilar. Turkiston xalqlari tarixini o'rganish va yoritish xalqimizning o'tmish madaniyatini ilmiy tadqiqot qilishda sharqshunos olimlar V.V.Radlov, V.V.Bartold, Ye.E.Bertels va boshqalarning xizmatlari oz emas. Shu davr mobaynida bir qator ijodkor rus adiblari asarlarining mahalliy xalqlar tillariga o'girilishi ham ijobiy faoliyatlardan hisoblanadi.

1868-yilda Toshkentda birinchi bosmaxonaning tashkil etilishi bilan Turkistonda kitob bosish, matbaachilik yo'lga qo'yildi. 1870-yilda bir qator kattaroq boshqa bosmaxona tashkil etilgandan keyin, «Туркестанские ведомости» gazetasi chiqarila boshlandi. Shu yildan e'tiboran bu gazetaning o'zbek va qozoq tillarida (arab alfaviti) ilovalari chiqa boshladi. Ana shu tariqa Turkistonda vaqtli matbuot tarixi o'z ilk qadamini tashladi. Xuddi shu 1870-yilning oxirlarida Xorazmda ham toshbosma paydo bo'ldi. 1880-yilda Navoiyning «Xamsa»si («Hayrat ul-abror»ning birinchi kitobi), «Devoni Munis» va «Devoni Raji» asarlari bosilib chiqdi. 1883-yilda «Toshkentda toshbosmada birinchi marta So'fi Olloyorning «Kitobi sabot ul o'jizin»i bosilib chiqdi. Shu davrdan boshlab o'zbek va tojik tillaridagi kitoblar asosan toshbosmada chiqadigan bo'ldi. Turkiston xalqlari hayotida toshbosma katta rol o'ynadi. «Туркестанские ведомости» gazetasining o'zbekcha va qozoqcha ilovalari 1883-yilda «Turkiston viloyatining gazetasi» nomi ostida mustaqil chiqarila boshladi. 1898-yilda Toshkentda «Русский Туркестан», 1904-yildan boshlab Samarqandda «Samarqand» gazetalari chiqarish yo'lga qo'yildi.

1905-yildagi inqilobiy ta'sirida «Русский Туркестан» va «Samarqand» gazetalari rahbarligi bolsheviklar qo'lga o'tib ketdi. Podsho hukumati bu gazetalarni faoliyatini taqiqlab qo'ygach, ular o'z nomlarini o'zgartirib: «Turkiston», «Вперёд» «Русский Туркестан»), «Зарафшан», «Новый Самарканд», «Русский Самарканд» («Samarqand») nomlari ostida chiqarila boshladi. 1906-yilga kelib bu gazetalarni chop etish umuman taqiqlab qo'yiladi.

XX asrning boshlariga kelib mahalliy milliy matbuotni yo'lga qo'yish borasidagi sa'y-harakatlar ijobiy yakunlandi. 1906-yilda

Toshkentda birinchi marta o'zbek tilida «Taraqqiy» gazetasi chiqarildi. Bu o'zbek milliy matbuotining ilk debochasi sifatida tarixga kirdi. Shundan so'ng birin-ketin bamisoli qo'ziqorindek yangi-yangi matbuot organlari vujudga kela boshladi.

Rus demokratlari va jadidlar 1916-yil 1-iyuldan Andijonda «Туркестанский голос» gazetasini chiqara boshlaydilar.

XIX asrning ikkinchi yarmi va XX asr boshlarida mustamlaka Turkistonda har qanday og'ir muhit sharoitida bo'lsa-da ijtimoiy fan sohasida va badiiy ijodda qalam tebratgan, o'z xalqining dard-u hasrati bilan kuyib yongan va uning kelajak istiqboliga so'zsiz ishongan dono mutafakkir va yozuvchi shoirlar bo'ladi. Bu davrda tarix, badiiy ijod bobida asarlar yozgan adiblarning aksariyati mahalliy boylar, amaldor to'ralarning o'tkazgan zulmkorlik siyosatlaridan to'yib ado bo'lgan va Turkistonni o'z mustamlakasiga aylantirgan chor ma'murlaridan umid va najot kutgan xalq ommasining intilishlari, ezgu niyatlarini tarannum etdi. Ammo ular intilgan narsa quruq, amalga oshmaydigan orzu sarob edi. Shunday bo'ldi ham, xalq orasidan yetishib chiqqan ijodkor farzandlar tez orada buni tushinib yeta boshlaydilar, hayot maktabi tobora ularning ko'zini moshdek osha boradi.

Ahmad Donish Maxdum ibn Nosir (taxallusi Kalla) (1827–1897). Ahmad Donish taxallusi bilan elga tanilgan Ahmad Maxdum o'z davrining yirik ma'rifatparvar olimi va filosofi, yozuvchisi va astronomi, tarixchisi va arxitektori, musavviri va musiqa navisi edi.¹ Donish qiziqishlari dunyosining naqadar serqirraligini uning yozgan asarlaridayoq ko'rsatib turibdi. Ma'rifatparvar mutafakkirning bizgacha yetib kelgan asarlari jumlasiga «Nomus al-a'zam» («Ulug' qonun»), «Muntahab al-ahkom» («Tanlangan qarorlar»), «Navodir ul-vaqoe'» («Noyob voqealar») va «Risolayi muhtasare az ta'rixi saltanati xonadoni amironi Mang'it» («Mang'it amirlari xonadoni saltanatining qisqacha tarixi»)lar kiradi.

Buxoro amiri elchisining kotibi sifatida uch marta Rossiyada bo'lgan Donish taraqqiyotda har tomonlama Rossiyaga nisbatan orqada bo'lgan amirlikdagi ijtimoiy-iqtisodiy tuzumni tanqid qiladi. rus madaniyatini omma o'rtasida tinmay, targ'ib qiladi va undan

¹ O'zbekiston Milliy Ensiklopediyasi... 1- jild. 536-bet.

o'rganishga chaqiradi. Uning asarlarida oddiy mehnatkash xalqqa nisbatan muhabbat va zolimlarga nisbatan esa nafrat hissi Markaziy o'rinni egallaydi: Donish xalqni ma'rifatli qilish, uning madaniyatini oshirish yo'li bilan «adolatli» monarx hokimiyati rahbarligida mavjud tuzumda hukmron bo'lgan nohaqlik va adolatsizlikni yo'qotib baxtli hayot qurish mumkin, deb hisoblardi. Biroq bu borada bu amalga oshmaydigan xomxayollarga ham berilgan edi. Shunga qaramasdan, o'z davriga nisbatan ma'rifat va madaniyatni yashash tarzining va istiqbolning dasturiga aylantirgan Donish qarashlari ijobiy ahamiyatga ega edi.

Muqimiy (1850–1903). XIX asrning ikkinchi yarmi va XX asrning boshlarida vujudga kelgan demokratik adabiyotning yirik vakillaridan biri Muqimiydir. Kambag'al hunarmand oilasida dunyoga kelgan Muhammad Amin Xo'ja (Muqimiy – uning taxallusi) chinakam xalq shoiri bo'lgan. Asosan she'riy asarlari bilan dong taratgan shoir ijodini janr xususiyatlariga qarab to'rt guruhga bo'lish mumkin:

1. Lirika: g'azallar, muxammaslar, murabba', masnaviy, ruboiy, tuyuq va fardlar.

2. Hajviy: satira va yumor.

3. Sayohatnomalar.

4. Maktubot: she'riy va prozaik maktublardir.

Xalq manfaatlarini o'z ijodida ifodalagan va baralla kuylagan Muqimiy xonlarning cheklanmagan va adolatsiz hukmronligi ostida og'ir va qimmatli hayot kechirayotgan mehnatkash ommaning hayotidan fig'on chekadi va o'z asarlarida undan nafratlanadi.

U «Tanobchilar» satirik she'rida tanobchilar (yer o'lchovchilar) ning jabr-sitamlaridan adoyi tamom bo'lgan, soliqlarni to'la olmay xarob bo'lgan dehqonlar hayotini o'zida aks ettiradi. Shoir yer o'lchash bahonasida poraxo'rlikni, zulmni avj oldirgan tanobchilardan yuragi zada dehqon tilidan zorlanadi:

Bo'ldi taajjub qiziq hangomalar,

Arz etayin emdi yozib nomalar.

Adl qulog'ila eshit holimi,

Zulm qilur, balki, menga holimi.

O'n ikki oyda keladur bir tanob,

O'zgalarga rohat-u menga azob.

Muqimiy «Tanobchilar» she'rida chor ma'murlarining o'lka mehnatkashlariga o'tkazgan mustamlakachilik siyosatining barcha jirkanch qiyofalarini ustalik bilan ochib tashlaydi. Biz «podsholik mahkamasi»ning ma'murlari bo'lgan Sulton Alixo'ja va Hakimjonlarning orqa suyanchig'i bo'lmish chor Rossiyasi butun siyosati va dahshati bilan qilich yalang'ochlab turganligi uchun xalq xalqqa is-tagancha zo'ravonlik va zulm qilishlarini «Tanobchilar»da ko'rib unga guvoh bo'lamiz. Muqimiy tanobchilarning xatti-harakatini bayon qilgach, ular xarakterini ochishga o'tadi. Sulton Alixo'ja bilan Hakimjon, barcha chor amaldorlari singari, qahri qattiq, rahmsiz bo'lib, qamchisidan qon tomib turadi. Ular birlashib tanoblashga chiqadilar va ittifoq bo'lib ish ko'radilar:

*Sulton Alixo'ja, Hakimjon ikov,
Biri xotun, birisi bo'ldi kuyov.
Ikkalasi bo'ldi chunon ittifoq,
Go'yo xayol aylaki, qilmay nifoq,
Osh yesalar o'rtada sarson ilik,
Xo'ja chiroq yog'i, Hakimjon pilik.*

Tanobchi amaldorlarning xakteri qishloqqa chiqib dehqonlar bilan qilgan qo'pol, dag'al muomalalarida yanada to'laroq ochiladi. ularning jirkanch basharalari butun to'laligicha namoyon bo'ladi. Maqtanchoqlik takabburlikda, shuningdek, tovlamachilik va talovchilikda tanobchilar bir-biridan qolishmaydi. Sulton Alixo'ja qishloq aholisini yig'ib, ularga shunday do'q uradi:

*Manki tanobinga chiqibman kelib,
Xizmatimni yaxshi qilinglar bilib.
O't quyubon kuyduradurg'on o'zim,
Hokiming-u o'lduradurg'on o'zim.
Xoh tanobingni duchandon qilay,
Xoh karam birla boshingni silay.*

Tanobchi Hakimjon ham o'z manfaatini ko'zlab, o'z navbatida. xalqqa qarab zo'ravonlik bilan surbetlarcha shunday deydi:

*«. . . Yaxshilig'ingni fuqaro bilmagay,
Holi bular ko'zga bizi ilmagay.
Ikki tanobini qilay o'n tanob,
Yurtingizni kuyvurib aylay xarob.*

Xoh o'ling, xoh qoling, bachchag'ar».
Debki, uzanguga ayog'ni tirar.

Muqimiy o'zi yashagan davrdagi hayot muammolarini va nuqsonlarini, din niqobi ostida xalqqa jabr-zulm qilayotgan ularning nonini yarimtalayotgan ba'zi bir chala mulla, ruhoniylar va boylarni «Moskovchi boy ta'rifida», «Avliyo», «Bachchag'ar» va boshqa asarlarida satira o'ti ostiga oladi, ularni masxaralaydi.

Muqimiyning mashhur asarlaridan biri «Sayohatnoma»dir. Bu asar o'z ishiga asosan uch sayohatnomani oladi: «Qo'qondan Shohimardonga», «Qo'qondan Farg'onaga», va «Qo'qondan Isfaraga», 1953-yilda topilgan yana bir yangi parcha «Isfara sayohatidan» deb yuritiladi. «Sayohatnoma»larda Muqimiy o'zining sayohatlar chog'ida olgan taassurotlarini qalamga oladi va xalq ommasining haqqoniy hayotini aks ettiradi. Mustamlakachilik zulmi siyosati va mahalliy boylar, amaldorlarning o'tkazgan jabr-sitamalaridan ado bo'lgan xalq timsolidan faryod chekadi:

Bunda bordim Beshariq,
Odamlarin rangi sariq,
Yemishlari emish tariq.

Muqimiy jafokash va mehnatkash xalqqa bo'lgan hurmati va muhabbatini quyidagi satrlarda ifodalaydi:

Qir pastida sho'rtang ariq,
Bir to'p yigit o'rgay tarig'.
To'nsiz, yalang'och, hay darig'.
Bechora, och dehqon ekan.

Shoir Muqimiy «Sayohatnoma»da bechora och va yalang'och dehqonlarni zolimlarcha ekspluatatsiya qiluvchi «yurt kattalari»dan nafratlanadi, ochko'z va qizg'onchiq mingboshilar, bo'lis boshliqlari, qozi va ellikboshilarni masxaralaydi, ularning ustidan kuladi va satira o'tiga oladi:

Ming boshisi so'finamo,
Tasbeh-u bo'ynida rido,
Cho'qib qochar zog'i alo,
Bir dog'uli ayyor ekan.
Xayr-u saho vajhida kar,
Bir pulni yuz yerdin tugar,

*Kelsa gadoy nogoh agar,
Bir non chiqish dushvor ekan.*

1907-yilda N.Ostroumov «Turkiston viloyatining gazetini» chop etilgan Muqimiyning asarlarini to'plab kitobcha holiga keltiradi va Toshkentda nashr ettiradi. Ushbu kitobda N.Ostroumov yozgan «Shoir Muqimiy» sarlavhasi ostida tarjimai holda Mavlaviy Yo'ldoshning Muqimiy vafotiga yozgan marsiya-tarixi ham bosilgan edi. Shu narsani alohida ta'kidlash kerakki, N.Ostroumov Muqimiy va Furqat asarlarini yig'ib to'plovchi sifatida ijobiy baholansa-da, u hukmdor mustamlakachi mamlakatning bir vakili sifatida shoir Muqimiyga to'g'ri xolisona baho bermaydi, uni kamsitadi, asarlarida olg'a surilgan ilg'or g'oyalarni ko'rmaydi yoki ko'rishni istamaydi. U shoirini qandaydir ojiz va darveshnamo shaxs sifatida, dunyodan, real borliq muammolaridan, hayot zavq-u tashvishlaridan chetda turgan loqayd ijodkor sifatida talqin etadi. Albatta, bu boshdan oyoq g'ayri-ilmiy va o'ta subyektiv qarashdagi xulosalardan iborat edi.

Xullas, ma'rifatparvar, elparvar va demokrat shoir Muqimiy o'zining keng qamrovli, chuqur, g'oyaviy, yuksak badiiy asarlari bilan xalqning hurmat-e'tiboriga sazovor bo'lgan o'zbek xalqining ajoyib farzandidir.

Furqat (1858–1909). O'zining xalqchil va demokratik ruhda yozilgan asarlari bilan xalq ommasi o'rtasida katta obro' va e'tibor topgan shoirlardan biri Furqat Xolmuhammad Zokirjon o'g'lidir. U shoirlar maskani Qo'qonda tug'ilgan. Ammo umrining talaygina qismini o'z ona diyoriga sig'magan Furqat mustamlakachi to'ralar, mahalliy betamiz va farosatsiz zolim boyvachchalardan qochib xorijiy mamlakatlarda xor-u zorlikda o'tkazadi.

Siyosiy dunyoqarashi va saviyasi yetarli darajada charxlanmagan ba'zi bir vatandoshlari singari Furqat ham dastlabki davrlarda Turkistonni bosib olgan chor ma'murlariga umid nigohini tikadi, hatto rus ilm-fani, texnikasi va madaniyatini madh etuvshi asarlar yozib, o'z xalqini unga da'vat etadi. «Gimnaziya», «Ilm xosiyati», «Vistavka xususida», «Suvorov», «Nag'ma bazmi xususida» kabi yozgan asarlari bu fikrimizning isbotidir. Ammo hayot jumboqlari va haqiqati borgan sayin Furqatning ko'zini ocha boradi, uning ongi, dunyoqarashi tadrijiy bir tarzda o'sib boradi. Bu o'rinda shoirning «Furqatnoma» asari fikrimizga yorqin dalildir.

«Turkiston viloyatining gazetini»da «Ho'qandlik shoir Zokirjon Furqatning ahvoli, o'zi yozg'oni» sarlavhasi ostida chop etilgan bu asar gazetaning 1891-yilgi o'n ikkita sonida alohida maqolalar tarzida berilgan. «Furqatnoma»ning bosh mavzusi – ma'rifatparvarlikdir. Unda Furqatning Yangi Marg'ilonga (hozirgi Farg'ona shahri), Xo'jandga, Toshkentga, Samarqandga qilgan safarlari xotiralar tarzida hikoya qilinsa-da, har bir voqea, jarayon tasviri, har bir tafsilot bosh mavzu bilan chambarchas bog'liqdir. Xarakteri asarda yorqin namoyon bo'lgan ma'rifatparvar ijodkor zamonasining ilg'or, yuksak ongli kishisidir. Uning o'z xalqiga mehr-muhabbati g'oyat kuchli, shu boisdan mustamlakachilarga – chorizm vakillariga qattiq nafrat bilan qaraydi. Asta-sekin asar qahramoni o'z qarashlarini, munosabatlarini o'zgartira boshlaydi. Mavjud shart-sharoitlar, voqelik unga saboq beradi.

Ma'rifatparvarlik g'oyalarining yetakchiligi «Furqatnoma»dagi madaniy-ma'rifiy muhit tasvirida g'oyat kuchli seziladi. Furqat, avvalo o'zbek madaniyatining ildizlari, sarchashmalari haqida batafsil so'z yuritgan. Buning tagida g'oyat ulkan va keng ma'no yotibdi. Shoir o'zining qanday ta'lim-tarbiya olganligini, qanday kitoblar mutolaa qilganligini bayon etar ekan, iste'dodli, bilimdon kishilarni yetishtirishga qodir shart-sharoitlar chorizm istilosidan oldin ham mavjudligini mahorat bilan ko'rsatib o'tadi. O'z xalqi mustamlakachilar o'ylaganidek «johil, qoloq» emasligi, yuksak madaniyat-ma'rifatga egaligini muallif o'ziga xos yo'sinda ifoda etgan. Bu vatanparvar, xalqparvar ijodkorning o'z milliy g'ururini, eliga mehr-muhabbatini namoyon qilishi edi, istilochilarning kamsitishlariga, zo'ravonliklariga qarshi pinhoni noroziligi, yashirin isyoni edi.

Furqat asrlardan beri shakllangan milliy ta'lim tizimi bu sohada darslik qo'llanma sifatida foydalaniladigan asarlar haqida ma'lumotlar beradi. U o'qigan kitoblar ro'yxatiga nazar tashlasak ajdodlarimizning «atigi ikki foizi savodli» bo'lgani haqidagi gaplar naqadar puchligini anglaymiz. Dastlabki boshlang'ich ta'limdan keyin «Qur'oni sharifni xatm qilib, «Chor kitob» ibtido qildim» (Furqat. TA, 2-tom, 1958, 134-bet) deb yozadi shoir. Shundan so'ng u quyidagi asarlarni mutolaa qilish, o'rganish orqali o'z bilimlarini boyitib boradi. 1. Fariduddin Attor. «Mantiq ut-tayr», 2. Hofiz Sheroziy devoni. 3. Mirzo Abdulqodir Bedil devoni, 4. Mir Alisher Navoiy

«Chor devon», 5. Fuzuliy g'azaliyoti, 6. «Maslak ul-muttaqin», 7. «Avvali ilm» risolasi, 8. «Mu'zi Vazanjoniy» risolasi, 9. «Avomil», «Harakat» risolalari, 10. «Kifoya» kitobi, 11. «Sharhi mulloyi Jomiy», 12. «Risolayi Shamsiya».

Ushbu ro'yxat ta'lim jarayonida badiiy adabiyotning mumtoz namunalari keng o'rin olganligini, dunyoni anglash tafakkurini shakllantirish borasida badiiy asarlarga alohida ahamiyat berilganini ko'rsatadi. Sharq adabiyotining Navoiy, Attor, Hofiz, Bedil, Fuzuliy kabi ulkan namoyandalari ijodi, ularning go'zal va serma'no asarlari yosh avlodning ulg'ayishi yo'lida dasturulamal vazifasini munosib bajargan.

Furqat ijodining mavzusi keng qamrovli va serqirradir. Uning shu kungacha yetib kelgan she'riy asarlari sakkiz ming misradan ortiqdir. Bundan tashqari, Furqatning proza va publitsistikaga oid asarlari ham bor. Shoir faol ilmiy ishlar ham olib borgan, tarix, etnografiya va she'riyat nazariyasiga oid asarlar yozgan.

Furqat insoniy oliyjanob fazilatlarini ulug'lar ekan, birinchi o'ringa ozodlik motivini qo'yadi. Bu hol tushunarlidir, albatta. Chunki buni Furqat yashagan davr va zamon talab qilardi. Shoirning lirik qahramoni har qanday qullikning murosasiz dushmani, ozodlik erkinlik, hurlikning otashin jarchisidir:

*Do'stlar, aysh-u tarab, fasli bahor istar ko'ngul,
Har kuni sahroda sayri lolazor istar ko'ngul.
Aylamak har sori ohular shikor istar ko'ngul,
Kabi raftarin ko'rarga qo'hsor istar ko'ngul,
Dog'i xursand etgusi har neki bor istar ko'ngul.*

Ozodlik, erkinlik va hurlik g'oyalari turlicha rang-bo'yoqlarda «Fasli navbahor o'ldi», «Fasli guldur», «Bahor ayyomida», «Ul qaro ko'z» singari she'rlarida yanada sayqal topadi.

Furqatning «Sayding qo'yaber, sayyod» she'rida gunohsiz mahbuslarni changaliga olgan shafqatsiz zolimlarga qarshi oshkora nafrat sadolari har qanday qalbi tosh o'quvchining ham yurak-bag'rini tilka-pora qiladi:

*Sayding qo'yaber, sayyod, sayyora ekan mendek,
Ol domini bo'ynidan, bechora ekan mendek,
O'z yorini topmasdan, ovora ekan mendek,
Iqbolni nigun, baxti ham qora ekan mendek.*

*Hijron o'qidin jismi ko'p yora ekan mendek,
Kuygan jigari-bag'ri sadpora ekan mendek.
Bechorani zulm aylab, qo'l-bo'ynini bog'labsan.
Har sori chekib-sudrab, o'ldirgalik chog'labsan.
Ko'ksini jaf o' birla lola kabi dog'labsan,
Sot menga agar qasding olg'usi so'rog'labsan!
Hijron o'qidin jismi ko'p yora ekan mendek
Kuygan jigari-bag'ri sadpora ekan mendek.*

Furqat o'zining «Muxammas Muhammad Xudoyorxon tilidan» asarida Xudoyorxonni el-yurt g'amini o'ylamagan, faqat shaxsiy manfaat va dabdabani ko'zlagan hukmdor sifatida o'quvchi ko'z o'ngida gavdalandiradi. Bu asari N.Ostroumov «Oxborot» jurnalining 1893-yilgi 8-sonida birinchi marta chop ettirgan.

Shunday qilib, Furqat chorizm mustamlakachiligi zulmi sharoitida yurt, Vatan va el baxti bilan kuyib yongan ma'rifatparvar demokratik shoir sifatida o'zbek adabiyotida o'zining munosib o'rniga ega.

Zavqiy (1853–1921). Zavqiy o'zbek demokratik va xalqchil adabiyotining Muqimiy va Furqat ijod qilgan an'alarini davom ettiradi. U o'z asarlarida xalqning ayanchli hayoti va qismatiga sherik bo'lish va achinish, kelajak istiqbolga umid nigohi bilan boqish, ozodlik va erkka intilish g'oyalarini ilgari surdi. Zavqiy ijod etgan asarlar yo'nalishini quyidagi to'rt guruhga bo'lish mumkin: 1. Lirik she'rlar. 2. Hajviyalar. 3. Sayohatnomalar. 4. Dostonlar.

Shoir o'zining «Aylab keling», «Kelmasa kelmasun, netay», «Ofarin», «Yuzingni ko'rsatib avval», «G'orat etding», «Uch xaroboti», «Ajab ermas», «Farg'ona», «Rahsan Ergash», «Voqeayi qozi saylov», «Obid mingboshi haqida hajv», «Talading baring», «Ahli rasta hajvi», «Ajab zamona», «Zamona kimniki?» kabi lirik she'rlari, muhammaslari va hajviy satirik asarlarida ulug' insoniy fazilat, haqiqiy chin sevgiga sadoqat va chirkin tuzum sharoitidagi nuqsonlarga munosabatni tarannum etadi.

Xususan, Zavqiyning hayotiy voqealarga nisbatan o'ta sezgirliги, voqea va hodisalarning ichki mazmunini chuqur anglab yetishga mohirligi va undan aniq va to'g'ri xulosalar chiqara olish san'ati shoirning «Ajab ermas» muhammasida yorqin ko'zga tashlanadi.

1916-yilgi Jizzax qo'zg'olonini ziyraklik bilan kuzatgan shoir Zavqiy: «Muqarradur zamona inqilob o'lsa ajab ermas» degan qat'iy xulosa chiqaradi.

Zavqiy satirik shoir sifatida adolatsiz zamondan faryod chekadi, undagi illatlar, chirkin nuqsonlar jabr sitamlarni o'tkir qalam tig'la hajv qiladi. U o'z asarlarida «Zamona zo'rniki» degan xalq naqlidan kelib chiqib shunday deydi:

*Ahli dil bo'lsa zamonning boyi bo'l, bazzozi bo'l,
Aqchadin langar cho'p ushlab, rastaning darbozi bo'l.*

«Zamona kimniki?» she'rida shoir Zavqiy qo'yilgan aniq savolga mantiqiy va to'g'ri javob beradi: «davr-davron hamma joyda hokim-u mirzoniki, «silliq salloniki», «surati zeboniki». Mehnatkash xalq esa och-yalang'och, xonavayron hokimlar zulmi ostida bag'ri qon ekanligini afsus-nadomatlar ila tasvirlaydi.

*Shahr-u qishloq demangizkim, fisq ila to'ldi jahon,
Ahli dunyo qoshida yolg'onchilardur nuktadon.
Yo'q rivoj kasb-u hunarga, savrilibdur xonumon.
Xoh kosib, xoh dehqon qayga horsa bag'ri qon,
Holi har yerda suxan sharmanda-yu rasvoniki.*

Xulosa shuki, ma'rifatpavar demokrat shoir Zavqiy mehnatkash xalq g'am-dardi bilan yongan va xalqning baxtli istiqboliga o'zini baxshida etgan ajoyib bir insondir.

Muhyi Ho'qandiy (1835–1911). O'zbek adabiyoti taraqqiyoti-ga katta hissa qo'shgan iste'dodli shoirlardan Hoji Muhiddin Ho'qandiydir. «Muhyi» taxallusi bilan elga tanilgan shoir 1835-yilda Hirotda tug'ilgan. U dastlab Qandahorda va so'ng Buxoroda o'qigan. Otasi vafotidan so'ng 70-yillarning o'rtalarida Andijonga kelgan, keyin Qo'qon xoni Nasriddinbek huzurida xizmatda bo'ladi.

Muhyi mashhur o'zbek shoirlaridan Muqimiy, Furqat, Zavqiy bilan zamondosh va bir adabiy muhitning vakillari edilar. Muhyi o'zbek va fors-tojik tillarida baravar ijod qilgan bo'lib, uning forsiy va turkiy devonlari bir kitobda 1330-yil hijriy (milodiy 1911-yil) Toshkentda bosilgan. Muhyi 1911-yili Andijonda vafot etgan.

Muhyining hayoti haqida A.P.Qayumovning «Qo'qon tarixi va adabiyoti», «Qo'qon adabiy muhiti» asarlaridagina ma'lumotlar mavjud. Muhyi she'riyatini o'rganishga akademik G'afur G'ulom bir necha maqola bag'ishlagan.

Lekin Muhyi ijodini o'rganishda yaqin o'tmishda biryoqlamalik-larga yo'l qo'yildi. Adabiyot tarixini o'rganishga sinfiylik prinsipini zo'rma-zo'raki yopishtirib, Muhyi «boylarning, savdogarlarning, mulkdorlarning shoiri» deb e'lon qilinadi. Doim kamsitiladi, yaxshi o'rganilmaydi. Vaholanki, Muhyi ham boylarcha hayot kechirmagan. U bir umr Miyon Qayyum hazrat xonaqohida musofirlikda yashab, hatto bir boshini ikkita qila olmay o'tib ketgan, butun ongli hayotini ijod va adabiyotga bag'ishlagandi.

Muhyi asarlarini o'rganish shuni ko'rsatadiki, u, shubhasiz, G'.G'ulom aytganidek, «taqdir qiladigan darajada talantli shoir» bo'lgan, ishqiy va ijtimoiy mavzularda go'zal asarlar yozgan. Hajviy she'rlari esa Muqimiy hajviyotlaridan qolishmaydigan asarlar bo'lgan.

Bu fikrning to'g'riligiga Muhyining mashhur fribgar Viktor haqidagi «Bektur» radifi bilan yozgan, Muqimiyning shu radifdagi hajviy she'rlariga to'la hamohang bo'lgan va quyidagi band bilan boshlangan hajviya-muhammasini o'qib, to'la ishonsa bo'ladi:

*Ro'siyahlar ichinda bir nobakor Bektur,
Bir guli dev siyrati qadi manor Bektur.
Shakli misoli pista, og'zi chu g'or Bektur,
Farg'ona ichra tokim tutti qaror Bektur.
Topti rivoj behad ham e'tibor Bektur.*

Bayoniy (1840–1923). Muhammad Yusuf Bobojonbek o'g'li (adabiy taxallusi Bayoniy) o'zbek adabiyotining yirik vakillaridan biri, shoir va tarixchi olim, tarjimon va xattot, tibbiyot ilmining bilimdon kishilaridan biri sifatida tanilgan. Qomusiy iste'dod egasi bo'lgan Bayoniy arab, fors, usmonli turk, ozarbayjon va boshqa til-larni bilar edi. Uning lirik she'rlar devonlari, tarjima asarlari bilan bir qatorda tarixga oid asarlari ham g'oyatda qimmatlidir. Bu asarlarda Xorazm, Buxoro, Qo'qon xonliklari va O'rta Osiyo xalqlarining tarixi, madaniyati va xorijiy davlatlar bilan munosabatlari to'g'risida ishonarli va muhim fikrlar bayon etilgan.

Bayoniyning tarixiy asarlarini o'rganish esa bugungi o'quvchi-ni ongini faktik materiallar, tarixiy voqealar, adabiyot, madaniyat ahlining hayoti va ijodi bilan tanishtirishda ham katta ahamiyatga egadir. Bayoniy, Mavlono Darvesh Ahmad tomonidan 1092 (1681)-yilda arab tilida yozilgan umumiy tarixga oid» «Sahoiful ahbor», Ali

Muhammad al-Hiraviy (taxallusi Binoiy)ning «Shayboniynoma», Abu Ja'far Jarir at-Taboriyning arab tilida yozilgan umumiy tarixga oid «Tarix at-Taboriy» va boshqa asarlarini o'zbek tiliga tarjima qilgan. Ushbu tarjima asarlari bilan birga Bayoniy «Shajarayi Xorazmshohiy» va «Xorazm tarixi» kabi monumental asarlar ham ijod etadi. Bayoniy bu asarlarini yozish bilan Abulg'oz Bahodirxon, Munis va Ogahiy an'analarini davom ettiradi. U o'zining «Shajarayi Xorazmshohiy» nomli tarixiy asarida Xorazmda XVII asrning ikkinchi yarmidan boshlab 1913-yilgacha bo'lgan voqealarni bayon qilib beradi. Bayoniyning ikkinchi asari «Xorazm tarixi»dir. Bu asarning ayrim boblari ma'no jihatidan «Shajarayi Xorazmshohiy» asariga o'xshab ketsa-da, uning yozilish uslubi, voqealarning yangi talqini bilan tubdan farq qiladi. Bayoniy o'zining «Shajarayi Xorazmshohiy» tarixiy asarida Xorazmdagi tarixiy, adabiy-madaniy hayot haqida ishonchli ma'lumot beradi. Bayoniyning ushbu asari Munis va Ogahiyar tomonidan yozilgan Xorazm tarixining davomi va xulosasini tashkil etadi.

Bayoniy ushbu asarida Xiva xonlarining tarixini ruslar tomonidan Xorazmning bosib olinganidan toki 1914-yildagi birinchi jahon urushining boshlanishiga qadar bo'lgan voqealarni atroflicha yoritgan.

Feruz (1844–1910). Sayid Muhammad Rahimxon Soniy – Xiva xoni Xorazm xalqining adolatparvar va ma'rifatparvar shoiri va farzandidir.

O'zbek adabiyoti, san'ati va tarixida muhim o'rin tutgan sermahsul ijodkor va madaniyat homiysidir. O'z saroyida qirqqa yaqin shoir, sozanda, tarixchi: hattot va tarjimonlarni to'plagan.¹ Hasan Murod Qori Muhammadamin o'g'li Laffasiy esa «Xiva shoirlari va adabiyotchilarining tarjimayi hollari» tazkirasida Feruz saroyida 54 ta shoir faoliyat ko'rsatganini yozadi.² Feruz o'zidan so'ng «Devoni Feruz», «G'azaliyoti Feruz» majmuasini qoldirgan. Shuningdek, shoirning she'rlari Ahmadjon Tabibiy, Muhammad Yusuf Xarratov-Chokar, Komiljon Ismoilov–Devoniy, Bobojon Tarroh Azizov-Xodim va boshqa xodimlar tomonidan ko'chirilgan bayozlarda va toshbosma manbalarda uchraydi. Shoir Feruz o'zining yozgan g'azallarida Navoiy, Fuzuliy, Munis, Ogahiy, Komil kabi so'z

¹ *Rahim Davlatyor*, Matrasul, Shoxnazar, Feruz – shoh va shoir qismati 1991, 6-6et.

² «Yosh leninchi», 1991-yil 23-avgust.

san'atining ulug' namoyandalari an'analarini davom ettirib, ishq-muhabbat mavzusini bosh mezon sifatida qabul qiladi. U ishq-muhabbatni madh etish orqali ijtimoiy hayot voqealariga o'z munosabatini, dunyo qarashlarini bildiradi, bular: sevgidan zavqlanish, oliyjanob insoniy g'urur, jo'shqinlik ruhiy g'alayon, e'tiqod, imon, kamtarlik ilm, kamolotga intilish, odamlarga yaxshilik qilishdir.

Shoir lirik g'azallarining bosh qahramoni Feruzning o'zidir. Bu qahramon o'zida oliyjanob fazilatlarini mujassamlashtirgan, jamiyat va xalqni o'ylovchi shaxsdir. Bosh qahramonning fojiasi shundaki, oliyjanob shoir bilan qo'pol va noinsoniy odatlar, tushunchalar, aqidalar o'zaro konfliktlarga kiradilar.

Ey falak netdim seni, dushmanlig' izhor aylading,

Notavon ko'nglim tuganmas g'amga duchor aylading,

deb xonish qiladi shoir.

Xullas, Feruz o'zining hayotbahsh she'rlarida oliyjanob insoniy his-tuyg'ularni, kechinmalarni mahorat bilan qalamga olgan. O'z uyida oddiy eski kiyimda o'tiradigan Feruz hayotdagi eng ulug' va mo'tabar insonlardan bo'lgan. Manbalarning guvohlik berishicha, uning oilasidan chiqqan yigirmadan ortiq kishi turli mansab va vazifalarni egallagandan tashqari, badiiy ijod bilan ham shug'ullanganlar. Bu ijodkorlar so'z san'atining rango-rang turlarida qalam tebratib, qator tarixiy asarlar yaratdilar, xattotlik va tarjimonlik bilan shug'ullandilar, badiiy nasr va nazm mulkini boyitdilar. Komyob, Oqil, Sodiq, Murodiy kabi yetuk qalam sohiblari ana shular jumlasidandir. Xivalik adabiyot bilimdoni Muhammadali Laffasiy qiziq bir dalil to'g'risida fikr yuritadi: «Feruzning nabira, avlodlari she'rga havaskor bo'lib, alar ham Feruzga qo'shimcha har xil g'azal, muhammaslarni yozib turadilar». Xodim, Chokar, Nodimlar bilan birgalikda Feruz saroyida devon bo'lib ishlagan Komil Devoniy Feruzning ustodlari Munis, Kiromiy, Hofiz, Nizomiy, Jomiy, Ravnaq, Fuzuliy, Bedil, Fazliy, Lutfiy, Ogahiyar ijodidan bahramand bo'lganligi, o'ziga hamnafas zamondosh shoirlar ijodining muhim qirralaridan bahramand bo'lganligini bir she'rida quyidagicha tasvirlaydi:

Feruzning avlod-ajdodlaridan yigirmadan ziyodi ijodkorlar bo'lganligini yuqorida ta'kidladik. Shu munosabat bilan qiziq bir tarixiy voqeani qayd etmoqchimiz. Shoh Feruzning inisi Murodiy

(asli ismi To'ramurod to'ra 1854-yilda tug'ilgan) ruslar Xivani qamal qilganda Otajon To'ra va Amir to'ralarga qo'shilib mamlakatga o'zlari xon bo'lib, davlatni idora etish niyati bilan Kaufman huzuriga borgan va rus generali bu taklifni qabul qilmagan. Qilgan ishida tazarru yeb puchaymon bo'lgan Murodiy akasi Feruzdan kechirim so'rab «Devoni Murodiy»da quyidagi satrlarni bitadi:

*Qulliqingni qilmadim nodonlik aylab oshkor,
Kibra targ'ib aylagan shayton ekandur, bilmadim.
Vasli Jomiydin Murodiydek bo'lib sarhush mudom,
Mehnat-u hijron bilan hejon ekandur, bilmadim.
Vuslati vasling bila jandon-u shod erdim, vale
Furqat ichra tushkan el nolon ekandur, bilmadim.*

Feruz Xiva xonligida fan va madaniyatni rivojlantirishga katta e'tibor bergan bo'lsa-da, bu Feruz yaqin-yaqinga qadar e'tirof etilmas edi. Jumladan, V. Mirzayevning «Avaz O'tar» kitobida: «XIX asrning o'rtalariga kelib, Xorazm madaniy hayotida alohida taraqqiyot yuz berdi. Ilgari vayron bo'lib ketgan binolar qaytadan tiklanadi. Yangidan sug'orish inshootlari, karvonsaroilar va 60 ga yaqin masjid, madrasalar barpo etiladi. Xiva xonligi hududida 1874-yili Xiva shahrida birinchi marta litografiya tashkil etildi. Unda 1880-yilda bosilgan birinchi kitob Alisher Navoiyning «Xamsa»si edi»¹ deyiladi.

«Xorazmda bayozchilikning keng taraqqiy etishi natijasi-da «Bayozi musaddasot», «Bayozi majmuayi ash'or», «Bayozi muxammasot» va «Bayozi ash'or» kabi bayozning yangi turlari vujudga keladi. Ular ichida Xorazmlik shoirlar tomonidan tuzilgan qo'lyozma bayozlar o'zining kompozitsiyasi, she'rlarining g'oyaviy mazmuni, kitobat uslubi hamda savodli yozilgan go'zal xati bilan alohida ajralib turadi. Bu ishlarga bevosita Muhammad Rahimxon homiylik qiladi. Bayozchilik maktabi ustida tadqiqot ishlari olib borgan M.Hamidovanning Feruz faoliyatining bir qator qirralarini ochib berishga harakat qilgan.

Feruz rahbarligi ostida Tabibiyning «Majmuat ush-shuaro». Bayoniyning «Shajarayi Xorazmshohiy» tazkiralari yaratildiki, natijada biz juda ko'plab ijodkorlar nomlari bilan tanishish baxtiga ega bo'ldik.

¹ V.Mirzayev. «Avaz O'tar». — T., «Fan», 1961-yil.

Muhammad Rahimxon saxovatli, fuqaroparvar inson edi. Bu fikrimizni quyidagi dalillar bilan isbotlashimiz mumkin. Saroy shoir-lari orasida Doiy o'zining dovyurakligi, betgachoparligi bilan ajralib turgan. U hech tap tortmasdan kishining aybini shartta betiga aytar ekan. Yuqori lavozimli a'yonlardan ham hayiqmasdan, ularni bemalol kinoyali so'zlar bilan masxara qilar ekan. Bu haqda Laf-fasiy shunday ma'lumot keltiradi: «Doiy Yusuf Hoji nomi bilan mashhur bo'lib, hammavaqtlar Xiva ulamo va sipohilarini mazam-mat etib haqoratlar qilib yurur erdi. Feruz Doiyni yaxshi hurmatlar bilan in'omlar berib turar erdi. Muhammad Rahimxon Doiyni shu tariqa sipohi ulamolarni haqoratlar qilib mazammat qilg'onini bilib oni Xivadagi masjidi Kalonga voizlik mansabig'a ta'inlaydur».

Feruz musiqa sohasida ham barakali ijod qildi. Feruz «. . . musiqa ishlariga ham havaskor bo'lib, doim xizmatida atoqli go'yandalar tanbur, g'ijjaq bo'lomonlar chertib o'ltirur erdilar.

Feruzning o'zi Shoshmaqomga o'n uchta kuy bastalagan va shunga ko'ra u o'zi yashagan davrning bastakori ham edi.

Xulosa shulki, Feruz vatanimiz tarixida faqat insonparvar, ado-latparvar va ma'rifatparvar hukmdorgina emas, ayni zamonda katta ijodkor g'azalnavis shoir va musiqa ijodkori sifatida ham munosib o'ringa egadir.

Ahmad Tabibiy (1869–1911). Xorazm ma'rifatparvar ijodkor-laridan, Xivada tavallud topgan. O'zbek va tojik tillarida ijod qilgan. Uchta o'zbekcha va ikkita tojikcha devon tuzgan. Fuzuliyning «Haft jom» asarini o'zbek tiliga tarjima etgan. Ahmad Tabibiy «Vomiq va Uzro» dostonining muallifidir. Xiva xoni Muhammad Rahim Feruzning topshirig'iga muvofiq o'ttiz nafar xivalik yirik shoirlar haqida ma'lumotlar beradi va ularning asarlaridan namunalarni o'z ishiga olgan «Majmuat ush-shuaroysi Feruz» degan nomda tazkira tuzadi.

Ahmad Tabibiy o'z asarlarida haq, adolatni, oliyjanob insoniy fazilatlarini ulug'lash bilan birga, davrining illatlarini ayovsiz fosh qiladi.

Berdaq (1827–1900) (taxallusi; asl ismi **Berdimurod Qarg'a-boy o'g'li**). U Mo'ynoq tumanida tug'ilgan shoir qoraqalpoq ada-biyoti asoschisi.¹ Shoir ijodining ahamiyati Qoraqalpoq xalqining

¹ O'zbekiston Milliy Ensiklopediyasi. I-jild. 710-bet.

tarixida beqiyosdir. U XX asr bo'sag'alaridagi qoraqalpoq xalqi milliy ongi kamolotining eng yorqin ifodachisidir. Qoraqalpoq xalqi bu ulkan shoir asarlari misolida o'zligini yanada chuqurroq tanidi va idrok etdi, xalq sifatida o'zining buyuk va qudratli kuchga ega ekanligi haqidagi ishonchini mustahkamlay bordi.

«Izlar edim» she'rida u Navoiydan savod oshirganini, Fuzuliydan durlar terganini, ilm qonini yaratgan Aflotun va Arastular asarlarini mutolaa qilganini bayon etadi. Bedil, Attor asarlaridan hidoyatni, haqqa eltuvchi to'g'ri yo'lni izlaganini ta'kidlaydi. Shoir ijodiga qoraqalpoq klassik shoiri Kulxo'ja, turkman shoiri Maxtumquli she'rlari sezilarli ta'sir etdi.

Xalq og'zaki ijodini yaxshi bilgan Berdaq tenglik, insonparvarlik adolat, vatanparvarlikni targ'ib qiladi. Xalqning ayanchli ahvolidan kuyunib she'rlar bitadi.

*Bo'lmadi qilgan niyatim
Xor bo'ldi xalqim, himmatim,
Yig'lay-yig'lay, o'tdik yetim.
Yig'lamas vaqt bo'lgan emas,*

deb yozgan edi xalqni adolatli zamonda baxtiyor ko'rishni istagan shoir nadomat bilan «Bo'lgan emas» she'rida. Ana shu ohang uning «Soliq», «Bu yil», «Umrin» she'rlarida ham yaqqol namoyon bo'ladi.

Berdaq tenglik va adolatni izlar ekan, «Dunyo yaralgandan beri Podshoh odil bo'lgan emas»ligini anglab yetadi. «Yaxshiroq», «Shekillik», «Ahmoq podsho» singari dostonlarida ham shoir Berdaq jamiyatdagi muammolarga o'z munosabatini bayon qiladi.

XIX asrning 50-yillari Berdaq ijodining gullagan davri hisoblanadi. Bu yillarda shoir o'zining «Omonkeldi», «Ernazarboy» dostonlarini yaratadi. Bu dostonlarda shoir xalq erki uchun kurashgan qahramonlarni ulug'laydi. «Avlodlar», «Oydo'stbiy» dostonlari ham tarixiy mavzuga bag'ishlangan bo'lib, ularda qoraqalpoq xalqining hayotidagi tarixiy voqealar qalamga olinadi. Shoir bu asarlarda qabila va elatlarning kelib chiqishi haqida o'z mulohazalarini bildirgan.

Xususan, shoirning «Shajara» nomli dostoni qoraqalpoq xalqi tarixini, uning shajaralari bosib o'tgan yo'lni, bu yo'ldagi keskin kurashlarni, ziddiyatlarni, murakkabliklarni nohaqlik jamiyatida el boshiga tushgan azob-uqubatlarni epik ko'lamlikda yoritib bergan

mumtoz asarlardan. Shunisi e'tiborliki, Berdaq bu asarida qoraqalpoq xalqi bilan yonma-yon yashagan, bir daryodan suv ichib, bir tuproqda don yetkazgan o'zbek xalqi tarixining ham qator o'ziga xosliklarini yoritishga ahamiyat beradi. Uning ko'pgina asarlari o'zbek va boshqa xalqlar tillariga tarjima qilingan. 1998-yili O'zbekiston va Qoraqalpog'istonda Berdaq tavalludining 170 yilligi keng nishonlandi.¹

Xullas, qardosh va qondosh qoraqalpoq xalqining o'g'li Berdaqning sermahsul ijodi umumxalq boyligi sifatida avlodlarga xizmat qilaveradi.

Anbar otin Farmonqul qizi (1870 – Qo'qon – 1906) – o'zbek demokrat shoirasi. Kambag'al kosib oilasida tug'ilgan. Otasi Farmonqul asli marg'ilonlik bo'lib, shoira Uvaysiyning jiyanidir. Onasi Ashurbibi qo'qonlik bir kosibning qizi bo'lgan. Anbar Otin yetti yoshidan o'z mahallasidagi Dilshod otinning maktabida ta'lim oladi. Dilshod otin o'z davrining bilimdon, shoirtabiat, dono ayollaridan bo'lib, «Barno» taxallusi bilan she'rlar ham yozgan. U Anbarning she'riyatga qiziqishini ko'rib, uni mumtoz adabiyot namunalari bilan tanishtirgan. Dastlab kichik she'rlar yoza boshlagan Anbar ijodda ko'proq Uvaysiyga ergashadi, uning g'azallarini diqqat bilan o'rganadi, muhammaslar bog'laydi. Ayniqsa, Navoiyni birinchi ustoz hisoblaydi.

Anbar otinning turmush o'rtog'i Zohidxo'ja ham adabiyotga ixlosmand kishi bo'lib, Muqimiy, Furqat, Zavqiylar anjumanida qatnashgan. Anbar otin ham bu suhbat va mushoiralarda ishtirok etgan. Uning «Mushoira» nomli risola yozganligi haqida og'zaki ma'lumotlar uchraydi. Anbar otin haqgo'y va oqilligi bilan mahalla ayollari o'rtasida obro' qozonib, otin, otincha nomini olgan. U boyvachchalarga qarshi hajviy she'rlar yozgan. Bundan g'azablangan boyvachchalar shoirani bir yig'inda rahmsizlarcha kaltaklab, keyin baland zinadan itarib yuboradilar. Natijada shoiraning ikki oyog'i sinadi. Shundan so'ng uning sog'lig'i yomonlashib, o'pka kasaliga duchor bo'ladi. Biroq u umidsizlikka tushmaydi. She'r shoiraning butun umri davomida ajralmas do'sti, hamdardi bo'ladi. 1905-yilda Anbar otin devon tuzib, unga 41 g'azal, 4 muhammas, bir qit'a, bir mustahzod va she'riy tarjimayi holini kiritgan. Anbar otin haqiqatni

¹ O'zbekiston Milliy Ensiklopediyasi. 1-jild. 710–711-betlar.

aytishdan cho'chimaydi. U xalqni jaholatda tutuvchi reaksiyon din ahlini, riyokor shayxlarni qattiq tanqid qiladi:

*Tariqcha ilmi yo 'q «qozi» kalonman-muftiman» deydur,
Abu Sino, Ulug'bekdin ko'z yumg'onlarg'a o't tushsun.*

Anbar otinning boshqa g'azallarida ham xalqparvarlik, ma'rifat-pavarlik, yuksak insoniylik g'oyalari targ'ib etilgan. U zamonasidagi turmush lavhalarini tasvirlabgina qolmay, ularga ijtimoiy ta'na ham beradi, mash'um zamonani o'zgartirish xalqning harakatiga bog'liq degan xulosaga keladi. Anbar otinning dunyoqarashini, falsafiy tafakkurini o'zida mujassamlashtirgan asari – «Qoralar falsafasi»dir. Asar kirish va to'rt fasl (qism)dan iborat. Har bir qismda shoira ijtimoiy hayotdagi biror muhim masalaga o'z qarashlarini va mushohadalarini bildiradi. U kambag'al xalq hayotiga achinadi, zamonasidagi irqiy kamsitishlarga o'z noroziligini ifoda etadi. Shuningdek, ayollar taqdiri haqida gapirib, ularning jamiyatdagi qonuniy o'rni va huquqlarini talab qilib chiqadi. Har bir mushohadaning oxirida bir she'r keltirilib, qissadan hissa chiqariladi. Asarda insoniy fazilatlar ulug'lanadi: «Assar janub va sharq xalqlari monandi Arab, Afg'on, Selon, Hind va Kashmir xalqlari qorayuz, oqko'ngil xaloyiq erurlar. U xaloyiq ham aslzoda, oq tanlar kabi odam, a'zoyi badan, qo'l-oyoq, til, ko'z va aql-xush, g'ayrat, quvvat va tafakkurga molikdurlar».

Anbar Otin onaning insoniyat oldidagi xizmatlarini sanar ekan, har qanday insonning onasi har qanday donishmandning enagasidir deydi: «Ona shunday mohir donodurki, Aflotun va Arastuni, Abu Sino va Ulug'bekni, Jomiyni, Sa'diyni, Firdavsiyni va Xayyomni, Nodira va Uvaysiyni... olamni ko'rishga. . .davru mohir qilibdur». Anbar Otin ozod va baxtli hayot kelishiga umid bildiradi, bunga qattiq ishonadi ham. U kelajakka umidvor boqadi, ayollarni o'z haq-huquqi uchun kurashishga chaqiradi.

Dilshod Otin, (Barno, Dilshodi Barno taxalluslari: asl ism-sharifi Dilshod Rahimqul so'fi qizi), (1800–1905/06). U 17 yoshida asirga tushib O'ratepadan Qo'qonga olib kelinadi. Bu yerda o'zbek yigitiga turmushga chiqib, umrining oxirigacha shu yerda yangidan o'zbek tilida ko'plab g'azallar yozadi.

Dilshod o'z ijodida jamoatchilik fikrini bayon etadi, hayotning turli tomonini ochib beradi. Uning tojik va o'zbek tillarida yozilgan

asarlari bir-birini to'ldiradi va boyitadi. Ularni bir-biridan ustun qo'yish qiyin, chunki shoira bu tillarni mukammal bilganligi tufayli ikkala tilda ham chuqur, mazmunli asar yozadi va yurakdagi, qalbdagi so'zlarini mohirona bayon etadi.

Dilshod o'zining she'r va g'azallarida hukmron sinfnining yuqori tabaqalarini, hukmdor va ekspluatatorlarning kirdikorlarini tanqid qiladi. Ma'naviy tushkunlikni, tekinko'rlar va bezorilarni qoralaydi.

Dilshod Umarxon bilan uchrashganini quyidagicha bayon etadi: «Meni yasantirganday yalang'ochligimcha qandaydir xonaga olib kirishdi. U yerda amir chopon va sallalik o'tirar edi. Oldida qora stol, uning ustida suv, pichoq va bir dona anor bor edi.

Xon baland bo'ylik, qora ko'zlik, qora soqolli va ochiq yuzli bo'lib salobatli ko'rinardi. Mening salomimdan keyin men bilan xushmuomalalik bilan suhbatlashdi. Uning xushmuomalaligiga qaramay, menga u johil va qonxo'r podshoh bo'lib tuyuldi. U menga: «Qani, g'azal tuzadigan tojik qizi, yonimga kel. . .» – deydi.

Men bilan savol-javob qilib, ismimni, kelib chiqishimni so'rab bo'lib, anor haqida g'azal to'qishimni talab qiladi:

Bu dunyoda osmon gumbazini ko'rdim men,

Ich i to'la g'amlarni ko'rdim men.

Yupqa parda bilan qoplangan yuzlarni ko'rdim men,

Bag'rilar i qonga, ko'zlari yoshga to'lganlarni ko'rdim men.

Umarxon farmoni i la shafqatsiz qilich bilan,

Har bir go'zal yuraklari kesilganini ko'rdim men.

Men bu she'rni o'qib bo'lishim bilan amir ikki marta qarsak chaldi. Mahram kirdi. Amir: «Bu sochi kesilganni zindonga olib boringlar» deydi va ko'zi bilan qandaydir ishora qiladi.¹

Dilshodning hayoti haqidagi ma'lumotlar uning o'z asarlarida va qo'qonlik shoir Sulaymon Rojiyning «Muxtasar ul-ash'ori Dilshod» kitobida saqlangan. Uning otasi ham shoir bo'lib, u qatl etilgan. Dilshod unda juda yosh edi, onasidan ham erta judo bo'lib (1814) buvisi qo'lida tarbiyalangan. Uni 17 yoshida (1818) Umarxon sarbozlari Qo'qonga asir qilib olib ketgan. Biroq Dilshod tikso'zligi tufayli Umarxon saroyidan haydaladi (to'g'rirog'i, qochishga muvaffaq bo'ladi – mualliflar) keyin Toshmahdum degan imomga

¹ Мухторов А. Дилшод и его место в истории общественной мысли таджикского народа в XIX–начале XX вв. 302–305-стр.

turmushga chiqadi. Shoiraning qaynonasi ma'rifatli, bilimdon ayol bo'lib, muallimalik qiladi. «Men, – deb yozadi. Dilshod–88 yoshingacha oynasiz xat ko'rib, maktabdorlik qildim. 51 yil maktab tutib, a'lo avsat hisobida 23 talaba tutib, 891 qizni basavod qildim. Alardin qariyb to'rtidan biri tab'i nazmlari bor erdi... boz avval oxir ikki yuzdan ortiq nazmxon shoirlar ta'lim olib chiqqan erdi. Kamina o'rda shoirlariga qo'shilmoq orzusidan mahrum erdi. Ammo ulug' otinlar: Jahonbibi va Nodiraxonim nazmlari salihimg'a quvvat baxsh etadilar. Nazmlarimni devon qilmoq borasida orzu bor edi».

Dilshod talabalari orasida Anbar otinga alohida e'tibor bergan. Dilshod adabiyotga erta kirib kelgan. Barno va Dilshod taxalluslari bilan o'zbek va tojik tillarida she'rlar yozgan. Shoira g'azal, muxammas, musaddas, badiiy xotiranomalar, bir necha doston yaratgan («Tarixi muxosara», «Xatmi muntaham ul-ash'or», «Zamonadin shikoyat», «Hayot madhi» va boshqalar). Uning asarlarida real tarixiy hodisalar, xalq hayoti va turmushi haqida fikr yuritilgan. Shoira haqgo'ylik, to'g'rilik bilim kishini illatlardan xoli tutadi, yuksaklikka ko'taradi, nohaqlik, egrilik esa halokatga duchor etadi, degan fikrni ilgari suradi.

Dilshod g'azallarida bosh mavzu sevgi, muhabbatdir. Shoira sof muhabbatni zo'r ehtiros bilan kuylaydi. Vafosiz, xudbin ma'shualarni makkor va hiylagar, deb ataydi. Shoira asarlarida zamon bilan hamnafaslik sezilib turadi. Shoiraning «Sabot ul-bashar maa tarixi muhojiran» («Inson matonati va muhojirlar tarixi»)da o'zining tavalludi, oilasi va ayanchli taqdiri bayon qilingan. Zotan, uning taqdiri ham muhojirlar taqdiridan farq qilmagan. Bu asarga shoiraning o'zbek tilidagi 37 ta va tojik tilidagi 5 ta g'azali ham kiritilgan.

Dilshodning ijodi tarixiy materialga boyligi, ijtimoiy mazmundorligi, haqqoniyligi, xalqparvarlik g'oyalari bilan sug'orilganligi uchun ham o'zbek va tojik mumtoz adabiyotining qimmatli namunalaridan hisoblanadi.

Dilshod Otinning «Tarixi muhojiron» asarida XIX asrda Qo'qon xonligidagi tarixiy, ijtimoiy-siyosiy voqealar aks etgan. Ayollarni ma'rifatli, erkin, jamiyatning teng huquqli a'zolari bo'lishga chorlagan.¹

¹ O'zbekiston Milliy Ensiklopediyasi. 3-jild, 299-6er.

Qo'qonlik shoir va shoirlar haqida Dilshod bunday deydi:

«Men anchadan beri yashab kelayotgan Qo'qon shoirlar shahridir. O'n ikki darvozalik bu katta shaharda to'rt yuz qirq mahalla bor deyдилar va har birida shoirlar bor. . .

Qo'qon maydonining Sarimozor dahasida birorta mahalla yo'qki, u yerda biror bir shoir va donishmand bo'lmasa, Xo'ja Kalon To'ra mahallasida mendan tashqari yana Mahzaniy, Turobiy va Bahoriy taxallusli shoirlar va Fidoiy ismli shoira yashardilar.

Bizning qo'shni Buzrukxo'ja mahallasida qachonlardir juda iste'dodli, shirinso'z shoir janob Bog'dor Eshon Nizomiy yashar edi. Hozir bu mahallada shoira Mohinabonu va Hafiza otin va shoir Sabuhiy yashaydilar. Yana bulardan tashqari, mening iste'dodli o'quvchilarimdan Bahri otincha va Anbar otinchalar ijodiyotining cho'qqisidadirlar. Yana qo'shni Qo'rxona mahallada yosh shoir va mohir san'atkor xattotlar yashaydi. . .

Agarda qibla tomonga qarasak Panjarasoz mahallasini ko'ramiz. U yerda o'zlarining she'rlar devoniga ega bo'lgan Sadon va Qori Devona shoirlar bor. Qisqa qilib aytganda, Movarounnahrning poytaxti bo'lmish bu shaharda har bir avlodda minglab shoir va o'qimishli kishilar, ulamoi fozillar yashab, o'zlarining minglab rejaları bilan o'z asarlarini yaratdilar va o'zlarining she'rlarida falakning taqdiridan arz qilib va dodlab ketar edilar.

So'z va g'azal ustalaridan biri Anbar Otin – Jahon otun Uvays ismli ham shu shaharda yashab vafot etgan. Juda ko'p shoir va donishmandlar o'z go'zal va jozibakor asarlarini yaratib ketdilar...»¹

Dilshodning so'ziga qaraganda, «ayniqsa shoir Mahjub hurfikrli shoirlarning yuqori pog'onasida ekan va ularning joylari guloh yonida ekan. Lekin ular hammom gulohida yashashiga qaramay, ularning hurmatlari baland ekan. Bulardan tashqari yana Muntazir, Mahmud va Gulxaniy ismli shoirlar bo'lgan. Hozir Mahmud va Muntazirlar hayotlar, lekin na ilojkim borki, ularni ko'rsak ular guloh yonida, men esa bir uyning burchagida katakka solingan qafasdairman. Bundan xalos bo'lish faqat xalq irodasi bilan amalga oshishi mumkin».²

Xullas, yuqoridagi fikr-mulohazalar shundan dalolat beradiki, chor Rossiyasining og'ir mustamlakachilik zulmi siyosati davrida

¹ Muxtorov A. O'sha asar, 305-bet.

² O'sha asar, 302-bet.

ham Turkistonda siyosiy-ijtimoiy va madaniy hayot to'xtab qolmadi, xalqimiz o'zining an'anaviy tarixiy taraqqiyotiga sodiq qoldi, jahon fani va madaniyati xazinasi rivojiga munosib hissa qo'shdi.

Nazorat savollari

1. K.F.Kaufman Turkistonda maorif sohasi bo'yicha qanday ishlar olib bordi?
2. Middendorf va tarixchi olim Xaydarbek Bobobekovlar Turkiston aholisini turmush tarzi, ijtimoiy hayoti haqida qanday fikrlar aytgan?
3. Mustamlakachilik davrida Turkiston o'lkasida ijod qilgan shoir va olimlardan kimlarni bilasiz?
4. Mustamlaka tuzumi davrida matbuot, davriy nashrda qanday go'yalar ilgari surilgan?

VI BOB. TURKISTON XX ASR BOSHLARIDAGI SIYOSIY LARZALAR VA BUHRONLAR DAVRIDA

XX asrning dastlabki o'nyilliklari jahon xalqlari uchun niho-yatda og'ir, tashvishli, inqiroz va buhronlarga boy yillar bo'ldi. Jahon iqtisodiy va siyosiy buhronlari birinchi navbatda Yevropa va Sharqning rivojlangan mamlakatlarini o'z girdobiga tortdi. Ular bu og'ir iqtisodiy va siyosiy buhronlardan chiqib ketish maqsadida tajovuzkor tashqi siyosat olib bordilar. Oqibatda fojiali va qirg'in-barot urushlar kelib chiqdi. 1904-yilda boshlangan rus-yapon urushi va 1914–1918-yillardagi dunyoning 28 mamlakatini o'z domiga tortgan Birinchi jahon urushi bu fikrimizning yaqqol dalilidir. Urushlar tarixda hech qachon yaxshilik va xayrli ishlarga olib kelmagan. U doimo xarobalik va vayronalikni, ochlik va qashshoqlikni, ya'ni qisqa qilib atyganda, siyosiy, zilzila va larzalarni olib kelgan. Buni biz chor Rossiyasining mustamlaka o'lkasi bo'lgan Turkiston misolida aynan ko'ramiz.

1. TURKISTONDA CHOR ROSSIYASI MUSTAMLAKACHILIK ZULMINING YANADA KUCHAYISHI

Chor Rossiyasi 1864–1895-yillar mobaynida Turkistonni bosib olgach, o'lkada qattiqqo'llik bilan mustamlakachilik siyosatini olib bordi, endi mehnatkashlar ommasi ikki tomonlama ekspluatatsiya qilina boshlandi. Chor Rossiyasi, ayniqsa, rus-yapon va Birinchi Jahon urushlari munosabati bilan o'lkada mustamlakachilik milliy zulm va zo'rlik siyosatini avjiga mindirdi. U o'z oldiga bosh maqsad qilib Turkiston o'lkasi boyliklarini talash va yerli xalqlarni qattiqqo'llik bilan ekspluatatsiya qilib, ularning qonini zulukdek so'rish uchun ulug' davlatchilik siyosatini olib bordi. Chor ma'murlari bu boradagi o'z jirkanch niyatlarini hech kimdan yashirgan ham emaslar va faqat o'lkadan ko'plab boylik va foyda olib ketish niyati bilan nafas olganlar. Buni biz 1906-yilda moliya ishlari vaziri Sergey Vittyey nomiga yozilgan «Записки о государственных и общественно-экономических нуждах Туркестанского края» deb nomlangan xatning mazmunidan bilsak ham bo'ladi. Bu xatning 26–27-betlarida Turkiston o'lkasi Rossiyaga foyda keltirish mumkingina

bo'lib qolmay, balki majbur hamdir, deyiladi. Buning uchun vaqtni qo'ldan boy bermasdan qat'iylik bilan quyidagi tadbirlarni amalga oshirish tavsiya qilindi:

1. Olinadigan boyligiga qaramasdan, foydalanishdan chetda qolgan yerlarni davlat hisobiga o'zlashtirishni tezlashtirish;

2. Eng unumdor yerlar hisobiga qishloq xo'jaligi sanoatini rivojlantirish;

3. O'lkani tog' boyliklaridan foydalanish;

4. O'lkani ruslar tomonidan ekspluatatsiya qilishni kuchaytirishga keng imkoniyat yaratib berish;

5. Xalq maorifini rus uslubi bo'yicha rivojlantirish;

6. O'lkani dastlab biz bosib olgan davrdagi o'rnatilgan tashkiliy boshqaruv yo'nalishlarini qo'llab-quvvatlash lozim.

Ana shu belgilangan tadbirlarning barchasi Rossiya hukumati va chor ma'murlariga Turkiston o'lkasi boyliklarining doimiy suratda keng, ko'proq oqib kelishini ta'minlashi lozim edi. Agar 1888–1893-yillar mobaynida Turkistondan Rossiyaga 14 257 515 pud qimmatbaho paxta xomashyosi tashib olib ketilgan bo'lsa, 1914–1916-yillarda jahon urushi bahonasida 41 million pud paxta tolasi olib ketilgan. Umuman olganda, 1880–1917-yillarda Turkiston o'lkasidan Rossiyaga jami bo'lib 225,8 million pud paxta tolasi olib ketilgan. Bunday surbetlarcha talonchilik tarixda kamdan kam bo'lgan. Og'ir iqtisodiy vaziyatga qaramay, chor Rossiyasi Buxoro (Kogon–Qarshi–Termiz), Farg'ona (Qo'qon–Namangan–Andijon), Yettisuv (Aris–Burnas) temir yo'llarini qurdi. Bu yo'llar orqali o'lkada yetishtirilgan dehqonchilik mahsulotlari va tabiiy boyliklarni imkoniyati boricha ko'proq Rossiyaga olib ketildi. 1914–1916-yillarda paxtadan tashqari Rossiyaga 3 million pud paxta ortiq paxta yog'i, 200 ming pud sovun, 300 ming pud go'sht, 474 ming pud baliq, 70 ming ot, 12.797 tuya, 270 arava, 1344 o'tov, ko'p miqdorda quruq mevalar va boshqa oziq-ovqat mahsulotlari o'lkadan olib ketilgan. Shuning singari 1914-yilda Yettisuv viloyatidan 34 million so'mlik yirik va mayda qoramol, 1915-yilda Sirdaryo va Yettisuv viloyatlaridan 1 million bosh qo'y olib ketilgan.

Chor Rossiyasi Turkiston o'lkasiga xomashyo bazasi sifatida qaradi va shu boisdan og'ir sanoat korxonalarini qurish masalasiga mutlaqo e'tibor bermadi. U faqat tez foyda beradigan, kichik-kichik yengil hunarmandchilikka oid korxonalar qurishga harakat

qiladi. Turkiston o'lkasidagi sanoat korxonalarining asosiy tarmog'i paxta tozalash zavodlaridan iborat bo'lib, 1914-yilda ularning soni 254 ta edi. Bu korxonalar Turkistondagi barcha sanoat ishlab chiqarish tarmoqlarining to'rtidan uch qism mahsulotini berar edi. Umuuman olganda, Turkiston o'lkasidagi sanoat ishlab chiqarishi sof mustamlakachilik xarakteriga ega bo'lib, u asosan qishloq xo'jalik mahsulotlarini birlamchi ishlab berish va yerosti qazilma boyliklarini qazib olishga moslashtirilgan edi. O'lka sanoat mahsulotining deyarli hammasi (paxta tolasi, neft, ko'mir, paxta yog'i, sovun va hokazo) Rossiyaga olib ketilar edi.

1891-yilda Rossiyada sodir bo'lgan ochlikdan so'ng Turkistonga bamisoli vabodek yopirilib ko'chib kelayotgan oilalar oqimi ko'paydi. 1906-yildayoq o'lkaning besh viloyatida 451 ming tanob yerga ega bo'lgan 136 rus posyolkalari paydo bo'ldi. Har bir xo'jalikning tomorqasi 34,5 tanobdan iborat edi.¹ Chor hukumatining bunday agrar siyosati natijasi o'laroq qishloq aholisi o'rtasida yer-sizlar soni ko'payib ketdi. Yersiz xo'jaliklar o'lkaning ayrim tumanlarida 40 foizga qadar yetadi. 1910-yilda butun Turkiston o'lkasida yersiz dehqon xo'jaliklar soni 30 foizni tashkil etgan.

Chor ma'murlari mahalliy xalqni qorong'ulik va zabunlikda saqlash yo'lini tutdilar. Xalq maorifi tizimi qattiq nazorat ostiga olindi, ruscha tartib-qoidalar joriy qilindi, rus tili rasmiy tilga aylantirildi, ruschani bilgan fuqarolar har tomonlama rag'batlantirildi. Chor ma'muriyati Turkiston musulmon aholisining diniy e'tiqodi, his-tuyg'usi, diyonatiga, milliy qadriyatlariga qarshi hujum e'lon qiladi. Musulmonchilikning beshinchi farzi hisoblangan Haj ibodati, muborak Ka'ba safari Rossiya imperatori farmoni bilan 1903-yildan boshlab taqiqlab qo'yildi. Bundan kutilgan maqsadni Muso Turkistoniy o'zining «Ulug' Turkiston fojiasi» asarida shunday ta'riflagan: «...Hajga borgan bir Turkistonli u safar munosabati ila chet davlatlarni ham ko'radur, sayohatdan foydalanadur, ko'zi ochiladur, musulmon davlatlarini, xususan Turkiya saltanatini, Islom shavkatini, Islomni quvvatini ko'radur. Ko'zi ochiq ziyolilar bo'lsa istibdodga qarshi chiqishni o'rganadur, ma'lumotlari ziyodalanib, zehnlari ochiladur. O'rik o'rikni ko'rib olayadur deganidek Hajga borgan turkistonliklar mustaqil hur davlatni ko'rib havaslanadi.

¹ Дело канцелярии Туркестанского генерала-губернатора. 1907, № 2.

Xulosa – muborak safar, Haj safarini natijasi o'laroq turkistonliklar o'z huquqlarini, istiqlollarini talab qiladurlar, isyon chiqaradurlar deb man qiladi. Andijondagi Dukchi Eshon voqeasi ruslarning shundoq andishaga tushadurg'on bir namunadir».

Tohir Shokir Labik o'zining 1934-yilda Berlinda chop ettirilgan «Turkiston paxta xo'jaligi» kitobida; «1. Ibtidoiy maktab ruschadur. O'quvchilar ruscha o'qiydur. 2. O'rta maktab ruschadur. Bu maktabning talabalari 400 bo'lib, shundan ikki kishi musulmon edi. Biri Andijondan, yana bir O'shdan». ...O'quvchi ma'lumotini orttirish uchun gimnaziyaga yoxud Toshkentdagi seminariyaga, Peterburgdagi akdemiya joylanishi missionerlarning qo'lidadir. Ilm tahsili uchun xorijga chiqishga izn yo'q. Diniy bo'lsin, faniy bo'lsin, har qanday ilm o'quvchilar Rossiyaning ichida ilm o'qiydur. Buni Moskov va Peterburg ta'min etadur. Ammo no'g'oylardan Misrda, Hijozda tahsil ko'rgan olimlar chiqsa esa-da, juda oz, barmoq bilan sanarli darajadadir. Bizning Turkistondan xorijiy tahsil ko'rgan faloniy deb zikr qilishga hech raqam yo'qdur. Andijondagi ayni maktabda norasmiy sur'atda vaqtincha haftada ibtidoiy ikki dars musulmoncha o'qitilur edi», – deydi.

Tohir Shokir Labik yerli tub xalq tili va islom diniga qarshi uyushtirilgan ulug' davlat shovinistik siyosatini fosh etib quyidagilarni yozadi:

1. Musulmonlar o'lturg'on shaharlarda qancha daha bo'lsa, har dahada bir rus maktabi bo'ladur. Nafaqasi davlatga oyiddur.

2. Ruscha maktab ochilmog'on joylarda musulmonlarning masjid solishi, madrasa qilishi mumkin emas.

3. Musulmon muddarislarining, muallimlar va imomlarning va boshqa diniy xizmatchilarning ruschani yaxshi bilishlari shartdir.

4. Aholi tarafidan ochilgan diniy maktablarning nafaqasi xalqqa oyiddur. Ruscha ta'lim ko'rmagan bolalar bundoq islomiy maktablarda o'qish huquqidan mahrumdurlar.

5. Yerliklar tarafidan ruscha maktab ochilgan taqdirda, muallimning maoshi davlatga oyid bo'lib, boshqa nafaqalari, musharraflari boshqalarning gardanigadur.

Yuqoridagi shartlarning tahqiq etish-etmasligi missionerlar faoliyatiga bog'liq edi. Missionerlar maorif nazorati, bo'lis idorasi hammalari bir kishidur. Garchi idoralari boshqa, ismlari boshqadur.

Zikr qiling'on turluk shartlar ila ochilg'on maktablarning da-

vomli sur'atda kontrol qilish, surishtirish o'zi missioner, vazifasi inspektor bo'lg'onlarning haqqidir.

Taftishning kayfiyati; zikri kechgan ruscha maktablarda faqat ruscha o'qilurmish yoxud boshqa ilm ham o'qitilurmu? Muallimlar musulmon ruhoniylaridanmu? Ba'zi dahadamu? Ochilgan maktabdagi bolalar o'qishga majburmular, ixtiyorlikmu? Talabalarining saviyasi ruslarning maorif nizomiga muvofiqmu? Darsning o'qilishi maorif loyihasiga mutobiqmu va shunga o'xshash bahslar, savollar davomli sur'atda bo'lib turodur».

Asosiy maqsadi tarjimonlar tayyorlashdan iborat bo'lgan «rus-tuzem» maktablari o'qituvchilari yerlik millatning tilini biladigan o'rislardan bo'lgan. Yerlik bolalar ruscha ibtidoiy maktabga qaydsiz, shartsiz olinaverganlar. Nafaqalarini ham davlat to'lagan. Ammo o'rta maktab, oliy maktablarga qabul uchun rus lug'atini yaxshi bilishi shart qilib qo'yilgan. Bularning nafaqalari, «...musulmonlarning hisobidan to'lanodur».

«...Islom diniga mansub yerlik maktab talabalaridan hech kim-sani ruscha maktabga qabul qilinmaydur, qat'iyan man qilingandur.

...Ruscha maktab ochilmog'on bir mahallada musulmonlar tarafidan islomiy madrasa yoki maktab solishga izn yo'qdir...»

Agar bunday madrasa va maktablar ruschani o'qitish sharti bilan rus ma'murlari ruhsatiga ko'ra ochilgan taqdirda ham uni tamomlab Shahodatnomaga ega bo'lgan «...musulmonlar faqat diniy vazifalarga tayinlanadurlar, idora ishlaridan mahrumdurlar».

«Zamon-zamon o'rus zamoni keldi. Ruscha o'qish va o'qitish rivoj bo'ldi. Har yo'l ila rus madaniyati, rus tilini o'qishga, o'rganishga musulmonlarni qiziqtirildi.

Ruscha bilg'onlarni imtiyozi bo'ldi. Rasmiy til davlat tili ruscha bo'lg'oni uchun xalqning idoraviy muomalalarning ruscha bo'lishi majburiy edi...»

Rossiya hukumati Turkiston o'lkasida maorif ehtiyojlariga umuman past nazar bilan qaragan va bu sohaga harbiy-mirshablik boshqaruvni saqlashni ta'minlashga ketadigan xarajatlarga nisbatan 35 barobar kam mablag' sarf qilgan.

Turkistondagi sanoat korxonalarida ishlayotgan ishchilarning o'rtacha ish haqi Markaziy Rossiyadagi ishchilarning ish haqlariga nisbatan 1,5 barobar kam bo'lgan. Turkistonning o'zida ham bir korxonada ishlab, bir xil vazifa va yumushni bajargan rus millati-

ga mansub ishchi yerli millat vakiliga qaraganda ko'p maosh bilan ta'minlangan. Shaharlarda sanoat korxonalari va temir yo'llarda ishlaydigan ishchilar g'oyatda og'ir sharoitlarda mehnat qilganlar. Ishchilarning ish kunlari odatda 10–12 soatga, ba'zi tarmoqlarda esa 17–18 soatgacha cho'zilardi. Ishchilarning maishiy ahvoli to'g'risida hech kim g'amxo'rlik qilmasdi.

Tub yerli aholi deyarlik saylov huquqlaridan mahrum bo'lgan. Buni Davlat dumasiga o'tkazilgan saylovlarda ochiq-oydin ko'rish mumkin edi. To 1906-yilga qadar ham chor ma'murlari Turkistonda Davlat Dumasida saylovlari tartib-qoidalarini ishlab chiqishga shoshilmagan edi.

1906-yil 27-aprelda Rossiya parlamenti o'z ishini boshladi. Ana shunday tarixiy voqeadan so'ng besh kundan keyin Sankt-Peterburg podsho farmonini Toshkentga yubordi. Bu farmon «Yettisuv, Kaspiyorti, Sirdaryo, Samarqand va Farg'ona viloyatlarida Davlat Dumasiga saylovlar haqidagi holatni va unga qo'shimcha qonun-qoidalarini qo'llash haqida qoidalar» deb ataldi. Bu farmonga ko'ra tub yerli aholi bo'lmagan rus tilida so'zlovchi kelgindi millatlar vakillari umumiy saylovchilar sonidan qat'i nazar har besh viloyatdan bittadan, Toshkentdan va Yettisuvdan kazak qo'shinidan bittadan, ja'mi bo'lib 7 deputatni, mahalliy tub yer aholisi esa umumiy aholi sonidan qat'i nazar viloyatlar va Toshkentdan jami bo'lib 6 deputatni saylashi kerak edi. Ana shu tariqa rus deputat uchun o'rtacha 46 ming, tub yerli yoki o'zbek deputati uchun esa 896 ming saylovchi ovoz berishi kerak edi. Bu degan so'z mahalliy xalqning saylov va saylanish huquqi kelgindi rus millati vakillariga qaraganda 20 barobar kamsitildi va bu Davlat Dumasida mahalliy millatdan saylangan deputatlarning kelgindi rus millati vakillaridan saylangan deputatlarga nisbatan bosimi oshib ketmasligi uchun maxsus o'ylab topilgan yo'l edi. Turkiston aholisi markazda I Davlat Dumasida tarqatib yuborilgach, 1907-yil II Davlat Dumasida saylovlarida qatnashdi. Bu saylov natijasida rus mustamlaka istibdodi tomir-larining tobora chirib borayotganligini ko'rsatdi, Shovinist va rusparast deputatlardan birontasi g'alabaga erishaolmadi. Rusiyzabon millatlar vakillaridan saylanishi lozim bo'lgan o'rinlarni sotsial-demokratlar (bolshevik va mensheviklar), sotsial-inqilobchilar (eserlar) va kadetlar uyushmasi bo'lmish – «taraqqiyparvar saylovchilar» guruhi

egalladilar. Mahalliy tub yerli aholi vakillari nomidan Davlat dumasiga Toshkentdan «Jahongir domla» sifatida tanilgan taniqli olim V.P.Nalivkin, ulamo Abdurauf qori Abduvohid Qoriyev, Samarqanddan – savdogar Toshpo‘lat Abduxoliqov, Farg‘onadan – savdogar Muhammadjonov, Sirdaryodan – chorvador boy T.Olloberganov, Yettisuvdan – muhandis Muhammadjon Tanishboyev, Kaspiyorti viloyatidan – podpolkovnik Maxtumqulixonlar saylangan edilar.¹

Asosan tub yerli millat aholisidan iborat bo‘lgan qishloq mehnatkashlarining ahvoli shahar aholisiga nisbatan ham achinarli edi. Muhammad Muso Turkistoniyl «Ulug‘ Turkiston fojiasi» kitobida qayd qilishicha; «Ruslarning Turkistonga biz madaniyat keltirdik Turkistonni obod qildik degan iddaolari bo‘sh so‘zdan iborat bo‘lib qoldi... Xalq faqirlashdi, sindi-sindi ko‘paydi, hamma ish bank va shirkatlarning foydasig‘a hal bo‘ldi. Masalan, bir kishining bankidan ming (1000) so‘m qarzi bor. Vaqtida to‘lay olmadi. Haftalik, oylik o‘sgan foydasi bilan u qarzni uch ming (3000) so‘m bo‘lg‘onligi, u bechora qarzdor vafot qilib vorislari to‘layolmay, nihoyat hovli-joylari, bog‘lari, bo‘stonlari sotiladur. Puli bankka to‘lanadur. Bu ishlar ayb bo‘lmay elda, yurtida odatlanib, qonunlashib qolg‘oni ma‘lumdur. Yer va suvlarni sotib bankni haqlarini topshirish uchun Russiyoning maxsus bir idorasi bordurki, «tanfiz idorasi», deb tarjima qilinsa bo‘lur. Paxtadan alamzada bo‘lg‘on, qarzdor bo‘lib, to‘lay olmog‘on bechora dehqonlar, zamindorlar haqida so‘zlang‘on she‘rlar ham bor:

*Paxtani ko‘p ekishib chiqdi alarni paxtasi,
Gar egar soldirmasa boshida veksel nuqtasi.
Paxtaga pul chiqsa, mardum och bo‘ridek,
Berishin fikr aylamay pishpak-to‘qmoqq‘a qochor.*

Tohir Shokir Labikning «Turkiston paxta xo‘jaligi» kitobida yozishicha, Turkiston dehqonlarining davlat bankidan va boshqa banklardan bo‘lg‘on qarzi 1912-yilda bir yuz ellik olti million yetti yuz o‘n ikki ming oltin so‘m bo‘lib, shundan Farg‘ona dehqon-

¹ Bundan keyingi yillarda Turkistonning Davlat Dumasiga saylanish uchun olib borilgan kurash tarixi T.Katyukovning «O‘zbekiston tarixi» jurnalining 2002-yil 3-sonida e‘lon qilingan «Из истории борьбы за представительство Туркестана в Государственной думе Российской империи» nomli maqolasida yoritilgan.

larining hissasiga tushgani; 51 foiz, ya'ni 80.797.000 so'm oltinni tashkil etgan.

Chor hukumati aholidan olinadigan soliqlarni oshirish hisobidan ham katta daromad orttirar edi. Masalan, soliqlardan kelgan daromad miqdori 1913-yilda 23 million so'mni tashkil etgan bo'lsa, 1916-yilda 33,3 million so'mga yetgan. Bu summa o'sha vaqt uchun juda katta mablag' hisoblanardi, albatta. Masalan, «Turkestanskiy golos» gazetasida 1916-yil oxirida Andijonning eski shahar qismida bir qadq qo'y go'shtining bahosi 20 tiyin bo'lgani holda yangi bozorida esa 25 tiyin bo'lgan. Yer solig'i 1914-yildagi 6 859 021 so'mdan 1916-yilda 14 311 771 so'mga yetdi. Bir pud paxta tolasiga 2 so'm 50 tiyindan qo'shimcha soliq olish joriy etildi.

Qishloq dehqonlari oddiy mehnat qurollari: belkurak, ketmon, omoch-bo'yinturuq, o'roq, panshaxa kabilar bilan qurollangan bo'lib, ularning mehnat unumlari nihoyatda past bo'lgan. Ularning ak-sariyati ot-ulovga ham ega emasdi. Ot-ulovsiz bo'lgan dehqon xo'jaliklari Sirdaryo viloyatida 20,3 foiz, Samarqand viloyatida 29,6 foiz va Farg'ona viloyatida 41,3 foizni tashkil etgan. Chor ma'murlari qishloq xo'jalik texnikasini yetkazib berish, irrigatsiya, melioratsiya ishlari masalalariga mutlaqo e'tibor bermaganlar. 1910-yilda butun hozirgi O'zbekiston hududida hammasi bo'lib 1071 plug bo'lgan, xolos. Mustamlakachi chor unsurlarining butun diqqat-e'tibori o'lkadagi aholi qo'lidagi boyliklarni har xil yo'llar bilan shilib olib Rossiyaga tashib ketishga qaratildi. XIX asrning 60-yillaridan to oktabr to'ntarishiga qadar Rossiyadan turli gazlamalar va boshqa mollarning ko'p miqdorda kelib turishi mehnatkash ommaning yanada qattiqroq «shilinishiga» sabab bo'ldi. O'lkada ming yillardan buyon davom etib kelgan ajoyib hunarmandchilik tarmoqlari, birinchi navbatda to'qimachilik va bo'yoqchilik tanazzulga uchradi. Chunki o'zbek paxtasi, ipagidan Rossiyaga olib ketilib ishlangan gazlamalar mahalliy hunarmandlar qo'lda to'qigan gazlamalarni ichki va tashqi bozordan siqib chiqargan edi.

Tohir Shokir yuqorida nomi eslatib o'tilgan kitobida shunday hikoya qiladi: «Turkiston paxtasi uchun Moskovdan pul keladur. Bu to'g'ri, ammo ruslar paxta uchun kelg'on pullarni turlik-turlik yo'llar bilan qaytarib Moskovga olib ketadur. Masalan; o't aroba, otash aroba, shayton aroba, ot arobasi, elektrik asboblari, telefon va otlari, choy, shakar, gazlama, idish-tovoqlar, imorat asboblari,

qishloq xo'jalik asboblari, sanoat moshinalari, maorif ehtiyojlari va shularga o'xshash zaruriy ashyolarni Rossiyadan keltirib, Turkistonga yog'dirib, ham paxtaning pulini oladur, ham millatdagi mavjud boyligini shimirib oladurg'on bo'ldi. Bular yetmaganidek ichkiliq, qimor, fahsh, sudxo'rlik yo'llari bilan xalqning bisotida bor narsalarni shilib oladurg'on bo'ldi. Rossiya insonlarning kundalik hayotida ehtiyoji tushadiring'on zaruriy asbob, ashyo va ziynatlarini boshqa davlatlardan keltirishni man qiladi. Qo'shni davlatlardan: Eron, Afg'oniston, Hindiston, Chin (Xitoy)dan keltirishga to'sqinlik berdi. Faqat hamma narsani ruslar, Rossiyadan keltirib paxtani va boshqa ma'dan pullarni o'zi qaytarib olib, ekspluatatsiya qilishda hech qusur qilmas bo'ldi. Buning ustig'a, Turkistonda kamyob yana boshqa nav mollarni Rossiyadan keltirib bizlarga sotib qo'limizdagi va sanduqlarimizdagi pullarimizni shupurib oladurg'on bo'ldi. Yana Turkistonga madaniyat keltirdik, taraqqiysiga sabab bo'ldiq deb qilg'on iddaolari oshiqcha bo'ldi».

«Turkiston xabarnomasi» gazetasi bozorlarda narx-navo oshib, xalqning ruhiyati tushganligini yozadi.

Xo'sh, dastlabki inqilob davrida Turkiston o'lkasida, aytaylik, Kattaqo'rg'onda narx-navolar qanday edi? 1905-yangi yilning ilk bozori kuni Kattaqo'rg'onda eng zaruriy oziq-ovqat mahsulotlari tubandagi narxlarda sotilgan ekan; bir botmon (8 kilo) sara bug'doy – 45 tanga (Kattaqo'rg'onda 15 tiyin – bir tanga hisoblangan), bahorgi bug'doy esa 52 tanga, bug'doy uni – 52 – 56 tanga, arpa, jo'xori, moshlarning bahosi bir xil – 32 tangadan, tariq – 28 tanga, kunjut – 115 tanga, zig'ir urug'i – 60 tanga, shu yerlik kishilarga qarashli zavodlarda ishlab chiqarilgan bir botmon paxta moyi – 22 tanga, «Birodarlashgan Turkiston» zavodidan keltirilgan moy esa 14 tanga, bir qadoq (400 gramm) mol yog'i – 20 tiyin, qo'y yog'i esa 22 tiyin. Mol go'shtining bir qadog'i – 8 tiyin, qo'y go'shti – 12 tiyin. Kezi kelganda o'sha paytlari paxtaning bahosi qancha bo'lganligi to'g'risida alohida to'xtalib o'tmoqchimiz: bir botmon (8 kg) birinchi nav paxtaning narxi – 90–100 tanga, agar chigiti chala pishgan bo'lsa – 50–60 tanga, II-III navlari – 30–40 tanga turarkan. Demak, bir kilogramm paxtaning puliga (ya'ni, 187,5 tiyinga) to'rt (4) kg qo'y go'shti, bir yarim tiyinga birorta hammol yollab o'sha masalliqni uygacha ko'tartirib borish mumkin ekan.

«Bozorlar xiyla tushkun ruhda o'tmoqda, dehqonlarning umidlari puchga chiqqanga o'xshaydi. Eng yaxshi xom paxta deyarli ikki barobar arzon narxda sotilmoqda (yaqinda bir botmon paxtaning bahosi – 180 tanga edi). Xaridorlarning avji sust, ko'pgina mahsulotlar shu yerlik aholi qo'lida qolib ketyapti».¹

Ayniqsa, 1914-yilda boshlangan urushni bahona qilib, chor ma'murlari Turkiston xalqlarini behayolarcha taladi, zulmni kuchaytirdi. Oziq-ovqat, kiyim-kechak gazlama, qurilish materiallarining narxi kun sayin oshib bordi. Masalan, gazlama narxi 300–400 foizga, kiyim-kechak narxi 200–300 foizga, qand narxi 250 foizga, poyabzallar narxi 300–400 foizga ko'tarildi. Farg'ona vodiysida ilgari 50 so'm turadigan otning narxi 100–200 foizga, 5–9 so'mlik qo'ylar narxi 30–35 so'mga oshdi. G'alla va non narxi ancha ko'tarildi. Chunki Rossiyadan Turkistonga g'alla keltirish kamaydi. Natijada, rus g'allasiga umid bog'lab nuqul paxta ekan o'zbek dehqoni juda og'ir ahvolga tushib qoldi. Rus g'allasiga ko'z tikkan va unga ishongan Turkiston dehqonlari g'alla ekin maydonlarini keskin qisqartirib paxta ekiladigan maydonlarni haddan ziyod oshirgan edilar. 1901-yilda paxta maydonlarni 268013 desyatina bo'lgan bo'lsa, 1916-yilda bu ko'rsatkich 533671 desyatina yetgan edi. Urush yillarida paxtaning bozor narxi oshdi. Bu hol paxta ekuvchi dehqonlarga katta foyda keltirishi mumkin edi. Ammo bu o'rinda ham chor hukumati ustasi faranglik qilib to'qimachilik sanoati egalarining talablariga ko'ra paxta savdosi nazoratini o'z qo'liga oldi va uning bozor narxini 30–31 so'mdan, 24,05 so'mga tushirdi. Bu tadbir mahalliy paxtakorlarga katta zarar keltirgan bo'lsa, rus kapitalistlarining hamyonlarini to'ldirdi. Faqat Tver to'qimachilik sanoati 1913–1914-yillarda paxtaning eski narxidan 1.893.000 so'm foyda qilgan bo'lsa, 1915–1916-yillardagi keltirilgan foyda 9.931.000 so'mga teng bo'ldi. O'lka mehnatkashlari bundan tashqari banklar, firmalar va mahalliy sudxo'rlardan olgan qarzlar orqasidan ham katta zahmat chekib, mushkul ahvolga tushgandi.² Bular ham yetmagandek 1915-yil 1-yanvaridan boshlab tub aholidan harbiy xizmatni o'tamaganlari evaziga daromadlaridan qo'shimcha 21 foiz harbiy soliq olish tartibi ham joriy qilindi.

¹ «Turkiston xabarnomasi», 1905-yil, 4-yanvar.

² Karimov Sh., Shamsutdinov R. Turkiston Rossiya bosqini davrida. Andijon, 1995. 61-bet.

O'ika xalqlarining madaniy ehtiyojlarini qondirish masalasiga umuman panja orasidan qarab kelingan. Bu soha uchun bir kishiga bir yil davomida sarflanadigan mablag' atigi 6 so'm miqdorida bo'lgan, xolos.

Turkiston xalqlarining tibbiy salomatligi hech kimni tashvishga solmagan. Aholiga tibbiy xizmat ko'rsatish ayanchli va achinarli ahvolda bo'lgan. Bu holni shunday dalildan ham bilish mumkinki, 1913-yilda butun boshli Turkiston hududida 212 tibbiyot hodimi bo'lgan, xolos. Agar Farg'ona vodiysida har 50 ming aholiga bittadan tibbiyot hodimi to'g'ri kelsa, bu ko'rsatkich Qoraqalpog'iston hududida har bir tibbiyot hodimiga 250 ming kishini tashkil etgan. Shu bois Turkiston aholisi eng qisqa umr ko'rgan va bu yerda turli xildagi yuqumli kasalliklar keng tarqalgan.

Yuqoridagi zikr qilingan sabablarga ko'ra, XX asrning boshlarida, xususan 1917-yilgi fevral burjua-demokratik inqilobi arafasida Turkiston o'lkasida g'oyatda keskin ijtimoiy-siyosiy vaziyat vujudga keldi. Bundan qo'rqib qolgan chor hukumati zo'r berib tub yerli aholini Rossiya davlatiga nisbatan «sodiq» bo'lishiga da'vat etar, ularni «vatanparvarlik» g'oyalari ruhida tarbiyalashga intilardi. Chor ma'muriyati davlatga qarshi har qanday xatti-harakatlarni darhol ayovsizlarcha va shafqatsizlik bilan bostirish to'g'risida mahalliy hokimlarga to'g'ridan to'g'ri ko'rgazma berdi. Hatto masjid-madrasalarda ham oq podsho hazratlariga hamd-u sanolar, unga sog'liq va uzoq umr tilab «xutba»lar o'qishga buyruq berildi.

2. O'LKADA DEMOKRATIK VA MILLIY-OZODLIK HARAKATLARINING AVJ OLISHI

Turkiston xalqlari chor Rossiyasi mustamlakachilik istibdodi va zulmiga qarshi o'z erki, ozodligi va mustaqilligi uchun doimo faol kurash olib borganlar. Bu kurash 1905–1907-yillardagi rus burjua-demokratik inqilobi ta'sirida va xususan 1914-yilda boshlanib ketgan jahon urushining xalqqa keltirgan ofatlari, zulm-sitamlari tufayli yanada avj oldi. Birinchi rus inqilobining ta'sirida Turkiston o'lkasining Samarqand, Toshkent, Qizil Arvat, Chorjo'y, Ashxobod, Andijon, Qo'qon kabi shaharlarida ishchilarning chiqishlari, ommaviy ish talashalari va mitinglar bo'ldi. Namangan, Andijon,

Farg'ona, O'sh uyezdlarining bir qator tumanlari va qishloqlarida ham dehqonlarning g'alayon va harakatlari kuzatilgan.

1911–1913-yillarda Farg'ona viloyati axborotlarida berilgan ma'lumotlarga qaraganda «Idora tartibotlariga va jamoa osoyishtaligiga qarshi kurashlar» davomida 1911-yilda 833, 1913-yilda esa 1220 «jinoiy ish» ko'rilgan. Sirdaryo viloyatida esa shunday ayblar bilan 1911-yilda 3487 kishi, 1913-yilda esa 5394 kishi «jinoiy javobgarlik»ka tortilgan. Bu keltirilgan raqamlar mahalliy xalq o'rtasida mustamlakachilik zulmi va istibdodiga qarshi kurash muttasil o'sib borganligini ko'rsatadi.

Bu davrda xalq ommasining kurash jarayoni shu darajada faollashdiki, hatto chor hukumatining Turkiston o'lkasidagi ishonchli tayanchi bo'lgan qo'shinlari o'rtasida ham beqarorlik va norozilik to'liqlari kuchayib bordi. 1912-yil yozida Turkiston sapyorlarining ko'targan qo'zg'oloni bunga yaqqol misol bo'la oladi. Bu qo'zg'olon shafqatsizlik bilan bostiriladi. Qo'zg'olon qatnashchilaridan 14 kishi dorga osiladi. 18 kishi umrbod, 62 kishi 15 yildan surgun qilinadi va 288 kishi turli muddatlarda qamoq jazosiga hukm etiladi.

1910–1914-yillarda Turkiston o'lkasida milliy o'zlikni anglash jarayoni kuchaya boshladi. Mustamlaka ma'muriyati idoralari 1911-yilda Farg'ona viloyatida «idora tartiblariga va jamoat osoyishtaligiga qarshi kurashdan guvohlik beruvchi 833 ta, 1913-yilda 1220 ta «jinoiy ish» qayd etganlar. Sirdaryo viloyatida esa shunday ayblar bilan 1911-yilda 3487 kishi 1913-yilda esa 5494 kishi javobgarlikka tortilgan. Bu raqamlar mahalliy xalq o'rtasida mustamlakachilik zulmi va istibdodiga qarshi kurash muttasil o'sib borganligini ko'rsatadi.

1914–1916-yillarda chor ma'murlarining jahon urushi bahonasida milliy mustamlakachilik zulmi va istibdodini kuchaytirganliklari munosabati bilan Turkiston xalqlari yanada faolroq kurashga tortilganlar. 1914-yilning kuzida Sulyukta ko'mir konlari ishchilari, Yettisuv temir yo'llari xodimlari va Andijon paxta zavodi ishchilari 1916-yilda Toshkent va Qizil Arvat temiryo'l paravoz ta'mirlash korxonalari xizmatchilarining ish tashlash harakatlari Turkistonda kuchli ommaviy larzalar yaqinlashib kelayotganligidan darak berardi.

3. JADIDCHILIK HARAKATI¹

Asrimiz boshlarida jadidlarning o'z hisobidan maktablar, kutubxonalar, qiroatxonalar, teatrlar, ro'znomalar tashkil etganliklarini, darsliklar, qo'llanmalar nashr qilganliklarini, ularni Turkiston bolalariga bepul tarqatganliklarini eslaylik.

Islom Karimov.

XIX asrning oxiri va XX asr boshlarida Turkiston ijtimoiy-siyosiy hayotida jadidchilik harakati keng quloch yoyib rivojlandi. «Jadid» so'zi arabcha yangi usul degan ma'noni anglatadi. Jadidchilik harakati Turkistonda XIX asrning oxirida quruq madaniy-ma'rifiy harakatning, ya'ni eski maktablarning qiyin o'qitish tizimiga nisbatan yengil tovush usuliga asoslangan yangi uslub (metod) asosida o'qitishga o'tishdangina iborat emasdi, ayni chog'da turk-islom huquqiy munosabatlarining millatga o'rgatilishi, milliy-ma'rifiy, taraqqiyot va milliy istiqlol muammolarini ham o'z ichiga olgan edi. Bu harakatning vujudga kelishida O'rta va Yaqin Sharq mamlakatlarida keng quloch yoyib rivojlangan turli oqimlar va Turkiyadagi «Ittihad va taraqqiy», «Yosh turklar» harakatining ta'siri katta bo'ldi.

XX asrning boshlarida Turkistondagi ijtimoiy-siyosiy hamda demokratik harakat jarayoni asosan ikki yo'nalishda rivojlanib borgan. Birinchi yo'nalish chor Rossiyasiga qarshi kurashni turlicha g'oya va yo'nalishlarda olib borish maqsadida Rossiyaning o'zida vujudga kelgan sotsial-demokratik kadetlar, eserlar va boshqa siyosiy partiyalarning vakillari edilar. Hali bu guruhlar vakillari hatto oktabr to'ntarilishiga qadar ham o'lkada siyosiy partiya o'laroq uyushib shakllanmagan edilar. Chunki ular oz sonli va asosan kelgindi rusiyabon millatlarning vakillaridan iborat bo'lganlar. Mahalliy xalq bu siyosiy guruhlarning birortasiga ham ommaviy sur'atda ergashmagan, ularni qo'llab-quvvatlamagan, bu guruhlarga

¹ Jadidchilik mohiyatining yangicha talqini B. Qosimov, O. Sharofuddinov, Ahmedov. A. A. Aliyev H. Ziyoyev, N. Karimov, D. Alimova, Sh. Turdiyev, H. Sodiqov, Q. Rajapova, Sh. Rizayev, R. Shamsutdinov kabi olimlarning qator asar va maqolalarida, O'zbekistonning yangi tarixi. Birinchi kitob. Turkiston chor Rossiyasi mustamlakachiligi davrida. («Sharq» – T., 2000); Ahmedov S., Rajabov Q. Jadidchilik. O'zbekiston Milliy Ensiklopediyasi (T.3. – T., 2002) kabi tadqiqotlarda o'z aksini topgan.

a'zo bo'lib kirmaganlar. Chunki, mahalliy xalq tili boshqa, dini, urf-odat boshqa bo'lgan rusiyzabon millatlarga yotsirab, begonasirab, ularni g'ayridin-kofirlar deb, bosqinchi-mustamlakachilar deb qaraganlar. Bu siyosiy guruhlarining dasturiy maqsadlari, taktik kurash usullari mahalliy xalq g'oyasi va saviyasidan yiroq bo'lgan, ular bu dasturiy maqsadlar mohiyatini chuqur tushinib yetmaganlar va ularni qabul qilmaganlar.

Hali oktabr to'ntarishi yuz bermagan 1917-yil yozidayoq bir guruh andijonlik jadidlar bolsheviklar, mensheviklar, eserlarga xat yo'llab, ularning g'oya va dasturlarini Turkiston musulmon xalqi o'zlariga singdira olmasliklarini bayon qilgan edilar. «Sizning va bizning hayot tarzimiz bir-biriga sira to'g'ri kelmaydi, – deyiladi o'sha xatda. – Shuning uchun kelguvsi davlatchilik hayotini biridaniga umum bir qolipga solish kerak emas. Umum qolip andozani bu yerda qo'llab bo'lmaydi... Bizda sizning sof ruscha ma'nodagi dehqonlar yo'q. G'arbiy Yevropacha ma'nodagi fermerlar va ijarachilar yo'q. Bizda erkin dehqon yashaydi. Ular hech qachon, hech qanday sharoitda krepostnoy qarolgina emas va balki ijarachi fermer ham bo'lmagan, erkin mulkdor bo'lib kelgan. Muqaddas islom bizni hech qanday tabaqalarga va sinflarga bo'lmagan. Shuning uchun ham bizda sinfiy kurash uchun asos yo'qdir. Zotan, barcha musulmonlar, ular xoh fuqaro, xoh mulkdor bo'lishidan qat'i nazar teng huquqlidirlar».¹

O'lkada faoliyat ko'rsatgan oz sonli sotsial-demokratlar marksizm-leninizm g'oyasi bayrog'i ostida proletariat diktaturasini o'rnatish uchun kurash olib bordilar. Sotsial-demokratlarning o'zlarida birlik bo'lmagan, ular ikki guruhga bo'lingan edilar. Bir guruhi bolsheviklar, ikkinchi guruhi esa mensheviklar deb atalgan. Ular bir-birlarini inkor etganlar. «Ishchilar sinfining dunyoqarashi» deb e'lon qilingan marksizm-leninizm yerli mahalliy xalq uchun begona edi, ular buni tushunmas edilar. Chunki o'lkada proletariat-ishchilar hali sinf sifatida shakllanmagan edi. Asr boshida Turkistonda jami bo'lib 34 ming ishchi bo'lgan, xolos. U ham bo'lsa asosan kichik-kichik korxonalar va temir yo'llarda ishlaydigan xodimlar edilar. Xorazm, Qoraqalpog'iston, Qashqadaryo, Surxondaryo va boshqa viloyatlarda ishchilar umuman bo'lmagan desa ham bo'ladi. Shu

¹ «O'zbekiston ovozi», 1996-yil, 24-fevral.

bois Turkiston o'lkasida marksizm-leninizmning yorqin ko'zga tashlanadigan bironta otashin vakili mahalliy xalq orasidan umuman yetishib chiqmagan. Bas shunday ekan, marksizm-leninizm bayrog'i ostida Turkiston xalqlari inqilobiy harakatlarni amalga oshirdilar, deyishning o'zi mantiqsizlikdir. Bunday harakatlarni sabablar va taqdirlar bilan o'lkaga kelgan rusiyzabon millatlar vakillari amalga oshirganlar.

Ikkinchi yo'nalish Turkiston o'lkasida islom g'oyasi birligi va jadidchilik harakati bayrog'i ostida faoliyat ko'rsatdi. Bu harakat o'lkadagi ijtimoiy-siyosiy faoliyatda asosiy kuch bo'lib, mahalliy xalqlarning ongli qismi ularga ergashib borgan. Islom g'oyasi tarafdorlari va jadidchilar faoliyatida Rossiya ma'murlari o'zlarining asosiy raqiblarini ko'rganlar va ularga qarshi keskin kurash olib borganlar. Chor ma'murlari bu kurashni «panturkizm» («turkparastlik») va «panislomizm» («islomparastlik») deb atalmish ataylab o'ylab chiqilgan g'oyalar asosida olib borganlar. Jadidlar harakatidagi asosiy va bosh g'oya milliy istiqlol, Turkistonda davlat mustaqilligi uchun kurash, turkiy xalqlar birligidan iborat bo'lgan.

Shu boisdan ham Turkiston xalqlari birinchi jahon urushi arafasi va yillarida Rossiya davlati tarkibida bo'lsalar-da, qardoshlik va diniy qarashlardan yaqin bo'lgan Turkiyani qo'llab-quvvatladi, unga har tomonlama yordamlar uyushtirdilar. Chor ma'murlari Turkiston xalqlarining Turkiya, Afg'oniston, Eron va boshqa musulmon mamlakatlari bilan aloqalaridan o'lgudek qo'rqqanlar va o'z ayg'oqchilari yordamida bu munosabatlarni o'ta ziyraklik bilan kuzatib borganlar. Ular Turkistondagi har bir voqea, milliy-ozodlik harakatida musulmon davlatlari qo'lini ko'rganlar va uni oldini olish choralari ishlab chiqqanlar. Masalan, Rossiya siyosiy razvedkasi va maxfiy politsiyasi bo'lgan Turkiston tuman muhofazasi bo'limi (TTMB) arxivida Turkiyaga xayrixoh ish ko'rayotgan o'zbek boy-lari va ziyolilari faoliyatiga oid ko'plab ayg'oqchilik ma'lumotlari saqlangan. TTMBning «O'ttizinchi», «Keldi», «Qori», «Turk», «Afandi» laqabidagi ayg'oqchilari maxsus ish bilan band bo'lgan. Shulardan ayrimlarini keltiramiz:

1912-yil 23-oktabr «O'ttizinchi» axboroti:

– Toshkentdagi sartlardan biri menga aytishicha, musulmonlarning bari turklarning urushdagi (Serbiya bilan) mag'lubiyatlaridan xafa bo'lmoqdalar. Turkiston musulmonlari o'rtasida Turkiyaga yor-

dam berish uchun xayriya to'plash kuchaygan. Toshkent yaqinidan 40 ming so'm jo'natilgan. Buxorodan ham pullar kelgan. Ularning hammasi ziyoratchilar orqali jo'natilmoqda.

1913-yil 19-aprel. «O'ttizinchi» axboroti;

– Qo'qonda Turkiya foydasiga pul to'planmoqda. O'tgan yili sentabrda 23000 so'm jo'natilgan. Hozir esa 16 ming so'm yig'ilgan. Ular mahalliy boylardan Solihjon Muhammadjonovda saqlanadi... Qo'qonda qandaydir sartdan qurol-yarog' transporti musodara qilingan. Bu qurol-yarog' Qo'qon stansiyasiga qand shaklida jo'natilgan.

1916-yil 10-sentabr. «Afandi», «Turk» va «Keldi» axborotlaridan parcha:

– Andijon tumanidagi Asaka qishlog'ida toshkentlik boy sart Said Qosim Ahmadboyev yashaydi. Katta do'koni va ancha yeri bor. U ko'pdan beri Turkiya bilan aloqada. Har yili unga paxta olib keluvchi aravakashlardan u Turkiyaga yordam uchun maxsus soliq oladi. Boyning yillik harakatdagi sarmoyasi 300 000 so'm. Uning 25 qishloqda yeri 14 aravakashi bor. Andijonlik sarmoyador Mirkomil Mirmo'minboyev ham Turkiyaga yordam berganlikda, urushda Turkiyaning g'alabaga erishuviga ishonib targ'ibot olib borganlikda ayblanib, chor ma'murlari tomonidan tergov qilingani haqida arxiv hujjatlari shohidlik berib turibdi.

Turkiston harbiy okrugi shtabi kontrazvedka bo'limi boshlig'i, alohida jandarmilar korpusi podpolkovnigi Prigora va TTMB boshlig'i polkovnik Volkov o'rtasida 1914–1916-yillardagi yozishmalarida asosiy mavzu «Turk josuslari» haqida borgan. Ular fors fuqarosi Abbos Ali o'g'lini turk josusi Ahmad afandi deb hisoblab qamashgan. Uzoq tergovdan so'ng 1917-yil 22-fevralda siyosiy idoralar uning chindan ham fors fuqarosi Abbos Ali o'g'li ekanini aniqlashdi. Shu birgina odam haqidagi tergov 89 betni tashkil qilgan.

Turkistonda jadidchilik harakatining katta ijtimoiy siyosiy kuch sifatida maydonga chiqishida barcha shart-sharoit va omillar yetilgan edi. Ma'lumki, Yevropa XVIII–XIX asrlarda o'z boshidan texnika taraqqiyotini kechirib, XX asr madaniyati va turmushi uchun mustahkam poydevor yaratilgan edi. Osiyo, jumladan Turkiston esa bu sohada orqada qolib ketgandi. Uchta o'zbek xonliklari (Buxoro, Xiva, Qo'qon)ning o'zaro birodarkuchlik urush va nizolari, Rossiyaning bu davlatlarga bostirib kirishi, mintaqaning mustam-

laka holatiga tushib qolishi, mustamlakachilik milliy zulmning o'rnatilishi va uning kuchayib ketishi o'sha qoloqlikni yanada chuqurlashtirib yuborgan edi.

Qoloqlik va jaholatni, o'lka aholisining ayanchli ahvoli Turkistonning Yevropa va jahon sivilizatsiyasidan orqada qolib ketgani, islom va shariat oyoqosti qilingani va bunday og'ir fojiali hayotdan qutulish, erk va ozodlikka erishish haqida o'z zamonasining ilg'or, ziyoli qatlamlarida fikr-mulohazalar paydo bo'la boshladi. Ijtimoiy uyqudan uyg'onish, milliy uyg'onish tarixiy zaruriyat bo'lib qoldi. Boshqacha qilib aytganda, jadidchilik harakati ijtimoiy rivojlanishning, tarixiy taraqqiyotning talab va ehtiyojlariga javob tariqasida obyektiv ravishda maydonga keldi. O'lkada millatning dard alamlarini, butun ayanchli, mudhish, fojiali, og'ir qismatini o'z qalbi va vujudidan o'tkazib, o'zining butun borlig'ini, aql-zakovatini, ongli hayotini erk, ozodlik, taraqqiyot uchun safarbar etgan ziyolilarning butun bir yangi avlodi shakllanadi.

Turkistonda jadidchilikning maydonga kelishi va rivojlanishida Turk Usmonli imperiyasidagi ijtimoiy-siyosiy, madaniy-ma'furaviy g'oya va harakatlarning ham ta'siri kuchli bo'ldi.

Ayniqsa, Turkiya sultoni Abdulhamid II davrida (1876–1909) mamlakatni qoloqlikdan olib chiqishga qaratilgan islohotlar, qabul qilingan qator qonunlar va ularning hayotga tadbiiq etilishi Turkiston xalqlari uchun ham ahamiyatli edi. Turkiyadagi progressiv islohotlar, Yevropa madaniyati va turmush tarzini mamlakatda keng ommalashuviga olib keldi. Bu ijobiy tendensiya Turkistonga ham o'z ta'sirini o'tkazgan. Shuningdek, XX asr boshlarida Rossiyadagi musulmon maktablarining buyuk islohotchisi va «Tarjimon» jaridasi (1883-yildan Qrimda chiqa boshlagan) tashkilotchisi Ismoil Gaspiralining faoliyati ham Turkiston jadidlariga juda kuchli ta'sir ko'rsatgan. Uning jadidchilik faoliyati butun Sharqda, jumladan Turkistonda mashhur bo'lib ketgandi. Ismoil Gaspirali Turkistonda bo'lgan va o'zining o'tkir asarlari bilan o'lka jadidlarining dunyoqarashiga katta ta'sir ko'rsatgan. Ayniqsa, yangi usul maktablarining vujudga kelishida turtki, namuna bo'lgan.

Bu vaqtda Turkistondan, Xiva xonligidan, Buxoro amirligidan Turkiyaga borib tahsil ko'rayotgan ko'plab ziyolilar, bu mamlakatda amalga oshirilayotgan ijobiy islohotlar, ilg'or Yevropa turmush tarzi, texnika taraqqiyoti, madaniyati, ma'rifatidan ta'sirlanish, unga havas

Sa'dullaxo'ja
Tursunxo'jayev

bilan qarash, o'z vatanlarida ham bu kabi o'zgarishlar bo'lishini qumsash his-tuyg'ulari uyg'ona boshlaydi.

1889-yilda «Ittihad va taraqqiyot» nomli hurriyatparvar jamiyatlar butun Turkiya bo'ylab maydonga keladi.¹ Turkiyada tahsil ko'rayotgan turkistonlik ziyolilar o'z vatanlariga qaytib ona yurtlarida ham o'shanday «Ittihad va taraqqiyot» jamiyatlarini tashkil etganlar.

Sobiq Ittifoq tashqi ishlar ministrligi huzuridagi SSSR tashqi siyosati arxivida, O'zbekiston Respublikasi Milliy xavfsizlik xizmati hujjatgohida Turkiston «Ittihad va

taraqqiyot»chilari haqida ko'plab manbalar saqlanib qolgan. Jadidchilik harakati faollaridan biri, keyinchalik sho'rolarga aldangan va rahbarlik lavozimlarida xizmat qilgan, 30-yillar boshida qatag'on bo'lgan Akbar Boytursunovich O'razaliyev 1925-yil 6-iyulda Moskvada Xitoyga diplomatik xizmatga ketish oldidan shaxsiy va-raqasidagi «O'tmishda qanday partiyaga mansub edingiz?» degan anketa savoliga shunday javob yozgan: «1914-yildan 1917-yilgacha yosh o'zbeklarning «Ittihad va taraqqiyot» yashirin tashkiloti a'zosi bo'lganman».² Mahbus Sa'dullaxo'ja Tursunxo'jayev 1937-yil 1-avgustda tergovchining «Siz millatchi aksilinqilobiy tashkilotlar rahbari sifatida hibsga olingansiz? Shu ayb mazmuni bo'yicha ko'rsatma bering?» – degan savoliga shunday javob qilgan: «Ha, men aksilinqilobiy, millatchi tashkilotlariga rahbar bo'lganman. Millatchilik faoliyatimni 1905–1906-yillardagi «Taraqqiyparvar» nomli burjua millatchi tashkilotidan boshlaganman. 1912-yildan boshlab Andijon shahridagi bu tashkilotning rahbarlaridan biri bo'lganman...»³ Aftidan, qiynoq va azob berishlar mahbusni avvalgi faoliyatidagi voqealarni e'tirof etishga majbur qilgan bo'lsa kerak.

¹ Qarang: *Rajabov Q.* «Ittihad va taraqqiy». «O'zbekiston milliy ensiklopediyasi». T., 2002, IV-jild. 292-bet.

² *Shamsutdinov Rustambek.* Tarixiy merosimizga bir nazar. Andijon, «Meros», 1994. 47-bet.

³ O'zR MXXA, II-22407-ish, 14–17-varaqlar.

Mulohaza uchun axborot

«Azizim Ozodjon!

Cho'lpon akening Andijonda inqilobga dovur ko'rsatgan ijtimoiy, siyosiy faoliyati haqidagi materialni iltimosingizga ko'ra, sizga yubordim. Bu tarixiy haqqoniy material mening qo'limga yaqinda tushdi va meni qattiq hayratga va hayajonga soldi.

Bu tarixiy hujjat menga Cho'lpon aka bilan mening qarindoshlarim va yaqinlarim o'rtalarida bo'lgan mustahkam, uzilmas do'stlik rishtalarining sir-u asrorini ochib berdi. Andijonda chorizmga qarshi yashirin siyosiy jamiyat «Gap» bo'lib, uning faol tashkilotchilaridan biri Abdulhamid Sulaymon (Cho'lpon) ekan. Tazkirada nomi shariflari zikr etilgan taraqqiy-parvar zotlardan boshqa bu «gap» degan nomi bilan ish ko'rgan jamiyatga yana bir qancha ziyolilar, chunonchi: mening qarindoshlarim – pochchalarim Muhammadjon hoji, Hakimjon (Ma'ruf Hakimning otasi), Olimxon, Yaqub Sarkarovlar va ularning birgalikda rus-tuzem maktabida o'qigan qadrdon do'stlari Salohiddin Ashuraliyev... Qalandar Devonaboyev, Rahmatillo Sultonov (Cho'lpon bu kishi vafot etganda unga bag'ishlab marsiya yozgan edi)...

Demak, shoir Cho'lpon faqat zulmga qarshi she'r yozish bilan cheklanmagan, og'ir kishanlarni, baland dorlarni, sovuq va uzoq Sibir azoblarini ham pisand qilmagan mard, fidokor shoir ekan. Binobarin, Cho'lpon aka haqidagi kitobingizga uning yigitlik chog'ida Andijonda ko'rsatgan ijtimoiy-siyosiy faoliyatiga 4-5 sahifa bag'ishlasangiz g'oyatda zo'r savob ish qilgan bo'larmidingiz... Yana o'zingiz bilasiz...

Fikr-mulohazangizni aytursiz, degan umiddaman.

Kamoli ehtirom bilan: Sizning Komil Yashin».¹

Cho'lpon

Taniqli adabiyotshunos olim, O'zbekiston Qahramoni Ozod Sharafuddinov: «Mazkur maktubni o'qib chiqqan har bir adabiyot

¹ Q a r a n g : «O'zbekiston adabiyoti va sana'ti», 1999-yil, 25-iyun.

ixlosmandi hayajonga tushmasdan qolmaydi. Chunki unda biz uchun g'oyatda qimmatli, g'oyatda muhim ma'lumotlar bor. Buni qarangki, Cho'lpon 1914–1915-yillardayoq, ya'ni 17–18 yasharligidan boshlab mustabid chorizm zulmiga qarshi kurashga qo'shilgan, uning tevaragida esa, o'sha davrdagi Andijondagi yetuk ziyolilardan bir qanchasi bo'lgan ekan».¹

Zakiy Validiy To'g'onning esdaligidan:

Ahmad Zaki Validiy
To'g'on

«... Turkistonda tanishgan shaxslar orasi-da Nazir To'raqulov bilan Abdulhamid Sulaymon (Cho'lpon) menga alohida yaqin do'st bo'ldilar... Keyinroq o'zbeklarning eng buyuk shoiriga aylangan Cho'lpon o'sha vaqtda 15 yoshlarda bo'lgan bo'lsa kerak. Menga tarix kitobimni o'qib, ilhomlanganligi va fikr-doshlik qilishimni aytib, xat yozdi. Andijonga uylariga mehmonga taklif qildi... Buyuk o'zbek shoirining o'zi bilan ham, uning mehmon-do'st otasi bilan ham tanishib oldik... Sulaymon aka bilan xayrlashdik u kishining menga qilgan sovg'alarini onamga olib bordim...».²

Cho'lpon 1914-yildan Qo'qonda «Sadoyi Farg'ona» nomi bilan chiqayotgan jadid gazetasining Andijondagi obunachi va e'lon qabul qiladigan vakili bo'lganligi gazeta sahifalarida qayd etilgan. Cho'lpon bilan birmuncha vaqt birga ishlagan Ahmad Zakiy Validiyning guvohlik berishicha, bo'lg'usi shoir 1913-yildayoq Turk tarixiga doir asarlarni o'qib chiqqan, so'ngra «Turk yurdi» va «Sayha» kabi turkchilik nashrlarini kuzatar ekan».³

O'zbek ma'rifatchiligidan to'ng'ich bo'g'iniga mansub mashhur murabbiy va jurnalist Mo'minjon Muhammadjonov 1916-yilda Cho'lpon bilan ilk bor uchrashgani xususida shunday yozgan:

«Abdulhamid har kuni xususiy ravishda ruscha o'qir edi. Tata-riston, Ozarbayjon, Hindistonda chiqadigan hamma gazeta va jurnallarga mushtariy bo'lib, ruscha gazetalarni ham o'qir edi».⁴ And-

¹ O'sha joyda.

² Zakiy Validiy Tug'on. Xotiralar. «Sharq yulduzi», 1993 yil, 5–6-sonlari.

³ O'sha joyda.

⁴ Muhammadjonov Mo'minjon. Turmush urinishlari. – T., 1964, 130-bet.

jondagi «Taraqqiyparvarlar», «Padarkushchilar», «Gap»chilar nomi ostida faoliyat ko'rsatgan ijtimoiy-siyosiy jamiyatga mansub yoshlar safida Usmonxon Eshonxo'ja o'g'li, Fozilbek Otabek qozi o'g'li, Akbar O'razaliyevlar bo'lgan. Usmon Eshonxo'ja o'g'li (1899–1937) Andijonning yangi shahridagi rus-tuzem maktabini, oliy boshlang'ich bilim yurtini, erlar gimnaziyasini bitirgan, muallimlik qilgan, «Turkestanskiy golos» gazetasida ishlagan. «Bu gazeta, – deb yozgan Usmonxon keyinchalik, – butun Turkistonda o'zining inqilobiy yo'nalishi jihatidan yagona gazeta edi. Uning muharriri Turkistonda tanilgan sotsialist-revolutsioner Vadim Chaykin edi».¹

Fozilbek Otabek qozi o'g'li (1886–1938). Madrasani, rus-tuzem maktabini bitirgan, faol jadidchi. «Rossiya telegraf agentligi» (ROSTA) Turkiston bo'limi, Andijon shu'basi mudiri bo'lib xizmat qilgan. O'zbek, italyan, fors tillarini bilgan, mohir publitsist, tarjimon, olim.

Akbar O'razaliyev (1890–1937) faol taraqqiyparvarchilardan. Uning 1917-yil 24-fevralda Turkiston general-gubernatori A.N.Kuropatkinga yozgan arizasida shunday satrlar bor: «... 1914-yilning 6-iyunida Andijon shahrida mahalliy havaskor sart yoshlari tomonidan ko'ngilochar kecha tashkil qilindi. Unda sart tilida Mahmudxo'ja Behbudiy yozgan «Padarkush» nomli pyesa ham qo'yilgan. Pyesa o'z mazmuniga ko'ra ibratli edi. Hozirgi zamon sartlari jamiyatning ma'naviy tushkunligini ochib bergan. Shu kechada to'plangan mablag'ning bir qismi Andijondagi erkaklar progimnaziyasi foydasiga, qolgan qismi esa ko'ngilochar boshqa muassasalar foydasiga sarflangan. Bu kechani o'tkazish uchun mahalliy rus hukumatining roziligi olingan. Bu pyesani sevib, uni o'ynaganlardan biri men edim...»²

Bu o'rinda Andijondagi «Taraqqiyparvarlar»ning tahsinga sazovor tashabbuslaridan birini eslash ham joizdir, 1917-yilning 19-fevralida shahardagi mahalliy jamoat arboblari, ma'rifatparvar tashkilotlar vakillari, jadidlarning Farg'ona vodiysida zamonaviy institut ochishga bag'ishlangan yig'ilishi bo'ladi. Yig'ilish kechqurun yetti yarimda boshlanib tungi 3 gasha davom etadi. P.M.Turniyeyev, P.N.Sheremetevskiy, V.A. Chaykin va boshqa ko'plab notiqlar o'z so'zlarida Farg'ona oliy texnika maktabi ochish zarurligini har ji-

¹ Shamsutdinov Rustambek. Istiqloq yo'lida shahid ketganlar. – T.: «Sharq», 2001, 238–375-betlar.

² O'sha asar, 226–261-betlar.

hatdan asoslab beradilar. Soat 11 ga borib jamoat tashkilotlari va ayrim shaxslardan institut ochish uchun 40 000 so'mlik xayriya jamg'armasi tashkil bo'ladi. Bu jamg'arma tarkibida ko'plab taraqqiyparvarlar bo'lgan. Ma'rifat havaskorlari jamiyati 5000 so'm, millioner boy, jadid Ahmadbek hoji Temurbekov 25000 so'm hadya etadi. «Saxovatli boy, o'zbek milliy sarmoyadorlarining tipik vakili Ahmadbek hoji keyin yana ko'p mablag' ajratishga va'da qiladi... Yig'ilishda institut ochishni hal etish ushun 15 nafar a'zodan iborat tashkiliy qo'mita saylanadi... Xuddi shunday tashkiliy qo'mitalar, institut ochish xayriya fondlari vodiyning Qo'qon, Namangan, O'sh, Skobelev shaharlarida ham tashkil etilib, ularda jamiyatlar xizmati katta bo'ladi».¹ O'zbek ma'rifatparvarlari qudratli guruhining faoliyati haqida rus maxfiy politsiyasi TRMB katta ma'lumot to'plagan edi. U Turkiston yoshlarining Turkiya bilan aloqasidan cho'chigan va yosh turklar ta'sirini yo'qotish choralarini izlagay. TRMB arxivida Mirza Ahmad Qushbegiyevning «Taraqqiyparvarlar jamiyati g'oyalari ocherki» deb nomlangan ma'lumotnomasi bu jihatdan diqqatga sazovordir. «Taraqqiyparvarlar» jamiyatining bosh

Andijonlik «taraqqiyparvarlar»

¹ «Туркестанский голос», 1917-yil, fevral.

g'oyasi, – deb yozgan A. Qushbegiyev, – yosh turklar taraqqiyotiga tahdid etishdir. Ularning rejasi xalqqa siyosiy va ichki erkinlik berish. Ular aholi o'rtasida o'z e'tiborlarini siyosat va din zaminidagi harakatlari bilan amalga oshirishni rejalashtirishgan. Ular o'zlarini xalqni rus va mahalliy ma'muriyat zulmidan xalos etishga qaratilgan siyosatni olib boruvchilar qilib ko'rsatishga intilishadi, rus tili va ma'lumotini egallagan va rus elementlari doirasida yuruvchi yoshlarning ko'pchiligi ularga xayrixoh va g'oyalarini tarqatishda yaqindan yordamlashadi».¹

Ubaydullaxo'ja
Asadullaxo'jayev.

TRMB turklarga xayrixoh yoshlar safidan eng xavflisi deb Munavvar Qoridan so'ng uning do'sti Ubaydulla Asadullaxo'jayevni bilgan va uni tezda ro'yxatga olgan. U, maxfiy ayg'oqchi ta'rificha, «rus tili va ma'lumotini egallagan yoshlardan» edi. Toshkent Eski shaharining «Qoryog'di» mahallasida bog'bon Asadulla maxsum oilasida dunyoga kelgan Ubaydullaxo'ja rus-tuzem maktabini bitirgach, kelishtiruvchi sudya idorasida tilmoch sifatida faoliyatini boshlagan. Uning uquvligi, aql-idroki va bilimga chanqoqligi sudya e'tiborini o'ziga jalb qiladi. Saratov shahriga jo'nashga to'g'ri kelganda Ubaydullani ham o'zi bilan olib ketib, unga ustoz bo'lishining sababi ham shu edi. Saratovda u adliya bo'yicha mutaxassislikni o'rganib, ham nazariy, ham amaliy bilimlarni egallaydi. O'sha yillarda u rus inqilobiy g'oyalariga qiziqib, eserlar bilan yaqinlashadi. Ubaydullaxo'ja 1909-yilda Lev Tolstoyga xat yozgani va uning ta'limoti haqida o'z fikr-mulohazalarini bildirgani diqqatga sazovor. Buyuk adibning yosh o'zbek yigiti maktubiga javob yozib, Saratovga yo'llagani ham Ubaydullaning aql-zakovati ulug' yozuvchi e'tiborini jalb qilganidan dalolat beradi. U sotsial-demokrat, eserlar dasturi bilan tanishadi va o'z dunyoqarashini shakllantirishda ularning tajribasidan foydalanadi.²

Bunday yashirin tashkilotlar Turkistonning Toshkent, Samarqand, Buxoro, Xiva, Qo'qon, Andijon kabi shaharlarida faoliyat ko'rsatib, mahalliy aholi orasida katta ta'sir kuchiga ega edi. Bu

¹ O'zR MDA, 461-fond, I-ro'yxat, 1968-ish, 13-varaq.

² O'zbekistonning yangi tarixi. Birinchi kitob. 274-275-betlar.

tashkilotlar «Taraqqiyparvarlar», «Padarkushchilar», «Yosh o'zbeklar», «Yosh buxoroliklar», «Yosh xivaliklar» nomlari bilan el-yurt orasida mashhur bo'lib ketgan edi. Bu tashkilotlar oxir-oqibatda siyosiy partiyalar maqomini oldilar.¹

Shuni alohida qayd etish lozimki, XX asr boshlaridayoq milliy-ozodlik bayrog'ini baland ko'tarib, milliy kuchlar birligini ta'minlash borasida salmoqli faoliyat ko'rsata boshlagan Turkiston jadidlari jahon jamoatchiligi e'tiborini o'ziga jalb qildi. 1906-yilning bahorida Fransiya respublikasi bosh shtabi ikkinchi byurosi (harbiy razvedka) topshirig'i bilan mayor Lyakost ikki yil davomida Turkistondagi ijtimoiy-siyosiy vaziyat bilan yaqindan tanishadi. U o'zining kuzatishlarini hisobot tarzida «Komitet Asiya Fransays» nomli jurnalda chop etadi. Maqola Yevropada katta qiziqish uyg'otadi. Bu maqolada Turkiston general-gubernatorligi hududidagi ijtimoiy-siyosiy kuchlar va partiyalar faoliyati sharhlab berilgan edi. E'tiborli tomoni shundaki, fransuz razvedkachisining o'tkir nigohi bilan Turkistonda qaysi partiya, qaysi siyosiy oqim kuchli ekani shunday aniqlab berildiki, bu hol rus siyosiy politsiyasini g'oyat jiddiy tashvishga soladi. Mayor Lyakost Turkiston o'lkasidagi eng e'tiborli va kelajagi porloq tashkilot sifatida sotsial-demokratlar (bolshevik va mensheviklar), yoki sotsialist-inqilobchilar (so'l va o'ng eserlar), yo kadet va liberallar emas, balki yosh sartlar (rasmiy idoralar Turkiston jadidlarini yosh turklarga qiyoslab «Yosh sartlar» deb atashgan) degan xulosaga kelgan edi.²

1904–1905-yilgi rus-yapon urushi va bunda chorizmning mag'lubiyati rus ziyolilari orasidagi hur fikrlilikning kuchayishiga, chor hukumatini esa ma'lum islohotlar o'tkazishga majbur qiladi. Birinchi rus inqilobiga qadar saylovlarda ishtirok eta olmagan g'ayrirus kishilari, jumladan, turkistonliklar inqilobdan so'ng Rossiya Davlat Dumasiga saylanadilar. Turkistondan, jadidlar faollaridan Mahmudxo'ja Behbudiy Davlat Dumasiga saylangandi. Andijondan shahar oqsoqoli Xolbotir Ro'zadorbiy ham Dumaga saylangandi. Shu bois u Xolbotir Duma laqabini olgan. Ammo bu holat uzoq davom etmaydi, birinchi galda turkistonlik vakillar Dumadan chiqarib yubori-

¹ Q a r a n g : *Rajabov Q.* Yosh buxoroliklar. O'zbekiston Milliy Ensiklopediyasi, 3-jild. – T., 2002, 494–496-betlar; *Rajabov Q.* Yosh xivaliklar. O'zbekiston Milliy ensiklopediyasi, 3-jild. T., 2002, 498–500-betlar.

² O'zbekistonning yangi tarixi. Birinchi kitob. 264–265-betlar.

ladi. Bu voqea ham Turkiston jadidlarining rus imperializmi va uning mustamlakachiligiga qarshi kurashi to'g'riligini isbotlaydi, jadidlar haqligini namoyish etadi. Turkiston xalqida jadidlarga bo'lgan xayrixohlik ishonch tobora ortib boradi.

O'lka jadidlari har qancha qarshiliklarga qaramasdan, 1905-yilgi inqilobdan so'ng Rossiya hududidagi butun turkiy qavmdagi xalqlar bilan, Turkiya mamlakati bilan yaqindan aloqa qilishga intiladilar. O'z davrida turk dunyosi markazlari bo'lgan Qrim, Qozon, Istanbulda chop etilgan jadidchilik ruhidagi adabiyotlar Turkistonga tez kirib, keng yoyila boshlaydi. Istambulda tashkil topgan «Jamiyati xayriya», «Nashriyot shirkatlari» kabi ijtimoiy tashkilotlar Buxoro va Xivada ham maydonga keladi.

Bu jamiyatlar ichida kamol topgan jadidchilik harakati o'sib, 1908-yilgi Turkiya inqilobi tufayli yuzaga kelgan «Yosh turklar» harakatiga taqlid qilgan. Xivada «Yosh xivaliklar», Buxoroda «Yosh buxoroliklar» jamiyatlarini yuzaga keltiradi. Bu jamiyatlar oxir-oqibatda siyosiy partiyalar maqomini oladilar. Bunday jadidchilik harakatining siyosiy tashkilotlari, jamiyatlari qisqa vaqt ichida Toshkent, Samarqand, Buxoro, Xiva, Qo'qon, Andijon kabi Markaziy Osiyoning yirik shaharlarida nufuzli tashkilotlarga ega bo'ladi.

Jadidchilik harakati muhitida jadidchilik adabiyoti ham yuzaga keladi, mukammal bir shaklga kiradi. Ham nasrda, ham nazmda

Yosh buxoroliklar

yangilanish, qoloqlik va jaholatdan qutulish, rus istilosiga qarshi kurash, ma'rifat va hurriyatga erishish, istiqlolni qo'lga kiritish g'oyalari bilan to'lib-toshgan yangi bir adabiyot shakllanadi. Behbudiy bunday adabiyotning ilk namunalarini yaratadi. Undan so'ng Fitrat va boshqalar maydonga chiqqan edi.

1900-yili Buxoroda Jo'raboy tomonidan yangi usuldagi maktab ochiladi. 1908-yili bunday maktab Mirza Abdul Vohid tomonidan ham ochiladi. Buxoro amiri bu maktablarni tan olishga majbur bo'ladi. Mufti Domullo Ikrom bu yangi usuldagi maktablarning diniy jamoat tomonidan qabul qilinishiga erishadi. Buxoroda Ahmadjon maxdum, Sadriddin Ayniy, Usmonxo'ja Po'latxo'ja o'g'li. Abdulvohid Rafiy maxdum «Tarbiyayi Atfol» nomli yashirin jadidchi jamiyatini tuzadilar. Bu jamiyat imperializmga, mustamlakachilikka, jaholatga qarshi kurash boshlab yuboradi. «Tarbiyayi Atfol» jamiyati Turkiyada tahsil ko'rayotgan talabalarga yordam ko'rsatish maqsadida Istanbulda shu'ba tashkil etadi. Uning rahbariyati Sodiq Ashur o'g'li Abdurahmon va Abdurauf Fitratlardan iborat edi.

Buxoro jadidlarining yana bir jamiyati «Turon nashri maorif» jamiyati edi. Uning tashkilotchilari Abdurauf Fitrat, Muqim Boyjon. Ahmadjon maxdum, Olimjon Idrislar bo'lgan. Bu jamiyat qisqa vaqt ichida Turkiyaga talabalar jo'natadilar. Ular tez orada ilm odamlari bo'lib yetishadilar. S. Ahmedov va Q. Rajabov «Jadidchilik» maqolasida ta'kidlaganlaridek, Samarqandda Mahmudxo'ja Behbudiy. Toshkentda Munavvar Qori, Ubaydullaxo'ja Asadullaxo'jayev. Toshpo'latbek Norbo'tabekov, Abdulla Avloniy, Buxoroda Fitrat. F. Xo'jayev, Usmonxo'ja, Abduvohid Burhonov, Sadriddin Ayniy. Qo'qonda Ashurali Zohiriy, Obidjon Mahmudov, Hamza, Orenburgda Ahmad Boytursun, Miryoqub Dulat, Andijonda Abdulhamid Sulaymon o'g'li Cho'lpon, Sa'dullaxo'ja Tursunxo'jayev, Xorazmda Polvonniyoz hoji Yusupov, Boboohun Salimov Turkiston jadidchilik harakatining ulug' namoyandalari edilar.

O'lkada jadidchilik harakatining paydo bo'lishi va rivojlanishida Sharq mamlakatlari, birinchi navbatda Yaqin Sharq va Turkiyaning, xususan, «Yosh turklar» partiyasining ijobiy va demokratik ta'siri bo'lgan. Turkistonning o'zidagi Muqimiy, Furqat, Avaz O'tar, Berdaq va boshqalarning ilg'or demokratik qarashlaridagi g'oyalar bilan sug'orilgan asarlarisiz jadidchilik harakatini tasavvur etish mumkin emas.

Siyosiy hurriyat va Turkiston milliy istiqloli masalalarini ilk bor ko'tarib chiqqan shaxs buxorolik qozi **Abdurashid Ibrohimov** (1851–1944) bo'lgan. U Turkiya, Makka va Yevropa davlatlarida bo'lib, bu mamlakatlardagi ijtimoiy-siyosiy hayotni o'rgan-gan va o'zi ko'rgan-bilgan g'oyalarni Turkiston xalqlari o'rtasida keng tashviq va targ'ib qilgan. Chunki XX asr boshlarida yashagan jadidlar siyosiy hurlikka, milliy istiqloлга ega bo'lish uchun yosh avlodning siyosiy ongini oshirish, ularni Yevropa sivilizatsiyasi ruhida va darajasida tarbiyalamoq lozim deb, tushunganlar.

Turkistonda jadidchilik g'oyalarini aholi o'rtasida keng tarqatish va targ'ibot qilishda tatar ziyolilarining xizmatlari ham katta bo'ladi. Ana shunday ma'rifatparvardan biri Ismoil Gaspirinskiy (1851–1914) edi.¹ U 1908-yilda Turkistonda bo'lib ilg'or ma'rifatlarvarlardan Muftiy Mahmudxo'ja Behbudiy, A.Shakuriy va boshqalar bilan uchrashadi, o'zbek tojik, tatar bolalari uchun yangi maktablar ochib jadidchilik g'oyalarini keng tarqatadi. Bunday g'oyalarni tarqatishda Ismoil Gaspirinskiyning o'zi tashabbus ko'rsatib chiqargan «Tarjimon» gazetasining o'rni katta bo'ladi. U musulmon milliy ozodlik harakatining yo'l boshchisi sifatida tanilgan edi. «Dor ul-rokat musulmonlari» ilmiy-fantastik asari, «Yuz yildan so'ng 2000-sana» degan badiiy-publitsistik roman, «Turkiston ulamosi» kabi kitoblar uning qalamiga mansub edi.

S.Ayniy bunday deb yozgan edi: «1908-yil yoz faslida tatar jamoati xodimlaridan Ismoilbek Gaspirinskiy Buxoroga keldi.

Tabiiy, Ismoilbek har yerda qiladurg'onidek Buxoroda ham maktab masalasini qo'zg'atdi. Bu masalani muzokaraga qo'ymoq uchun Buxoro taraqqiyparvarlaridan bir nechalarini saroyga chaqirdi... Mulla Nizom uyidagi maktab uchun podsholikdan biron munosib o'rin so'rab olib, maktabni tatar va buxoroliklar uchun umumiy qilmoq ham rasmiylashtirmoq muzokara qaroriga olindi. Majlisda hozir bo'lganlar maktabning otini Ismoiliya qo'ymoqchi bo'ldilar. Lekin

Abduqodir Shakuriy

¹ Qosimov B. *Ismoilbek Gaspirinskiy*. – T., 1992. Rajabov Q. Gaspirinskiy I. O'zbekiston Milliy Ensiklopediyasi... 2-jild, 576–577-betlar.

Ismoilbek ushbu ismni qabul qilmadi. «Muzaffariddin amirning ismiga nisbatan «Muzaffariya» ism qo'yish munosibroqdir», – dedi. Bugina emas, u Rossiyada birinchi bor keng miqyosdagi turkiy va rus tilida «Tarjimon» gazetasini nashr etib, uning sahifalarida chorizm saltanati hududlaridagi mazlum musulmon xalqlarining o'tmish tarixi, Beruniy, Ibn Sino, Forobiy, Ulug'bek, Navoiy kabi buyuk fan va adabiyot arboblari, ularning jahon madaniyati tarixidagi o'rni haqida ko'p yozdi».

Asar jamoatchilikka, ayniqsa, adabiyotga kirib kelayotgan yoshlarga qattiq ta'sir ko'rsatadi. «1913-yillarda chiqqan «Padarkush» pyesasi ta'sirida «Baxtsiz kuyov» degan teatr kitobini yozib yuborganimni o'zim ham payqamay qoldim», – qayd etadi Abdulla Qodiriy o'z tarjimai holida.

1916-yilda Toshkentga – navbatdagi safarga kelgan taniqli sharqshunos akademik A.N.Samoylovich «Kolizey»da Avloniyning Jalil Mamadqulizoda asari asosida tayyorlangan «O'liklar» spektaklini ko'radi. Bosilib chiqqan barcha o'zbek dramalarini ko'zdan kechiradi. «Sartlarning dramatik adabiyoti» nomli maqola yozadi. 7 drama – «Padarkush», «To'y», (Nusratulla Qudratulla), «Baxtsiz kuyov» (A. Qodiriy), «Axloq», «Juvonmarg» (Abdulla Badriy), «Ko'knori», «Eski maktab-yangi maktab» (Hoji Muin) asosida Turkistonda «Yangi adabiyot» maydonga kelganini ma'lum qiladi. U yozadi: «Turkistondagi yangi adabiyotning markazi Samarqandda bo'lsa kerak, yosh adiblarning bosh ilhomchisi sifatida esa, na tojik, na turk, asli «xo'ja», samarqandlik mufti Mahmud Behbudiyni e'tirof etish kerak bo'ladi».¹

Marhum sharqshunos olim Laziz Azizzoda Behbudiyning sobiq Turkiston o'lkasining ijtimoiy, madaniy va adabiy rivojidagi o'rni, roli va ahamiyatiga juda katta baho berib, uni hatto fransuz ma'rifatparvari Jan Jak Russo, rus inqilobchi demokratlari N.G.Chernishevskiy, Dobrolyubovlari, tatar va ozarbayjon ma'rifatparvarlari Shahobiddin Marjoniy, Qayum Nosiriy, Mirza Fathali Oxundov, Nahafbek Vazirovlari bilan qiyoslagan. O'zbekistonda Navoiy, Ulug'bek kabi buyuk zotlar bilan birga Behbudiya ham haykal o'rnatish kerak»², deb yozgan edi.

¹ «Вестник Имп. Об-ва Востоковедения». 1916, №5, стр. 4.

² Laziz Azizzoda. «Behbudiyn». «Maorif va o'qituvchi», 1926, № 2.

Jadidchilik harakatining yirik vakillaridan bo'lgan Munavvar Qori Abdurashidxonov (1878–1931)¹ Ismoil Gaspirinskiyning o'qish va o'qitish, madrasa va maktab islohotiga oid fikrlarining Turkistondagi o'tashin targ'ibotchilaridan biri edi. Bunda Bog'chasaroyda nashr etilgan «Tarjimon», Tataristonda chop etilgan «Vaqt», «Yulduz», Istambulda bosilgan «Siroti mustaqim» («To'g'ri yo'l»), kabi matbuot nusxalarining Turkistonga turli yo'llar bilan tarqalishi katta o'rin egalladi. Munavvar Qori 1901–1904-yillarda qrimlik do'sti Rasim Kishod yordamida Toshkentda «usuli savtiya» maktabini ochadi. 1910-yilga kelganda bunday maktablar 10 tagacha yetadi. Chor ayg'oqchisi 1912-yilda bunday yozgan edi: «Toshkent shahrida yashab turgan Munavvar Qorining hozirgi paytda 80 o'quvchisi bor. Ularni tatar uslubida o'qitadi. Bu maktabning o'quvchilari sart tilida sahna asarlari qo'yadilar».

«Наука и просвещение» jurnalining ma'lumotlariga qaraganda, Munavvar Qori Abdurashidxonovning «Namuna» maktabida bir necha yuz bola o'qigan. Bu maktabda tayyorgarligi anchagina jiddiy bo'lgan iste'dodli yoshlar o'qituvchilik qilishgan. Ularning qo'lida ta'lim olgan yoshlar orasidan keyinroq Hamza, Qayum Ramazon, Oybek, Mannon Uyg'ur kabi iste'dodli adib va san'atkorlar yetishib chiqishdi.

Ulug' pedagog olib borayotgan ishlar zolim chor hukumati vakillarini ancha bezovta qilib qo'ydi. Bu haqda jadidchi Mo'minjon Muhammadjonovning «Turmush urinishlari» asarida shunday yozilgan: «Olmaota (Verniy)da o'ris muallimlarining katta yig'ini bo'ldi, shul yig'inda «tatarlar qozoqlar bilan birga sart bolalari o'qitilmasun! O'qumishli tatarlarga Turkiston o'lkasida turish uchun yo'l qo'yilmaslik kerak! Chunki ular sart, qozoqlarga bilim tarqatib, ko'zlarini va fikrlarini ochadirlar. So'ngra bizga yemak uchun Turkistonda non qolmaydir. 2-yangi tartib bilan o'qituvchi muallimlar, progromlari, o'qitadurgon kitoblari kimning asarlari ekanligini »inspektor»larga yozib ko'rsatmaguncha bola yig'ib o'qitaolmaydurlar», deb qaror

¹ Qarang: *Munavvar Qori Abdurashidxonov*. Xotiralarimdan (jadidchilik tarixidan lavhalar). Nashrga tayyorlovchi va izohlar muallifi S.Xolboyev. «Sharq», – T., 2001.; Xolboyev S. *Munavvar Qori. «Fan va turmush»*, – T., 1991, 4-son; o'sha muallif. *Oybolta ostidagi so'z. «Turon tarixi»*. – T., 1992; O'sha muallif. *Munavvar Qori Abdurashidxonov. O'rta Osiyodagi pedagogik fikrlar tadqiqotidan lavhalar*. – T.: «Fan», 1996; Sirojiddin Ahmad. *Munavvar Qori. «Sharq yulduzi»*, 1992, 5-son.

berdilar. Chor amaldorlari maktablarning dasturlari bilan muntazam tanishib borganlar va imtihonlarda ishtirok etganlar».

Sirojiddin Ahmadning «Munavvar Qori»¹ maqolasida qayd qilinganidek Munavvar Qori pedagogik va badiiy asarlar ham yozgan. U Turkiston o'lkasida birinchilar qatorida «Adibi avval», «Adibi soniy», «Yer yuzi» («Jug'rofiya»), «Havoyiji diniya» kitoblarini (1907-yilda) nashr ettirgan. 1914-yilda Salim Ismoil Ulviyaning Qur'on qiroati bo'yicha saboq beruvchi «Tajvid»ini o'zbekchaga tarjima qilib, Orenburgda nashr ettirgan. «Sadoyi Turkiston» jaridasida bosilgan Kamiy, Xislat, So'fizoda, Hamza kabi shoirlarning she'rlarini to'plab, «Sabzazor» nomi bilan chop ettirgani ma'lum.

Ulug' mutafakkir bu ishlar bilan ham cheklanmadi. O'ziga o'xshash ochiq fikrli yoshlar – Ubaydulla Xo'jayev, Abdulla Avloniy, Toshpo'lat Norbo'tabekov, Karim Norbekov va boshqalar bilan hamkorlikda 1909-yilda toshkentlik bir boyning raisligida «Jamiyati xayriya» tashkil etadi. Biroq bu jamiyat iqtisodiy jihatdan bir necha guruhlarning yordamiga suyangani uchun erkin ish olib bora olmaydi. Lekin rais o'rinbosari bo'lgan Munavvar Qorining tinib-tinchimasligi natijasida jamiyat taraqqiyparvar yoshlar qo'liga o'tadi.

Jamiyatning yangi a'zolari pul topmakka ham yangi yo'llar izladi, boshlab «Грамафон общество сила» suylashib, har bir plastinkadan o'n tiyin olmoq sharti-la bir hafta hofizlarni va o'z tarbiyasidagi maktab shogirdlarining tovushini sotdi, bundan faqat shu yil ichindagina loaqal ikki ming so'm kirs kerakdir».

Munavvar Qori Abdurashidxonov milliy matbuotning asoschilaridandir. U 1906-yil sentabrda «Xurshid» («Quyosh») jaridasini nashr etdi va unga muharrirlik qiladi. «Najot» (1917-yil), «Kengash» (1917 yil), «Hurriyat» (1917-yil), «Osiyo», «Haqiqat», «Turon» kabi matbuot nashrlarida muharrirlik qiladi.

Munavvar Qori matbuotga elni, millatni g'aflat uyqusidan uyg'otuvchi, buyuk kuch, madaniyat va ma'rifatga chorlovchi buyuk vosita, haqiqat jarchisi deb qaradi. U «Sadoiy Turkiston» (1915–1918) jaridasida maktablarni takomillashtirish, imtihonlar o'tkazish haqida yozar ekan; «...Butun dunyodagi madaniy millatlarning qayg'u va hasratlariga ishtirok etmagan va bu shodlik masarratlaridan bahra

¹ «Sharq yulduzi», 1992 yil, 5-son.

olmagan bir qavm va bir millat bor esa, ul ham Turkiston turklaridirmiz», deydi.

Munavvar Qori 1913-yildan o'z faoliyatini boshlagan «Turon truppasining tashkilotchilaridan bo'ldi. 1914-yil 27-fevralda Toshkentdagi «Kolizey» teatri binosida o'zbek milliy teatrining birinchi ochilish marosimi bo'ldi. Spektaklni birinchi pardasini ochish Munavvar Qori Abdurashidxonovga topshirildi. Mazkur tantanada u bunday degan edi: «Turkiston tilida hanuz bir teatr o'ynalg'onligi barchangizga ma'lumdir. Shul sababli ba'zi kishilarimiz teatrga, ehtimolki o'yinbozlik yoki masxarabozlik ko'zlari ila boqurlar. Holbuki, teatrning asl ma'nosi «Ibratxona» yoki «Ulug'lar maktabi» degan so'zdir. Teatr sahnasi har tarafi oynaband bir uyga o'xshaydurki, unga har kim kirs a o'zining husn va qabihini, ayb va nuqsonini ko'rib ibrat olur».

Munavvar Qori Turkiston o'lkasining qoloqligi sabablarini izlar ekan: «Mana, ketma-ket yetgan bunday savollarga javob bermak uchun nodonliq va olamdan xabarsizliq demakdin boshqa chora yo'qdir. Bu nodonliq va dunyodan xabarsizliq balosidan qutulmoq uchun avval oramizda hukm surgan buzuq odatlarning buzuqligini bilmak va o'rganmak kerakdir», deydi u. U teatr san'atiga ana shu «buzuq odatlarning buzuqligini bilmak» va tuzatmak muassasayi, «tabibi hoziq» deb qaradi.

Munavvar Qori Abdurashidxonov insonning ma'rifatli bo'lib, ko'zi oshilmaguncha vijdoni uyg'onmasligini, vijdoni uyg'onmasa na o'zining, na xalqining erkini muhofaza qilaolishini, bu – imonsizlik ekanini mutafakkirona noziklik bilan o'z asarlarida ko'rsatib berdi. Bu ulug'vor yo'lda u mardonavor va qahramonlarcha kurashdi.

Abdulla Avloniy (1878–1934)¹ o'zbek xalqining atoqli shoiri, muallimi va mutafakkiri, jadidchilarning yetuk vakillaridan biridir. U o'z tarjimayi holida: «Turli gazeta va jurnallar o'qishga tutindim. 1904 yilda jadidlar to'dasiga kirdim. Mirobodda «usuli jadid» maktabi ochib o'qituvchilik qila boshladim»,² deydi.

¹ Qarang: Qosimov B. *Abdulla Avloniy*. – T., 1979. Qosimov B. *Izlay-izlay topganim*. – T., 1983. *Abdulla Avloniy. Turkiy guliston yoxud axloq*. – T., 1992; *Uson millat* – T., 1993; Qosimov B. *Dolimov U. Ma'rifat darg'alari*. – T., 1990. *O'zbekiston Milliy Ensiklopediyasi*... 1-jild, 73–74-betlar.

² *Abdulla Avloniy. Uson millat* – T.: «Sharq», 1993, 8-bet.

Abdulla Avloniy

Abdulla Avloniy o'zi ochgan maktab uchun to'rt qismdan iborat «Birinch muallim», «Ikkinchi muallim», «Maktab gulistoni», «Turkiy guliston yoxud axloq» kabi darsliklar va o'qish kitobini yaratdi. Maktab-maorif ishlariga ko'mak ko'rsatuvchi «Jamiyati xayriya» tashkil etdi. «Nashriyot» shirkati tuzib. Xadrada «Maktab kutubxonasi» kitob do'konini ochadi.

U 1913-yilda tashkil etilgan professional «Turon» nomli teatri to'garagining tashkilotchilaridandir. Bu to'garak keyinchalik Hamza tomonidan tashkil etilgan truppa bilan qo'shildi. Avloniy to'garagidan keyinchalik mashhur inqilobchi va madaniyat arboblari bo'lib tanilgan Nizomiddin Xo'jayev, G'ulom Zafariy, Shokirjon Rahimiy, Shamsiddin Sharofiddinov (Xurshid), Mannon Uyg'ur singari ulug' shaxslar yetishib chiqdilar. Ular jadid yozuvchilar: Mahmudxo'ja Behbudiy, Hamza, Abdulla Qodiriy asarlarini sahnalashtirar va asosiy rollarni o'zlari o'ynar edilar. 1916-yilda ozarbayjonlik mashhur aktyor Sidqiy Ruhillo Toshkentga kelib «Turon» gruppasi bilan birga «Layli va Majnun» spektaklini sahnalashtiradi. Abdulla Avloniy bu spektaklda Qaysning otasi rolini ijro etadi. Ayni chog'da Avloniy o'z teatri uchun «Pinak»(1915), «Advokatlik osonmi?» (1916) kabi sahna asarlari yozib beradi va ularni sahnalashtiradi. Bundan tashqari u tatar va ozarbayjon jadid yozuvchilarining asarlarini o'zbek tiliga tarjima ham qilgan.

Abdulla Avloniy millat va yurt qayg'usi bilan, mamlakat istiqboli va ravnaqi ezgu niyati bilan yashadi va u bilan nafas oldi, o'z asarlarida uni kuylab tarannum etdi. Bu borada Avloniyning quyidagi so'zlari g'oyatda ibratlidir va xuddi bugungi kunda bizni o'ylab aytilgan so'zlarga o'xshaydi: «Har bir millatning dunyoda borligin ko'rsaturg'on oynayi hayoti til va adabiyotidir. Milliy tilni yo'qotmoq millatning ruhini yo'qotmakdur... Yohu bizga na bo'ldi? Bobolarimiz yo'lidan chiqib ketduk! Yaxshi qo'shningdan olguncha yomon uyingni qidir, demishlar. Bobolarimizga yetishg'on va yaratgan muqaddas til va adabiyot bizga hech kamlik qilmas. O'z uyimizni qidirsak va axtarsak yo'qotganlarni ham topamiz. Yo'qol-

sa yo'qolsun, o'zi boshimga tor edi, deb Yevropa qalpog'ini kiyub, kulgu bo'lmak zo'r ayb va uyotdur»¹

Abdulla Avloniy barcha jaholatliklar, qorong'uliklar va nodonliklarning, millatning o'zligini anglamasligining asosida ma'rifatsizlik yotishini yaxshi ko'ra oldi va u avlodlarga, farzandlarga, o'g'il-qizlarga pand-u nasihatlar qilib maktabga borish, o'qish, o'rganish, ilm olishga da'vat etadi. U bir she'rida:

*Maktab dur-u gavhar sochar,
Maktab sizga jannat ochar.
Maktab jaholatdan qochar,
G'ayrat qulub o'qing, o'g'lon!
Maktab sizni inson qilur,
Maktab hayo ehson qilur,
G'ayrat qilib o'qing, o'g'lon!
Maktab o'quvni ko'rsatur,
Maktab yozuvni ko'rsa o'rgatur,
Maktab yuqudan uyqotur,
G'ayrat qilib o'qing, o'g'lon!
Maktabdadir ilm-u kamol,
Maktabdadir husni jamol.
Maktabdadir milliy xayol,
G'ayrat qilib o'qing, o'g'lon!*

deb yosh avlodga murojaat qilsa, yana bir 1916-yilda yozgan «Maktab» she'rida quyidagi misralarni bitadi:

*Kimki o'qumas maktab, kirmas-qaramas maktab,
Qilg'ay bu kishilardan faryod-u fig'on maktab.
Jonim, o'qungiz maktab, bor-u yo'qingiz maktab,
Sizlar uchun avlodim, bog'i guliston maktab.
Manbayidur fan maktab, eng yaxshi chaman maktab,
Axloq-u odobsizga olmoqligi kon maktab.
Guldastayi gul maktab, sunbul-u janbul maktab,
Bulbul kabi tolibga gulzori jahon maktab.
Milliy uyimiz maktab to'n-u to'yimiz maktab,
Ta'lim uyidur, Hijron, eng yaxshi makon maktab.*

¹ Abdulla Avloniy. Uson millat. — T., «Sharq», 1993, 7-bet.

Jadidlar va rus demokratlari yig'ilishi. Andijon, 1916-yil, avgust

Xullas, Abdulla Avloniy jadidchilik harakatining yirik vakili sifatida XX asr boshlaridagi milliy uyg'onishga munosib hissa qo'shdi.

Davr va zamon nafasi hozirjavob ma'rifatparvar va demokratik shoirlardan biri **Hamza (1889–1929)dir.**

Hamza madrasada o'qishni tashlab jadidchilik qoyalari ta'sirida o'z tashabbusi bilan Marg'ilon, Qo'qon va boshqa shaharlarda mehnatkashlar bolalari uchun yangicha usulda maktablar ochadi va bepul ularni o'qitadi. Ammo har safar hokim va to'ralarning qarshiligiga duch kelaveradi. «1914-yilning oxirlarida... Marg'ilonda maktab ochdim. Sakkizinchi oygacha bormay Andreyev ismindagi Skobel maorif rahbari tomonidan majburiy yopildi...» («Tarjimai hol»). Yana unda yozadi: «Undan yana Ho'qand kelib,... Yo'qsul bolalar uchun pulsiz o'qitish maktabi ochdim... o'zim 4 oycha davom ettirgandan keyin, uyezd nachalnigi Medinskiy tomonidan tintuv bo'lib, yopildi. Lekin hech bir qanday qog'ozlarim qo'liga tushmagani uchun qamalmay qutuldim».

Hamza 1909-yilda Buxoroga va so'ngra Toshkentga borgan kezlari mahalliy xalqlar orasida boshlangan ijtimoiy-siyosiy ishlariga, «Milliy anjumanlar»ga faol qatnashadi va milliy istiqlol uchun kurashga tortiladi.

Hamza buyuk ijodkor sifatida yozib qoldirgan she'riy, prozaik va dramatik asarlarida mehnatkash oddiy xalq ommasining intilish

va qiziqishlarini, ularning haqsizlik, adolatsizlik va xo'rlikka qarshi haqqoniyat uchun kurashlarini aks ettiradi. Hamzadan qolgan «Devon»ga shoirning 1905–1914-yillarda yozilgan 177 she'riy asarlar, shu jumladan 150 g'azal, 27 murabba', muxammas va mu-saddaslar kiritilgan. Bu asarlarning barchasida Hamza «Nihoniy» («Yashirin») taxallusini qo'llagan. Devonga kiritilgan 12 asar fors-tojik tilida yozilgan. Hamza poeziyasida oliyjanob insoniy fazilatlar, sof sevgi-muhabbat, xalqqa, millatga sadoqat ulug'lanadi, ma'rifat, madaniyatga da'vat kuylanadi. Bu borada Hamzaning «Yig'la Turkiston» she'ridagi quyidagi satr ibratlidir:

*Yig'la, yig'la, Turkiston, yig'la, Turkiston,
Ruhsiz tanlar tebransun, yig'la, Turkiston.
Qo'l ushlashing, birlashing emdi, Turkiston,
Ma'rifatni xushlashing kelmay tobuston,
Kinalarni talashaing' bitsun jahliston,
Taraqqiyga boshlashing, o'lsun sidqiston.
Maktab oching, bayonlar, bo'ling himmatli,
Bo'lsun o'qub sibyonlar oliy g'ayratli,
Shoyad bo'lsun millatga sodiq xizmatli,
Bu ko'ngullar quvonsun qolmay hasratli.
Darig' tutmang ilm uchun ketsa mol-u jon,
O'quv farzligi ming yil Qur'onda farmon,
Ma'rifatsiz topulmas ahkomi imon,
Ilmsizga aytulmas komil musulmon.*

Hamza ijodiy dunyoqarashining shakllanishida uning 1911-yilda Afg'oniston, Hindiston, Makkayi mukarama, Madinayi munavvara, Shom, Bayrut, Istambul kabi xorijiy mamlakatlar va shaharlarga qilgan safari katta rol o'ynadi.

Maorif tarqatish, xalqni ilmi va ma'rifatli qilish Hamza dunyoqarashining markazida turardi. U bir emas uchta darslik yaratdi: «Yengil adabiyot», «O'qish kitobi» va «Qiroat kitobi» (1914–1915) da she'riy shaklda ma'rifatparvarlik g'oyalarini targ'ib etsa, nasrda xalqning eng yaxshi aqidalarini-mehnatsevarlik rostgo'ylik, birodarlik va zulmga nafratni yoshlar ongiga singdiradi.

Hamza ma'rifatning hayotdagi o'rmini o'zining 1916-yilda yozgan «Zaharli hayot» dramasida yanada bo'rtiribroq talqin etadi. Asar bosh qahramoni ayol kishi (Maryamxon) bo'lib, u o'z sevgilisi va

sevguvchisi Mahmudxonni haqiqat va adolat yo'liga ya'ni ma'rifat va baxtiyorlik yo'liga boshlaydi.

Hamza Hakimzoda Niyoziy o'zining 1915–1917-yillarda bostirib chiqargan oltita ashulalar to'plamini «Milliy ashulalar uchun milliy she'rlar majmuasi» deb atalgan umumiy sarlavha ostida e'lon qiladi. «Oq gul», «Qizil gul», «Yashil gul», «Sariq gul», «Pushti gul», va «Safsar gul» nomlari bilan e'lon qilingan mazmunan bir-biriga yaqin bo'lgan bu asarlarning barchasiga shoirning «Ushlama, o'zbek eli, asri taraqqiy vaqtida» misrasi epigraf bo'lib xizmat qiladi.

Hamza chor Rossiyasining mustamlakachilik va saltanatdchilik siyosatini keskin qoralaydi; Ayniqsa, u birinchi jahon urushi munosabati bilan Rossiyaning Turkiston xalqlariga nisbatan o'tkazgan zo'ravonlik, talonchilik siyosatini la'natlaydi.

Chor Rossiyasining front orqasi uchun yerli aholini mardikorlikka safarbar qilish haqidagi 1916-yil 25-iyundagi farmoni shoirning mustamlakachilarga nisbatan nafrat va g'azabini qo'zg'otadi. Hamzaning «Safsar gul» to'plamiga kirgan she'rlarining hammasi «mardikorlar»ning og'ir kechinmalari va qismatlarini aks ettiradi.

Hamza Hakimzoda Niyoziy baxtli istiqbolga, ozod kelajakka ishonch, e'tiqod umidi bilan yashadi. Buni biz shoirning «Safsar gul» to'plamiga kirgan deyarlik har she'rida; «Qachon ozod bo'lur, tangrim, boshimiz» nidosi bilan bir qatorda:

*Suvlar ketar, tosh qolur,
Kulfat ketar, bosh qolur.
Bobolardan bir so'z bor:
O'sma ketar, qosh qolur.*

Kabi satrlarda ochiq-oydin ko'rishimiz mumkin.

Hamza ham o'z davrining farzandi edi. Shul bois u ham og'ir va murakkab yo'lni bosib o'tdi. Bunday ziddiyatli va qarama-qarshiliklarga boy Hamza yo'li bugungi kunda O'zbekistonning mustaqilligini saqlab qolish va mustahkamlash uchun kurashayotgan har bir fuqaro, ongli ziyoli uchun hayot maktabi yo'lidir.

Abdurauf Fitrat (1886–1938)¹ jadidichilik harakatining yirik namoyandalaridan biridir. U hali 1909–1913-yillarda o'qishni Is-

¹ Rashidova D. Jadidlarning merosida musiqa (A.Fitratning ijodiga oid ma'lumotlar.) Jadidchilik: islohot, yangilanish... 128–145-betlar.; Fayzulla Qilichev. Mustaqillikning fojiali yo'li. «Sharq yulduzi», 1992, №7 va Hamidulla Boltaboyevning qator asar va maqolalarida A.Fitrat faoliyati aks ettirilgan.

tanbulda davom ettirib yurgan kezlarida F.Xo'jayevning bergan ma'lumotiga ko'ra, hamyurtlari bilan birgalikda «Buxoro ta'limi (umumiy) maorif jamiyati»ni tuzgan. Bu jamiyat Buxoroliklarning o'zaro moddiy-ma'naviy uyushmasi vazifasini bajargan.

Bu davrda Turkiya «Yosh turklar» inqilobidan mast davrni o'z boshidan kechirdi. Turkiyadagi bunday inqilobiy muhit albatta yosh Fitratga ham ijobiy ta'sir ko'rsatdi. U siyosat maydoniga sho'ng'ib ketdi. Bu yerda Fitrat Sharq adabiyoti, san'ati, tarixini chuqur va atroflicha o'rganadi. Ilg'or taraqqiyparvar turk adabiyoti vakillari, turk adabiyoti orqali esa G'arb adabiyoti bilan yaqindan tanishadi. G'arb va Sharq xalqlari madaniyati, adabiyotlari o'rtasida farqlarni o'z ko'zi bilan ko'radi, uning sabablarini teranroq anglaydi.

Abdurauf Fitrat

Fitrat adabiyotga shoir va adabiyotshunos sifatida kirib keldi. Ko'p o'tmay o'zini dramaturgiya va prozada ham sinab ko'rdi. U «Munozara» (dastlabki nomi «Hindistonda bir farangi ila buxorolik bir mudarrisning bir necha masalalar ham usuli jadid xususida qilgan munozarasi») asarini Turkiyaga borishidan oldin, 1905–1907-yillarda yaratgan. «Sayha», «Sayyohi hindi», «Rahbari najot», «Tarixi Islom» asarlarini esa Turkiyada tahsil paytida yozgan va «Munozara» 1908-yilda, «Sayha» 1910-yilda «Sayyohi hindi» 1913-yilda Istanbulda bosilib chiqqan. «Rahbari najot» va «Oila» 1915–1916-yillarda Bokuda nashr qilingan. Bu asarlar o'sha davrdayoq xalq orasida keng tarqaldi. Boshqa tillarga ham o'girildi. Masalan, «Munozara» 1909–1914-yillar orasida turq ozarbayjon tillarida, «Sayyohi hindi» rus tilida chop etilgan. «Rahbari najot»ni esa do'sti, shoir va noshir Abdulvohid Burhonov Sankt-Peterburgda nashrdan chiqargan. Bulardan tashqari, uning «Mavludi Sharif», «Abo Muslim», «Begijon» asarlari va dastlabki she'rlari «Oyna», «Taraqqiy», «Sadoyi Turkiston», «Turon», «Hurriyat», «Buxoroyi Sharif» kabi gazeta va jurnallar sahifalarida e'lon qilingan.

Fitrat Buxoro jadidchilarining tashkilotchilaridan biri sifatida xalqni ma'rifat va madaniyatdan bahramand qilish uchun astoydil

kurashdi. Lekin bu harakat sharoitga qarab turli yerda turlicha sodir bo'ldi. Jumladan, 1915–1916-yillarga qadar buxorolik jadidlar yakdil va yagona jabha bo'lib, ish olib borgan bo'lsalar, keyinchalik ular ikkiga bo'linib ketdilar. Jadidlarning bir qismi (Abdulvohid Burhonov boshchiligidagi) eski tarzda faqat madaniyat tarqatish yo'lini tutgan bo'lsa, ularning yana bir boshqa bo'lagi Fitrat, Fayzulla Xo'jayev kabi chet ellarda o'qib kelgan yoshlar omma o'rtasida ma'rifat va madaniyat tarqatish bilan birga amirga qarshi kurashni ham yoqlab chiqdilar. Bu guruh tarixda «Yosh buxoroliklar» degan nomini oldi. Bunday bo'linishning asosiy sabablari: **Birinchidan**, Turkiston o'lkasi, shu jumladan Buxoro amirligidagi ijtimoiy-iqtisodiy va siyosiy vaziyatning og'irligi, rus podshosi va amirlikning ikki yoqlama zulmkorlik siyosati, **ikkinchidan**, bolshevoylarning mahalliy xalq o'rtasida yurgizgan tashviqot va targ'ibotlari ta'siriga ishonuvchanlik va nihoyat, **uchinchidan** mahalliy xalq vakillarining siyosiy qorang'ulikda saqlanganligi, ularning g'oyaviy-nazariy saviyasining yetarli darajada rivojlanmaganligidir.

Fitrat o'z ona diyorini ozod va hur ko'rishni orzu qiladi. O'z niyatlari, ezgu armonlarini amalga oshirishda ojizlik qilgan Abdulrauf Fitrat ulug' bobokalonimiz sohibqiron Amir Temurlar singari millat fidoyilarini qo'msaydi. U «Temur sag'anasi» dramasida o'z qahramoni tilidan Amir Temurga murojaat qiladi: ««Xoqonim, ezilib talangan, talanib yiqilgan, yiqilib yaralangan turk elining bir bolasi sendan ko'mak istarga keldi. Bog'lari buzilgan, gullari so'lgan. bulbullari uchirilgan Turonni bir qorvuli senga arz etarga keldi»».

Bunday murojaat Fitratning boshqa asrlari mazmuniga ham singib ketgan. Ulardagi asosiy g'oya – ona yurt, Vatanni ulug'lash. xalq, millatning ozodligi va erkinligidir. Zero, ma'rifatga intilgan inson uchun, ayniqsa shoir uchun bir tomondan amir istibdodi, ikkinchi tomondan chor mustamlakasi zulmi ostida ezilgan xalqni, top-talagan yurt, ozod ko'rishdan ham ulug' niyat bo'lishi mumkinmi? U «Sayha» to'plamiga kirgan «Mening Vatanim» she'rida bunday deb yozadi:

«Vatan, u mening jonim, tanim, sajdagohimdir.

U mening to'lin oyim, tinch omonligim, izzatim-sharafim.

Ka'bam, qiblam hamda gulistonimdir».

Yoki boshqa bir she'rida:

*«Yig'la biroz, o'ksizlangan tilagim,
men ham senday baxtsizlikka tug'ildim» –*

deb yurt taqdiridan kuyunadi.

Fitrat ana shunday ilg'or g'oya va fikrlar uchun ko'pchilik jadiclar qatorida shakkoklik, isyonkorlikda ayblandi, chor ma'murlari esa uni mustamlakachilikka qarshi turganlikda aybladilar, kommunistik mafkura hukmron bo'lgan qizil saltanat davrida esa millatchilikda, panturkizm g'oyasi tarafdori, «xalq dushmani» degan uydirma tamg'a bilan aybladilar. Professor H.Yoqubovning hikoya qilishicha, Fitrat 1937-yilgacha uning yaqin do'sti Fayzulla Xo'jayev o'z himoyasiga olib kelgan. Qatag'on yillarida ko'pchilik qatori Fitrat ham qamoqqa olingan.

Turkistonning milliy shoiri, Andijonda jadidchilikka asos solgan **Cho'lpon (1898–1938)**¹ shaharda «Turon kutubxonasi» va uning yonida katta bir qiroatxonani tashkil qilgan.

Xorijiy manbalardan birida shunday yozilgan: «Keng ma'ruza zali bo'lgan bu qiroatxonaning boshqaruv hay'atiga Turkiston Milliy birligining Andijondagi vakillari Husanxo'ja Niyoziy, Usmonxon Eshonxo'ja o'g'li, Vali Maqsudiy, Zohiriy A'lam, Fozilbek Otabek o'g'li, Abdulhay Mahsumlar saylandilar. Qiroatxona maktab vazifasini bajarar edi. Har oqshom turk usmoniy zobitlari kundalik masalalar, madaniy-siyosiy va tarixiy mavzularda ma'ruzalar qiladilar».

Cho'lponning ochiq ifodalangan, go'zal turkcha, toza uslub bilan bitilgan da'vatkor, isyonkor she'rlarida Rossiya mustamlakachilarini ayovsiz qoralovchi, Turkiston istiqlolini madh etuvchi she'rlari o'lka aholisining milliy his-tuyg'usini, milliy o'zligini uyg'otgandi. Uning «Isyon» nomli mana bu she'rida shunday deyilgan:

*Ey, sen meni haqir ko'rgan, tuban ko'rgan afandi.
Ey, ustimda bir umrga xo'ja bo'lmoq istagan
Ey, bo'ynimga kishan solib halokatga sudragan
Ko'zlarimni zaharlatib o'ynamagil, bas endi...
Kishanlaring zang bosgandir, sergak bo'lkim uzilur;
Tomirimda qo'zg'olichning vahshiy qoni ko'pirdi.
Eski fikr, an'analar endi butkul uzildi.*

¹ Karimov Naim. Istiqlolni uyg'otgan shoir. – T.: «Ma'naviyat», 2000.

*Yo bitarman, yoki sening saltanating buzilur.
Ey, sen meni qul o'rnida ishlatuvchi afandi
Titra, qo'rqin bog'liq qo'lin bosh ko'targan kuch indi.*

Tavallo
(To'lagan Xo'jamiyorov)

Jadidchilik harakatiga faol qatnashib Turkiston milliy istiqloli uchun kurashgan xalqimizning ajoyib farzandlari Saidahmad Siddiqiy Ajziy (1864–1927), Karimbek Sharifbek o'g'li Komiy (1865–1922), Tavallo (1883–1959), Is'hoqxon Ibrat (1862–1937), Hislat (1880–1945) va boshqalar ham o'zlari-dan so'ng boy ijodiy meros qoldirganlar. Ana shu ulug' zotlar orasida o'zining betakror va ibratomuz ijodi bilan **Tavallo** alohida o'rin egallaydi. Uning ijodida jadidchilik harakati va adabiyotining ta'siri kuchli bo'ldi. Shoirning 1913-yilda «Bayoz», 1917-yilda «Ravnaqul islom» to'plamlari bosmadan chiqqan. Tavallo asarlari asosan, Vatanni sevishtga, ardoqlashga, xalqni, millatni hurmatlashga, ilm-ma'rifatni, san'atni sevishtga dav'at etadi. U yashagan o'z davridagi xalq, millat holiga achinadi, dardli alam chekadi, sasidan o't shaqnaydi;

*Falak bizga xabar ber, ne uchun bee'tibor etding?
Jahonda jumla millat ichra bizni sharmisor etding.
Halovat boshqa millat topdi irfon sunbulin esgan,
Harorat xorini sanchib, bizni ko'p zuldor etding.
Saodat tog'ini qo'ydi qadamni o'zga millatlar
Safolat ko'chasida bizlarni chun xokisor etding.*

Shoir millat va xalqning jahon taraqqiyotidan orqada qolganligi, zulm ostida ezilishi markazida ilmsizlik, ma'rifatsizlik va jaholat yotganligini ko'radi, loqaydlik, e'tiborsizlikdan nola qiladi.

Tavallo «Olamga bir nazar» she'rida xalq orasidagi ilm-ma'rifatga to'sqinlik qilayotgan chirkin illat, noinsoniy urf-odatlarini ayovsiz fosh qiladi va ilg'or taraqqiy etgan mamlakatlardan namuna – o'rnak olishga xalqni chorlaydi.

Tavallo xalqni ma'rifatga chorlab «So'q taraqqiy» she'rida g'af-lat va loqaydlikni tark etishga da'vat qiladi;

*Tur, ey millat, qo'y emdi, chiq buyon uyqu kanorindan,
Ko'zing och, ibrat ol, sen o'zga millat kor-u borindan.
Jaholat chodiriga burkalib yotmoqni tark ayla,
Yur emdi, qolma shunda o'zga millatlar qatorindan.*

Shoir o'zining «Turkiston viloyatining gazetisi»da bosilgan «Ibrat olmoqni vaqtu yetmadimu?» maqolasida yana yuqoridagi muammolarni oddiy xalq tilida rivojlantiradi; «... Telegramm (telegraf), telefon, ayroplan, gramofon va g'ayri shunga o'xshash quvvati bilan ishlaydigan narsalarni inson aqli ila bunyod etib, vujudga keltiradimi yoki o'z-o'zidan paydo bo'ladimi, albatta yo'q, hammasi ilm tufayli va hunardandur. Bas, shundoq bo'lgandan keyin nima uchun bizlar ilmdan bezormiz. Boshqa millatlar qancha ilmga rag'bat etsalar, bizlar hamon qochamiz». Xullas, shoir Tavallo ilgari surgan ajoyib g'oya va chaqiriqlar bugungi kunda ham dolzarb muammo sifatida o'z ahamiyatini yo'qotgan emas.

XX asrning boshlarida Turkistondagi demokratik harakatlarning oldingi saflarida o'zbek xotin-qizlarining vakillari ham faol qatnashganlar. Bular orasida **Nozimaxonim (1869–1924)** alohida o'ringa egadir.

Nozimaxonim o'zbek ma'rifatparvar-demokrat shoirasi. U arab, fors, ozarbayjon, tatar va rus tillarini yaxshi bilgan. U 1900 -yillardan boshlab she'r va publitsistik maqolalari bilan matbuotda ko'rina boshladi. 20 yoshlarga kirganda «Beshyog'ochlik Nozimaxonim» nomi bilan el-xalq o'rta-sida shuhrat topdi. Nozimaxonim «Turkiston viloyatining gazetisi», «Osiyo», «Shuhrat», «Sadoyi Turkiston» kabi gazetalar va «Oyna» jurnalida o'z asarlarini chop ettirdi. Shoira she'rlarida Sharq ayollarining hayoti va qismatini keng qamrovli, bir tarzda kuylaydi.

Turkiston ijtimoiy-siyosiy hayotida ayollarning ishtirok eta olmayotganligidan afsuslanadi, ularning haq-huquqlarini kamsitgan va poymol qilgan tuzumni, jamiyatni, uning hokim xo'jayinlarini la'natlaydi. Shoira ayollarning ilmi, ma'rifatli bo'lishlariga katta ahamiyat berib, ularni bid'at va g'aflat uyqusidan uyg'otishga chaqiradi, o'zga millat ayollaridan namuna olishga da'vat etadi;

*Boqingkim, o'zga millat qizlari na yerlarga yetmush,
O'qub ilm-u hunarlarni, ki hikmat sirini bilmush,
Bilib, o'z e'tiborin ham huquqini tanib olmush,
Asrlar eltg'on bid'at uyqusidan uyg'oning!*

Nozimaxonim faqat o'z shaxsiy manfaati, quruq obro'-e'tiborini o'ylagan, millat, xalq taqdiri va taraqqiyotiga e'tiborsiz, loqayd, to'y-tomosha, aysh-u ishrat, qimor va dabdabaga mukkasidan ketgan, ma'rifatdan bexabar boylar, to'ralarni ayovsiz tanqid qiladi.

«Ming taassuf» she'rida u quyidagi satrlarni bitadi:

*Ming taassuf, ajab zamon o'ldi,
Yaxshi kim ersa, ul yomon o'ldi.
Har mahalla ishida to'rt samovar,
Necha nodon chiqib qimor o'ynar.
Ba'zisi mast eshak kabi hangrar,
Holimizni ko'rib kular ag'yor.
Dilki millat g'amida qon o'ldi.
Kori behudalar ayon o'ldi.*

Nozimxonim o'zbek ayollaridan yetishib chiqqan birinchi publitsist jurnalistdir. U turli tillarni bilish muhim aloqa vositasi sifatida inson hayotida katta ahamiyatga ega ekanligini alohida ta'kidlagan.

Xulosa shuki, rus mustamlakachilari Turkiston zamini uzra o'z hukmronliklarini o'tkazgan kezlarda yurtning jonkuyar, millatsevar, erksevar farzandlari jadidlar harakati ta'sirida milliy istiqlol uchun, mustaqil Turkiston uchun, ekspluatatsiya, zo'rlik va zo'rovonlikka qarshi xalqni otlantirdilar. Faqat o'lkada so'nggi asrlar davomida ishlab chiqarish kuchlari va taraqqiyotning orqada qolganligi oqibatida, xalq ommasining ijtimoiy-siyosiy, g'oyaviy-nazariy saviyasi ham yetarli darajada davr talabiga monand bo'lmaganligidan bu kurash birlashgan katta kuch sifatida muvaffaqiyat qozonildi. Siyosiy-ijtimoiy tarqoqlik «O'zingni bil, o'zgani qo'y» kayfiyati milliy kayfiyatga, milliy birlikka putur yetkazdi.

Jadidchilik harakatini o'lka xalqlari ommaviy sur'atda qo'l-lab-quvvatlamadilar. Bu harakat faqat xalq orasiga ma'rifat va madaniyat g'oyalarini tarqatishdan nariga o'tmadi, o'zining tor biqiq doirasida o'ralib qoldi, siyosiy kurash partiyasi darajasiga ko'tarila olmadi va ommani zulm va istibdodga qarshi dasturiy kurashga torta olmadi... Jadidlar harakatining nazariy va siyosiy barkamollik darajasiga o'sib yetmaganlikdan rus bolshevoylari ustalik bilan foydalandilar va ularni ikkiga bo'lib yubordilar. Jadidlarning bir guruh

bolshevoylarning yolg'on va quruq va'dalariga ishonib, ular tomoniga o'tdilar, «Yosh buxoroliklar» va «Yosh xivaliklar» guruhiga uyushdilar. Natijada milliy-ozodlik va istiqlol uchun kurash olib borayotgan kuchlar kuchsizlandi va parokandalikka uchradi.

4. 1916-YILGI QO'ZG'OLON¹

1916-yil 25-iyunda rus imperatori Nikolay II ning «Imperiyadagi rus bo'lmagan erkak aholini harakatdagi armiya rayonida mudofaa inshootlari va harbiy aloqa yo'llari qurish uchun olib boriladigan ishlarga, shuningdek davlat mudofaasi uchun zarur bo'lgan boshqa har qanday ishlarga jalb qilish haqida»gi farmoni yara ustiga chiqqan bamisoli chipqonning o'zi bo'ldi. Farmonga binoan Turkiston o'lkasidagi rus bo'lmagan 19 yoshdan 43 yoshgacha bo'lgan jami 250 ming erkak front orqasidagi ishlarga safarbar qilish ko'zda tutilgan edi. Lekin farmonning bunday tarzda Turkiston o'lkasiga mutlaqo tatbiq etib bo'lmashligini tajribali podsho amaldori, sobiq harbiy vazir A.N.Kuropatkin ham tushungan edi. U vazir yordamchisi general Frolovga Rossiyada ikki yildan beri davom etib, nihoyasi ko'rinmagan bu tadbirni, ya'ni urushga 19–43 yoshli aholini safarbar qilish masalasi hal bo'lmagan holda uni chekka o'lkalarga tatbiq etish noo'rirligini ko'rsatgan edi.²

Farmonga ko'ra, Sirdaryo viloyati zimmasiga 87 ming, Samarqandga 38 ming, Farg'onaga 50 ming, Jizzax 11 ming mardikor yuborish vazifasi yuklatildi. Podshoning o'sha farmoni haqidagi bu shumxabar yashin tezligida butun Turkiston o'lkasiga tarqaldi va azob-uqubatlardan bag'ri qon, alamzada Turkiston mehnatkashlarini larzaga soldi. Chunki mardikorlikka faqat kambag'allarning farzandlarini olish rejalashtirilgan edi. Mardikorlikka olish ro'yxatlarini tuzish volost boshqaruvchilari, oqsoqollar va ellik boshilarga yuklatilgan edi. Ular bundan o'z manfaatlari yo'lida foydalandilar.

¹ Ushbu mavzu «O'zbekistonning yangi tarixi. Birinchi kitob. Turkiston chor Rossiyasi mustamlakachiligi davrida» (412–424-betlar); H.Ziyoyeva «Turkistonda Rossiya tajovuzi va hukmronligiga qarshi kurash» (– T.: «Sharq», 1998, 400–431-betlar) kitoblari yangicha talqin etilgan.

² O'zbekistonning yangi tarixi. Birinchi kitob... 416-bet.

Mahalliy ma'murlar katta poralar evaziga boylar va amaldor to'ralarning arzandalarini safarbarlikdan qoldirar, ko'proq kambag'al oilalarning farzandlarini ro'yxatga qo'shib qo'yar edilar. Bundan tashqari, mustamlakachi ma'murlar ijozati bilan boylar va amaldorlar o'z o'g'illari o'rniga mardikorlikka boshqa kishilarni yollashlari ham mumkin edi. Bunday nohaqlik, adolatsizlik va firibgarlik bu siz ham biri ikki bo'lmay, nochor hayot kechirayotgan chorasiz xalq ommasining sabr-kosasini toshirib yubordi, ular bosh ko'tarishga majbur bo'ldilar. Ana shu tariqa Turkistonda tarixda Jizzax qo'zg'oloni nomi bilan ma'lum bo'lgan umumxalq qo'zg'oloni sodir bo'ldi. Dastlab qo'zg'olon Samarqand viloyatining Xo'jand shahrida 1916-yil 4-iyulda boshlandi. Bu yerda to'plangan 6–7 minglar chamasi olomon politsiya idorasini qurshab oldi va mardikorlikka bormasliklarini izhor qildilar. Qo'zg'olonchilarning oldingi saf-larida Abdumadaminov, Dadaboy Masharipov, Yahyoxon Qori Olimxonov, Eshonxon Mirza O'rinov kabi xalq vakillari bordilar. Qo'zg'olonchilar safida ayollar va bolalar ham bor edi. Politsiya qo'zg'olonchilarni o'qqa tutdi. Uch kishi o'ldirildi, to'rt kishi yarador qilindi. Bu xabar tez orada butun Samarqand viloyatiga va boshqa hududlarga ham tarqab ketdi. Jumladan, 7-iyulda Xo'jand voqeasidan xabar topgan Samarqand viloyatining Dahbed qishlog'ida qo'zg'olon ko'tarildi. Bir necha ming kishi qatnashgan bu qo'zg'olonga mulla Usmon Abdurasulov, Gadoy Abduqodirov, Xolmo'min Xolmurodov, Azizqul Murodov, Muxtor Hafizov singari xalq fidoyilari boshchilik qiladilar. Qo'zg'olonchilar bo'lim boshqaruvchisining mirzasi Qobulovni o'ldirdilar. Qo'zg'olon qatnashchilaridan Usmon Abdurasulov boshchiligida 30 kishi hibsga olindi va turmaga tashlandi. Qo'zg'olonning asosiy markazi Jizzax shahri va uyezdi edi. Qo'zg'olon ko'targan Jizzax xalqi chor ma'murlarining kamsituvchilikdan iborat mustamlakachilik siyosatiga qarshi kurashga otlandilar. Podsho farmoniga ko'ra Jizzax viloyati bo'yicha 10531 kishi mardikorlikka safarbar etilishi kerak edi. Shu jumladan, Jizzax shahridan 655 kishi, Zomin volosti bo'yicha 731 kishi, Sangzor volostidan 2891 kishi, Sintob volostidan 508 kishi, Bag'dod volosti bo'yicha 2311 kishi¹ front orqasidagi ishlarga

¹ Xaydarov X. «Jizzax tarixidan lavhalar», 34-bet.

olinishi ko'rsatildi. Ammo podshoning safarbar bo'yicha tadbirlari mehnatkash xalq tomonidan qo'llab-quvvatlanmadi, aksincha ommaning qahr-u g'azabi va nafrati kuchayib ommaviy qo'zg'olon-ga aylanib ketdi. Bu qo'zg'olon davomida o'zining butun qalbi-vujudini mehnatkash xalq baxtiga baxshida etgan haqiqiy qahramon-lar yetishib chiqdilar. Nazirxo'ja Abdusalomov, Mulla Mahamad Rahim, Ziyoqori Abdullayev, Mamasharif Husanov, M.O'rinxo'-jaye, Musabek To'rabekov, Abdulla Ochilov va boshqalar shular jumlasidandir. Sho'rolar hokimiyati yillarida laganbardor tarixchi-lar Jizzax qo'zg'olonining asl mohiyatini soxtalashtirib, buzib talqin qiladilar va unga diniy tus berdilar.¹

Bu qo'zg'olonning milliy-ozodlik xarakterini xaspo'shladilar. Holbuki, Jizzax qo'zg'olonini qon bilan bostirgan chor Rossiyasi zobitlarining o'zlari bu qo'zg'olonni Rossiya hukumatiga qarshi qaratilganligini o'z vaqtida ochiq-oydin tan olib aytganlar. Samarqand viloyati harbiy gubernatori N.Likoshin bergan axborotda jumladan quyidagilarni o'qiymiz: «Norozilik harakati ko'tarila bordi, goh u yerda, goh bu yerda ur-yiqitlar va o'ldirishlar sodir bo'ldi. Mahalliy amaldorlarning tushuntirishlari va ogohlantirishlari xalqqa ta'sir qil-madi. Ma'murlarning so'zlariga xalqning mutlaqo ishonchi qolmadi, nihoyat bu harakat Rossiya hukumatiga qarshi ochiq qo'zg'olon tusini oldi».

Chor Rossiyasining Jizzax qo'zg'olonining milliy mustamlaka-chilik zulmiga qarshi umumxalq qo'zg'oloni ekanligini tasdiqlaydi-gan adolatli qarashlari 1916-yildagi boshqa rasmiy hujjatlarda ham

¹ Masalan, 1960-yilda Moskvada A.V.Pyaskovskiy. T.A.Elionov, A.G.Zima. O.K.Ku-liyev. X.T.Tursunovlar taxririda nashr qilingan «O'rta Osiyo va Qozog'istondagi 1916-yil qo'zg'oloni. Hujjatlar to'plami»da chor podshosi arxividan olingan 508 ta e'lon qilinmagan hujjatlar berilgan. Ammo bu qo'zg'olonning tub mohiyatini ochib beruvchi bir qator hujjat-lar to'plamga atayin kiritilmagan. Masalan, Samarqand viloyati gubernatori, general-mayor N.S.Likoshinning 1916-yil 20-sentabrdagi Samarqand atrofidagi 50 qishloqni yer bilan yak-son qilish uchun bergan hammaga ma'lum buyrug'i, Harbiy tribunalning qo'zg'olon rahbar-lariga qo'ygan ayblari va 1916-yil dekabrda chiqargan hukmi, qo'zg'olonga qarshi amalga oshirilishi lozim bo'lgan ishlarning rejalari, general-gubernator Kuropatkinning qo'zg'olon-ni majaqlab tashlash to'g'risidagi buyrug'i va qo'zg'olon avj olgan joylarning xaritasi kabi hujjatlar to'plamga kiritilmagan. Mazkur hujjatlar to'plamida Turkiston milliy burjuaziyasi podsho tarafida turganligi to'g'risidagi noto'g'ri fikr ilgari suriladi. A.V.Pyaskovskiyning bu to'plamga yozgan so'zboshisi ham deyarli ilmiy ahamiyatga ega emas. Ammo bu to'plam mazkur mavzuni o'rganishda muhim ahamiyatga egadir.

tan olingan. Jumladan, chor hukumat tomonidan qo'zg'olonchilarni jazolash uchun tuzilgan favqulodda sud aybnomalarining birida Jizzax volostidagi qo'zg'olon xalq harakati ekanligi e'tirof etilgan. Ana shu aybnomada bayon qilinganidek 12–13-iyul kunlari Jizzax uyezdi Yom volosti aholisi qo'zg'alib, otliq va yayov bo'lib, mustamlaka ma'murlari, volost boshqaruvchisi va oqsoqollarga qarshi shiddatli hujum boshladi. Qirq qishlog'ida Karim Orziqulov boshliq olomon ellikboshilardan Norcha va Qulbeklarni o'ldirishdi. Qo'zg'olonchilarni Turdibek Xudoynazarov boshchiligidagi 500 kishilik yana bir guruhi Chuqurtoqqishloq oqsoqoli Mulla Mahkamboy Mulla Ro'ziqulovnitosh toshbo'ron qilib o'ldirdi. Zomin pristavi Sobolev qurolli qo'zg'olon soqchilar va tarjimoni bilan Yom volostiga kelib qo'zg'olon tashabbuschilaridan yetti kishini, shu jumladan Karim Orziqulov bilan Turdibek Xudoynazarovni qo'lga tushirib, soqchilar hamda Yom volost boshqaruvchisi Mulla Fozilov bilan Zominga jo'nadi. Lekin ular yo'lda 800 kishilik qo'zg'olonchilarning hujumiga duch keldi. Yom volostidagi singari qo'zg'olon harakatlari Yangi qo'rg'on, Zomin va boshqa volostlarda ham bo'lgan.

Mana shunday eng og'ir va hal qiluvchi damlarda mahalliy hokimyat vakillari mustamlakachi chor ma'murlariga yordam berganlar va o'z millatlarining manfaatlariga xiyonat qilganlar. Buni quyidagi dalil yorqin ifoda etadi. Jizzax shahri mehnatkashlarining qo'zg'olonlaridan tashvishga tushgan Jizzax uyezdi hokimi Rukin Eski shahar aholisining bir qismini katta masjidga to'plab, agar ular hukumatga qarshilik ko'rsatsa, hammaning mol-mulki musodara qilinib, uylari yakson qilinajagini aytgan. Mahalliy ma'muriyat vakillari Akrom to'ra, Muxtorxon to'ra, Abdusamad maxsum va boshqalar uyezd boshlig'iga ta'zim qilib, podsho farmonini to'la ma'qullab, uni shubhasiz bajarish va xalq harakatini bostirishda chor ma'murlariga yordam ko'rsatishga va'da berishdi. Mirzaahmad tilmoich hokimning so'zini tarjima qiladi va «Imperator a'zam janoblari xalqdan mardikorlikka odam olishni buyurgan. Imperator janoblarining buyruqlari shariat qonunidan ham afzal, shuning uchun albatta bajarilishi kerak», – deb yaltoqlik qiladi.

Mustamlakachi va mahalliy ma'murlarning o'zaro til biriktirib xalq ommasiga nisbatan ishlatgan zo'ravonlik do'q-po'pisa siyosati mehnatkashlarning nafrat va nadomatini yanada battar oshirdi. Meh-

natkash xalq milliy zulm va zo'rlikka qarshi yoppasiga qo'zg'olonga ko'tarildi.

G'azabi to'lib-toshgan xalqning erk uchun kurashi o'z qahramonlarini yaratdi. O'zbek shoiri Fozil Yo'ldosh (1872–1955)ning «Jizzax qo'zg'oloni» dostonida bu qo'zg'olon manzarasini yorqin bo'yoqlarda aks ettirgan. Fozil Yo'ldosh o'z dostonini yaratishdan oldin qo'zg'olonni bevosita qatnashchilari Abdulla Ochilov, Mamasharif Husainov, Shodi Ashirmatov, Mavlon Kenjayev, Urdush Muqimov va boshqalar bilan shaxsan uchrashgan va ular bilan suhbatlar olib borgan edi. Dostondagi Toir cho'loq, Qurbon Og'ajon polvon va boshqalar timsolida xalq qo'zg'oloni qahramonlari va ularning jasoratlari ifodalangan. Shoir yuksak badiiy mahorat bilan xalq ommasining chorizmga va mahalliy ma'murlarga, boylar va amaldor-to'ralarga qahr-g'azabi ortib borib, ochiq qo'zg'olonga aylanib ketganligini yorqin satrlarda ifoda etadi:

*Podshoga qarshi boraylik,
Podsho kimdir, biz bilmaymiz,
Podsho yordamchisin topib,
Urta deb ot qo'yaylik
Yo olaylik, yo o'laylik,
Sira qaytmanglar xaloyiq,
Mehnatkashsan, zulm o'tdi,
Suyaklar o'rtanib ketdi.
Qattiq zulm o'tgandan so'ng,
Shuncha xalq qo'zg'olon qibdi.*

1916-yil 13-iyulga kelib Jizzax qo'zg'oloni keskin tus oldi.

Qo'zg'olon ko'targan olomon Eski shahar oqsoqoli Mirzayor Xudoyorxonovni o'ldirib, Yangi shahar tomon otlandi.

Voqealarning rivojlanib borishidan xabar topgan uyezd hokimi polkovnik Rukin qo'zg'olonni bostirish uchun qo'shin chaqirtirdi. Jazo otryadining kelishini kutib o'tirmasdanoq, Rukin pristav Zotoglov, tarjimon Mirzahamdam Zokirjonov va ikkita soqchi yigit bilan faytonga o'tirib, Eski shaharga jo'nadi va yo'lda qo'zg'olonchilarga duch keldi. Uyezd hokimi qo'shin kelishga qadar qo'zg'olonchilar bilan muzokara olib borishga qaror qiladi. Ammo olomon uning gapini tinglashni istamadi. Atrofdan: «u aldaydi, unga ishonmanglar! Ur ularni!» degan hitoblar yangradi. Qo'zg'olonchilar

yopirilib kelib polkovnik Rukin va uning hamrohlarini do'pposlab o'ldirdilar. Faqat oqsoqol qochib ulgurdi.

Qo'zg'olonni bostirish uchun uyezd hokimining yordamchisi polkovnik Afanasev o'z qo'shini bilan yetib keldi. Olomon Afanasev otryadini qurshab olmoqchi bo'ldi. Ammo ketmon, belkurak, tayoq va toshlar bilan qurollangan qo'zg'olonchilar harbiy qismning yalpi o'q uzishiga bardosh berolmadi. Qo'zg'olonchilardan 11 kishi halok bo'ladi.

Jizzax qo'zg'oloni chor ma'murlari va mahalliy hokim to'ralarni vahimaga soldi. Ular qo'zg'olonni qonga belash va bostirish maqsadida Toshkentdan yordam so'radilar. Toshkentdan to'plar va pulemyotlar bilan qurollangan otryad Jizzaxga yetib kelgach, qo'zg'olon shafqatsizlarcha bostirildi. Jizzaxning eski shahar qismiga harbiylar o't qo'yib, yer bilan yakson qiladi, yosh-u qari otib, chopib tashlandi. Shahar aholisi qishloq va ovullar tomon qochdilar. Harbiylar qishloq va ovullarga ham hujum uyushtirdilar. Ko'plab dehqonlar va batraklarni dorlarga osdilar yoki otib o'ldirdilar.

Jizzax qo'zg'olonida ishtirok etgan va qamoqqa olinganlar ustidan shoshilinch suratda harbiy dala sudlari tashkil etilib, tegishli choralar ko'rildi. Jumladan, Jizzax qo'zg'olonining rahbari Nazirxo'ja Abduosalomov boshchiligida 76 kishi ustidan 1916-yil 23-avgustda Zakomolskiy raisligida yopiq harbiy sud majlisi bo'ldi. Sud ishi yakuniga ko'ra, 32 kishi otuvga hukm qilindi. 1916-yil 10-sentabrda hukm ijro etilib, Nazirxo'ja Abduosalomov, Jaynoq Abdurahmonov, Ziyoqori Abdullayev, Muhammadrahim Abdurahimov va boshqalar osib o'ldirildi, ko'plari sibirga surgun qilindi.

Jizzax shahrida boshlangan qo'zg'olon tez orada shahar atrofidagi Bog'don, Zomin, Sangzor, Yangiqo'rg'on, Yom, Ravot, Qoratosh, Usmat, va boshqa volostlarga ham yoyilib ketdi. Ayniqsa, Abdurahmon Jevachi boshchiligida chor ma'murlarining mustamlakachiligi zulmiga qarshi bosh ko'targan bog'donliklarning jasoratlari vatan tarixida alohida o'rin tutadi. U bosqinchi mustamlakachilarga qarshi faqat barcha kuchlarni birlashtirib kurash olib borgan taqdir-dagina muvaffaqiyatga erishish mumkin deb hisoblaydi. Shu maqsadda aholi o'rtasida tashviqot-targ'ibot ishlarini olib borish uchun Yangi qishloqqa o'g'li Abdurahmon Jevachi, Qulva qishlog'iga Jevachining o'g'li Qo'ng'irboy Qosimov, Ziyod Sariyev, Baxtiboy, Ilonchi qishlog'iga Joynoq Abdurasulov, Jo'ra Abdug'opporov,

Yotoq qishlog'iga Shakarboy Imomboyev, Nurak qishlog'iga Zulfiqori Yo'ldoshevlar safarbar qilindilar. Abdurahmon Jevachi Jizzax vohasida ko'tarilgan barcha qo'zg'olon kuchlarini birlashtirish maqsadini ko'zlab ukasi Bobobek Abdujabborovni Jizzax shahriga Nazirxo'ja Abdusalomov huzuriga yuboradi, shundan so'ng Abdurahmon Jevachi uyida Nazirxo'ja Abdusalomov, Muhammadrahim Abdurahimov va boshqalar to'planishib majlis o'tkazdilar. Unda qo'zg'olonni tashkiliy jihatdan tayyorlash, Jizzax qo'zg'oloniga amaliy yordam berish, rus istilochi qo'shinlariga qarshi birlashib kurashish va Turkiston o'lkasi mustaqilligini ta'minlash kabi masalalar ko'riladi.

13-iyul kunining ikkinchi yarmida Bog'donga Jizzaxda qo'zg'olon boshlanganligi haqida xabar keladi. Abdurahmon Jevachi ko'rgazmasi asosida barcha qishloqlarga vakillar jo'natiladi va ular Jizzaxliklarni qo'llab-quvvatlaydilar. Birinchilar qatorida Yangiqishloqliklar ketmon, bolta, panshaxa, tayoq va kaltaklar bilan qurollanib «Mardikorlikka bormaymiz!» »Mardikorlikka boylarning farzandlari borsin!», «Mardikorlikka odam olish ro'yxati to'xtatilmasa g'alayon ko'tarishni davom ettiramiz!», «Oq podsho askarlari-ga qarshi kurashni davom ettiramiz!» degan g'ala-g'ovirlar, baqirchaqirlar bilan mirshablar mahkamasi tomon yurdilar. Bog'don mirshablar mahkamasining boshlig'i Borillaning qo'zg'olonni qonga botirish to'g'risidagi do'q-po'pisasi ham qo'zg'olonchilarning shashtini qaytaraolmadi. Bog'donda boshlangan qo'zg'olon 14-iyulda butun Forish, Sintob bekliklariga tarqaladi.

Qo'zg'olon markazi Shotolib qishlog'ida edi. Hayitboy Haydarovning «Jizzax tarixidan lavhalar» risolasida hikoya qilinishicha, bu qo'zg'olonga Abdurahmon Jevachining barcha qavmqarindoshlari faol qatnashgan! «O'zbekiston Davlat arxivida saqlanayotgan hujjatlarda yozilishicha, Bog'donda boshlangan qo'zg'olonda Mulla Davil, Sorabek Doston va boshqa farzandlari, ukasi Bobobek Abdujabborov, shuningdek Ismoil Allayev, Ibrohim Allayev, Umar Imomov, Umar Abdurasulov, Qobul Kattabekov, Quroqboy Qo'ymurodov, Ergash Abdusattorov, Umar Rizaqulov, Jo'ra Rahmonqulov, Murod So'fiyev, Yangiqishloqda Juldirboy Davronboyev, Omon Ibrohimov, Umar Tursunqulov, Jo'ra Raimov, Yusuf Ahmedov, Oqbuloqdan mulla Qulboy Soipov, Forish bekligining Uchma qishlog'idan Mulla Chinni Yo'ldoshev,

Jonodil Jabborov, Ilonchidan Qo'ng'irboy Qosimov, Ziyod Sariyev, Haydar Nazarov, Eshmon ellikboshi, Safarotadan Avaz Iskandarov, Sintob bekligidan Xo'janiyoz Sherbov, Mulla Kamoliddin, Muhammad Yusupov, Qalandarxo'ja va boshqalar qo'zg'olonga boshchilik qiladilar. Matlab Quvnoqov, Savron Hasanov, Tulli Musaboyev, Mulla Bobomurod Chalaboyev, Mulla Qurbon Muronboyev, Tursunboy Suyundiqov, Temir Inomov, Ergash Roziqulov singari olovqalb qasoskorlar faol qatnashadilar».¹

Qo'zg'olonchilar Borillani qo'lga olish rejasini tuzadi. Maqsad undan mardikorlikka olish ro'yxatini qo'lga tushirish edi. Ammo pristavning ayg'oqchilari unga bu rejani xabar qilgan edi. Borilla endi o'z jonini saqlab qolish payida bo'lib, 14-iyul kechasiyoq Bog'dondan chiqib ketadi va chorvador ko'chmanchi qozoq chorvadorining uyida o'ziga panoh topadi. Bu voqeadan xabarsiz Abdurahmon Jevachi boshchiligidagi qo'zg'olonchilar 14-iyul kechasi Bog'don mirshablar mahkamasiga hujum boshlaydilar. Ular yo'lda Yangiqishloq yaqinida pristav aloqachisi S.N. Simbirsevn Jizzax jazo otryadini chaqirish to'g'risidagi maxfiy xat bilan qo'lga olib uni o'ldiradilar. 15-iyul ertalab Bog'don mirshablar mahkamasini ishg'ol qilgan qo'zg'olonchilar u yerda Borillani topolmaydilar. Vatanparvarlar Bog'don mirshablar mahkamasidan mardikorlikka jo'natilishi lozim bo'lgan 1950 nafar yigitlar ro'yxati yozilgan hujjatni topib oladilar va barcha hujjatlarni yirtib, yoqib yuboradilar, mirshablar xonasini ostin-ustin qilib barcha buyumlarni sindirib tashlaydilar.

Qo'zg'olonchilar son jihatdan kun sayin ko'payib bordi. Abdurahmon Jevachi Jizzaxdagi qo'zg'olonchilarga bevosita va amaliy yordam berishga qaror qiladi. U 14–17-iyul kunlari Bog'don mintaqasidagi beklklarga o'zining ishonchli vakillarini jo'natdi va birgalikda harakat qilib Jizzax tomon yurish kerakligini bildirdi. Natijada, Forish, Narvon, Majrum va boshqa beklklarning vatanparvarlari ham oyoqqa turdilar. Bu yurishga Ilonchi, To'qay, Anamuna, Yomchi qishloqlarining mingboshi jaynoq Abdurasulov boshchiligidagi qurollangan 200 otliq dovyurak yigitlar ham kelib qo'shildilar. Jizzax tomon yurgan qo'zg'olonchilar Abdurahmon Jevachi o'zining yetti o'g'li Norbek Doston, Islom, Qorabek Dovil, Sorabeklar bilan birga bosh bo'lib bordi. Bog'donlik qo'zg'olonchilar yetib kelgan-

¹ Haydarov X. «Jizzax tarixidan lavhalar», 55-bet.

ga qadar chor qo'shinlari Jizzaxdagi qo'zg'olonni bostirib olgan edi. Shunga qaramasdan Abdurahmon Jevachi boshchiligidagi va-tanparvarlar Qili arig'i yonida podpolkovnik Afanasev boshchiligi-dagi o'ris qo'shinlarini qurshovga oldilar. Natijada bosqinchi kuch-lar qattiq otishmalarga chidayolmasdan shaharga chekindilar. Ana shunday paytda rus qo'shinlariga Ivanov boshchiligidagi qo'shimcha yordamchi kuchlar yetib keladi. Bu vaziyatni dushmanlar foydasi-ga o'zgartirib yubordi. Qo'zg'olon shafqatsizlarcha bostirildi. Dushmanni qattiq ta'qibiga bardosh beraolmagan qo'zg'olonchilar Nurota tog'lari, Samarqand, Buxoro va boshqa tomonlarga najot iz-lab qochdilar. Jizzaxga yashirinchalik qochib kelgan Bog'don pristavi Borilla jazo otryadiga boshchilik qiladi va qo'zg'olonchilardan shaf-qatsiz o'ch oladi. Jazo otryadlari qishloqma-qishloq, ovulma-ovul, tog' va qirlar osha kezib yo'l-yo'lakay yosh-u qari, erkak, ayol de-masdan duch kelgan odamni otib, chopib o'ldiradilar.

26-27-iyul kunlari Bog'don muzofotining o'zida sudsiz-tergovsiz 120 dan ziyod kishini otib tashladilar. Ular orasida Ko'hnabozor qishlog'idan aka-uka Haydar va Rahmon Qurbonovlar, Omon Ib-rohimov, Matlab Quvnoqov, Rahmon Ematov, Isroil Mo'minov, Ismoil Ollomurodov, Rahmat Rahmonov, Murodqosim Ortiqov, Jo'-ra Rahimov, Otaqul Sultonov kabi erkparvarlar bor edi.

Insoniylik qiyofasini yo'qotgan «maxluq» jallodlar Yangi Qishloq, Mihin, Ilonchi, To'qay, Yom, Ota, Yotoq, Nuraq Qoratosh, Anamuna, Sarimsoq, Sharilloq, Safarota, Mojirin va boshqa o'nlab qishloq va ovullarga batamom o't qo'yib kulini ko'kka sovurdilar.

Ana shu tariqa Bog'don qo'zg'oloni chor ma'murlari tomonidan ayovsizlarcha shafqatsizlik bilan bostirildi. Qo'zg'olon ishtirokchi-larining ko'pchiligi osib o'ldirildi, qamoqqa olindi, otib tashlandi va Sibirga surgun qilindi. Qo'zg'olonning rahbari Abdurahim Jevachi sud qilinib Jizzaxning Quturbuloq mavzesida osib o'ldirilgan. Arxiv hujjatlarining guvohlik berishicha, Abdurahmon Jevachi sud jarayo-nida: «Nega xalqni qo'zg'olonga chorlading?» deb berilgan savol-ga quyidagicha javob bergan ekan: «Rossiya saltanati Turkistonni bosib olgandan so'ng, xalq ayovsizlarcha talandi, islomning sha-riat qonunlari oyoqosti qilindi, ko'plab masjidlarimiz, tarixiy obida-larimiz buzilib, kitoblarimiz yondirildi, ilmiy kishilardan o'ch olindi. Turmalarga tashlandi, bu ham yetmagandek oq podshoning farmoni bilan mahalliy millat vakillarini mardikorlikka chaqirilishi xalq sabr

kosasini toshirib yubordi. Biz Jizzax, Samarqand va Toshkent aholisi bilan birlashib ozod Turkiston jumhuriyatini tuzishga bel bog'lagan edik. Ming afsuski o'ylagan o'ylarim amalga oshmay qoldi».¹

Sud hukmi o'qilgandan so'ng Abdurahmon Jevachiga: «Agar sen xaloyiq oldida qilgan ishimdan pushaymonman, tavba qildim, meni kechiringlar deb aytsang seni o'limdan ozod qilamiz» deyishdi. Abdurahmon Jevachi bu taklifdan nafratlanib va g'azablanib: «Men sotqin emasman. Men xalq ozodligi uchun kurashdim, o'z yo'limdan hech qaytmayman, alvido yurtdoshlar»,² deya dor sirtmog'ini o'z qo'li bilan bo'yniga ilib mardlarcha jon bergan edi. Abdurahmon Jevachi siymosi Vatan va millat ozodligi va adolat uchun kurashda yosh avlod uchun o'rnak va namuna timsolidir.

Qo'zg'olon qatnashchilaridan Savron Hasanov, Musa Tog'ayev, Mamat Musayev, Chug'urchi Nazarov, Jonuzoq Tog'ayev, Suqon Eshmatov, Sindor Davronov kabi vatanparvarlarning har biri o'n yil muddat bilan Sibirga surgun qilindi.

Jizzax bilan bir vaqtning o'zida Kattaqo'rg'on shahar va uyezdida ham xalq qo'zg'olon ko'tarib ko'chalarga chiqqan edi.

Kattaqo'rg'on uyezdining Mingariq volosti aholisi 18–19-iyul kunlari qo'zg'olon qilib oqsoqollarning uylariga o't qo'ydilar. Qo'zg'olonning keng tus olayotganligidan tahlikaga tushgan uyezd hokimi N.M.Ross viloyat harbiy gubernatoriga 22-iyulda yuborgan xabarnomasida, Kattaqo'rg'on volostidagi O'zbekkent va Arabxona qishloqlarida qo'zg'olon ko'targan olomon qozining uyiga hujum qilib, uni o'ldirgani to'g'risida ma'lumot beradi. Tobora keng quloch yozayotgan g'alayonning oldini olish uchun N.M.Ross «jinoyatchilarni» qidirib topgandan ko'ra, ularning uylariga yalpisiga o't qo'ygan ma'qul deydi.

1916-yilgi xalq harakatlari Farg'ona viloyatining beshta uyezdiga; Andijon, Qo'qon, Namangan, Skobelev (Farg'ona) va O'sh uyezdlariga yoyildi. Rasmiy hujjatlarga ko'ra, Farg'ona viloyatida kamida 107 joyda, Samarqand viloyatida 25 joyida, Sirdaryo viloyatida 20 joyida qo'zg'olon va g'alayonlar bo'lib o'tganligi qayd etilgan. 1916-yilning iyul o'rtalarida bo'lib o'tgan Marg'ilon qo'zg'olonida 25 mingdan ortiq xalq qatnashdi. Ularning aksariyati

¹ Haydarov X. «Jizzax tarixidan lavhalar», 60-bet.

² O'sha manba.

kambag'al dehqonlar, kosib va hunarmandlardan iborat bo'lib, ular tengsizlik va haqsizlikka qarshi kurashga chiqqan edilar. Biroq mahalliy hukumat ma'murlari harbiy qo'shinlar yordami bilan bu qo'zg'olonni bostirishga erishdi. Qo'zg'olonchilardan 63 kishi kator-gaga va surgunga jo'natildi.

Bular orasida Nurmuhammad Ma'zumov, Tojiboy Miraliyev, Layliboy Qosimboyev, Shermuhammad Xabibullayev, Qodirjon Mamasodiqxo'jayev, Kamoliddin Xolliyev va boshqalar bor edi.

Mustamlaka ma'muriyati bergan ma'lumotlarga ko'ra, Farg'ona viloyatining 17 joyida aholining harbiy qismlar bilan qonli to'q-nashuvi bo'lib o'tgan. 9-iyul kuni Andijonda ham odamlar qo'z-g'aldi. Mahalliy amaldorlarni do'pposlagan ulkan olomon eski Shahardan yangisiga Skobelev nomli katta ko'cha orqali yo'l oldi. Andijonliklar 1898-yildagi voqealarni unutmagan, intiqom o'ti endi baralla alanga olgan edi. Ular Gultepa maydonida tumanboshi I.Brjezitskiy bilan uchrahishadi. U kazaklar va politsiyachilar qur-shovida turib, olomonning talablarini eshitib, kazaklarga ularni o'q-qa tutishni buyuradi. Natijada uch kishi halok bo'lib, 12 kishi yara-lanadi. Andijon uyezdi boshlig'i vazifasini bajaruvchi 1916-yil 27-sentabrda Turkiston rayon muhofaza bo'limi boshlig'iga yo'llagan xatida 9-16-iyul kunlaridagi qo'zg'olon tafsilotini bayon qilgan.¹

9-iyul kuni Andijon shahrining ikkinchi qismida Gultepa maydonidagi «tuzemetslar olomoni» amalga oshirgan tartibsizliklarni bostirish chog'ida alohida Ural kazak yuzligidan Kuntayev boshiga tosh tegib jarohat ko'rdi. «tuzemets»lardan uch kishi o'ldi, 8 kishi yarador bo'ldi. Qo'zg'olon boshliqlaridan 22 kishi uchlandi, tergov organiga topshirildi. 10 iyulda Oltinko'l bo'lisiga qarashli Dalvarzin qishlog'ida qo'zg'olonchilar bo'lis boshlig'i Mulla Hakimbek Mulla Ro'zibekov va uning hamrohlari (Temirboy Payg'ambarqulov, Karimjon Abduvaxobxo'jayevlar)ni o'ldirdilar. Qo'zg'olon boshliq-laridan 32 kishi ushlanib qamoqxonaga topshirildi.

11-iyulda Maygir bo'lisining Chuvama qishlog'ida ko'tarilgan qo'zg'olonda «tuzemetslar olomoni» Chuvama ellikboshisi Qipchoq-boy Boymirzayevni o'ldirdilar. Qo'zg'olon rahbarlaridan 16 kishi hibsga olinib, tergovga berildi.

¹ O'zbekistonning yangi tarixi. Birinchi kitob... 420-bet.

12-iyulda Baliqchi bo'lisidagi Xolmurod – Qo'rg'oncha qishlog'ida qishloq oqsoqoli Eson Ali Rahimqulov o'ldirilib, qo'zg'olon tashkilotchilaridan 2 kishi qamoqqa olingan. Xuddi shunday qo'zg'olon «tuzemetslar olomoni» tomonidan Yorboshi bo'lisidagi Bekobod qishlog'ida, Sultonobod jabhasidagi So'fiqishloq, Norin bo'lisidagi Cho'ja qishlog'ida bo'lib o'tdi. Andijon tumanini Kapa, Hindimozor, Ko'tarma, Elaton, Mirobod, Xo'jaobod (Baliqchi bo'lisidagi), O'rmonbek qishloqlarida ham qo'zg'olonlar bo'lib o'tdi. Qo'zg'olon qatnashchilaridan talaygina qismi hibsga olindi.¹

Muso Turkistoniy «Ulug' Turkiston fojiasi» asarida Marg'ilon voqeasining chuqur va atroflicha tafsilotini bergan. Marg'ilondan keyin qo'zg'olon Skobelev uyezdining Fayziobod, Yozyovon, Yakkatut bo'lislariga yoyildi.

Marg'ilon bilan bir vaqtning o'zida Namangan shahrida ham qo'zg'olon ko'tarilgan. 11-iyulda Namangandagi Labbaytog'a dahasidagi Kurashxona maydoniga 1500 odam to'plandi. Labbaytog'a dahasining qozisi xalq qo'zg'oloni haqida darhol pristavga xabar yetkazdi. Pristav V.Dombrovskiy tish-tirnog'igacha qurollangan harbiy qism bilan yetib keldi. Erkaklar, ayollar va bolalardan iborat olomon V.Dombrovskiydan mardikorlikka safarbarlik qiluvchi ro'yxatni tuzishni to'xtatishni talab qiladi. G'alayon kengayib ketishidan xabar topgan kapitan Rumyansev o'z rotasi bilan yetib keldi. Bu ashaddiy millatchi kapitan dab-durustdan aholini o'qqa tutishga buyruq berdi. Pristav Dombrovskiyning e'tirof etishicha, qo'zg'olonchilar qurollsiz va katta talafot berilishiga qaramay harbiy va politsiyachilar bilan qattiq olishgan. Ular politsiyaga hujum qilib, pristav Fedorovning to'pponchasini tortib olmoqchi bo'lishgan, hatto qo'zg'olonchi Jamollidin Uvaysov bir politsiyachining qilichini tortib oldi.

Namangan qo'zg'oloni qatnashchilaridan 84 kishi turli muddatlarda qamoq jazosiga hukm qilingan. Farg'ona vodiysining 17 joyida bo'lib o'tgan to'qnashuvlarda ikki tomondan, ayniqsa mahalliy aholi juda ko'p qurbonlar bergan; 5 kishi o'ldirilgan, 109 kishi yarador qilingan. Yarador bo'lganlardan keyinchalik yana 28 kishi vafot etgan. Ammo bu raqamlarning ataylab kamaytirib ko'rsatilganligini keyinchalik mustamlaka ma'murlarning o'zlari tan olishgan. Jum-

¹ O'zbekistonning yangi tarixi. Birinchi kitob... 420-bet.

ladan, Farg'ona viloyati harbiy gubernatori, g'alayonlarda o'lgan va yarador bo'lganlarning ko'pchiligini aholi tez fursatda jang maydonidan olib ketganligi sababi aslida qancha talafot berilganligini bilish qiyin, deb yozgan edi.

11-iyulda Toshkentning Eski shahar qismida xalq harakati to'liqini ko'tarildi. To'plangan olomon: «O'lsak o'lamiz lekin bolalarimizni bermaymiz!», «Zolim podshoning o'zi o'lsin!», «Qachongacha u bizni ezadi?» deb har tomondan baqirardi. Qo'zg'olonni bostirish uchun Kolesnikov boshchiligidagi jazo otryadi yetib keldi.

Qo'zg'olon vaqtida polkovnik N.Ye.Kolesnikov bir necha marotaba olomonni tinchlantirishga harakat qiladi. Qo'zg'olonchilardan biri qo'lida qilishi bilan N.Ye.Kolesnikovga tashlanganida u bu kishini to'pponchadan otib o'ldiradi. Shundan keyin xaloyiqning qoni qaynab «Ur» degan ovozlar yangradi. Olomon orasida Mahmud Mirsoatov ismli gimnaziya o'quvchisi «Mirshablarni uringlar!» deb odamlarni hujumga chaqirgan. Qo'zg'olonchilardan Mirqosim Isamuhammedov sherigi bilan telefon simini uzgan. Olomonning boshqarma idorasiga bostirib kirishi xavfi tug'ilganidan keyin N.Ye.Kolesnikovning buyrug'iga ko'ra ularga o'q uzildi. Natijada 11 kishi o'ldirildi va 15 kishi yarador qilindi. O'lganlar orasida Abdusamad Abdusoatxo'jayev, Shoyunus Abdukarimov va boshqalar bor edi. Ayollardan Ro'zixonabibi Ahmadxonova o'ldirildi. Zo'rbibi Musamuhammedova yarador qilindi. Usta Odil Alimboyev, Oxunbobo Abdulla Azizov, mulla Olim Fayziboyev, Po'lat Mirisayev, Shokir Kamolov, Ernazarxo'ja Ikromboyev, Sodiq Qoriyev va boshqa kishilar yaralangan edilar. Boshqarma hovlisida ro'y bergan fojidan keyin ko'p o'tmay Toshkent shahar boshlig'i O.O.Kochin yetib keldi. U o'zi ko'rgan voqeani shunday bayon etgan: «Men politsiya boshqarmasiga kelganimda ko'chada, boshqarma atrofida va qisman hovlida erkag-u xotinlardan tashkil topgan olomonga duch keldik. Olomon bir necha ming kishidan iborat bo'lib, ular orasida o'lganlar va yaradorlar yotardi. Politsiya boshqarmasiga boradigan ko'chada ayrim kishilar menga yig'i-sig'i aralash nimalarnidir tushuntirib, kimlarningdir ustidan shikoyat qilmoqchi bo'ldilar. Bu yerdagi erkaklar va xotinlarning hammasi xo'rlangan va ezilgan ko'rinadi. Politsiya boshqarmasiga kirganimda Eski shahar mirshablarining hammasi qo'llarida to'pponcha ushlab turganlarini ko'rdim. Boshqarma binosi oldida telefon simi uzilgan holda yotibdi. Ido-

raning ichida g'isht va tosh parchalarini, eshik va derazalar singanini ko'rdim. Hali harbiy qismlar kelmagan edi. Olomonning tarqalishini so'rab qilingan taklif inobatga olinmay, shovqin-suron eshutilib turdi. Ko'p o'tmay o'liklarni va yaradorlarni olishga va tibbiy yordam ko'rsatishga kirishildi. Shu paytgacha boshqarmaga harbiy bilim yurtining bo'linmasi va Toshkent yangi shahrining mirshablari kelishdi. Shundan keyin harbiy qismlar ham yetib kelib, olomonni ko'cha tarafdan o'rab oldi va ularni tarqatishga muvaffaq bo'lindi. Qo'zg'olonchilardan bir guruhi mirshab Mirkomil xonadoniga hujum qilish uchun Beshyog'och tomonga ketishgan ekan».

Chor hukumati qo'zg'olonni bostirgandan keyin ko'p kishilarni hibsga oldi va sud qiladi. G'alayonning faol qatnashchilaridan etikdo'z Abdurahmon Qayumso'fiyev va qora ishchi Mirqosim Shomammedov osib o'ldirishga hukm etildi. Ishchilardan Tojiboy Yunusxo'jayev, G'ulom Kamolov, Yo'lchi Ibrohimov, Nizomiddin xo'ja Zayniddin Xo'jayev, kambag'al dehqon Murodxo'ja Mahmudali Xo'jayev, Yoqub Murodjaboyev va boshqalar uzoq muddatli surgun yoki qamoq jazosiga tortiladilar.¹

Garchand Toshkent qo'zg'oloni bostirilgan bo'lsa-da, uning aksadosi butun o'lka bo'ylab taraldi. Avvalo g'alayonlar Toshkent atrofidagi joylarda avjga chiqdi. Odamlar 12–14-iyul kunlari Xitoytepa, G'ishtko'prik Xonobod, Piskent va Kaufman stansiyasi (Zangiota)da bosh ko'tarib, mardikorlikka bormasliklarini ma'lum qiladilar. 15–16-iyulda Brevskiy stantsiyasi atrofida va 84-temir yo'l razyezdida ko'p ming kishilik olomon ko'chaga chiqdi. 20-iyulda Bo'lat bo'lisida 50 ming, Qibrayda 6 ming kishilik olomon mardikorlikka qarshi isyon ko'tardi.

Chor hukumati o'lkada qo'zg'olonlarni bostirish uchun 14 batalon, 33 kazak harbiy bo'linmasi, 42 to'p va 69 pulemyot ajratdi. Jazo bo'linmalari shafqatsizlik bilan harakat qiladilar. Bu haqda A.N.Kuropatkinning rus imperatori Nikolay II ga yozgan raportida shunday satrlar bor: «Siz imperator Oliy hazratlari va barchaga muqaddas vatan hisoblangan buyuk Rossiya oldida o'z sodiqligini unutmaganligi, jinoiy ishlar qilganligi uchun Turkiston aholisi qattiq jazolandi». Qo'zg'olon qatnashchilaridan 3000 dan ortiq kishi sud-

ga berilib, ulardan 347 tasi osib o'ldirishga hukm etilgan. Biroq vaziyatni yanada keskinlashtirmaslik uchun ulardan 51 tasi qatl qilinib, qolganlari o'lim jazosi qamoq va surgun bilan almashtirildi. Yuzlab odamlar turli muddat bilan qamoqqa hukm etildi. Ayrim shahar va qishloqlar butunlay yakson qilindi. Ko'plab uylar yondirildi va mol-mulklari talandi. Ayniqsa, Jizzax qo'zg'olonchilariga nisbatan yaxshiylarcha munosabatda bo'lindi. Jizzax g'alayoni ishtirokchisi To'ra Norboy xotiralari bizga ko'p narsani oydinlashtirib beradi. «Jazo bo'linmalari tog'da qochib yurib, osh qolib, qishloqdan ovqat olib kelish uchun tushgan Mavlon Aymatovni ushladilar. U bilan yana 7 kishini ushlab daraxtlarga bog'ladilar. O'n kungacha har bir soat kaltaklab, ustidan suv quyidilar. Askarlar qishloqdan ketadigan bo'ldilar. Shunda ular bu 7 kishini kaltaklab, o'ldirib ketdilar».

Qo'zg'olon qatnashchilari dan biri Muqim Urdushov Toshkentga qochib, so'ng Jizzaxga qaytib kelib, boshidan kechirganlarini quyidagicha bayon etgan: «Toshkentdan Jizzaxga keldim. Kechasi stansiyaga yetib, namoz vaqtida shaharga tushib keldim. Yo'lda ko'p askarlarni ko'rdim. Ularni yonida xalqdan talab qolingan qimmatli ro'zg'or ashyolari tog'-tog' bo'lib yotibdi. Askarlar qimmatli ipak so'zanalarni, atlas va shohi ko'rpalarni otlariga yopib qo'yibdi. Ipak gazlamalarni, shohi ko'rpalarni to'proqqa yozib ustida ag'anab yotibdilar. Hovliga chiqsalar ham shohi va atlas ko'rpalarni yopinib chiqmoqdalar. Bunda xalqdan talab olingan minglab ot-mollar va qo'ylar turibdi. Oyoq ostida bosilib yotgan qimmatli narsalarni ko'rib, juda rahmim keldi. Eski shahar yo'lida ketayotganimda yangi shaharga qarab qator-qator borayotgan xotin-qizlarni ko'rdim. Ular mendan: «Askarlar talab ketgan narsalarni qaytarib berayotgan emish, deb eshitdik shu to'g'rimi?» deb so'rashdi. Men buni ko'rmaganligimni aytdim. Eski shaharga tushsam eng yaxshi binolar, mahallalar, shahar ko'chalaridagi timlar, do'konlar, oshxonalar va choyxonalar kuyib, yer bilan tep-tekis bo'lgan. Bunda boyo'g'li sayramoqda. Xalq osh va yalang'osh, juda og'ir ahvolda. Bu ahvolni ko'rib ko'p achindim».

«Bir kuni, – deb yozadi qo'zg'olon ishtirokchisi Mamasharif Husainov, – shahar atrofini askarlar o'rab, har hovliga besh-oltitadan bo'lib kiraveradilar. Odamlarni urib-so'kib quvib chiqdilar. Beshik-

¹ Karimov Sh., Shamsutdinov R. Turkiston Rusiya bosqini davrida... 85–86-betlar.

dagi bolalarni yechib olishga qo'ymadilar. Xalqni bozor maydoniga to'plab, yosh va jinslariga qarab to'dalarga ajratdilar. Atrofiga to'p va pulemyotlar o'rnatdilar. Askarlar ba'zi odamlarni qulog'idan burab, to'p og'ziga olib bordilar, keyin qo'yib yubordilar. Ba'zilari odamlarga qarab multiqlarini sharq-shurq qilib qo'rqitdilar. Odamlar orasida oq poshsho Jizzax xalqini otib yubordi, endi hammamizni otar ekan, degan gap tarqaldi. Xalqni vahimaga bosdi. Xotinlar va bolalar yig'ildi. Askarlar ularni multiq qo'ndog'i bilan urardilar. Bir vaqt Yangi shahardan bir otliq askar chopib keldi: «Siz, makkor Jizzax podshohi a'zamning oliy farmoniga itoat qilmaganliklaringiz uchun podshohi a'zam sizlarni otuvga buyurgan edi. Sizlar endi bu shahardan 25 chaqirim nariga surgun qilamiz», deydi. Askarlar, mingboshi va politsiyachilar xalqni uch tomonga bo'lib haydadilar. Kun benihoyat issiq, hammayoqni chang-to'zon qoplagan, Eski shaharga keladigan suv Yangi shaharda bo'g'ib qo'yilgani uchun hech joyda suv yo'q. Bizlarni askarlar yugurtirdi. Bir yerga to'xtatib, hammaning yonini kovlab, bor pullarini qoqib oldi. Yana yugurtirdi. Chopolmay yiqilganlarni multiq qo'ndoglari bilan urdilar. U vaqtdagi dod-voy olamni tutar edi. Yosh bolalar suvsizlikdan yuragi kuyib, o'lib qolaverdi. Homilador xotinlar tug'ib yotibdi, askarlar ularga qarashga yo'l bermaydi. Askarlar yurishdan bosh tortganlarni otdilar. Yugurib ketayotgan xalqni yana to'xtatib qo'llaridagi uzuklarini, quloqlaridagi sirg'alarini yulib oldilar. Shu ravishda cho'lga yetib borguncha necha joyda tekshirib to'yaxshi kiyimlarigacha yechintirib oldilar. Bizlarni shunday azob-uqubatlar bilan shom paytida Qilich cho'lga olib borib tashlab qaytdilar. Odamlarda ovqat ham ko'rpa yostiq ham yo'q edi. Hamma osh va suvsiz qoldi. Kechasi qishloqlarga borib ovqat olib kelib, hammaga oz-oz ulashib turdik. Bir to'p odamlar osh qolib kasallikdan o'ldilar. Ular 10 kundan keyin bizga shaharga kirishga ruhsat berdi».

General Madridov Ivanovdan qolishmadi. Kichik yoshdagi bolalarni tiriklayin o'tga tashladi. Hatto homilador ayollarga ham shafqat qilinmadi. Bunday vahshiyliklar qilgan general Madridov yetti avlodiga yetadigan katta boylikni o'g'irlab ketdi. Oktabr to'ntarishidan so'ng, uning uyidan 17 pud turkman xotinlar taqadigan taqinchoqlar va 60 dan ortiq qimmatbaho turkman gilamlari topilgan edi. Turkiya olimi Ibrohim Yorqinning hisobiga ko'ra, 1916-yil 25-iyunda Nikolay II farmoyishi bilan boshlangan «mardikor-

lar qo'zg'oloni» deb atalmish qo'zg'olonda¹ 1917-yil boshiga qadar, taxminan, 1,5 million kishi qatl qilindi. Ayrim ma'lumotlariga qaraganda, 1916-yilgi qo'zg'olon oqibatida Turkiston aholisidan 673 ming kishi o'ldirildi, 300 mingdan ziyod aholi xorijga chiqib ketdi. 1 million kishining mol-mulki musodara qilinib, talon-taroj etildi. Aholidagi otlarning 50 foizi, sigirlarning 39 foizi, tuyalarning 55 foizi, qo'y-echkilarning 50 foizi o'lgan va musodara qilingan edi. Xullas, oq poshsho malaylari Jizzax qo'zg'oloni qatnashchilaridan vahshiylarcha o'ch oladilar.

1916-yil 23-avgustida Turkiston general-gubernatori A.Kuropatkin mardikorlikka² safarbarlik tadbirlari to'g'risida buyruq chiqardi. Buyruqda mardikorlikka olinadigan odamlar soni aniq ko'rsatildi; Sirdaryo viloyati 60 ming, Samarqand viloyati 32407, Farg'ona viloyati 51233, Yettisuv viloyati 43 ming va Kaspiyorti viloyati 13830 kishi. Safarbarlik 1916-yil 18-sentabrdan to 1917-yil fevral burjua-demokratik inqilobi g'alabasiga qadar davom etdi. P.Kovalyovning bergan ma'lumotlariga qaraganda, Turkistonlik mardikorlar Moskva, Peterburg, Razyan, Tula, Oryol, Smolensk, Bryansk, Dvinsk, Nijniy Novgorod, Qozon, Samara, Perm, Yekaterinburg, Orenburg, Kiyev, Xarkov, Yekaterinoslav, Odessa, Zaporozhye, Kerch, Tbilisi, Botumi, Suhumi va boshqa joylarga jo'natilgan.

Chor ma'muriyati jo'natilishi kerak bo'lgan 200470 kishi o'rni-ga amalda 123 mingdan ortiq mardikorni safarbar qila oldi. Ulardan 101600 Rossiyaning G'arbiy qismiga, 4000 kishi Sibirga, 7405 kishi Kavkazga yuborilgan. 10000dan ortiq kishi Turkiston o'lkasining o'zida ishlatilgan. Mardikorlar harbiy va sanoat korxonalarida, konlarda, temir yo'llar qurilishida, o'rmonlar va ayrim kapitalistlarning xo'jaliklarida qattiq nazorat ostida betinim ishlatilganlar. Ular ochlikdan, xo'rlikdan, mashaqqatli mehnatdan ko'p aziyat chekdilar. Ko'plari sovuq urishidan, turli kasalliklardan o'lib ketdilar yoki bir umrga nogiron bo'lib qoldilar.

¹ *Ibrohim Yorqin*. Turkistonda 1916-yil isyoni haqida ba'zi ma'lumotlar. Turk madaniyati jurnali. Anqara, D 968, 68-son.

² Mazkur mavzu bo'yicha qarang: Ковалев П.А. Революционная ситуация 1915–1917 гг. и ее проявление в Туркестане. – Т., 1971. Choriyev Z.U. XX asr boshida Turkiston o'lkasida mustamlakachilik siyosati va milliy zulmning kuchayishi hamda uning oqibatlari. (Mardikorlikka safarbarlik misolida). Dokt. Dis. – T., 1999.

Andijon uyezdidan borgan 200–300 nafar mardikorlar Botumi-Suhumi temir yo‘l qurilishida nihoyatda og‘ir sharoitda ishlardi. Ular norozilik namoyishi o‘tkazib ish tashladilar, ochlik e‘lon qiladilar. Tiflis hukumati Toshkentga, Turkiston general-gubernatoriga telegramma yo‘llab bu namoyishchilarni tinchlantirishni talab qilishga majbur bo‘ldi. Shu maqsadda Turkiston general-gubernatori buyrug‘i bilan Andijon Eski shahar oqsoqoli Rustam Toshmatov Suhumiga kelib, namoyishchilarni hiyla-nayrang, do‘q-po‘pisa bilan «Agar sizlar ishni davom ettirmasalar, u holda sizlarni Andijonda qolgan ota-onanglar, qavm-qarindoshlaringiz hibsga olinadi, mol-mulki musodara qilinadi», degan bahona bilan tinchitishga muvaffaq bo‘lib, Andijonga qaytib kelgan edi. Bu xizmati uchun u general-gubernator tomonidan taqdirlangandi.

Hamza Hakimzoda Niyoziy mardikorlarning og‘ir qismatli hayoti haqida «Sog‘inib» asarida, «Ishla» deb tepasida dag‘dag‘a qilib turgan yuzboshiga mardikor tilidan shunday javob beradi:

*«Qattiq tegma menga muncha yuzboshim,
Oqizma ko‘p g‘amim uzra ko‘z yoshim.
Yurak bag‘rim o‘zi hadsiz ezilgan,
Yurt-u Vatan, ellarimni sog‘inib».*

Mardikorlikka yollangan ajdodlarimiz hayoti xalq og‘zaki ijodi-da ham o‘z aksini topgan:

*Poyezdingni jildirgan,
O‘txonasi bilan do‘ngalagi.
Dvinskaga ketishdi,
Mard yigitning bir bo‘lagi.
Dvinskaga ketmas edi,
Mard yigitning bir bo‘lagi,
Dvinskaga ketkazgan,
Nikolay zolim zambaragi.
Dvinskaga yo‘l bo‘lsin.
Qarag‘ayzoring kul bo‘lsin.
Yigitlarni qiynagan,
Nikolaying yo‘q bo‘lsin.
So‘q oshingni ichmayman,
Etigimni yechmayman.
Qorda qarag‘ay kesganman,
Hech haqimdan kechmayman.*

Sovet davrida yaratilgan tarixiy adabiyotda Turkiston ziyolilari, ayniqsa ularning sarvari bo'lmish jadidlar 1916-yilgi qo'zg'olonida ishtirok etmaganlar. Ular chor hukumati tarafida turib, qo'zg'olonga salbiy munosabatda bo'lganlar, degan fikr chuqur o'rin olgandi. Aslida esa Turkiston yerli aholisining 1916-yilgi shonli milliy-ozodlik harakatida o'lka ziyolilari, munavvarlari bo'lgan jadidlar faol rol o'ynagandilar.

Jadidlar Nikolay II-ning 1916-yil 25-iyundagi farmonini bekor qilish va butun o'lka bo'ylab birdaniga isyon harakatini boshlash uchun kurash olib bordilar. Yosh buxoroliklar sardorlaridan Usmonxo'ja Po'latxo'jayev, Yosh xivaliklar rahbari Pahlavon Niyozhoji, Turkiston jadidlari Mahmudxo'ja Behbudiy, Munavvar Qori Abdurashidxonovlar xalq ommasini o'lka qo'zg'oloniga da'vat etganlar, joylarda aholining yig'inlarini o'tkazdilar, o'sha mudhish farmonni bekor qilishni qat'iy talab qilib chiqdilar.

Samarqanddan Muftiy Mahmudxo'ja Behbudiy, Toshkentdan Munavvar Qori, Xivadan Pahlavon Niyoz, Buxorodan Usmonxo'ja, Jizzaxdan Qori Komil, Qo'qondan Obidjon Mahmudov, Andijondan Ubaydullaxo'ja Asadullaxo'jayev, Sa'dullaxo'ja Tursunxo'jayev, Haqqul Husanboyev, Akbar O'rozaliyev beklar va boshqalarning ishtirokida bo'lgan yig'inlarda mardikorlikka olish haqidagi farmonga qarshi kurash tadbirlari ishlab chiqilgandi. Turkistonda mardikor olish xususidagi farmoyishning qonuniy shakl olishiga monelik qilish uchun tadbir ko'rdilar, bu farmon qonuniy shakl olgan taqdirda norozilik mohiyatidagi isyonlar chiqarishni ko'zda tutdilar.

Andijon shahridagi eng yirik millioner, milliy burjuaziyaning tipik vakillaridan biri, jadidchilik harakatining homiylaridan biri Mirkomil Mirmo'minboyevning Qo'qon va Marg'ilon shaharlari mingboshilari nomiga yo'llagan xatida shunday yozgan edi: «Shahringizdagi aholi va boylarga mardikorlikka qarshi chiqishlarini ayting, Rossiyaning ahvoli juda tang shuning uchun hech narsadan qo'rqmanglar. Hammangiz bir yoqadan bosh chiqarib ish yuritingizlar, mardikor olinishiga qarshi qo'zg'olon ko'tarilishi oson. Hozirgi vaziyatda hukumat amaldorlariga pul bo'lsa bas, hamma ishni bitiradilar. Mening xaloyiqni qo'zg'olonga undash harakatim bilinib tekshiruv o'tkazilganda 150 ming so'm berib o'zimni saqlab qoldim. Shu boisdan sizlar ham xavotirlanmay harakat qilaveringlar».

Andijon taraqqiyparvarlar jamiyati sardorlaridan biri, keyinchalik Turkiston milliy muxtoriyati tashkilotchilaridan biri, hukumat a'zosi bo'lgan Ubaydulla Asadullaxo'jayev o'sha 1916-yil A.N.Kuropatkinga tutqazgan arizasida ham Andijon uyezdi boshlig'i polkovnik Brjezitskiy davrida, avvallari ham mavjud bo'lgan poraxo'rlik, tovlamachilik, zo'ravonlik nihoyatda kuchayib ketgani va bu qoidaga aylangani, tizimga tushganini bayon etgandi. Aholidan o'lpon olish va poraxo'rlikka mahalliy amaldorlarni, ellikboshi, mingboshilar, shahar bosh oqsoqoli Shermat Alimqulov kabi ma'muriyatni jalb qilganini, soliq, o'lpon undirish, pora olish ma'muriyat vakillari tomonidan bevosita emas, balki bilvosita, o'rtadagi odamlar orqali amalga oshirilayotgani ham aytilgandi o'sha shikoyatda. Uyezd boshlig'i tilmochi Yusufhoji Chorishev hamda pristavlar tarjimonlari pora olishda mustamlakachi ma'murlarga vositachilik qilayotganliklari, natijada aholining amaldorlarning noqonuniy ishlari yuzasidan shikoyatlari hech qachon adolatli hal qilinmayotgani ham Ubaydulla Xo'jayev arizasida ko'rsatilgandi.¹

Chor ma'murlari, bosqinchilarning poraxo'rlikka mukkasidan ketganligi, bunday og'ir yukning mahalliy aholi yelkasiga tushgani Zakiy Validiy To'g'on esdaliklarida ham o'z ifodasini topgan. Chor hukumatining Peterburg va Turkistondagi amaldorlari, Buxoro va Xiva xonlaridan, Turkiston mahalliy aholisidan katta poralar olgani haqida to'xtalib, Zakiy Validiy To'g'on mana bu dalillarni keltirgan: «Amudaryo uyezdi boshlig'i polkovnik Gulasovskiy, ma'lum muddatda Turkiston general-gubernatori bo'lgan general Galkin, harbiy vazir Suhominov, Rusiya harbiy shtabining Osiyo bo'limi boshlig'i general Seel va uning muovini Abdulaziz Davlatshin juda katta pora oldilar... Turkiston general-gubernatori Kuropatkin urush ehtiyojlari uchun aholidan 2 million 400 ming rubl «sovg'a» to'plagan edi. Bu pullarning ko'p miqdori generalning cho'ntagida qolar edi».²

1916-yil iyulida Andijon mahalliy jamoatchiligi nomidan jadid Ubaydulla Xo'jayev, millioner boy Mirkomil Mirmo'minboyev, jadidlarga xayrixoh bo'lgan sotsialist-revolyuutsioner Vadim Shaykinlar Peterburgga borib Davlat Dumasiga Turkistonda ro'y ber-

¹ Shamsudinov Rustambek. Tarixiy merosimizga bir nazar. Andijon, «Meros», 1994. 13-bet.

² To'g'on Zakiy Validiy. Turkiston va uning yaqin tarixi, 337-bet.

gan dahshatli, fojiali voqealarni izohlab, Andijonga Duma a'zolari-dan kelib, Mustamlakachi ma'murlarning bu yerdagi jinoyatlarini tekshirib, aybdorlarni jazolashni talab qiladilar. Davlat Dumasi a'zolari Rayevskiy, Vinogradov, P.B.Tevkeleyevlar Andijonlik vakillar xatiga, talablariga ko'ra Oliy bosh qo'mondonlik qarorgohiga borib, bor ahvolni bayon etishib, zudlik bilan chora ko'rmaslik kelajakda og'ir oqibatlariga olib kelishini bildirishdi. Bunga muvofiq podsho Nikolay II Turkistonda mardikorlikka olish muddatini 1916-yil 15-sentabrgacha kechiktirish haqida farmon berdi. G'arbiy front qo'mondoni A.N.Kuropatkin Toshkentga Turkiston general-gubernatori qilib jo'natildi. A.N. Kuropatkin bilan birga Turkistonga IV-Davlat Dumasi a'zolari A.F.Kerenskiy, K.B. Tevkeleyevlar keldilar, ularga Sh.Z.Muhammadyorov, Mustafo Cho'qayevlar hamroh bo'lishgandi.

Ular Toshkent, Qo'qon, Marg'ilon va boshqa shaharlarda bo'ldilar. 24-avgust kuni Duma a'zolari A.F.Kerenskiy, K.B.Tevkeleyev, Mustafo Cho'qayevlar Andijondagi «Slava Rossii» mehmonxonasi-da tunaydilar. Ertasiga ertalab mehmonlar qo'zg'olon ko'tarilgan Jome' masjidiga keladilar. Bu yerda to'plangan aholi bilan uchra-shadilar. Xaloyiq Andijondagi unutilmas iyul kunlarida nimaiki fojia yuz bergan bo'lsa, uni Peterburgdan kelgan Duma vakillariga bayon qiladi.

Andijonda chiqayotgan «Turkestanskiy golos» gazetasining 26-avgust sonida shunday xabar chop qilgandi: «Davlat Dumasi a'zolari Andijonda ikki kun bo'lganlarida ular huzuriga rus, sart va tatar jamiyatlaridan ko'plab vakillar tashrif buyurishdi. Taxminiy hisoblarga ko'ra, shu qisqa vaqt ichida deputatlar Andijondagi barcha millatlar va turli xil jamoat vakillaridan yuzga yaqin kishilarni so'roq qilganlar. Bu so'roqlar qisman shikoyat, arznoma, talablar shaklida bo'lib, mahalliy aholining katta qismini o'z og'izlaridan deputatlar va ularning kotiblari yozib olganlaridan boy materiallar to'plandi, ularning eng dolzarb masalalari Toshkent sud palatasi prokuroriga xabar qilinadi. Ancha murakkab masalalar esa, Davlat Dumasi minbaridan, shuningdek Duma budget komissiyasida aytildigan bo'ldi».¹

¹ Shamsutdinov Rustambek. Tarixiy merosimizga bir nazar... 6–13-betlar.

Davlat Dumasi a'zolarining Turkistonga kelishini va ularni 1916 yilgi mudhish voqealar bilan tanishtirish ishini tashkil qilganlar ham jadidlar ekani yuqoridagilardan ma'lumdir.

Shunday qilib, Turkiston Rossiya tomonidan bosib olingach, o'lka xalqlarining barcha insoniy haq-huquqlari oyoqosti qilindi, milliy zulm kuchaydi. Turkistonliklar milliy-ozodlik kurashlariga otlandilar, qo'zg'olonlar yuz berdi. Xalq ommasi Rossiya mustamlakachilik iskanjasidan qutulishning birdan bir, eng ishonchli yo'li qurolli qo'zg'olon ekanligini tobora anglab yeta boshladilar. 1916-yilgi qo'zg'olon mana shu yo'ldagi ulkan ko'tarilish bo'ldi. Bu qo'zg'olon o'lka xalqlari kuch-qudratining haqiqiy namoyishiga aylandi. Eng oddiy qurollar bilan qurollangan o'zbek qirg'iz, turkman, tojik, qozoq, qoraqalpoq xalqlari 1916-yilda rus istilochilariga qarshi «Jihad» e'lon qilgan va Turkistonda chor hokimiyatini parchalab tashlab, musulmon davlati barpo etishni ko'zda tutgan edilar. Ammo xalq qo'zg'oloni Rossiya mustamlakachilari tomonidan qonga botirildi. Ammo u Turkiston xalqining ozodlikka bo'lgan xohish-irodasini bostira olmadi. Buni biz Turkiston general-gubernatori Kuropatkinning podshohga yo'llagan quyidagi xabaridan ham bilsak bo'ladi: «Yarim asrlik hukmronligi maboynida rus hukumati o'zga xalqlarni rus podshohning ishonchli xizmatchilariga va rus imperiyasining sodiq fuqarolariga aylantira olmadi».¹

Duma majlisida Dumaning musulmonlar fraksiyasi raisi Qutlug' Muhammad Mirza To'qil bilan birga Turkiston qo'zg'oloni sabablarini aniqlash uchun hozir bo'lgan A.F.Kerenskiy boshqa urush o'choqlari qatori Turkistonda ham yangi front yuzaga kelganidan shikoyat qiladi. U o'z yurtdoshlarining vahshiyliklaridan voqiv bo'lgach, vayronaga aylantirilgan shahar va qishloqlarni ko'rgach, yuzaki bo'lsa-da, Turkistonliklarni yoqlab chiqdi. 1917-yil fevral inqilobi xabari kelganda, hali Turkistonda 1916-yil qo'zg'olonining izlari o'shmagan, rus hukmronligi to'la-to'kis tiklanib ulgurmagandi. Turkistonliklar Kerenskiyga tabrik telegrammasi yo'llashib, uning yordamida ozodlikka chiqishga umid bog'ladilar, chunki Kerenskiy 1916-yil noyabrida Turkistonda so'zlagan nutqida rus hukumatini shafqatsizlikda ayblagan, Turkistonga o'z hukumatini tuzish huquqini berishni talab qilib chiqqan, 1916-yil oxirida Peterburg-

¹ История народов Узбекистана. II том, Тошкент, 1947, стр. 256.

ga kelgan To'rg'ay viloyati delegatsiyasiga rus hukumatining va' dalariga ishonmaslikni maslahat bergan va shu sababdan nafaqat Turkistonning, balki turkiy xalqlarning ishonchini qisman oqlagan edi.¹

Xullas, 1917-yil fevral burjua-demokratik inqilobi arafasida Turkistonda murakkab bir ijtimoiy-siyosiy vaziyat vujudga kelgan edi. O'lkada yashab kelayotgan xalq ommasi og'ir ijtimoiy va milliy mustamlakachilik zulmini o'z bo'ynidan uloqtirib tashlash uchun faol kurashga otlanadi. Xususan, 1916-yilgi qo'zg'olon bu mintaqada katta siyosiy larzalar arafasida turganligini ko'rsatardi. Ammo xalq ommasining erk uchun, ozodlik va milliy istiqlol uchun olib borayotgan kurashiga boshchilik va rahbarlik kilishini eplay oladigan siyosiy partiya Turkiston o'lkasida yo'q edi.

Nihoyat, 1917-yil fevralida Rossiyada inqilob yuz berdi, podshohlik Rossiyasi quladi. Butun mamlakat bo'ylab hurriyat, ozodlik keng quloq yoydi. Jadidchi shoir Abdulhamid Cho'lpon bu inqilobni Fransiyadagi XVIII asrdagi buyuk inqilobga tenglashtirdi. Ayni shu fevral inqilobidan keyin O'rta Osiyodagi jadidchilik harakatida, jadidlar faoliyatida tamomila yangi davr boshlandi, yangi sahifa ochildi. Jadidlarning o'z maqsad va istaklarining ro'yobga chiqishi uchun zarur ijtimoiy-siyosiy vaziyat, sharoit yuzaga keldi.

Xullas, jadidchilik harakati o'zining yangi bosqichiga qadam qo'ydi.

Nazorat savollari

1. Chor Rossiya o'lkani bosib olgach, bu yerda o'z siyosatini yuritishi uchun qanday tadbirlarni ishlab chiqdi?
2. Tohir Shokir Labik yerli tub xalq tili va islom dini to'g'risida qanday fikrlarni bildirgan?
3. Paxta yakkahokimligi borasida chorizm siyosatini asl maqsadi nimada edi?
4. O'lkada jadidchilik harakati va uning asl mohiyati.
5. 1916-yilgi Jizzax qo'zg'oloni nima sababdan boshlandi va uning oqibati qanday bo'ldi?

¹ *Mustafo Cho'qay o'g'li*. Kerenskiy va Turkiston milliy harakati. «Yosh Turkiston», Berlin-Parij.. 1930, 9–10-sonlar, 22-bet.

XOTIMA

Hurmatli va aziz o'quvchi! Siz «Vatan tarixi» (XVI asrdan 1917-yil fevraligacha) kitobi bilan tanishdingiz. Qisqacha bo'lsa-da, u sizga mamlakatimiz tarixining mazkur davri bo'yicha tasavvur qilish imkonini berdi. «Vatan tarixi»ning g'oyatda sarmazmun, ziddiyatli va qarama-qarshi voqea-hodisalar, tarixiy muammolarga boy bo'lgan XVI asrdan 1917-yil fevral inqilobigacha o'tgan davrini ko'zdan kechirib undan qanday tarixiy, ilmiy va nazariy xulosalar va saboqlar chiqarish mumkin? Bizningcha, ular quyidagilardan iborat:

Birinchidan, XIV asrning ikkinchi yarmi va XV asrni o'z ichiga olgan Amir Temur va temuriylar davri davlatchiligimiz tarixining eng yuksak cho'qqisiga chiqqan, rivoj topgan, gullagan davridir. XV asr oxiri – XVI asr boshlariga kelib temuriylar saltanati inqiroz sari yuz tutdi va yemirildi. Uning asosiy sababi temuriy shahzodalar va sultonlar o'rtasidagi toj-u taxt talashib olib borilgan besamar va foydasiz urushlar bo'ldi. Natijada o'z davrida taraqqiyot va rivojlanishda jahonni lol qoldirgan qudratli temuriylar saltanati taraqqiyotning ancha quyi va past bosqichida bo'lgan, Dashti Qipchoq, cho'llarida markaziy davlat o'laroq, shakllangan Muhammad Shayboniixon davlati tomonidan qilingan xuruj va zarbalarga bardosh beraolmay parchalanib ketdi.

Ikkinchidan, XVI–XIX asrning ikkinchi yarmiga qadar o'tgan tarixiy davr mobaynida O'rta Osiyo hududidagi tarqoqlik, amirlar va xonlar o'rtasidagi qirg'in-barot va mantiqsiz urushlar shu darajada avj olib ketdiki, oqibat natijada mazkur o'lka xarob bo'ldi va halokat yoqasiga kelib qoldi. To'g'ri, shayboniylardan Abdullaxon II va ashtarxoniylardan Imomqulixon bu hududda markazlashgan kuchli davlat barpo qilishga intildilar, ammo ularning barcha harakatlari kutilgan samarani bermadi.

Uchinchidan, O'rta Osiyoda avj olgan o'zaro tarqoqlik o'lkaning ijtimoiy-siyosiy va iqtisodiy-madaniy taraqqiyotiga juda katta salbiy ta'sir ko'rsatdi, o'lka jahon sivilizatsiyasidan ajralib tor hududiy va biqiq doirada o'ralib qoldi.

To'rtinchidan, XVI–XIX asrning birinchi yarmidagi tarqoqlik va iqtisodiy rivojlanishdagi salbiy holatlarga qaramasdan, O'rta Osiyo xalqlarining taraqqiyot darajasi umuman to'xtab qolgan emas. Ayniqsa, mintaq xalqlari madaniy-ma'rifiy ijod sohasida ajdodlarimizning ajoyib an'analarini davom ettirdilar, jahon fani adabiyoti va madaniyati rivojiga o'zlarining munosib hissalarini qo'shdilar. Bu o'rinda Zahiriddin Muhammad Bobur, Muhammad Solih, Turdi Farog'iy, Mirza Bedil, Abulg'oz Bahodirxon, Muhammad Rizo Ogahiy, Maxtumquli, Boborahim Mashrab, Nodira kabi ijodkorlarning qoldirgan ma'naviy boyliklari nazarda tutilmoqda.

Beshinchidan, O'rta Osiyodagi o'zaro tarqoqlik va o'zaro hududiy urushlar, ayniqsa so'nggi o'zbek xonliklari davrida halokotli va fojiali tus oldi. Bu urushlar Buxoro amirligi bilan Xiva xonligi, Buxoro amirligi bilan Qo'qon xonligi o'rtasida shu darajada kuchaydiki, bunday og'ir vaziyatdan dastlab Eron bosqinchilari, so'ng- ra chor Rossiyasi mustamlakachilari foydalanib qoldilar.

Oltinchidan, jahonga hukmronlik qilish da'vosi bilan nafas olgan chor Rossiyasi qadim-qadimdan turkiy xalqlar hududini egalash havasi bilan yashagan. Volgabo'yi, Ural-Oltoy va Sharqiy Sibirdagi turkiy xalqlar istiqomat qilgan hududlarda xo'jayinlikni qo'lga kiritgan Rossiya XIX asr oxirlariga kelib Turkistonning katta hududini egalladi. Juda katta va dahshatli bosqinlar uyushtirdi, qirg'inlar qildi va oqibatda Qo'qon xonligini tugatdi, Buxoro amirligi va Xiva xonligini o'z vassaliga aylantirdi.

Yettinchidan, chor Rossiyasi Turkiston o'lkasida og'ir va ayanchli mustamlakachilik siyosatini olib bordi. O'lka boyliklarini taladi va Rossiyaga tashib olib ketdi. Chor Rossiyasi tomonidan amalga oshirilgan qurilishlar va madaniy-ma'rifiy tadbirlar o'lka boyliklarini ko'proq va mo'lroq tashib ketishga qaratilgan edi. Mustamlakachilar o'lkada yerli xalqlarning ma'naviy qadriyatlariga, tili, dini, milliy urf-odatlariga tajovuz qildi. Mahalliy xalqning barcha erkinliklarini bo'g'di.

Sakkizinchidan, Turkiston xalqlari o'zlarining tarixiy an'alariga sodiq qolib, bosqinchilarga qarshi o'z mustaqilliklari, ozodliklari va erklari uchun qahramonlarcha va mardonavor kurashdilar. Chimkent va Toshkent, Samarqand va Ko'ktepa, Andijon va boshqa hududlar uchun dahshatli mudofaa janglari bu fikrimizning yorokin ifodasidir.

To'qqizinchidan, Turkiston o'lkasi xalqlari chor Rossiyasi mustamlakachiligini tan olmadilar, ekspluatatsiya va zulmatga qarshi milliy-ozodlik va erk uchun kurashga otlandilar. 1868-yildagi Samarqand, 1873–1876-yillardagi Qo'qon, 1885-yildagi Darvishxon, 1892-yildagi Toshkent, 1898-yildagi Andijon va 1916-yildagi qo'zg'olonlar xalqimizning ozodlik kurashlari tarixiga zarhal harflar bilan yozildi. Bu ozodlik kurashlari davomida turkistonlik vatanparvarlar mardlik va qahramonlik namunalari ko'rsatdilar.

O'ninchidan, chor Rossiyasi bosqini va mustamlakachilik siyosati Turkiston xalqlarining milliy tarixiy taraqqiyotini to'xtatib qo'ya olmadi, xalqimizning bunyodkorlik, yaratuvchilik va ijodkorlik faoliyati og'ir sharoitlarda bo'lsa-da, ilgarilab bordi. Ayniqsa, bu o'rinda ma'naviy ijod sohiblarining o'rni alohida diqqatga loyiqdir. Ahmad Donish, Muqimiy, Furqat, Zavqiy, Muhyi Xo'qandiy, Berdaq, Anbar Otin, Dilshod va boshqalar o'z asarlarida xalq ommasining ezgu niyatlarini kuyladilar, mustamlakachilik zulmini la'natladilar, adolatsizlikka o't ochdilar va haqiqat uchun kurashdilar.

O'n birinchidan, Turkiston o'lkasi xalqlari XX asr boshlarida yaqinlashib kelayotgan ozodlik va erk uchun kurashning qudratli larzalari nafasi bilan yashadilar. Bu davrda Turkistonda demokratik harakat ikki yo'nalishda namoyon bo'ldi. Birinchisi, sotsial-demokratik harakat bo'lib, bu harakatning asosiy namoyandalari Rossiyadan turli taqdirlar taqozosi bilan o'lkaga kelgan rusiyabon xalqlarning vakillari edilar. Tub yerli mahalliy xalq ularga yotsirab, begonasirab qaradi. Kelgindi sotsial-demokratlar ilgari surgan g'oyalar Turkiston mehnatkashlariga tushunarsiz bo'lganligidan ularga ergashmadilar ham.

Turkistonning tub yerli mahalliy xalqi demokratik harakatning asosan ikkinchi yo'nalishiga ergashdilar. Chunki bu yo'nalishda ilgari surilgan g'oyalar tub erli mahalliy millat vakillarining intilishlari, qiziqishlari va tub pirovard maqsadlarini ifoda etar edi. Turkistondagi demokratik harakatning ikkinchi yo'nalishi asosan jadidchilikda o'z aksini topdi. Bu harakatning atoqli va ko'zga ko'ringan vakillari Ismoil Gaspirinskiy, Mahmudxo'ja Behbudiy, Munavvar Qori Abdurashidxonov, Abdulla Avloniy, Hamza, Abdurauf Fitrat, Abdulhamid Cho'lpon, Ubaydullaxo'ja Asadullaxo'jayev va boshqalar bo'lib, ular milliy istiqlol, erk va ozodlik g'oyalarini ilgari surdilar, haqiqat va adolat uchun kurashdilar. Ulug' ajdodlarimizning bosib o'tgan tarixi vatanparvarlik kurash yo'llari mustaqil O'zbekiston yoshlari uchun o'rnak va namunadir.

FOYDALANILGAN MANBALAR VA ADABIYOTLAR

1. **Islom Karimov.** O'zbekistonning o'z istiqlol va taraqqiyot yo'li. – T., 1992.
2. **Islom Karimov.** O'zbekiston: milliy istiqlol, iqtisod, siyosat, mafkura. 1-jild. – T.: «O'zbekiston», 1996.
3. **Islom Karimov.** Bizdan ozod va obod Vatan qolsin. 2-jild. – T.: «O'zbekiston», 1996.
4. **Islom Karimov.** Vatan sajdagoh kabi muqaddasdir. 3-jild. – T.: «O'zbekiston», 1996.
5. **Islom Karimov.** Bunyodkorlik yo'lidan. 4-jild. – T.: «O'zbekiston», 1996.
6. **Islom Karimov.** Yangicha fikrlash va ishlash – davr talabi. 5-jild. – T.: «O'zbekiston», 1996.
7. **Islom Karimov.** O'zbekiston XXI asr bo'sag'asida: xavfsizlikka tahdid, barkarorlik shartlari va taraqqiyot kafolatlari. – T., 1997.
8. **Islom Karimov.** Ma'naviy yuksalish yo'lida: tarix, ma'rifat, ma'naviyat. – T., 1998.
9. **Islom Karimov.** O'zbekiston buyuk kelajak sari. – T., 1998.
10. **Islom Karimov.** Tarixiy xotirasiz kelajak yo'q. – T., 1998.
11. **Islom Karimov.** Xavfsizlik va barqaror taraqqiyot yo'lidan. 6-jild. – T.: «O'zbekiston», 1998.
12. **Islom Karimov.** Biz kelajagimizni o'z qo'limiz bilan qurmoqdamiz. 7-jild. – T.: «O'zbekiston», 1999.
13. **Islom Karimov.** Ozod va obod Vatan, erkin va farovon hayot – pirovard maqsadimiz. 8-jild. – T.: «O'zbekiston», 2000.
14. **Islom Karimov.** Vatan ravnaqi uchun har birimiz mas'ulmiz. 9-jild. – T.: «O'zbekiston», 2001.
15. **Islom Karimov.** Xavfsizlik va tinchlik uchun kurashmoq kerak. 10-jild. – T.: «O'zbekiston», 2002.
16. **Islom Karimov.** Biz tanlagan yo'l – demokratik taraqqiyot va ma'rifiy dunyo bilan hamkorlik yo'li. – T., 2003. 11-jild.

17. **Islom Karimov.** Tinchlik va xavfsizligimiz o'z kuch-qudratimizga, hamjihatligimiz va qat'iy irodamizga bog'liq. – T., 2004. 12-jild.
18. **Islom Karimov.** O'zbek xalqi hech qachon, hech kimga qaram bo'lmaydi. – T., 2004. 13-jild.
19. **Islom Karimov.** Inson, uning huquq va erkinliklari – oliy qadriyat. – T., 2006. 14-jild.
20. **Islom Karimov.** Jamiyatimizni erkinlashtirish, islohotlarni chuqurlashtirish, ma'naviyatimizni yuksaltirish va xalqimizning hayot darajasini oshirish – barcha ishlarimizning mezoni va maqsadidir. – T., 2007. 15-jild.
21. **Islom Karimov.** Mamlakatni modernizatsiya qilish va iqtisodiyotimizni barqaror rivojlantirish yo'lida. – T., 2008. 16-jild.
22. **Islom Karimov.** Yuksak ma'naviyat – yengilmas kuch. – T.: «Ma'naviyat», 2008.
23. **Islom Karimov.** Vatanimizning bosqichma-bosqich va barqaror rivojlanishini ta'minlash – bizning oliy maqsadimiz. – T., 2009. 17-jild.
24. **Islom Karimov.** Jahon inqirozining oqibatlarini yengish, mamlakatimizni modernizatsiya qilish va taraqqiy topgan davlatlar darajasiga ko'tarilish sari. – T., 2010. 18-jild.
25. **Islom Karimov.** Demokratik islohotlarni yanada chuqurlashtirish va fuqarolik jamiyatini shakllantirish mamlakatimiz taraqqiyotining asosiy mezonidir. – T., 2011. 19-jild.
26. **Islom Karimov.** O'zbekiston Mustaqillikka erishish ostonasida. – T.: «O'zbekiston», 2011.
27. **Islom Karimov.** Bizning yo'limiz demokratik islohotlarni chuqurlashtirish va modernizatsiya jarayonini izchil davom ettirish yo'lidir. – T., 2012. 20-jild.
28. **Islom Karimov.** Mamlakatimizni yanada obod etish va modernizatsiya qilishni qat'iyat bilan davom ettirish yo'lida. – T., 2013. 21-jild.
29. **Islom Karimov.** Ona yurtimiz baxt-u iqboli va buyuk kelajagi yo'lida xizmat qilish – eng oliy saodatdir. – T.: «O'zbekiston», 2015.

30. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining O'zbekiston Respublikasi Prezidenti huzuridagi Davlat va jamiyat qurilishi akademiyasi qoshida «O'zbekistonning yangi tarixi Markazini tashkil etish» to'g'risida 1996-yil 18-sentabrdagi Farmoyishi.
31. «O'zbekistonning yangi tarixi»ni tayyorlash va nashr etish to'g'risida. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining qarori. 1996-yil 16-dekabr. «Xalq so'zi», 1996-yil 17-dekabr.
32. «O'zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi Tarix instituti faoliyatini takomillashtirish to'g'risida» O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 1998-yil 24-iyuldagi qarori. «Xalq so'zi», 1998-yil 25-iyul.
33. **Абаза К.** Завоевание Туркестана. Рассказы из войн. «Истории, очерки о природе, быте и нравах туземцев в общедоступном изложении». – СПб. 1902.
34. **Abdulla Avloniy.** Turkiy guliston yoxud axloq. – T., 1992.
35. **Abdulla Avloniy.** Uson millat. – T.: «Sharq», 1993.
36. **Abdullayev Ortiqboy.** «Turkistonning qora kunlari». «Sharq yulduzi», 1992-yil 12-son.
37. **Abdulla Qodiriy.** O'tkan kunlar. – T., 1974.
38. **Abulg'azi Bahodirxon.** Shajarayi turk. – T.: «Cho'lpon», 1992.
39. **Адам Жульетта Ламбер.** Генерал Скобелев. СПб, 1886.
40. **Азадаев Ф.А.** Ташкент во второй половине XIX в. Очерки социально-экономической и политической истории. – Т., 1959.
41. **Azamat Ziyoy.** O'zbek davlatchiligi tarixi. – T.: «Sharq», 2000.
42. **Aliyev A.** Mahmudxo'ja Behbudiy. – T., 1994.
43. **Алимова Д., Рашидова Д. Махмудхўжа Бехбудий** и его исторические воззрения. – T.: «Ma'naviyat», 1998.
44. **Alimova D.A.** Tarix shohidligi va saboqlari tahriri ostida – T.: «Sharq» 2001.
45. **Alisher Navoiy.** Majolisun nafois. – T.: «Fan», 1966.
46. **Amir Olimxon.** Buxoro xalqining hasrati tarixi. – T.: «Fan», 1991.
47. **Апполова Н.Г.** «Присоединение Казахстана к России в 30-х годах XVIII века». Алма-Ата, 1848.
48. **Ахмедов Б.А.** Историко-географическая литература Средней Азии XVI–XVIII вв. (письменные памятники). – T., 1985.

49. **Axmedov B.A.** O'zbekiston xalqlari tarixi manbalari. – T.: «O'qituvchi», 1991.
50. **Ahmedov B.A.** O'zbek ulusi. – T.: «Nur», 1992.
51. **Ahmedov B.A.** Tarixdan saboqlar. – T.: «O'qituvchi», 1994.
52. **Askarov A.** Tarix fani: kecha va ertaga. «Turon tarixi». – T., 1993, 4–5-betlar.
53. **Askarov A.** O'zbek xalqining kelib chiqish tarixi. – T.: «O'zbekiston», 2015.
54. **Бартольд В.В.** «Туземец о русском завоевании» (Т. 1953, перепечатана из газеты «Туркестанские ведомости» 1898 № 13, 14 35-37 и 40).
55. **Бартольд В.** История культурной жизни Туркестана. – Т., 1913.
56. **Бартольд В.** «Геок-тепе». Соч. Т.3. М; 1965, стр. 399.
57. **Бесембиев Т.К.** «Тарих-и Шахрухи» как исторический источник. Алма-Ата, 1987.
58. **Boltaboyev X.** Fitrat va jadidchilik. Ilmiy-tadqiqiy maqolalar. Alisher Navoiy nomidagi O'zbekiston Milliy kutubxonasi nashriyoti. – T., 2007.
59. **Bobobekov Haydarbek.** Qo'qon tarixi. – T.: «Fan», 1996.
60. **Bobobekov X., Karimov Sh., Sodikov M., Usmonov Q., Xolboyev S., Shamsutdinov R.** O'zbekiston tarixi. Qisqacha ma'lumotnoma. – T.: «Sharq», 2000.
61. **Вабабеков Х.Н.** Народные движения в Кокандском ханстве и их социально-экономические и политические Предпосылки. – T.: «Fan», 1990.
62. **Baymirza Xayit.** Turkestan kisa tarixi. Berlin. 1944. 112,8. (turk tilida).
63. **Верещагин В.В.** Из путешествия по Средней Азии. «Голос», 1869, № 94, 98. Т.сб.т.24.
64. **Верещагин В.В.** От Петербурга до Ташкента. Санкт-Петербургские ведомости. 1868, № 16, 20, 31. Т.сб.т.7.
65. Военные действия против кокандцев в 1875–1876 гг. (по официальным донесениям). СПб, 1888. Кн.9. 44. Война с кокандцами. «Московские ведомости», 1876, № 318.
66. Восстание 1916 года в Средней Азии и Казахстане. Сборник документов и материалов. М., 1960.

67. **Галузо П.Г.** «Туркестан-колония» (очерк истории Туркестана от завоевания русскими до революции 1917 г. М., 1929).
68. **Галузо П.Г.** Вооружение русских переселенцев. М., 1926.
69. **Галузо П.Г.** Туркестан-колония. – Т., 1935.
70. **Гаспиринский И.** Русское мусульманство». Петербург, 1881.
71. **Гейнс К. Н.** «Очерк боевой жизни Ахал-Текинского отряда 1880-1881 гг.» СПб, 1882.
72. **Гинзбург А. И.** Русское население в Туркестане. М., 1991.
73. **Григорев В. В.** Описание Хивинского ханства и дороги туда из Сарайчиковой крепости. (ЗИРГО.вип. II, СПб, 1861).
74. **Гродеков Н.** «Война в Туркмении. Поход Скобелева в 1880-1881 гг.». Т. 1-4, СПб, 1883-1884.
75. **Gulbadanbegim.** «Xumoyunnomi». – Т., 1959.
76. **Гулямов Я.** История орошения Хорезма с древнейших времен до наших дней. – Т.: «Fan», 1957.
77. **Дубовицкий В.** Русско-среднеазиатические отношения. «Фрунзевец», 1990, 11 июль.
78. **Дмитровский Н.А.** Двадцатипятилетие Туркестанской публичной библиотеки «Туркестанские ведомости», 1895, № 15, 18, 28, 33, 37.
79. «Jadidchilik: islohot, yangilanish, mustaqil taraqqiyot uchun kurash». – Т.: «Universitet», 1999.
80. **Jalilov Sayfiddin hoji.** Saltanatni titratgan kunlar (Andijon qo'zg'olonining 100 yilligiga bag'ishlanadi). – Т.: «Fan», 1998.
81. **Jalilov O.** XIX–XX asr boshlarida qoraqalpoqlar tarixiga oid muhim hujjatlar. – Т.: «Fan», 1977.
82. **Желябужский Е.** «Очерки о завоевании Хивы», 1875.
83. **Junaidxon o'g'li Turaqo'rg'oniy Ibrat.** «Tarixi Farg'ona». – Т.: «Meros», 1995.
84. **Jo'raqulov O.** Qashqadaryo mang'itlari. – Т.: «Fan», 1994.
85. **Зайцев В. Н.** История 4-го Туркестанского линейного батальона. С картой за период с 1771 по 1882 г. как материал к описанию движения русских в Среднюю Азию. Составил поручик Зайцев В.И. – Т., 1982.
86. **Zakiy Validiy To'g'on.** Xotiralar. «Sharq yulduzi», 1993 yil.
87. **Zahiriddin Muhammad Bobur.** Boburnoma. – Т.: «Sharq». 2002.

88. **Zahiriddin Muhammad Bobur.** Boburnoma. – T.: «Sharq», 2008.
89. **Ziyo Sayd.** Tanlangan asarlar. – T., 1974.
90. **Ziyoyev X.** Turkistonda Rossiya tajovuzi va hukmronligiga qarshi kurash. – T.: «Sharq», 1998.
91. **Ziyoyev X.** Chorizm va paxta yakkahokimligi. «Sharq yulduzi», 1991-yil, 5-son.
92. **Ibrohimov A.** Boburiylar merosi. – T.: «Mehnat», 1993.
93. **Ibrohim Yorqin.** Turkistonda 1916-yil isyoni haqida ba'zi ma'lumotlar. Turk madaniyati jurnali. Anqara, D 968, 68-son.
94. **Иванин М.** «Описание зимнего похода в Хиву а 1839–1840 г. Спб, 1874.
95. **Иванов Н. А.** «Памяти Туркестанского генерал-губернатора и командующего войсками Туркестанского округа Николая Александровича Иванова». Т. 1909.
96. История Узбекистана. Том III. (XVI – первая половина XIX века) Тошкент, 1993, «Источники. Историография».
97. История изучения Востока в Европе и России. СПб, 1911. Бартольд В.В. Сочинение. Т. IX. М., 1977.
98. История народов Узбекистана. Под.ред. член.-корр. АН СССР заслуж.деятеля науки УзССР С.Б.Бахрушина и кандидатов ист.науки В.Я.Непомнина и В.А.Шишкина. Ташкент, 1947.
99. История Ташкента. С древнейших времен до победыфевральской буржуазно-демократической революции. Т., 1984.
100. История и историография национально-освободительных движений второй Половины XIX–начало XX вв. Средней Азии и Казахстана. Т., 1989.
101. История Андижана в документах и материалах (1876–1917 гг). Сост. Шамсутдинов Р.Т., Хошимов С., Бозоров К. Том 1. Андижан 2009.
102. История Андижана в документах и материалах (1876–1917 гг). Сост. Шамсутдинов Р.Т., Хошимов С., Бозоров К. Том 2. – Т.: «Sharq», 2012.
103. **Yuldoshev J., Hasanov S.** Jadid tarbiyashunosligi asoslari. – T., 1994.
104. **Казначев И. В.** Генерал-адъютант М.Д.Скобелев. Петроград, 1916.

105. **Karimov Naim.** Istiqlolni uyg'otgan shoir. – T.: «Ma'naviyat», 2000.
106. **Karimov Sh., Shamsutdinov R.** Turkiston Rusiya bosqini davrida. Andijon, 1995.
107. **Karimov Sh., Shamsutdinov R.** Vatan tarixi. Birinchi kitob. – T.: «O'qituvchi», 1997.
108. **Karim Shoniyozov.** O'zbek xalqining shakllanish jarayoni. – T.: «Sharq», 2001.
109. **Кауфман А. А.** К вопросу о русской колонизации Туркестанского края. – СПб, 1903.
110. **Катюкова М.** «Из истории борьбы за Представительство Туркестана в Государственной думе Российской Империи» «Ўзбекистон тарихи», 2002, № 3.
111. **Кауфман А. А.** «Переселение и колонизация». СПб. 1905.
112. **Кастелская З.** Основные предпосылки восстания 1916 г. в Узбекистане. М., 1972.
113. **Кастелская З.** Из истории Туркестанского края (1865–1917). М., 1980.
114. **Kenesariyev T.** Ko'rgo'zdar jana Kokon xando'go'. Osh, 1997.
115. **Ковалев П.А.** Революционная ситуация 1915–1917 гг. и её проявление в Туркестане. Т., 1971.
116. Константин Петрович фон Кауфман – ускоритель Туркестанского края». Личные воспоминания И. П. Остроумова (1877–1881 гг). – Т., 1899.
117. **Костин Б.** «Скобелев М.» «Патриот», 1990.
118. **Kim P.G.** Uydirma va haqiqat. «O'zbekiston adabiyoti va san'ati», 1989, 20-oktabr.
119. **Куропаткин А.** Завоевание Туркмении. (Поход в Ахал-Теке в 1880–1881 гг. С очерком военные действия в Средней Азии с 1839 по 1876). СПб, изд. В.Березовский, 1989.
120. **Laziz Azizzoda.** «Behbudiy». «Maorif va O'qituvchi», 1926, № 2.
121. **Ликошин Н.С.** Полжизни в Туркестане. Л., 1930.
122. **Лобсевич Ф.** «Поступательное движение в Среднюю Азию в торговом и дипломатическо-военном отношениях». (Дополнительный материал для истории хивинского похода 1873 г. Из официальных источников.) СПб. 1900.

123. **Логофет Д. Н.** «На границах Средней Азии» путешествие. Очерки в 3-х книгах, СПб, 1903.
124. **Лаврентьев В.** «Капитализм в Туркестане» (Буржуазная колонизация в Средней Азии) Л., 1930.
125. **Луний Б.В.** Средняя Азия в научном наследии отечественного востоковедения. Исторический очерк. Ташкент, 1979.
126. **Мак Gexen.** Turklarga qarshi rus dahshati. Istanbul, «Muhit», 1970.
127. **Majid Hasaniy.** Yurt bo'ynidagi qilich yoki istilo. – Т.: «Adolat», 1997.
128. **Majid Hasaniy.** Turkiston bosqini. – Т.: «Nur», 1992.
129. Материалы научной сессии, посвященной истории Средней Азии и Казахстана в дооктябрьский период. Ташкент, 1955.
130. **Масальский В.И.** Хлопковое дело в Средней Азии. СПб, 1892.
131. **Масальский В.И.** В. Россия. Полное географическое описание нашего отечества. СПб., 1913.
132. **Макшеев А. И.** «Исторический обзор Туркестана и наступательного движения в него русских». СПб, 1890.
133. Markaziy Osiyo XX asr boshida: islohotlar, yangilanish, taraqqiyot va mustaqillik uchun kurash (jadidchilik muhtoriyatchilik, istiqloqlolchilik). – Т.: «Ma'naviyat», 2001.
134. **Mert. O'.** Buxoro amirligi elchisi Muhammad porso Afandining Istanbuldagi diplomatik faoliyatlari (1867– 1869). Turk kulturi Aralashtarmalari, XV. 1–2 (1976).
135. **Mirmuhammad Amin Buxoriy.** Ubaydullanoma. – Т.: «Fan», 1957,
136. **Мирза Мухаммад Хайдар.** Тарихи-и Рашиди. Введение. Перевод с персидского А.Урунбоев, Р.О.Жалиловой, Л.М.Эоифановой. примечания и указатели Р.О.Жалиловой, Л.М.Эоифановой. Т., «Фан», 1996.
137. **Mullo Olim Mahmud Hoji.** Tarixi Turkiston. Qarshi, «Nasaf», 1992.
138. **Mullo Olim Maxdum Xo'ja.** Turkiston tarixi. – Т., 1915.
139. **Mullo Yunusxon.** Amiri lashkar Alimqul tarixi. Alimqul jangnomasi. Nashrga tayyorlaganlar. R.Shamsutdinov, P.Ravshanov. – Т., 1998.

140. **Muhammadjonov A.R., Ne'matov T.** Buxoro va Xivanning Rossiya bilan munosabatlari tarixiga doir ba'zi manbalar. – T.: «Fan», 1957.
141. **Мухаммаджонов А.Р.** История орошения низовьев Зарафшана (с древнейших времен до начала XX в.), Ташкент, 1972.
142. **Muhammadjonov A.** O'zbekiston tarixi (V asrdan XVI asr boshlarigacha). – T.: «O'qituvchi», 1994.
143. **Мухторов А.** Дилшод и его место в истории общественной мысли таджикского народа в XIX–начале XX вв.
144. **Mo'minjon Muhammadjonov Toshqin.** Turmush urinishlari. Roman xotira. «Mumtoz so'z», 2015.
145. **Munavvar Qori Abdurashidxonov.** Xotiralarimdan (jadidchilik tarixidan lavhalar). Nashrga tayyorlovchi va izohlar muallifi S.Xolboyev. – T.: «Sharq», 2001.
146. **Muhammad Solih Toshkandiy.** Tarixi jadidi Toshkent. O'zR FA Sharqshunoslik instituti, qo'lyozma № 5732.
147. **Muhammad Aziz ibn Muhammad Rizo Marg'iloniy.** «Tarixi Aziziy». – T., 2000.
148. **Muhammadhakimxon To'ra. Muntaxab At-Tavorix.** «Yangi asr avlodi». – T., 2010.
149. **Муқминова Р.Г.** К истории аграрных отношений в Узбекистане XVI в. По материалам «вакф-наме». Ташкент, 1965.
150. **Muqminova R.G., Bobobekov X. va boshqalar.** O'zbekiston tarixi. – T., 1994.
151. **Mo'minov I.** Mirzo Bedil. – T., 1974.
152. **Набиев Р.Н.** «Из истории Кокандского ханства». Т., «Фан», 1973.
153. **Наливкин В.П.** Краткая история Кокандского ханства. – Казань, 1886.
154. **Неру Джавахарлал.** Открытие Индии. М., Политиздат, 1989.
155. **Nizomiddinov N.G'.** Buyuk Boburiylar tarixi (XVI–XIX asr) «Fan va texnologiya». – T., 2012.
156. **Никольский М.** «Героические кровавые страницы Ахалтекинской экспедиции и осад крепости Голубых гор (Геоктепа)». СПб, «Самокат», 1903.
157. **Niyozmuhammad Ashur Muhammad o'g'li Qo'qondiy.** «Tarixi Shoxruxi». Kozon, 1875.

158. **Norkulov N., Sirojiddinov S.** *Namoz kim edi?* «Lenin yo'li», 1972, 16–18 may sonlari.
159. **Norqulov N., Jo'rayev U.** *O'zbekiston tarixi. XVI–XIX asrning birinchi yarmi.* Uchinchi nashr. – T.: «Sharq», 2007.
160. **Olim Sharofiddinov.** *O'zbek adabiyoti tarixi xrestomatiyasi.* Toshkent, II-jild, 1945.
161. **Остроумов Н.П.** К истории народного образования в Туркестанском крае. Константин Петрович фон Кауфман – устроитель Туркестанского края. Личные воспоминания Н.П.Остроумова (1877–1881 гг). Т., 1899.
162. **Орлов А.С., Георгиев В.А., Георгиева Н.Г., Сиховина Т.А.** *История России. Учебник. Издание второе, переработанное и дополненное.* «Проспект», Москва, 2001.
163. **Попов А. Л.** «Из истории завоевания Средней Азии» (Исторические записки) Т., 1940.
164. **Попов М.** «Ак пашша – белый генерал». «Звезда Востока», 1990, № 3.
165. **Покровский М.Н.** К вопросу об историческом развитии России. Ленинград, 1925.
166. **Pirimqul Qodirov.** *Ruhning jasorati.* «Xalq so'zi», 1991-yil. 1-fevral.
167. **Rajabov Q.** *Mustaqil Turkiston fikri uchun mujodalalar.* – T.: «O'zbekistan», 2000.
168. **Rajabov Q., Haydarov M.** *Turkiston tarixi.* – T.: «Universitet», 2002.
169. **Савицкий А.П.** «К истории правобережного района Амударьи после присоединения к России». Т., 1957.
170. **Садиков А.С.** *Россия и Хива в конце XIX – начале XX века.* Т., 1972.
171. **Sagdullayev A.** va boshqalar. «O'zbekiston tarixi: davlat va jamiyat taraqqiyoti». – T.: «Akademiya», 2000.
172. **Sagdullayev A., Mavlonov U.** *O'zbekistonda davlat boshqaruvi tarixi.* – T.: «Akademiya», 2006.
173. **Saidqulov T.** *O'rta Osiyo xalqlari tarixining tarixshunosligidan lavhalar. (1-qism).* – T., 1993.
174. **Санг-Заде.** К 30-летию Андижанского восстания 1898 г «Революция в Средней Азии». Сборник 1. Тошкент, 1928.

175. **Серебренников А. Г.** «Туркестанский край. Сборник материалов для истории его завоевания», 10 т. Собрал полковник А. К. Серебренников. Т., Штаб Туркестанского военного округа. 1914–1915.
176. **Серебренников А.** Военные действия против кокандцев (на основе официальных данных) «Военный сборник», 1876, 2-сон.
177. **Sirojiddin Ahmad. Munavvar Qori.** «Sharq yulduzi», 1992 yil, 5-son.
178. **Sodikov X., Bobobekov X.** Qurbonjon – xalq madadkori. «Guliston», 1974-yil, 7-son.
179. **Tareev B. Л.** «Памирские походы» 1892–1895 гг. «Десятилетие присоединения Памира к России». Варшава, 1902.
180. **Tarix-i Alimquli amir-i lashkar.** Shodmon Vohid Xusaynzoda soʻz boshi yozib, nashrga tayyorlagan. «Sharq yulduzi», 1996-yil, 1–2-sonlar.
181. **Терентев И.А.** «История завоевания Средней Азии». Т.2, СПб, 1906.
182. **Tillaboyev S.** Mustamlakachilarga qarshi Darvishxon boshchiligidagi qoʻzgʻolon. «Oʻzbekiston tarixi», 2002, 1-son.
183. **Тихомиров М.Н.** «Присоединение Мерва к России» М., Изд. Вос-лит. 1960.
184. **Toʻrayev A.X.** XIX asr oxiri – XX asr boshida Qoraqalpogʻiston-dagi dehqonlar harakati. Nukus, «Qoraqalpogʻiston», 1991.
185. Turkiston matbuoti tarixi (1870–1917) – T.: «Akademiya», 2000.
186. **Tursunov X., Beknazarov N.** «Oʻzbekiston SSR tarixi». – T.: «Oʻqituvchi», 1982.
187. **Fayzulla Qilichev.** Mustaqillikning fojiali yoʻli. «Sharq yulduzi», 1992-yil, 7-son.
188. **Фёдоров Е.** Очерки национально-освободительного движения в Средней Азии. Т., 1925.
189. **Fozilbek Otabek oʻgʻli.** «Dukchi Eshon voqeasi». Fargʻonada istibdod jallodlari. Nashrga tayyorlovchilar Sirojiddin Ahmad. Ulugʻbek Dolimov, Shuhrat Rizayev. – T.: «Choʻlpon», 1991.
190. Oʻzbekistonning yangi tarixi. Birinchi kitob. Turkiston chor Rossiyasi mustamlakachiligi davrida. «Sharq». – T., 2000.

191. O'zbekiston SSR tarixi. 1-tom, 1-kitob. S.P.Tolstov, A.N.Nabiyev, Y.G'.G'ulomov va V.A.Shishkinning tahriri ostida. – T.: «Fan», 1956.
192. O'zbekiston SSR tarixi. I.Mo'minov tahriri ostida. 1–jild. «Fan», 1970.
193. O'zbekiston SSR tarixi. Mualliflar jamoasi. Qadimgi davrdan hozirgi kunlargacha. – T.: «Fan», 1974.
194. O'zbekiston tarixi va madaniyati. Ma'ruzalar to'plami. Sh.Karimov tahriri ostida. – T.: «O'qituvchi», 1992.
195. O'zbekiston xalqlari tarixi. 1–2 tom.. Akademik A.Asqarov tahriri ostida, 1992.
196. O'zbekiston tarixi. – T.: «Universitet», 1997.
197. O'zbekiston tarixi (Oliy o'quv yurtlarining nomutaxassis fakultetlari uchun darslik). «Yangi asr avlodi», – T., 2003.
198. O'zbekiston Milliy Ensiklopediyasi. «O'zbekiston milliy ensiklopediyasi». Davlat ilmiy nashriyoti. – T., 2001, 1-IV jild.
199. O'rta Markaziy Osiyo tarixiga doir materiallar. X–XIX asrlar. – T.: «Fan», 1998.
200. **Xabibullo, Rustambek Shamsutdinov.** «Yolqin». Tarixiy roman. – T.: «Sharq», 2001.
201. **Халфин Н.А.** Политика России в Средней Азии (1857–1868). М., 1960.
202. **Хасанов А.Х.** Народные движения в Киргизии в период Кокандского ханства. М., 1977.
203. **Хидоятов Г.А.** Из истории англо-русских отношений в Средней Азии в конце XIX в. (60–70 гг.). – T., 1969.
204. **Xolboyev S.** Munavvar Qori. «Fan va turmush». – T., 1991, 4-son. № 7.
205. **Xolboyev S.** Oybolta ostidagi so'z. «Turon tarixi». – T., 1992.
206. **Xolboyev S. Munavvar Qori Abdurashidxonov.** O'rta Osiyodagi pedagogik fikrlar tadqiqotidan lavhalar. – T.: «Fan», 1996.
207. **Хорошин М.** «Геройский подвиг уральцев под Иконом; 5 и 6 декабря 1864 г. Уральск 1895.
208. **Xoroshin A. P.** Turkiston o'lkasiga oid maqolalar to'plami. Sankt-Peterburg. P.Ravshanov O'zbek tiliga o'g'irgan qo'lyozma
209. **Xudayarxanzade.** Andjum at-tavarix (Звезды истории). – T.: «Yangi asr avlodi».

210. **Xoja Samandar Termiziy.** Dastur ul-muluk. Fors tilidan Jabbor Esonov tarjimasi. – T., 2007.
211. **Choriyev Zoir.** Turkiston mardikorlari: safarbarlik va uning oqibatlar (1916–1917 yillar). – T.: «Sharq», 1999.
212. **Shamsutdinov Rustam.** «Dukchi Eshon voqeasidan so‘ng». «Sharq yulduzi», 1991, 6-son.
213. **Shamsutdinov Rustambek.** Jadidchilik: haqiqat va uydirma. «Muloqot», 1991, 11–12-sonlari.
214. **Shamsutdinov Rustambek.** Jasoratlarga to‘la hayot sohibi. Andijon, 1991.
215. **Shamsutdinov R. T., Rasulov B.M.** Istiqlol uchun kurash fido-yilari. Andijon, «Meros», 1993.
216. **Shamsutdinov Rustambek.** Tarixiy merosimizga bir nazar. Andijon, «Meros», 1994.
217. **Shamsutdinov R., Abdullayev F., Abdullayev M.** Buyuk Boburiylar saltanati. Andijon, «Meros», 1995
218. **Shamsutdinov R. T., Rasulov B.M.** Turkiston maktab va madrasalari tarixi (XIX asr oxiri – XX asr boshlari). Andijon, «Meros», 1995.
219. **Shamsutdinov Rustambek.** Istiqlol yo‘lida shahid ketganlar. – T.: «Sharq», 2001.
220. **Shamsutdinov R.– T., Boyqobilov B.** Istiqlol va milliy tarix. «Qishloq hayoti», 2002-yil, 4, 8, 11, 15 oktabr.
221. **Шамсутдинов Р.Т.** Русские демократии и туркестанские джидды: их совместная борьба. История: проблемы объективности и нравственности. Ташкент, 2003.
222. **Shamsutdinov Rustambek va boshkalar.** Ko‘hna va navqiron Andijon. – T., «Sharq», 2010.
223. **Shamsutdinov R., Isxoqov A.** Andijon tarixidan lavhalar. – T.: «Sharq», 2013.
224. **Shamsutdinov R., Mo‘minov X.** O‘zbekiston tarixi. – T.: «Sharq», 2013.
225. **Sharif Yusupov.** Buni umr derlar... «Jamiyat va boshqaruv». 2002-yil, 1-son.
226. **Shuhrat Rizayev.** Jadid dramasi. – T.: «Sharq», 1997.

227. **Шкаоский О.** «Прошлое и настоящее Туркестана» (К 50-летию штурма г. Ташкента). 1915, «Кауфманский сборник изданий в память 25 лет, истекших со дня смерти покорителя и устроителя Туркестанского края ген. адъютанта К.П. Фон Кауфмана 1-го». М., 1910.
228. **Egamnazarov Alinazar.** Siz bilgan Dukchi Eshon. Hujjatli qissa. «Sharq». – T., 1994.
229. **Эгамбердиев А., Амирсаидов А.** История Кокандского ханства. Т.: 2007.
230. **Юдин М.** Взятие Ак-мечети в 1853 г. как начало завоевания Кокандского ханства. М., 1912.
231. **Юлдашев А.М.** Агарарные отношения в Туркестане. Конец XIX-начало XX вв. Т., 1969.
232. **Юлдашев М.** К истории торговых и посольских связей Средней Азии с Россией в XVI–XVII вв. Т. «Fan», 1964.
233. **Yusupov Sh.** Xudoyorxon va Furqat. – T.: «Sharq», 1995.
234. **Yangi Turkiston.** Istanbul, 1927, 1-son.
235. **Yusupov Sh.** Tarix va adab bo'ston. – T.: «Ma'naviyat» 2003. B-166
236. **Haydarov X.** Jizzax tarixidan lavhalar. – T.: «Mehnat», 1992.
237. **Xamdam Sodiqov, Rustambek Shamsutdinov, Poyon Ravshanov.** Jadidlar va rus demokratlari. «O'zbekiston ovozi», 1997, 18, 20, 23, 25, 30-dekabr sonlari.
238. **Xamza.** To'la asarlar to'plami. 2-jild. Toshkent, 1998.
239. **Hofiz Tanish ibn Mir Muhammad Buxoriy.** Abdullanoma. 1-jild. – T.: «Fan», 1999.
240. **Qosimova O.** O'zbekistonda kutubxonachilik tarixi. – T.: «O'qituvchi», 1992.
241. **Qosimov B.** Ismoilbek Gaspirinskiy. – T., 1992.
242. **Qosimov B.** Abdulla Avloniy. – T., 1979.
243. **Qosimov B.** Dolimov U. Ma'rifat darg'alari. – T., 1990.

Dissertatsiyalar

1. Ziyoyeva D.X. Turkistonda milliy-ozodlik harakati XX asr tarixnavisligida (1916-yil qo'zg'oloni va 1918–1924-yillardagi istiqloqlilik harakatini o'rganish muammolari). Dokt. diss. Toshkent, 1999.
2. Kenensariyev Tashmanbet. XIX asrdan 50–76-yilgacha Kirgizstandagi siyosiy ONUGUU. Adistiti: 07,00,02-Qirgizstandii tarixi. Tarix ilimlarining doktoru onumushlik darajasining aluuga talantanin jazilgan disertatsiyanin avtoreferati. Bishkek 1998.
3. Sodiqov X. J. XX asr boshlarida chorizmning Turkistondagi mustamlakachilik siyosati va istiqloql uchun kurash. Dokt. diss. T., 1994.
4. Rasulov B.M. O'zbekistondagi musulmon maktab va madrasalari tarixidan (XIX asr oxiri va XX asrning 20-yillari). Nomzodlik dissertatsiyasi. Andijon, 1996.
5. Xairov A. Tashkentskaya gorodskaya дума v period trex revolyustiy. Diss. na sois. uch. st. kand. ist. nauk. – T., 1948.
6. Xolikova R.E. XIX asr ikkinchi yarmi XX asr boshlarida Rossiya-Buxoro munosabatlari tarixi. Tar.fan. dok.diss. – T., 2005.
7. Xudoykulov T.D. XIX asrda Qo'qon xonligining ijtimoiy-siyosiy, iqtisodiy va madaniy hayoti. Tar.fan.nomz.diss. – T., 2009.
8. Choriyev Z.U. XX asr boshida Turkiston o'lkasida mustamlakachilik siyosati va milliy zulmning kuchayishi hamda uning oqibatlari. (Mardikorlikka safarbarlik misolida). Dokt. dis. – T., 1999.

MUNDARIJA

Muqaddima	3

I bob. XVI asr va XIX asrning birinchi yarmida O'rta Osiyo xalqlari

1. Shayboniylar davlatining tashkil topishi	9
2. Shayboniyxon va Bobur Mirzoning o'zaro munosabatlari	11
3. Shayboniyxon va Shoh Ismoil	14
4. Buxoro xonligining tashkil topishi	19
5. Ashtarxoniylar (Joniylar) sulolasi	24
6. Shayboniylar va Ashtarxoniylar davlatida siyosiy tuzum, sotsial-iqtisodiy munosabatlar	31
7. Shayboniylar va Ashtarxoniylar davrida madaniyat va adabiyot	40
8. Jahon sivilizatsiyasida Boburiylar merosi	54

II bob. O'zbek xonliklari

1. Xonliklarning tashkil topishidagi tarixiy sharoit	64
2. Buxoro amirligi – mang'itlar sulolasi	68
3. Xiva xonligi	83
4. Qo'qon xonligi	90
5. XVI asr va XIX asrning birinchi yarmida qoraqalpoqlar	104
6. Xonliklar davrida ta'lim, fan va madaniyat	109
7. Me'morchilik va san'at	133

III bob. Turkistonning chor Rossiya tomonidan bosib olinishi

1. Turkistonni zabt etishning boshlanishi	136
2. Toshkentning mudofaa qilinishi	144
3. Buxoro amirligiga qarshi olib borilgan janglar	148
4. Xiva xonligining zabt etilishi	154

5. Qo'qon xonligiga qarshi yurishlar va uning tugatilishi 161
6. Turkistonni bosib olishning tugallanishi 168

IV bob. Turkistonda chorizmning mustamlaka hukmronligi

1. O'lkada mustamlakachilik siyosati 174
2. Mustamlakachilik zulmiga qarshi kurash 193
3. Darvishxon boshchiligidagi qo'zg'olon 194
4. Toshkent qo'zg'oloni 196
5. 1898-yilgi Andijon qo'zg'oloni 199

V bob. Mustamlaka Turkistonda madaniy hayot

1. Maorif 213
2. Adabiy-ma'rifiy jarayon. Tarix va badiiy ijod 217

VI bob. Turkiston XX asr boshlaridagi siyosiy larzalar va buhronlar davrida.

1. Turkistonda chor Rossiyasi mustamlakachilik
zulmining yanada kuchayishi 241
2. O'lkada demokratik va milliy-ozodlik harakatlarining avj olishi 251
3. Jadidchilik harakati 253
4. 1916-yilgi qo'zg'olon 283

- Xotima** 306
- Foydalanilgan manbalar va adabiyotlar** 310

O'quv nashri

RUSTAMBEK SHAMSUTDINOV, **SHODI KARIMOV**,
SOIBJON XOSHIMOV, O'KTAMJON UBAYDULLAYEV

VATAN TARIXI

(XVI–XX asr boshlari)

IKKINCHI KITOB

«Sharq» nashriyot-matbaa
aksiyadorlik kompaniyasi
Bosh tahririyati
Toshkent – 2016

Muharrir *Barnobek Eshpo'latov*
Badiiy muharrir *Feruza Basharova*
Texnik muharrir *Diana Gabdraxmanova*
Sahifalovchi *Asal Nisanbayeva*
Musahhih *Saida Allayeva*

Nashr litsenziyasi AI № 201, 28.08.2011-y.

Terishga ruxsat berildi 02.07.2016. Bosishga ruxsat etildi 13.08.2016.
Bichimi 60x90 $\frac{1}{16}$. «Times New Roman» garniturası. Shartli bosma tabog'i
22,4. Nashriyot-hisob tabog'i 24,0. Adadi 2000 nusxa. Buyurtma № 4447.

«Sharq» nashriyot-matbaa aksiyadorlik kompaniyasi bosmaxonasi,
100000, Toshkent shahri, Buyuk Turon ko'chasi, 41.

Sh-22 Shamsutdinov R. va boshq.

Vatan tarixi (XVI–XX asr boshlari); K.2.: (Mualliflar: R.Shamsutdinov, Sh.Karimov, S.Hoshimov, U.Ubaydullayev; Mas’ul muharrirlar: Q.Usmonov. – T.: «Sharq», 2016. – 328 b.

ISBN 978-9943-26-493-9

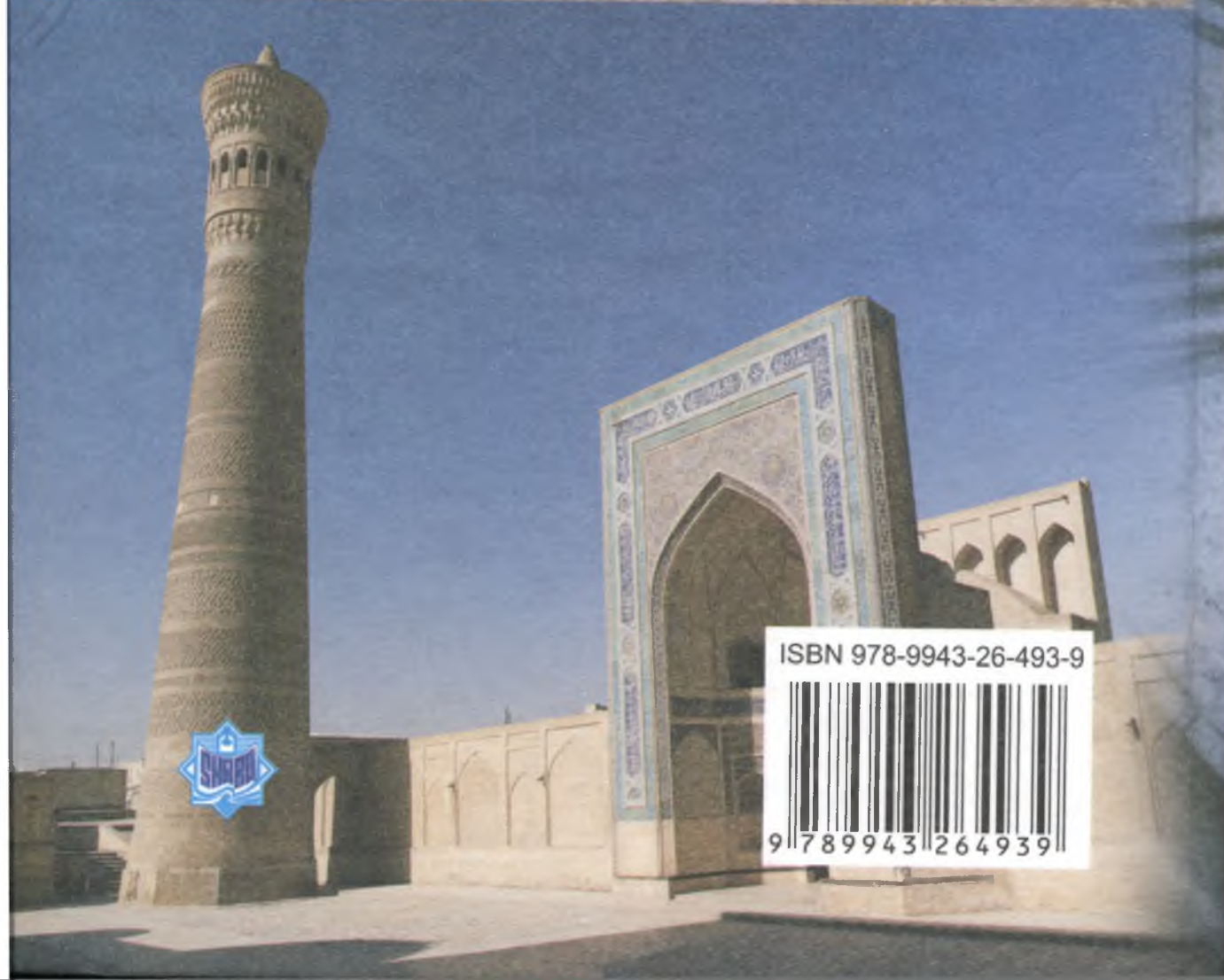
Mazkur kitob 1997-yilda nashr etilgan «Vatan tarixi» (Birinchi kitob) o’quv qo’llanmasining davomi bo’lib, unda O’zbekiston tarixshunosligi taraqqiyotining hozirgi bosqichdagi yutuqlariga hamda milliy istiqlol g’oyasiga asoslangan holda Vatanimiz tarixining Shayboniylar davlatining tashkil topishidan to XX asr boshlarigacha bo’lib o’tgan muhim voqealari yoritilgan. Kitobda Shayboniylar, Ashtarxoniylar, o’zbek xonliklari, Turkistonning chor Rossiyasi tomonidan bosib olinishi, o’lkadagi mustamlaka hukmronligi, mustamlakachilikka qarshi kurash, demokratik va milliy-ozodlik, jadidchilik harakatlari turli manbalar asosida aks ettirilgan.

Kitobdan universitetlar, pedagogika institutlari tarix fakultetlari talabalari, shuningdek, Vatanimiz tarixi bilan qiziquvchi barcha kitobxonlar foydalanishlari mumkin.

UO’K 94(575.1)

KBK 63.3(5O’)ya 721

Sarlavhada: O’zR Oliy va o’rta maxsus ta’lim vazirligi, Bobur nomidagi Andijon Davlat universiteti.

ISBN 978-9943-26-493-9

